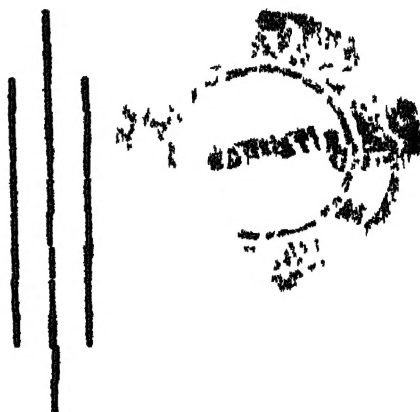

ହୁସକବ-ନାତି

(ଉପନ୍ୟାସ)

ଶ୍ରୀଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର

প্রকাশক—
অসমী়ী প্রকাশ
গুৱাহাটী—৯

পৰিবেশক—
নিউ বুক ষ্টল
গুৱাহাটী—১

প্রথম প্রকাশ—
১৯৫২ চন

দ্বিতীয় প্রকাশ—
১৯৭৬ চন

মূল্য—৭'০০
পকা-বন্ধা—৭'৫০

মুদ্রক—
প্রভাতী প্রেস
আমবাৰী, গুৱাহাটী—১

মোৰ চুৰাব

সাহিত্যৰ শলাগটো আমাৰ বাবে বাওনাই চম্ভলৈ হাত মেলাব দৰে হলেও মাতৃ-ভাষাৰ সাহিত্য উৰালত অৱদান হ'ক বুলি আগ-বাঢ়িছোঁ—সাহিত্য মৰীচিকাৰ পিছে পিছে। অকৃতকাৰ্য্যতাবেই কৃত-কাৰ্য্যতাৰ ফালে আগবাঢ়ি যাওঁতে হয়তো বহুতো আৰ্শোৱাহ থাকিব পাৰে—সি স্ত-সমালোচকৰ বিবেচ্য।

১৯৫২ চনত কৃষকৰ নাতিয়ে প্ৰথম বাৰ আত্ম-প্ৰকাশ কৰি মোৰ পথৰ-মাত্ৰী, শেষ-পথ, জীৱন-বীমা পথৰ-মাত্ৰী ২য় খণ্ড আৰু গাঁৱতেই স্বৰগ বচিম উপন্যাস কেইখনৰ দৰে কৃষকৰ-নাতিয়ে পঢ়ুৱৈ সমাজৰ সমাদৰ লাভ কৰাত পৰিবৰ্দ্ধিত আৰু পৰিবৰ্দ্ধিত দ্বিতীয় সংস্কৰণখনি সূধী সমাজলৈ আগবঢ়োৱা হ'ল। অজানিত অনেক ভুল-ভ্ৰুটি বলেও ক্ষমাৰ পাত্ৰ হব, মাতৃ-ভাষাৰ সাহিত্য মন্দিৰলৈ আৰু এদেও আগুৱাই যাবলৈ লিখকে প্ৰেৰণা পাব—এয়ে ভবসা।

মালিগাঁৱৰ জাগৰণ পুথি উৰালে কিতাপখন দি সহায় কৰা বাবে বাঢ়িছোঁ ধন্যবাদ। ইতি— ১০-৮-৭৬

গোবী নগৰ
ফটাশিল
গুৱাহাটী-৯

বিময়ানন্দ—
শ্ৰীগোবিন্দ মহন্ত

কৃষক-নাতি

[সাহাজিক-উপন্যাস]

এক

কামৰূপ জিলাৰ অন্তৰ্গত কলিতাপাৰা এখনি সৰু গাওঁ । প্ৰায় সাত কুৰি ঘৰ গিৰিৰ বাস ভূমি । জাতিৰ ভিতৰত কেইঘৰমান কছাৰী, দুঘৰমান বামুণ, আৰু বাকীখিনি কেওট, কলিতা মানুহ । কলিতাপাৰা গাওঁৰ ডেৰ মাইলমান দক্ষিণে অসম বেলআলিৰ সৰু ষ্টেচন ঘগ্ৰাপাৰ, উত্তৰে এখন প্ৰকাণ্ড বিল, পূবে বড়িয়ালৈ যোৱা এটা সৰু আলিবাট, পশ্চিমেরহল পথাৰ । পথাৰৰ সিপাৰে আৰু কেইখন মান সৰু সৰু গাওঁ । উত্তৰে থকা বিলৰ পাৰে পাৰে ইকবানি, বিবিনাবন আৰু দ-অংশ পানী-মেটেকাৰে পৰিপূৰ্ণ । দাঁতি কাষৰত থকা গাওঁবোৰ হল-বামুণপাৰা, হিনলাগুৰি, দিয়াৰবৰি, খলিহামাৰী আদি । বামুণপাৰা আৰু কলিতাপাৰাৰ মাজৰ ব্যৱধান—মাথো এখন এবাবাৰী ।

গাওঁখনৰ উত্তৰ ফালে এটা টিনঘৰ । সৰু-সুৰা খেৰী ঘৰেৰে সৈতে চৌহদটোৰ ভিতৰত প্ৰায় ছয় সাতোটা মান ঘৰ আছে । ঠিক বাটৰ কাষতে টিনৰ ঘৰটো । তাৰ পূবফালে ওঠৰ হাতমান দীঘল ঘৰ—এটা এইটো উঁৰাল । দুয়োটা ঘৰৰ মাজত ছয়হাতমান ঠাই; সিও এনেয়ে পৰি থকা নাই । এখন বাহৰ চাং—তাতে এজোপা ওৰহি বগাইছে । হেদালিখনৰ তলেৰে ভিতৰ চোতাললৈ যোৱা প্ৰৱেশ পথ । মূৰ দোৱাইহে যাব পাৰি । চাৰি হাল গৰু জুৰি মৰণা মাৰিব পৰা এখন আহল-বহল চোতাল । চোতালৰ উত্তৰেও আৰু এটা উঁৰাল ঘৰ । পূবে বান্ধনি-ঘৰ পশ্চিমৰ ঘৰটোৰ ভেটীটে । তেনেই খলা-বমা, এইটোৱে গোহালিঘৰ । গোহালিটো ডেৰকুৰি হাতমান দীঘল । ইয়াৰে আধামানত এখন বাহৰ ওৰ চাং আছে । উঠা নমা কৰা এখন বাহৰ খটখটিও আছে । ইয়াতে এপাল ছাগলী থাকে । উঁৰাল ঘৰটোৰ পানী পৰাইদি বোল-হাতমান দীঘল এটা বাহৰ খোৱাৰ—ইয়াতে কুৰিবোৰ—

মান খেদেলী হাঁহ। গোহালি ঘৰৰ কাষতে এটা প্ৰকাণ্ড খাল। গোহালি ভৰা এপাল গৰু ছাগলীৰ গোবৰ, চোতাল সৰা জাবৰ জোঠবোৰ এই খালটোৱে জীণ কৰে। খালটোৰ পাৰতে এহাল ম'হ বান্ধে- যাতে খালটোত পৰি লেটি লব পাৰে আৰু পাৰত উঠি বিজ্ৰাম লবও পাৰে। ভঁৰাল ঘৰৰ পূবে ছটা ধানখেৰৰ পুঁজি। পুঁজি ছটা চালে পৰিয়ালটোৰ অৱস্থাৰ কথা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি।

এই গৃহস্থীখনৰ পুথিয়ালজন হ'ল- শ্ৰীভেকোৰাম কছাৰী। এওঁ কলিতাপাৰা গাঁৱৰ গাওঁবুঢ়া। ধনে- ধানে, মাটিয়ে- বৃত্তিয়ে, গৰুৱে- গাইয়ে কলিতাপাৰা গাওঁৰ ভিতৰত ভেকোৰামকৈ মোৰ বুলিছে। ন-বছৰীয়া এজন লৰা, সাত বছৰীয়া এজনী ছোৱালী, ঘৈণীয়েক আৰু ভেকো— চাৰিটা প্ৰাণীৰে এই স্ত্ৰী-পৰিয়ালটি।

ছজন চাকৰৰ মৈতে তিনিখন নিজা হাল, মৰকীয়াও দুখন, মুঠ পাঁচখন হালেৰে ভেকোৰামে পোন্ধৰ পূৰা মাটিত ধান খেতি কৰে। ঘৰত খৰতী গাই পাঁচজনী। যি গাখীৰ ওলাই দেওবৰীয়া আৰু বুধবৰীয়া হাটত বিক্ৰী কৰি তেল-নিমখৰ খৰচ উলিয়াই। হাঁহকণী আৰু পাৰ-পোৱালী বেচি যি পইচা পায় সেইখিনি ঘৈণীয়েকৰ নিজা পুঁজি। তুঁহ-মলৰ পৰা চাকৰ-নাকৰ, ল'ৰা ছোৱালীয়ে এৰা- ওকোলা ভাতসোপাকে এই হাঁহমখাই হজম কৰে। তাৰো-পৰি সাত বছৰীয়া ছোৱালীটিয়ে কঁকালত খালটো বান্ধি, হাতত জাকৈখন লৈ বিল-খাল ডোং একাকাৰ কৰি হাঁহবোৰৰ কাৰণে শামুক বিচাৰি ফুৰে।

খেতিৰ মাহ মচুৰ হয় প্ৰায় ছকুৰি মোগ। ঘৰ খৰচ বাবদ বাৰমোণমান বাখি বাকীখিনি কেঞাৰ দোকানত বিক্ৰী কৰে। মাটিমাহৰ দালি ভেকো পৰি-য়ালৰ প্ৰধান আৰু প্ৰিয় আজ্ঞা। বেতিয়াবা ভেকোৰ পৰিবার মাছলৈকো যায়। অগত্যা একো আজ্ঞা- পাচলি নেপালে, মনে যদি নেমানে এটা বা ছটা পাৰ পোৱালী বাচি-কুটি কলাখাবেৰে সিজোৱা মাটিমাহৰ দালিত মিহলি কৰি পৰম তৃপ্তিৰে খায়। হালধি মহলাৰ গোন্ধটো স্নেহকোৱে সহ্য কৰিবই নোৱাৰে। ইয়াৰ কাৰণে মাজে- সময়ে গিৰিয়েক- ঘৈণীয়েকৰ দল খমিয়ালো হয়।

এদিনাখন লাট-মণ্ডল আহি ভোকোৰামৰ অতিথি হ'ল । অতিথি আহিলে ভেকোৰ আনন্দ হয় । ভিতৰলৈ গৈ—বোলো শুনিছনে ? মণ্ডলবাবু আহিছে, বাতিৰ সাজ আমাৰ ইয়াতে খাব । ভাল চাই পাৰ এজোৰ উলিয়াই দিবি, ছুটামান কণীও ভাজি থবিচোন' ভেকোৰ কথা শুনি যেন বদোবৰলৰ বাঁহতহে জুই লাগিল- তাই উচাং মাৰি তাৰ পৰা ওলাই গ'ল ।

নিশা খাইবই উঠাৰ পিছত বৈশীয়েকে ভোৰভোৰাই কলে—পোৱালী ছুটা বিক্ৰী হলে দহ পইচা পালোহৈ, পোনেই বৈবটো ওলালহি, কোনোৱা কৰবাৰ পৰা আহিলেই— পাৰ মাৰ, পাৰ মাৰ । এইবাৰ হালনি আহিলে বাপেকে মাইকী পোৱালী সোপাকে বেচি পেলাম ।

—মাছলৈ যাব কৈছিলো যে নগলি কয় ? খাম আৰু নেখাম নে, কিবা তোৰ বাপেৰাৰ ঘৰৰ খাইছোনে ?

—মঙহ খাব- ইমানে যদি ইচ্ছা হৈছে নিজৰ পটা-হাগলী এটাকে নেমাৰিলে কয় । যাগুগাক বধ-হত্যা দি খোৱাৰকইটো কৰিছিলে তাৰে জহত খাব পাইছে ।

—বৰ ফুটনি মাৰিছ যে ইমান দিনৰ গাখীৰ বেচি পোৱা পইচা আটাইখিনি মোক জমা দিবি- ভেকোৰামৰ কথাত তাই তপবাই মাত দি—মই যে গাই কীবাওঁ, গোবৰ পেলাওঁ

—চাকৰ- নাকৰ বাখি গৰু চৰোৱা-বন্ধোৱা মোৰ এনেয়ে গল ! হাঁহকণী, পাৰ চৰাই আৰু গাখীৰ বেচি পোৱা পইচাৰ ঠিক ঠিক হিচাপ মোক দিবি, নহলে কথা বিষম হব একা !

—হাঁহকণীৰ পইচা ! দিম ববা, লেতেৱীয়ে হিলদ ভাঙি শামুক বিচাৰি আনি হাঁহসোপাক পোহপাল দিছে তাৰে হাগ-বিচাৰে আক'

—লেতেৱী তাইবহে ছোৱালী ! ভেৰোৰামে মুখেভুটাই কলে । তাই তপবাই মাত দি—অ' তো, লেতেৱী মোৰ ভাগৰ । হবিন আপোনাৰ ভাগৰ, হবিনক পঢ়ুবাৰ পৰা পিছন- উৰণ সকলো আপোনাৰ..... আৰু.....

—কিয় ? ভেকোৰামে তাইৰ মুখৰ পিনে চাই থাকিল । তাই বৰ গম্ভীৰ ভাবে কলে—জেভেৰীক মই বিয়া দিম আৰু হবিনৰ বেৰাবীক জোং মাছলী এটা

গটাই…… কথা শেষ নহওঁতে ভেকোৰামে খিল খিলকৈ হাঁহি দিলে ।

ভেকোৰামৰ গৃহিণী গেঙ্কেলী । যেনে নাম তেনে কাম । ঘৰখনত খোদ খোদাই থকাই তাইৰ কাম । ভেকোৰামৰ প্ৰকৃতিৰ দৰে তায়ো সবল সহজ । লাগ বুলিলে সৰু কথাতো আঁকোৰ গোজ, নেলাগিলে ডাঙৰ কথাকো কথা বুলি নেভাৰে । ভেকোৰাম গাঁৱৰে গাওঁবুঢ়া । লিখা-পঢ়া একো নেজানে । নাম-টোৰ আদি আখৰ চুটী লিখি কোনো মতে চহীটো দিব পাৰে । ভগৱানে ধন-ধান দিছে সঁচা, কিন্তু বিদ্যা-বুদ্ধি দিয়া নাই, এয়ে তাৰ এক মাত্ৰ দুখ ।

শিক্ষাই যে বৰ্তমানৰ মূল-বস্তু, ভেকোৰামে এতিয়াহে বুজিছে । সি হৰিনক পঢ়ুৱাব, একেবাৰে কলেজলৈ পঢ়ুৱাব । ৰঙিয়াৰ হাটৰ পৰা ১ম ভাগ এখন আনি দিবৰ আজি প্ৰায় এবছৰ হল— হৰিনে পঢ়ে নে নপঢ়ে কব নোৱাৰে । তাৰ আজি মনত পৰি হৰিনক কলে— কিতাপ পঢ়িছনে নাই ? বটা ভালকৈ পঢ় । পঢ়িলে আৰামত থাকিব পাৰি । ভাল ভাল কাগি-কাপোৰ পিন্ধিব পাৰি । কিন্তু হৰিনে পঢ়ে কত ! ৰাতিপুৱাটো ম'হৰ পিঠিত উঠি ম'হ চৰাবলৈ যায় আৰু তাৰ পৰা আহি বৰশীটো হাতত লৈ খালৰ পাৰে পাৰে, বিলৰ বুকু বুকু অনাই-বনাই ঘূৰি ফুৰে ।

কথা বিষম দেখি তাক এদিন ভেকোৱে নিজে লৈ গৈ পণ্ডিতক সোধাটো দি আহিল আৰু কলে— পণ্ডিতবাবু, আপাক তোমাৰ তাত গতালো, ইয়াক ভাল মানুহ কৰি দিবি ।

*

*

*

বৰশীটো হাতত লৈ ওলাইছেহে— এনেতে ভেকোৱে মাত লগালে—
বেটা পঢ়াশালিলৈ নেযাৱ নেৰি !

— আজি স্কুল বন্ধ

— কিহৰ বন্ধ ? ভেকোৱে বাঁহবনখন এৰি হৰিনৰ ফালে চালে

— আজি একাদশী নহয় জানো ?

— একাদশীতো স্কুল বন্ধ হয় ? বৰ আচৰিত হৈ ভেকোৱে চালে হয় 'ও'
বুলি বৰশীটো লৈ সি ওলাই গ'ল ।

কথাটোৱে কিন্তু ভেকোৰ গাত নধৰিলে । দেওবৰীয়া হাটত পণ্ডিতক লগ পাই ভেকোৱে সুধিলে—পণ্ডিতবাবু, একাদশীত হাল খতি হয়, কুলো খতি হয় নেকি ? মিচিকিয়াই হাঁহি মাৰি পণ্ডিতে — কোনে কলে ?

— আমাৰ হবিনে

— হবিন হবলা তোমাৰ ল'ৰা ? সি বৰ অঘাইটঃ। মুঠেও নপড়ে । ইটো সিটোৰ লগত যুদ্ধ কৰাট হ'ল তাৰ কাম । পেচাৰ কৰে' বুলি পঢ়াশালিব পৰা দুদিন পলাইছেও ।

— হয়নে ! আজি বেটাক ত্ৰিভূৱন দেখুৱাম বাপেকে ।

ভেকোৰ তৰ্জ'ন-গৰ্জ'ন শুনি পণ্ডিতৰ ভয় হল— ন বহুৰীয়া হবিনক যদিও ঘোল বছৰীয়া যুৱক যেন দেখি, তথাপি গাওঁবুঢ়াৰ এই গোখা-হাতখনেৰে এচৰ সোধাব লাগিলে তাৰ ছখন গাল এখন হ'ব, ছেনজানি পণ্ডিতে কথাৰ সুৰ সলনি কৰি কলে— ল'ৰাজন কিন্তু বৰ বৃদ্ধিক । সি এতিয়া অবুজন হৈ আছে নহয়—কীৰ্ত্তনত কৈছে 'আলুনি কয়ল হলে বৃদ্ধি হৈবো ভাল' । তাক এতিয়া মাৰধৰ নকৰিবা । মই ঠিক লগায় নহয় !

— হয়নে, মই তাক কলেজত পঢ়ুৱাব ইচ্ছা । পাঠশালাখন কোনেহে সৰকাই দিয়ক বাবু, তাৰ পিছত মই তাক কলেজ পাব কৰাইহে এবিষ ।

এইবুলি ভেকেবোমে দুটা ডাঙৰ বন্ধাকবি আৰু এটেকেলী দৈ দিলে আৰু কলে— এজন মাহুহ লৈ আহিব, এডাৰ ধান দিয় ; মাত্ৰ হবিনক ভাল কৰি পঢ়ুৱাবি ?

পিছদিনা ৰাতি পুৱাও আনদিনাৰ দৰে হবিন ম'হৰ পিঠিত উঠিলত, ভেকোবোমে গৰ্জা উঠি—হেৰ' বেটা, ম'হৰ পিঠিত উঠিলি যে কুললৈ বেৰাৱ নেকি ? ৰূপেৰে মুকথ হলো বুলি তয়ো মুকথ হৈ থাকিব নে ? বা—

— মাটি পেঞ্চিল নাই

— হেৰ নিদিনা হাটপৰা ছডালকৈ পেঞ্চিল আনি দিলে'।

— লিখি লিখি শেষ কৰি দিছে' দেখোন

— হয়নে, মাৰব পৰা এক পইচা লৈ বা

— মায়ো পইচা নিদিব

— যোৰ মূৰ শিতানৰ চুঙাটোতে আছে তাৰ পৰাই লৈ য়াগৈ, বুলি কৈ নাঙল কাকত লৈ ভেকোৰাম পথাৰ মূৱা হ'ল ।

হবিন দোখোৰ- ষোধবত পবিল । যাওঁ নেৰাওঁ কবি সি এখোজ- দুখজ কৈ পঢ়াশালি মূৱা হল । আলিবাটৰ সিটো পাৰে সিহঁতৰ নতুন বস্তি । তাত আটেকঠামান মাটিৰ কুঁহিয়াৰ আৰু বাকী অংশত মৰাপাটৰ খেতি । চাৰিওফালে কল গছ । মৰাপাট এবুকুমান ওখ হৈছে । হবিন তাতে সোমাল । কলি পুখিৰোৰ মাটিত থৈ খেলি থাকিল । নিতৌ পুৱাই হবিনে কিতাপ চিলখ হাতত লৈ মৰাপাটৰ মাজত খাপ লৈ থাকে আৰু লগৰ ল'ৰাবোৰে যেতিয়া আলি বাটেৰে ঘৰলৈ অহা দেখে সেই সময়ত সিও আহি ঘৰ পায় ।

এদিনৰ বধ । কিতাপ চিলখজোৰ কাঠিতে খপচকৰে পেলাই দি সি মাকক কলে— আজি হাঁহকণী ভাজি দিব লাগিব, নহলে ভাত নাখাওঁ ।

মাকে ভেকাহি মাৰি কলে— দিম ববা, হেৰ সিদিনা বাপেৰাই মঙল বাবু আহোঁতে ছটা নোদোকা পাৰ পোৱালী মাৰি খাইছে, আজি তোমাক ওপতাই ওপতাই এটা নহয় ছটাকৈ ভাজি দিম ।

— তেনেহলে নিদিয় নহয় ? এইবুলি হবিনে কটাৰীখন হাতত লৈ কাঠিতে তৰি খোৱা শালৰ এবীয়া চাদবৰত ছৰেপ মাৰিলেহে এনেতে লেভেৰীয়ে চিঞৰি চিঞৰি মাকক মাতিলে—কপাল, কপাল, এবীয়া চাদৰ কাটি শেষ কৰিলে । গেছেলী আছিল ভাত বান্ধি । হাতত ধৰি এচলা লৈ খেদি আহি— শক্তে বুকুত পৰি খোৱা, গজমূৰীৰ পুতেক ব আজি, বুলি খেদা মাৰিলে হে—ঘৰৰ মুখেত বকা বৰশীটো হাতত লৈ হকিন পলাই পত্নী মাৰিলে ।

ভৰ ছপৰীয়া । ভেকো পথাৰৰ পৰা আহিছে মাত্ৰ । কাকৰ পৰা নাঙল খন থৈছেহে এনেতে লেভেৰী দৌৰি আহি— পিজাই, হবিনে মাইব শালৰ এবীয়া চাদবৰখন কাটি থৈ পলাইছে । এতিয়ালৈকে অহাই নাই, তাতো খোৱা নাই ।

— কিয়, তহঁতে কিবা কৰিছিলি ! নাঙলখন থৈ ভেকোৱে লেভেৰীক নুবিছেহে “হাঁহকণী” বুলি আৰম্ভ কৰোঁতেই গেছেলীয়ে আহি—“গোটোইখন টানককে কাটি শেষ কৰিছে । তাক বোলে ছটা কণী ভাজি……”

“নিদিলি দিলি বাক এটা কণী ভাজি, তাতে হল কি ? ভেকোৰ কথাত তাই

— পৰহি বুধবীয়া হাটলৈ ছয়টা কণী সাচি থৈছো, দিম তাক

— ল'ৰা-ছোৱালোৰ মুখৰ পৰা কাঢ়ি ধুই নি বেচি পোৱা ধনেৰে কি ভই কৰিব
সিহঁত যদি মৰি যায় !

— এই ভৰ-ছপবীয়াখন তাক মৰ শাও দিলে । এইখন মোৰ পোৰা কপাল
মোৰ এটাই ল'ৰা তাকো..... মই মৰি নাৰাওঁ কিয়..... বুলি গেছেলীয়ে
ছৰাওৱাৰে কান্দিবলৈ ধৰিলে । ছপবীয়া । হাল মেলি অহা মাজুহক বোলে
ভূতেও নোজোকায় । ভেকোৰামৰ খণ্ডে মূৰৰ চুলি পালে— হেৰৌ, মই তাক
কেতিয়া মৰিবলৈ কলোঁ— বুলি গেছেলীৰ চুলিকোচাত পাক মাৰি ধৰিলে,
লেডেবীয়ে ভয়তে টেটুকলা টিঞাৰ দি-কাণ্ডনা কাকা ওঁ মাইক মাৰিলে, মৰিল
মৰিল । কাণ্ডনা আৰু এজন চাকৰ দৌৰী আহি কোনেও ভেকোৰামক টানি-
আজুৰি নিলে । গেছেলী কথমপি বন্ধা পৰিল ।

*

*

*

মৰাপাট কটাৰ বতৰ আছিল । পথাৰ উলং হ'ল । কুঁহিয়াৰবোৰ লহপহকৈ
বাঢ়ি আহিল । হৰিনৰ জুল কুঁহিয়াৰতলীতে বহিল । লগত এখন চুৰি
কটাৰী আৰু কেইডোখৰমান বাহঁ । এনেদৰে কিছুদিন গ'ল । কিবা কাৰণত
এদিন ভেকোৰামে পঢ়াশালিলৈ যায় । পণ্ডিতক দেখা পাই ভেকোৱে হুথিলে—
বাবু, সি পঢ়া শুনাও মন দিছেনে ?

— গাওঁবুঢ়াকাই, হৰিন দেখোন জুললৈ নাহেই । এমাহৰ ভিতৰত এদিন নে
জুদিন হে আহিছে ।

— নহয়, নহয় পণ্ডিতবাবু, সি সদায় আহে । আনকি দেওবাৰেও এদিন
আহিছে । মোৰ হৰিনক চিনি নেপাই নেকি ?

আন এদিনাখনৰ ঘটনা । এদিন ভেকোৰামে পোনকালে হাল মেলি দি ফৰলৈ
অহাৰ বাটত কিবা কথা মনত পৰি কুঁহিয়াৰতলীত লোহাল । লোহাৰে
কুঁহিয়াৰৰ পাড়ৰ খৰ-খৰ মৰ-মৰ শব্দ ভেকোৰ কানত পৰিল । ভেকোৰ অলট
ভয় লাগিল, বিজানিবা বাবে তেওঁ সাক্ষিছে । নে লিয়ালে কুঁহিয়াৰ খোৱাত
ধৰিলে । মাৰি এডাল হাতত লৈ হাতৰ-সাৰে তৰি-সাৰে ভেকো আন
বাৰলৈ । আকৌ কুঁহিয়াৰতলীৰ মাজত হৰিন । কিতাপ চিনাৰ ওচৰতে থৈ

সি কুঁহিয়াৰ পাতৰ ঘৰ সাজি বহি আছে । ভেকোক দেখি হবিনৰ ধাতু উৰি গ'ল । হাতৰ মাৰিডালেৰে একোৱা মাৰিছে, প্ৰাণৰ ভয়ত হবিনে ভিৰাই লৰ মাৰিলে ঘৰ বুলি । ভেকোৱেও শিশুপাল খেদা দিলে । হবিন আহি মাকৰ শোৱা চাঙৰ তলত সোমাল । তাক তাৰ পৰাই টানি আনি—বেটাক আজি কলেজ দেখুৱাইহে এবিম বুলি হুকোবমান দিওঁতে গেঙ্কেলী আক লেতেৰীয়ে আতাহ পাৰিলে হয় কোনো কতো নাই । “চা, চা, আইহঁত, সাত-শতকৰ দৰে মোৰ বাচাক কেনেকৈ মাৰে’ ভেকোৰ হাতৰ পৰা মাৰিডাল গেঙ্কেলীয়ে কাঢ়ি নিলে এৰি দে-এৰি দে, বেটাক আজি সিপুৰী দেখুৱাইহে এবিম’ লেতেৰীয়ে—অ’ পিতাই, কাকাক নেমাৰিবি ঐ, হুখ পাৰ’লেতেৰীয়ে হবিন কাক, হবিন বাৰা বুলি চিঞৰাতহে ভেকো শাস্ত হ’ল । হবিনে মাকৰ গাৰ আঁৰলত লুকাল । খঙৰ কোৰত ভেকোবাম খবৰ পৰা ওলাই ক’বলৈ গুচি গ’ল ।

গেঙ্কেলীয়ে হবিনৰ পিঠিত আটোৰৰ চিন চাই কান্দি-কাঠি, ধুৱাই-পখলাই ছটাকশী জাজি তপত ভাত দিলে হয় সি নেখাইহে নেখায় । বধ হত্যা দি মাকে গা মূৰ পিহি কেইটামান খুৱাই বুৱাই শেতেলীত শুৱাই ধলে ।

দুই

কলিডাপাৰাৰ আন এটা চুকত আক এঘৰ গিৰি । ছটা মাত্ৰ খেৰী ঘৰ । থকা ঘৰটো বাটৰ কাষতে । ঘৰটোৰ ঠিক মুখতে এটা গোবৰৰ দাঁম । তাৰ কাষেৰে কোনোমতে এহাল গক সবকিব পৰা স্তব্ধৰীয়া বাট । ঘৰটোৰ আগ-চালিয়াৰ তলত চাৰিটা বাহঁৰ খুটাৰ এখন তাঁতখাল । খালখনৰ ওপৰত কেইখনমান চিৰাকটা কাশিকটা আক এখন ঢাৰি । আন এটা মূৰত কেইটামান মাটি কলহ আক ছটামান পাচি । মাটিকলহত কলাখাৰ, এটাত বৰা-পাটৰ সঁচ আক আন ছটামানত কিবাকিবি বস্তু আছে । আৰা ভঙা পাচি ছটাত দুই-মল ।

ঘৰটোৰ ভিত্তি কেঙ্কেলী । উত্তৰৰ মূঠবীজ এখন বহুৰ চাং । তাতে শিতা তপু জ্বলো গোৱে । অন্ধৰটো বাকনি ঘৰ । আঁৰৰ মূঠবীজটো এটা ‘দেঁকী

তাৰে কটৰাত এটা দামুৰি বান্ধে । গোহালি ঘৰটোত বেৰ নাই বাবে বোধ-
কৰো হিংস্ৰ জন্তুৰ ভয়ত দামুৰিটো ইয়াতে বান্ধে ।

ঢেংকীটোৰ চাৰিওফালৰ ঠাইখিনি তুঁহমূলেৰে আবৃত । তাতে ছুই
চাৰিডাল খান গছ, সৰিয়হৰ পুলি গজিছে— অহুমান হয় এইডোখৰ ঠাইলৈ
কাহানীও বাঢ়নৌ যোৱাই নাই ।

এদিনাখনৰ দুপৰীয়া । কাণি কঠাখন ধুইধাই বাহৰ চাঙত পাৰি
ধোৱা বিছনাৰ ওপৰতে তুঁহৰ পাচি এটা তুলি থৈছে । পঢ়াশালীৰ পৰা
আহিছেহে, মাকৰ কাণ্ড-কাৰখানা দেখি তাৰ নোম ডাল ডাল হ'ল— এই মূৰা
হাড়াবোৰ মোৰ বিছনাখনতহে থয় ।

— এতিয়াই নিম ব'— মাক আহি নেপালেই, তুঁহৰ পাছিটো সি দলি-
য়াই পেলালে । তুঁহৰ পাচিৰ অৱস্থা দেখি মাকে— তেনেহলে আক এটা
ঘৰ বান্ধি নিদিয় কিয় ? মাকৰ কথা শুনি সি কলে— পৰিপাটিকৈ ধৰ
জানিলে এই ঘৰটোতে হয় ।

এই দুখীয়া পৰিয়ালটোৰ গৰাকীজন হ'ল— লেডৌ কলিতা । এক
মাত্ৰ ল'ৰা ছুখু, পত্নী খেদেলী— এই কেইটা প্ৰাণীৰ ক্ষুদ্ৰ সংসাৰ ।

দহমাহ দহদিনৰ ঠাইত এঘাৰ মাহ আৰু কেইদিন পাৰ হ'ল, তথাপি
তাইৰ প্ৰসৱ নহ'ল । তঁতশাল, ঢেকীশাল, আলিবাট, পুখুৰীঘাট, সকলোতে
একেঘাৰ কথা— আই হেৰ কি কথা, ! কি কাণ্ড, বাৰ মাহতো দেখোন খেদেলীৰ
গা-নলৰিল । তিৰোতাজনীৰ কিবা হব যেন হে লাগিছে । আঙুলি মূৰৰ
হিচাবত এঘাৰ মাহ এঘাৰ দিনৰ মূৰত খেদেলীৰ গা বেয়া হ'ল । প্ৰসৱ
বেদনাত তিন দিন তিনি ৰাতি নিকাৰ ভুঞ্জিলে । সোণধন বেজৰ পানী
জাৰা, কামেখৰ কবিৰাজৰ তেল জাৰা, কীৰ্ত্তন পাঠকৰ একেগছৰ পান-তামোল
জাৰা সকলো পানী হ'ল— তথাপি খেদেলীৰ প্ৰসৱ নহ'ল । ষোঠ মাহৰ
প্ৰথম ৰ'দৰ দিনত পাঁচদিন নিকাৰ ভুজাৰ অন্তত তাৰ জন্ম হ'ল । মাকৰ
বহুতো ছুখু-কষ্ট দিয়াৰ কাৰণে আয়তীসকলে তাৰ নাম ধলে— ছুখু ।

বৰ নয়, বিনয়ী, সজ স্বভাৱৰ ল'ৰা ছুখু । প্ৰথম বৃত্তি, পঢ়া শুনাও
চোকা । এইবাৰ কলিতাপাৰাৰ পৰা মাত্ৰ এজন লৰাই বৃত্তি পৰীক্ষাত
মিহিব— এইজনেই লেডৌৰ এক মাত্ৰ ল'ৰা ছুখু । স্কুলৰ শিক্ষক, ঠেঙ-হুইং,

ভাই-ভাগী, গাঁৱবাসী সকলোৰে মনত আনন্দ —ই আমাৰ সকলোৰে নাম
বাখিব ।

চাউল দালি, নিমখ তেল, বিছনা-পত্ৰৰে ভাৰ এখন বান্ধি লেডো
আৰু এঘাৰ বছৰীয়া ছুখু বৃত্তি পৰীক্ষা দিবৰ বাবে সদৰ মূৱা হ'ল । উত্তৰ
কামৰূপৰ নামকৰা উকীল শ্ৰীহৰগোবিন্দ ভাৰতীৰ ঘৰ সন্মতে । লেডো
আৰু ছুখুৱে গোটেই নগৰ চলাথ কৰি সন্ধ্যা সময়ত গৈ ভাৰতীৰ ঘৰ পালে ।
উকীলনীয়ে এক কথাত কলে— ঠাই নাই, সদৰত বহুতো হোটেল আছে,
তালৈ যোৱা । উকীলে অলপ নবম শ্ৰুত— লেডোকা, ঠাই নাইয়েই, বাতি
পাল থাকে । চাউল চক আনিছাই নহয় ? —উকীল বাপা, পৰি থাকিব
পাৰিলেই হ'ল । বাহিৰৰ বাৰাণ্ডাতে পৰি থাকিম ।

উকীলৰ বাৰেণ্ডাত থাকি ছুখুৱে বৃত্তি পৰীক্ষা দিলে ।

ছয় মাহৰ মূৰত পৰীক্ষাৰ খবৰ ওলাল । ছুখুৱে বৃত্তি নাপালে ।
বামহৰি মৌজাদাৰৰ ল'ৰা ৰবীনেহে পালে । নিৰাশমনে পণ্ডিতে কলে—
ছুখুৱে যেতিয়া বৃত্তি নাপালে, বৃত্তিৰ আশা কৰা মানে পৰ্বতত হাঁহকণী
বিচৰাৰ দৰে হব । শ্ৰীহৰগোবিন্দ উকীল আহোতেও দুখ প্ৰকাশ কৰি
কলে— তোমাৰ ল'ৰাজন বৰ বুদ্ধিমতী । এনে প্ৰখৰ বুদ্ধিৰ ল'ৰা মই কমেইহে
দেখিছো । বৃত্তি পোৱাৰ উপযুক্ত ছাত্ৰ আছিল । পিছে এই বৃত্তি-ভৃত্তিবোৰ
হ'ল খাটিৰ-বাতিৰ কথা । প্ৰখৰতা থাকিলেই যে বৃত্তি পাব এনে নহয় ।
ছুখীয়াৰ ল'ৰাই বৃত্তি পোৱা প্ৰায়ে দেখা নাযায় । পিছে বৃত্তি পোৱাই
শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য নহয় । শিক্ষা জ্ঞানৰ বাবে হোৱা উচিত । লেডোকা
ল'ৰাজনক হাইস্কুলত নাম লিখি দিয়া— সি উন্নতি কৰিব পাৰিব ।

— লেডো, ইমান কোমল বয়সতে ল'ৰাজনক হালত লগাই দিয়া নে ?
বঙিয়াতো বেছি লুৰ নহয়, আঠ মাইলহে । তাতে পঢ়ুৱা । আমিও
কিতাপ-কাগজ দি যি পাবো সহায় কৰিম । এই হ'ল পণ্ডিতৰ উপদেশ ।
ভেকোৰাম গাওঁবুঢ়াই কলে— লেডো, তোৰ আপাৰ মাছুল খিনি ময়ে দিম,
তাক পঢ়ুৱা, মোৰ আপা ভাল নহয়, তোৰ আপাই আমাৰো আপা ।

— পণ্ডিত হৈ মোক আৰ্জি খুৱাব নালাগে । হাড়-চাল সোপা
লৈ জীয়াই থাকিলে কিবা উপায়ে ভেৱে পালিব । সেইবুলি মই তাক

চকুৰ আঁতৰ কৰি পঠাব নোৱাৰো। গেঙ্কেলীৰ কথাত ভেকোৰামে কলে— ওহঁত ডিবাী মানুহ, বিদ্যাৰ ষোল কি বুজিব।

এই গাওঁবুঢ়াইহে জানে। বুজিছ লেডো, ডিবাীৰ কথাত হতভী নহবি, তাক নাম লিখি দে। গাওঁবুঢ়া গ'ল। লেডো দোখোৰ-মোখোৰত পবিল। কিন্তু গাওঁবুঢ়াৰ পৰা বল পাই ছুখুক বড়িয়াৰ মাইনৰ স্কুলত নাম ভৰ্ত্তি কৰি দিয়াতোকে খিৰাং কৰিলে।

*

*

*

নাম ভৰ্ত্তিৰ সময়। শিক্ষকে সুধিলে—ল'ৰা, তোমাৰ নাম কি ?
—মোৰ নাম ত্ৰীত্থুৰাম কলিতা।

তাৰ মুখৰ পৰা নামটো ওলাবহে পালে সমূহ ছাত্ৰই গিৰজাৰি মাৰি হাঁহি দিলে। শিক্ষকে চকু ঠিয় কৰি চোৱাতহে ছাত্ৰসকল কঁহ পৰি জাগ গ'ল।

—তোমাৰ নাম আজিৰ পৰা দীনদয়াল কলিতা হ'ল। ল'ৰাহঁত আজিৰ পৰা তোমালোকে এওঁক দীনদয়াল বুলি মাতিবাহঁক। মই এটা যোজনা দিওঁ, তোমালোকে মোক তাৰ অৰ্থ কৰা। 'অমৰা মৰে নিজৰা' কৰে, মৰাই বাই হাল, লক্ষ্মীয়ে পিন্ধে ফটা কাপি, মোৰ নাম নিধনীয়ে ভাল।'

সকলো ছাত্ৰ নিমাত। ইটোয়ে সিটোৰ মুখলৈ চালে। --তেনে হলে শুনিবা। 'এখন গাঁৱত এজন চহকী মানুহ আছিল। অৰ্থাৎ তেওঁ অকলৰ ভিতৰত ধনী। কিন্তু তেওঁৰ নাম হ'ল নিধনী। ইমান ধন দৌলত থকা স্বত্বেও মানুহে তেওঁক নিধনী বুলিয়ে মাতে। এইবাবে তেওঁৰ মনত বৰ দুখ। মানা কৰিলেও নিধনী বুলিয়েই মাতে। মনৰ বেজাৰত নিধনীয়ে ঘৰ-গৃহস্থী এৰাকে সিদ্ধান্ত কৰি, এদিন ঘৰৰ পৰা বাহিৰ ওলাল। গৈ আছে, গৈ আছে, বহুদূৰ বোৱাৰ মূৰত দেখিলে কেজনমান মানুহে এডাল মৰা গছ কাটি আছে। নিধনীয়ে সুধিলে— বোপাইত কি গছ কাটি-ছাছে এইজোপা ? মানুহ এজনে উত্তৰ দিলে— 'অমৰা' ?

—অমৰা যদি মৰিছেহে ?

—মৰিছে দেখিছে কাটিছো।

নিধনীয়ে একো নকৈ আৰু আগ বাঢ়িল। তেওঁৰ পিয়াহ লাগিল। দেখিলে কেইজনীমান ছোৱালীয়ে কলহ লৈ পানীলৈ গৈছে। তেওঁ কলে ‘আইটাইঁত, বৰ পিয়াহ লাগিছে পানী অকমান পামনে?’ ছোৱালী এজনীয়ে উত্তৰ দিলে— সোঁটো নিজৰা, আমাৰ সৈতে আহ। নিধনীয়ে দেখে— হয়, জিৰণি নোহোৱাকৈ অবিৰাম গতিত বৈ আছে নিজৰা। পানী থাই উঠি নিধনী গ’ল। ক্ৰমাৎ তেওঁৰ খোজ ঢিলা হৈ আহিল। হাততে তেওঁৰ কাণত পৰিল— মৰা, অ’ মৰা, বোলো হাল এবিৰৰ হোৱা নাইনে? বেলি হ’ল— আহ। কথা শুনি নিধনী আচৰিত হ’ল। বৃজলবৰ বাবে ওচৰলৈ গৈ সুধিলে— ককাই, মাতিছা কাক? প্ৰশ্নৰ উত্তৰত মানুহজনে কলে— সোঁ যে মৰা হাল বাই আছে তেওঁকে মাতিছোঁ।

—তেন্তে তেওঁৰ নাম মৰা?

—হয়।

কিবা ভাবি-চিন্তি নিধনী গৈয়ে থাকিল। কিন্তু ভৰি আৰু আগুৱাব নোখোজে। তথাপি জোৰ কৰিয়ে গৈ আছে। তেওঁৰ আগে আগে এজনী ছোৱালী। মলিয়ন, ফটা-চিৰা কাপোৰ পিন্ধা দেখি নিধনীৰ পূৰ্তো জন্মিল। এঃ বেচেষী ৰব নিঃকিন। এনেতে আদহীয়া তিৰোতা এগৰাকীয়ে— হেৰ লক্ষ্মী, অলপ ৰ চোন।

নিধনীৰ বৃজিবলৈ বাকী নাথাকিল যে এই জৰাজীৰ্ণ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰা ছোৱালিটি আন কোনো নহয়, ধন-বিত্তৰ গৰাকিনী স্বয়ং লক্ষ্মীদেৱী।
—আইটা তুমিয়ে লক্ষ্মী নে?

‘হয়, ময়েই লক্ষ্মী।’

তেওঁ এনেতে গালে— অমৰা মৰে, নিৰাৰা জৰে, মৰাই বাই হাল, লক্ষ্মীয়ে পিন্ধে এটা কাণি, যোৰ নাম নিধনীয়ে ডাল।

ঘৰৰ মানুহ আৰু ঘৰলৈ উভতি আহিল।

মানুহে কথাতো কয় নহয়— নামে কি কাম কৰে, গুণে সাগৰ তৰে।

সাধুকথাই সকলো ছাত্ৰৰে মন জয় কৰিব নোৱাৰিলে। সময় সুযোগ পালে ‘ছখু’ ভিঠি মাটি খুন্দু, বেৰত নাই মাটি, চালত নাই খেৰ, ছখুৱে কৰে কেৰমেৰ। ছখুক ছাত্ৰসকলে জোকায়ে— কিন্তু সি শুনে, মনে মনে থাকে।

আদ-কয়সীয়া লেডোয়ে ভেকোৰামৰ মৰকীয়া হ'ল বায় । নিজৰ বুলি ব'লৈ পিতৃ ভিঠা আৰু বিলৰ পাৰত এগুৰা মাটি । ছুকুৰিমান ডালধান পাই, বানপানী হলে সিও নাই । নিতৌ পঢ়াশালীলৈ যোৱালৈকে আৰু বন্ধৰ দিনত ছুখুৱৈ পিতাক লেডোক পাৰ্ধ্যামানে সহায় কৰে । এজমী কীৰতী গাই । এসেৰমান গাখীৰ ওলায় । তাৰে সিহতে লোণ তেলৰ খবছ উলিয়াই । বাৰীৰ একঠামান মাটিত ছুখুৱৈ কৰি-মুলাৰ খেতি কৰে, বাৰিষা ত্ৰিহ-ভেন্দি বেচি তাৰে সি তাৰ তাৰ নিজৰ কাপোৰ কাণি লয় । তাৰো-পৰি ভেকোৰামৰ ল'ৰা হৰিনক পঢ়ুৱা বাবদ গাওবুঢ়াই তাৰ মাছুল খিনি দিয়ে ।

* * * *

ভাদ মাহ । কব-ববৰ ভৰ বতৰ । এনে সময়তে হ'ল— লেডোৰ পৰিবাৰ খেদেলীৰ জ্বৰ । জ্বৰো জ্বৰ ভীষণ জ্বৰ । এতিয়া লেডোৰ উপায় ! কঠিয়াকে তোলে নে বোৱে, নে ভাতকে ৰান্ধে । মহা বিপাওত পৰিল লেডো । তাতে সিদিনা গাওঁবুঢ়াৰ পাল । বেলি সিপাৰ নোহোৱালৈকে যে হাল এবিধ তাৰো আশা নাই । কান্ধত নাঙলখন লৈ ছুখুক কলে— আজি ঝুললৈ নগলে নহয় নে ? ছুখুৱৈ কলে— আজিৰ পৰা আমাৰ তিনি মাহিলী পৰীক্ষা । পৰীক্ষাত ভাল নম্বৰ নাপালে বোলে মাছুল মাক নিদিয়ৈ । লেডোৰ মুখৰ মাত হৰিল । নিৰ্বোধৰ দৰে লেডো পথাৰলৈ গ'ল । বেলা ভাটি । লেডোয়ে দেখে— খেদেলী মাটিও লুটি খাই পৰি আছে । কেআষাৰমান মাতাত কেকাঈ-গোথাই তাই কলে— 'মোক মুচু' । বিপদৰ ওপৰতে আৰু বিপদ । লৰাটপৰা কৰি কেইটামান ৰান্ধি সি খালে আৰু ছুখুলৈকে এসাজ ৰাঢ়ি থৈ লেডো পথাৰ মূৱা হ'ল । পৰীক্ষা থকা হেতুকে সিদিনা ঘৰ পোৱাত সাজ গঢ়ি গৈছিল । মাকক তেনেকৈ পৰি থকা দেখি তাৰ বুকিবলৈ বাকী নাথাকিল যে মাকৰ লৰোণ পৰিছে । ভাত সাজ খাহ উঠি মজিয়াতে চাৰিখন পাৰি লৈ ছুখু পঢ়াবলৈ ধৰিলে । পথাৰৰ পৰা অহাত লেডোৰ পলম হৈছিল ।

—পিতা, মাই আজি চাঙত শুব নোৱাৰে নে ?

—তাকেইভো চিন্তা কৰিছো, খুৰী আবুয়েৰাক স্থখি-পুচি চাওঁচোন ।

লেডোয়ে খুবিয়েক আহিনী বুঢ়ীক মাত দি— “খুৰী, বৰ অনৰ্থখন

হ'ল আজি । মাকৰ ভীষণ জ্বৰ, ইপিনে নোৱাৰাও হৈছে, চাওত শুব নোৱাৰে নে ?' বুঢ়ী উছাৎ মাৰি উঠিল আৰু বলে বাম বিষু, বাম বিটু, শাক্তৰ অহিত কাম কৰি নবকত ডুবি মাৰিব খুজিছ মৰ, আমাক লুখিছ কিয় ! আটা-পিটা চৈধ্য পুৰুষৰ ধৰ্ম্ম । তিনি দিনীয়া গা নোধোৱাকৈ চুৱা মানুহজনীক চাওত গুৱাব খোজ !

খুবীয়েক আহিনী বুঢ়ীৰ এনে মন্তব্যত সিহঁতে খেদেলীক চাওত গুৱাবলৈ সাহস নকৰিলে ।

—বাতি পুৰা । ছুখুৱে কলে— পিতা, আজি আমাৰ মাচুল দিয়াৰ দিন । মাচুল নিিলে হেনো পৰীক্ষা বন্ধ কৰি দিব ।

— এতিয়া হাতত ফুটা কড়ি এটাও নাই । অহা কালি মই বড়িয়াৰ ডাক্তৰখানালৈ যাম, তোৰ মাচুল খিনিও দি আহিম গৈ ।

যেনে কথা তেনে কাম । কান্ধত বঙা লাউ এটা লৈ লেডী বড়িয়াৰ ডাক্তৰখানা পালেগৈ । শই শই মানুহ । অহা আহিছে, যোৱা গৈছে । সি পোণ চাবেই ডাক্তৰৰ ওচৰলৈ গৈ সেৱা এটি জনালে আৰু বঙালাউটো ডাক্তৰৰ কাষতে থলে । ডাক্তৰবাবু যেনে-তেনে বঙা ঔষধ এবটল দিয়ক । কৈয়েই বটলটো মেজৰ ওপৰতে থলে । হাতৰ পৰা কলমটো থৈ ডাক্তৰে বঙা চকু দেখুৱাই— এই লাউটো কিয় আনিছ ?

— আপোনাৰ বাবে ডাক্তৰবাবু ।

— মই কৈছিলো ?

— যিহেতু তাক বঙা ঔষধ লাগে, তাৰ প্ৰতীক স্বৰূপে বঙা বস্ত্ৰ এটা লৈ আহিহে । ওচৰতে বহি থকা ভদ্ৰলোক এজনে কলে ।

নহয় হেৰি, এই মানুহবোৰে জানি শুনিও আমাক বিপদত পেলায় । 'কটা, তই ৰোক ঘোচ খোৱা যেন পাইছ ! আঁতৰ আঁতৰ ইয়াৰ পৰা ।'

—এঃ দেউতাই দেখোন বৰ খং কৰিছে । আমিতো আৰু আপোমাক স্বৰূপে নি পাঁচ টকা ভিজিট দিব নোৱাৰো, সেই বুলিহে ৰাৱীৰ লাউটো—

— আঁতৰ ইয়াৰ পৰা, বা বাহিৰত ঠিয় হ গৈ । লেডী আঁতৰি

গৈ বাহিৰৰ খিৰিকীৰ মুখত ঠিয় হৈ আৰম্ভ কৰিলে— যোৱা বছৰো আমাৰ মাকৰ জ্বৰ হৈছিল, কৈছেনে বাবু, পাঁচ বটল ঔষধ খুৱালো, যেনে জ্বৰ তেনে থাকিল। পিছে কাকতি পণ্ডিতবাবুৰ ঘৈণীয়েকৰ বাধে নিয়া বঙা ঔষধ ছুদাগ খুৱালো, জ্বৰ খতম্। বঙা ঔষধৰ বৰ প্ৰমাণ দোতা।’ উপস্থিত ভদ্ৰলোকজনে লেডোৰ কথাত মিচিক্-মাচাক কৰি হাঁহি আহিল। ডাক্তৰে বৰ গভীৰ ভাৱে প্ৰশ্ন কৰিলে— হেৰ’ ক কাৰ জ্বৰ ?

—আমাৰ মাকৰ দোতা।

...নাম কি ? লেডোৰ এইবাৰ মুখৰ মাত বন্ধ হ’ল। ডাক্তৰে পুনৰ সুধিলে...। ক নাম কি ?

—দোতা, হাঁহক যে মাতে

—তোৰ লগত ভেঙুচালি কৰিবলৈ মোৰ সময় নাট

---লিখক খেদেলী নহয় নে ? উপস্থিত ভদ্ৰলোকজনে বলে

—হয়, হয়, দোতাই উচিত কৈছে

—বয়স, ডাক্তৰে লেডোৰ মুখৰ ফালে চালে

—বৰ ভুইকঁপৰ আগতে বিয়া হৈছিল দোতা

—ইয়াৰ লগত বৰ মজিল হল।

—খৰি দিয়ক চল্লিশ বছৰ। ভদ্ৰলোকজনে কলে

ডাক্তৰে পুনৰাব সুধিলে— হৈছে কি

- দোতা, জ্বৰ - আক—

—আক কি ?

—চুব নোৱাৰা হৈছে দোতা।

লেডোৰ কথা শুনি উপস্থিত ভদ্ৰলোক আৰু ডাক্তৰে ছয়ো হাঁহিলে। কাগজ এটুকুৰা লেডোৰ হাতত দিলত, সি গৈ কম্পাউণ্ডাৰৰ ওচৰত ঠিয় হ’ল। উপস্থিত ভদ্ৰলোকজনে মন্তব্য কৰিলে— বৰ হোজা মাছুহজন। মৰম লাগে। লেডো পুনৰ আহি উপস্থিত হ’ল। ডাক্তৰক সন্মোহন কৰি কলে— দোতা, এইবোৰ দিবলৈকেহে দিখি দিছিল ? তেনেই পানী। বত্ৰিকান্ত দোকানী আৰু কাকতি পণ্ডিতে ৰে বঙা ঔষধ পায় মই বাক কিয় নেপায় !

—তোৰ পৰিবাৰৰ চুব নোৱাৰা হৈছে নহয় !

লেডৌ মনে মনে থাকিল। তাৰ পিছত কিবা ভাবি-চিন্তি স্কুল পালেগৈ। কান্ধত বগা লাউটো... হাতত বটল এফালৰ পৰা প্ৰত্যেকটো কুঠৰী চাই গ'ল—হুথু ক'ত আছে, হঠাতে দেখা পাই শ্ৰেণীত সোমাই পৰিল। শিক্ষকে অলপ খঙৰ ভাৱ দেখুৱাই— তোমাক লাগে কি ?

—মই হুথুৰ পিতাক, তাৰ মাচুল লৈ আহিছোঁ।

...অফিচ কমলৈ যোৱা, তাতে দিয়াগৈ। শিক্ষকজনে ইঙ্গিত দিলত লেডৌ গ'ল। আঠু ওঁপৰলৈ গামোছা পিন্ধা, দাড়িয়ে-গোফে ভোবোকাৰ মাত্ৰহ এজনে কান্ধত বঙালাউ আৰু ঔষধৰ বটল লৈ সোমাই যোৱা বাবে শিক্ষকসকলে ইটোৱে-সিটোৰ মুখলৈ চালে। প্ৰধান শিক্ষকে স্মিলিলে... কাক বিচাৰিছা ?

...আপুনি হুথুৰ মাষ্টৰ নেকি ?

...হুথু, কোন হুথু ? প্ৰধান শিক্ষকৰ কথাত আন এজনে মাত দি 'ছাৰ ওয় শ্ৰেণীৰ নতুন ছাত্ৰ, দীনদয়াল নামৰ। বাক কোৱাছোন কাকা, কি হল ? লেডৌয়ে কলে...বাবু, তাৰ মাচুলখিনি দিবলৈ আহিছোঁ। কিমান দিব লাগিব ?

...এটকা চাৰি অনা।

এটকা চাৰি অনা ! দৌতা, এক টকা লওক, চাৰি অনা এবক। ঠিকেই কৈছো, এটকা চাৰি অনাই।

শিক্ষকসকলে এবাৰ লেডৌৰ পিনে এবাৰ হেডমাষ্টৰৰ মুখৰ পিনে চাইছে। কাৰো মুখত মাত বোল নাই। লেডৌয়ে পুনৰবাৰ কলে— 'এবা-ধৰা কৰক দৌতা, এক টকা লওক, চাৰি অনা পঠিচাও কম নকৰে নে ? মইতো বৰ বেছি কম কৰা নাই।' শিক্ষকজনে প্ৰধান শিক্ষকৰ ইঙ্গিত পাই এটকা বাখি লেডৌক বিদায় দিলে। সি যোৱাৰ পিছত শিক্ষকজনে কলে...শামুকৰ পেটত মাণিকৰ জন্ম, কথাষাৰ একেবাবে গ'চা ! দীনদয়াল বোলা ছাত্ৰজন বৰ তীক্ষ্ণ বুদ্ধিৰ ল'ৰা। অকল বৃথিয়ক নহয় সজ, সবল। মই অঙ্কৰ বহী চাইছো, ছাৰ কতো পেঞ্চিলৰ আঁচ এডাল দিবৰ ঠাই নাই।'

আন এজন শিক্ষকে মাত লগাই— ‘আক আচৰিত কথা, ডেৰ বকীতে লিখি শেষ কৰি বহীটো মেজতে থৈ যায়হে, মই চৌকিদাৰৰ দ্বাৰা মতাই আনি ধৰকি দি কলো, এতিয়াও আধা সময় আছে, যা আক চেষ্টা কৰ।’ সি কলে— ‘আক লিখিবলৈ নাই ছাৰ।’ ‘তেনেহলে বিভাইচ কৰ গৈ যা, সি বুজি পোৱা নাছিল হবলা, মই বোলো, চকুফুৰাই চাগৈ, তুল হলে ধৰা পৰিব। সি বোলে ছুবাৰো চাইছেই।

প্ৰধান শিক্ষকে মিচিকিয়াই হাঁহি মাৰি— সেই কাৰণেইতো মই আপোনাক ইঙ্গিত দিলো, ময়ো ইংৰাজীৰ বহী পাইছো, শিক্ষকতা জীৱনত এয়ে প্ৰথম। এনে লৰা মই পোৱাই নাই।

মাছুল দি উঠি লেডোৱে আক ছখুক মাত দিবলৈ বুলি তাৰ শ্ৰেণীত সোমালত আটাইবোৰ ছাত্ৰই এইবাৰ গিবগিবনি মাৰি হাঁহিলে। শিক্ষকে চকু তেৰা কৰি চালে, ছাত্ৰসকলৰ হাঁহি সাম কাটিল। লেডোৱে সুধিলে— দৌতা, ছখুব মাছুল দিলো, আধা মাছুল কেতিয়াৰ পৰা হব ?

—আমাৰ মিটিং হব, তাৰ পিছতেই সি পাব।

—মাকৰ জৰ, আজি তাক সোনকালে যাবলৈ দিব।

লেডোৱে বঙালাউ আক ঠুংধৰ বটলৰ ভাৰখন লৈ ওলাই গ’ল। ছাত্ৰসকলে পুনৰ হাঁহিলে— কিন্তু ছখুব মুখমণ্ডল বিৰণ হৈছিল। পিতাকৰ এনে প্ৰৱেশত তাৰ পেটে পেটে পিতাকলৈ খঙো উঠিছিল। লেডো ওলাই যোৱাৰ পিছতে শিক্ষকজনে কলে— ছাত্ৰসকল তোমালোকে কিয় হাঁহিছিলো ? তোমালোকৰ আঁচৰণত মই বৰ ছখ পালো। আমাৰ পিতা মাতাসকলৰ গতিবিধি এনেকুৱাই। ভাৰতবৰ্ষৰ হাবিয়ে-বননিয়ে সাত লক্ষ খন গাওঁ আছে। এই গাঁৱৰ মানুহবোৰ খেতিয়ক। কৃষকসকল সহজ সবল আক সাধু প্ৰকৃতিৰ। লাহবিলাস তেওঁলোকে নাজানে, জানিলেও অৱস্থাৰ তাড়নাই নিদিয়ৈ। ভাৰত কৃষি প্ৰধান দেশ, কৃষিয়ে আমাৰ জীৱনৰ ঘাই মেকলগু। আমি আটাইয়ে কৃষকৰ নাতি-পুতি।

তোমালোক আজি শিক্ত হৈ আছা, কাইলৈ দেশৰ সু-নাগৰিক হবা। দেশে তোমালোকৰ ওপৰত বহুতো আশা-ভৱসা বাগিছে। ভাবিবাতে এনে আচৰণ কাকো নেদেখুৱাবাইক।

লেডো যোৱাৰ পিছতে খেদেলীয়ে চৌচৰি-মাজৰি গৈ বাৰীৰ খালত থৈলাখন আৰু কানি-কথাখন তিয়াই দিলে। শোৱাঠাইখিনি মাটি গোবৰেৰে তিনি মচা দি খাৰ খলিহৈৰে মূৰটো ধুলে। গা-মূৰ ধুই উঠি আন এখন ফটা থৈলা পাৰি, সেই ঠাইতে নিচাল দি গুই পৰিল।

বেলি লহিয়াইছে। এনেতে ওলালহি লেডো। দেখে খেদেলী এতিয়াও মাটিতে পৰি আছে। সি কেবাবাৰো মতাৰ পিছত তাই সাৰ পালে। —বোলো শুনিছনে, এই তোৰ ঔষধ, এতিয়াই খা। বটলটো তাইৰ আগত থৈ সি খালতে গাটো জুবুৰিৰাই ৰাতি বান্ধি থোৱা ভাত কেইটাকে খালে। কেকাই-গেথায় তাই কলে—পইতা, কৰকৰা আছে যদি এমুঠিমান মোকো দিয়া, নহলে গাত বল শক্তি নাইকীয়া হৈছে, অহা কালি চাৰিদিনীয়া গা-মূৰ ধুই কিজানিবা এবাৰ পথাৰমুৱা হবই পাৰে। সি মহা বিমোৰত পৰিল। তপতাই বান্ধিবলৈ তাৰ য সময় নাই। পথাৰত ৰোৱা দিয়া পেকু গুকাই যায় এতিয়া। পইতা ভাত কেইটামান উলিয়াই দি সি কলে—‘মই হলে ভাল দেখা নাই।’

ঔষধ খাইছো বেতিয়া ভাল পাম হব পায়। সি অহা নাই নে?
বোধহয় লেডোৰ কাণত নপৰিল—সি কঠিয়াতলিলৈ গ’ল।

চকা পাতত বহাৰ লগে লগে ছুখু আহি ঘৰ পালে। দেখে মাকৰ ওচৰতে আধা খোৱা এখন ভাতৰ কাহি।

—মাই তুমি পইতা ভাত খালা?

—অ বাচা, কিজানিবা কালি এবাৰ পথাৰলৈ যাবই পাৰো।

—আজি ভাত ৰন্ধা নাই? সদায় সদায় কিমান খাম পইতাবোৰ।

—আজি খা বাচা, কালিলৈ মই বান্ধিব পাৰিম। অলপ লোণ, তেল ল।

—তেল আছে জানো। পৰহিৰ পৰাই নাই।

খাই-বই উঠি ছুখুই নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্মত ব্যস্ত হ’ল। চাৰিখন পাৰি সি পঢ়াত লাগিল। আহিল পিতাক। হাতৰ কিতাপখন থৈ প্ৰশ্ন কৰিলে।

—মাই আজিও এই কেকা ঠাইখিনিতে তুৰ নেকি?

—অ মাহুহে আমাক নিন্দা কৰিব ? কাইলৈহে চাঙত শুব পাৰিব
একো নকৈ সি মনে মনে থাকি পঢ়াত লাগিল।

দিনৰ দিনটো পৰিশ্ৰম কৰা লেডী আৰু ছখু টোপনিৰ কৰাল
গ্ৰাসত পৰিল। কিন্তু খেদেলী ! ধৰফৰ চটফট কৰি গোটেই মজিয়াতে
বাগৰিলে। মাজ নিশাৰ পিছত কি হল কোনেও কব নোৱাৰে।

বাতি পুৱাল। উঠিয়েই লেডী নাঙলখন কান্ধত লৈ পথাৰ মূৱা
হল। ছখুৱে দেখে নিতাল মাৰি মাক মাটিতে পৰি আছে। এবাৰ
ছবাবমান মাতি মাত নাপাই সি পথাৰত কঠীয়া এভাৰ থৈ আহিলগৈ ॥
স্কুললৈ যাবৰ হয়য়েই। কিন্তু মাকৰ টোপনি ভঙা নাই। সি ওচৰলৈ
গৈ মাকক মাতিলে প্ৰথমে সৰুকৈ, ক্ৰমাগত ডাঙৰকৈ, শেষত চিঞ'ৰি
চিঞ'ৰি মাতি খলক লগাই দিলে। গাত হাত দি চাই দেখে—বৰফ ৰেন
চৈচা।

ছখুৰ চিঞ'ৰত আবুয়েক আহিনী আহিল। দূৰতে থিয় হৈ থাকি
কলে—ছখু, গাত হাত দি চা, কুলক্ষণীয়ে ঘৰটো চুৱা কৰিলে হব
পায়। ওচৰ-চুবুৰীয়া, ল'ৰা তিওঁতো আহি ঘৰ ভৰি পৰিল। আহি-
নীয়ে কলে 'বোপাইত নাকৰ নিৰ্বাস চা, আছে যদি বাহিৰ উলিয়া,
বাহিৰ উলিয়া—' বুলি বৃত্তীয়ে গৈ ঘৰ পালে। আটাইবোৰ মাহুহ খেদেলীৰ
লগত ব্যস্ত হ'ল। কোনোৱে সেকিলে, কোনোৱে বা মালিচ কৰিলে,
কোনোজনে বা বিচিলে। কাকতি পণ্ডিতে আহি নাড়ী চাই পৰীক্ষা কৰি
কলে—জীউ এতিয়াও যোৱা নাইহঁক। তৎক্ষণাত ডাক্তৰ পালে হয়তো
বাচি ৰাব পাৰে। শান্তিৰামে বোলে—এই মাত্ৰ আলিয়েদি ডাক্তৰ
বাবু বামুণপাৰাৰ ফালে যোৱা দেখিলো।

বোধহয়, ভাৰতীৰ তাতে থাকিব পাৰে। বাসৱ, ভূমি চাই-
কেল জানা নহয়—মোৰ চাইকেলখন লৈ যোৱা বেগাই।

ডাক্তৰ আহিল। কণী চাইয়েই কলে—'পণ্ডিতবাবু চেপিকেল
মলেৰীয়া .. অসম্ভৱ। চিকিৎসাৰ বাহিৰ। তথাপি এটা বেজি দি চাব
পাৰোঁ। কিন্তু আশা কম।'

ডাক্তৰে বেজী দিলেহয় লগে লগে খেদেলীৰ প্ৰাণ পৰি উঠি।

গল । সমাজৰ বিধানক চিকিৎসাই স্বীকৃতি নিদিলে কাকতি । অন্ততঃ ইমাম দিন জবত ভোগা মানুহজনীক খাটত গুৱাই থোৱাহেঁতেন এনেতে ঘৰলৈ নেপালেহেঁতেন ।

আহিনী বুঢ়ীয়ে খৰি ললে যে খেদেলী আৰু জীয়াই নাই । সকলো মানুহ বেমাৰীৰ লগত লাগি থাকোঁতে তাই ভাত কেইটা খাই আহিল । ডাক্তৰৰ কথাত আহিনীয়ে কলে— আজিহে চাৰিদিনীয়া গা ধুলে হয় । ডাক্তৰে গম্ভীৰ ভাৱে কলে— বৰ ভাল হল, আজিৰ পৰা কোনো দিনীয়া গা ধুলৈ আৰু নাহে । ইহ সংসাৰৰ পৰা চিৰ বিদায় ললে । হুথুয়ে টেটুফালি কান্দিলে— মাই ! মাই !!

লেডোৱে কন্দা নাই—মূৰে কপালে হাত দি বহি আছে ।

তিনি

কলিতাকুছিৰ গাতে লগা আন এখন গাওঁ বামুণপাৰা । প্ৰায় ছয়কুৰি ঘৰ মানুহৰ বাসভূমি বামুণপাৰা । গাঁৱৰ মাজভাগত কেই ঘৰমান বামুণ, বাকীবোৰ কোচ, কলিতা, কেওট আদি । বামুণ কেইঘৰৰ মাজৰ এটা পৰিয়াল । বাটৰ কাষৰ পৰা ডেৰ তাঁৰমান ঠাই এৰি এটি ধুনী । টিং ঘৰ । এই বঙলা ঘৰটোৰ সমুখত নানা বিধ ফুলৰ এখনি বাগিচা । বাগিচাখনিয়ে ঘৰটোৰ জেউতি ছুগুণে চবাইছে । বঙলাটোৰ পূব ফালে আৰু এটা সৰু ধুনীয়া ঘৰ । এইটো পূজাঘৰ । পূজাঘৰ আৰু বঙলাটোৰ মাজেৰে ভিতৰ চোতাললৈ যোৱা পথ । তাৰো দুয়ো কাষে ফুল-তুলসীৰ গছ । চোতালখনৰ চাৰিওফালে চাৰিটা ঘৰ । পশ্চিমে গোহালী, পূবে ধানৰ ভঁৰাল আৰু দক্ষিণে পাকঘৰ । পাকঘৰৰ পিছ ফালে এখন ডাঙৰ বাৰাণ্ডা, তাতে এটা ঢেঁকী । ঢেঁকীখালৰ পৰাই ভামোল-পাণৰ মেটমৰা বাৰীখন ।

এই গৃহস্থীখনৰ গৰাকীজন হ'ল ক্ৰীশ্ণগোবিন্দ ভাৰতী । অকল এইখন গাঁৱতে নহয়, এই অঞ্চলটোৰ ভিতৰত খনে-খানে, বিদ্যা-

বুদ্ধিয়ে জাকত জিলিকা এনে পৰিয়াল গাওঁখনত নাই।

শ্রীগুণগোবিন্দ ভাৰতীয়ে নৱদীপত সংস্কৃতত কেইটামান উপাধি লৈ কোনোবা এখন স্কুলত শিক্ষকতা কৰিছিল, কিন্তু পাৰিতোষিক কম হোৱাত আৰু ঘৰ-সংসাৰ চলোৱাৰ উপযুক্ত মাহুহ নথকাত গাঁৱতে বহিছেহি। খেতি পথাৰ পৰিচালনা কৰাৰ উপৰিও ভাৰতীয়ে মৰকাম, শ্ৰাদ্ধাদি কৰে আৰু গণনা কাৰ্য্যও সম্পাদনা কৰে। সংস্কৃত ভাষাত জ্ঞান থকা বুলি ভাৰতীৰ নাম আছে কাৰণে ভাৰতী বহি থাকিব লগীয়া হোৱা নাই। শ্রীগুণগোবিন্দ ভাৰতীৰ তিনিজন ভাই-ককাই। ডাঙৰ-জন শ্রীৰত্নগোবিন্দ ভাৰতী বিলাতত থাকে। বিলাত মানে কোছ-বিহাৰ। এতিয়া তাত নিগাজীকৈ বাস কৰিছে। তৃতীয়জন শ্রীহৰগোবিন্দ ভাৰতী বি, এ, বি, এল ; গুৱাহাটী চহৰত ওকালতি কৰে।

ভাৰতীৰ দেউতাক ৮বাধাগোবিন্দ ভাৰতীৰ ১৫০ বিঘা খেৰাজ আৰু ১৫০ বিঘা নিম্পিখেৰাজ মাটি। এই জমী-জিৰাতৰ বৰ্ত্তমান একমাত্ৰ গৰাকী গুণগোবিন্দ ভাৰতী। বাকী দুজনে নিজা নিজাকৈ সংস্থাপন হৈছেহি। ভাৰতীৰ একমাত্ৰ ল'ৰা নিত্যগোবিন্দ ভাৰতী, চহৰত উকীল হৰগোবিন্দ ভাৰতীৰ লগতে থাকে।

শ্রীগুণগোবিন্দ পণ্ডিত মাহুহ। কাম-কাজত পণ্ডিত, কথাত পণ্ডিত, পিছন-উৰণ, চলন-ফুৰণ সকলোতে পণ্ডিত। মিঠাবৰগীয়া ওখপাখ মাহুহ, কপালত আৰু কাণৰ দুই লতিত বগা চন্দনৰ ফোট, গাত বাম-বামী, হাতত লাঠী, ভৰিত খৰম, দূৰ ঠাইলৈ গলে জোতা। বিস্তৃত অঞ্চলটোৰ মেল-দৰবাৰ, সভা-সমিতিত আগ ভাগখন—ভাৰতীৰ। ভাৰতী এজন সুখ্যাতি মেলকীও।

বিধবা তিৰীৰ সোণ বঢ়া, মাটি হেঁচা, সীমা ঠেলা, বেৰা ভঙা, কোণা কাটা আদি মেলব বিচাৰ ভাৰতীয়ে নিজৰ বহাৰী ঘৰতে কৰে। অমিমাংসিত বিচাৰ ভায়েক হৰগোবিন্দ ভাৰতীৰ তালৈ পঠিয়াই।

গুণগোবিন্দ ভাৰতী লেডোৰো পুৰোহিত। এনে এজন বিজ্ঞ, ধনী-মানী সৰ্বগুণসম্পন্ন মাহুহ যে লেডোৰ পুৰোহিত এইটোৱে ভাৰ গৌৰৱ। বাতিপুৰাষ্ট লেডো পুৰোহিত গুণ গোবিন্দ ভাৰতীৰ চ'ৰা বৰত

উপস্থিত। ভাৰতীয়ে গুৰুগুৰি হোকাত ধপাত ছপি বহি আছিল। 'প্ৰভু' বুলি গলত গামোছাখন লৈ সি মাটিত দীঘল দি পৰিল। ভৰি ছুই সেৱা কৰিবলৈ তাৰ সাহস নাই। কিয়নো ভাৰতীদেৱে ধপাত চিলিমৰ মোহত বাতিপুৱাই গা ধোৱে। এই কথা প্ৰায়ে জানে। ভৰি ছুই সেৱা কৰা অপৰাধত কেবাজনো যজ্ঞমানৰ লতি-ঘটি হোৱাটোও লেডোৰ মনত আছে। সেৱা শেষ কৰি লেডো বহিল। হোকাৰ পৰা মুখ এৰি ভাৰতীয়ে আৰম্ভ কৰিলে— তোক বোলে তুখুৰ মাকে বজা কৰি থৈ গ'ল ?

—কি কম প্ৰভু, এনেকৈ মূৰত টঙনিয়াই মাৰিব বুলি ভবাই নাছিলে। এতিয়া চিন্তা হৈছে, মুখৰ ছাইখিনি গুচাও কেনেকৈ। তাইতো মৰিলেই, লগতে আমাকো মাৰি থৈ গল দৌতা।

—কিবা এটা কৰ, ল'ৰাজনৰ গালৈ বেয়া নহয়।

—তাকেইতো প্ৰভু, কি কৰে। এথোন। ইপিনে খোৱা মুঠিৰো টান। গাওঁবুঢ়াই এমোণ খান দি সহায় নকৰা হলে বিপদেই।

ভাৰতী এবাৰ হোকাৰ নলীত মুখ দিয়ে আৰু এবাৰ লেডোলৈকে চাই। এইবাৰ ভাৰতীয়ে বৰ গহীন স্মৰত কলে— এৰা দিনবোৰ কিবাহে হ'ল। নহবইবা কিয়। ঈশ্বৰক পাহৰিলে। ধৰ্ম, কৰ্ম, দান-দক্ষিণা সকলো গ'ল। বামুণ-গোসাই নমনা হ'ল। দেশ বসাতললৈ নাথায় হব কি ? খৰি লোৱা তোমাৰ পিতাৰাৰ কথাই। আতাৰাৰ আদ্য আৰ্দ্ধত কিষে নকৰিছিল। মই ডেতিয়া সক ল'ৰা। আজিও মোৰ মনত আছে— সাতোটা খাহী মাৰি সাত গাঁৱৰ বামুণ সমাজক মাতি ব্ৰহ্ম ভোজন দিছিল। এতিয়া কিজানি বাপেৰৰ আৰ্দ্ধৰ দিনটোৰ কথাই কব নোৱাৰ। 'ভাৰতীয়ে আৰু হোকাৰ নলীত মুখ দিলে। লেডোৱে লাহেকৈ কলে— সেই বামো নাই, অযোধ্যাও নাই প্ৰভু। ককাদেউতাৰ দিনত আঢ়ৈ কুৰি বিঘা জমী আছিল। আজি বিলৰ বুকুত জাহ গ'ল। মই বাওঁ মৰকীয়া হাল।

ময়ো তাকেই কৈছো। আমাৰ পিতা-আতা চৈধ্য পুৰুষে ঈশ্বৰ, ধৰ্ম, ব্ৰাহ্মণ, গোসাই কাক বোলে জানিছিল বাবে অন্তাৱ নাছিল। যেনেকৈ দিছিল, তেনেকৈ আহিছিল।

ভাৰতীৰ কথা শুনি লেডোৱে তলকা মাৰি বহি থাকিল। ভাবিলে
প্ৰভুৰ পৰা অকণমান বেহাই পোৱাৰ আশাত আহিছিলো, পিছে কথাৰ
গতি দেখোন কেনেকুৱা ! মনে মনে থকা দেখি ভাৰতীয়ে কলে—

—লেডো, মই এঠাইলৈ যাব লাগে, এতিয়া যোৱাহে

—প্ৰভু, এটা সহজ উপায় দিয়ক

—হেৰা আজি কালি এটা বৰ সহজ উপায় ওলাইছে। আন্ধ, পিণ্ড
একো নাই। এঘাৰ দিনৰ দিনা কিবা হৰি-নাম কীৰ্ত্তন কৰিলে একেবাৰে
শুদ্ধ হৈ যায়। তুমিও সেইটোকে কৰা। খৰচ কমিব। তাত দান-দক্ষিণাৰ
কথা নাই। সিপিনে এই দলৰ বৰ ধুম উঠিছে। আমাৰ ইয়াতো তুমিয়ে
আৱিষ্কাৰ কৰি দিয়া—হেঃ হেঃ

—বাম বাম প্ৰভু ঈশ্বৰ মোক তেনে নেভাবিব। আন্ধৰ দিনালৈ
নিমজ্ঞণ থাকিল।

—হেৰা লেডো, শহাপহুৰ কাণতকৈও গুণগোৱিন্দৰ কাণ আক
এখোপ চৰা। মোৰ কাণত পৰিছে বৰা। এই গজগজীয়া ডেকাৰ দলটো।
সিহতে বোলে আলচ কৰিছেই। মই জঁয়াই থকালৈকে দালি নগলিবহে—
ঠিক জানি লবা—হেঃ হেঃ। পিছে মই তোমাক কোৱা নাই দে। ই
তোমাৰ মোৰ কথা। পিছে আন্ধৰ দিন একা ?

—আজিৰ পৰা বাৰ দিন আছে প্ৰভু।

—বৰা, বৰা; পৰশুৰাম কাননগোৰ পিতাকৰ আন্ধৰ দিনা যদি পৰিছে
মই যাব নোৱাৰিম। নহলে বতি শৰ্ম্মাক পঠাই দিম যোৱা। ভাৰতীৰ
আন্ধ সকামাদি ইমান বেছি যে চম্ভালিব নোৱাৰিলে বতি শৰ্ম্মাক পঠাই দিয়ে।
দান-দক্ষিণা যি পাই ছয়োৰে সমান সমান ভাগ। লেডোয়ে মাত দি—
প্ৰভু, আপুনি নিজে গৈ ল'ৰাটিক আশীৰ্ব্বাদ দিলে অধম বৰ সন্তোষিত হু।'
অলপ সময় ভাবি থাকি ভাৰতীয়ে 'বাক যোৱাচোন, চোঁটা কৰি চাৰ।'

মাহ পূৰ হ'ল। লেডোয়ে ডেকোবাম গাওঁবুঢ়াৰ পৰা ছমোণ ধান
আক দহ টকা ৰূপ, হীৰালাল কেঞাৰ পৰা লাগতিয়াল সামগ্ৰী থাকী কৰি
আনি আন্ধৰ ৰোগাৰ কৰিছে।

আজি খেদেলীৰ আদ্য আন্ধ। আহিবী বৃটীৰ পাত তৰ নাই।

আন্ধৰ সকলো যোগাৰৰ ভাৰ আহিনীৰ ওপৰতে । আন্ধৰ মাহ-প্ৰসাদ, পিণ্ডৰ বাবে সকলো বস্তু-বেহানি ঠিকঠাক হ'ল । বেলি ছপৰ হ'ল । ছথু ভোকত অস্থিৰ , কিন্তু ভাৰতী নাই । লেডোৱে এবাৰ নঙলা মুখ, এবাৰ ভিতৰ চোতাললৈ অহা-যোৱা কৰিয়েই আছে । একোবাৰ ভাবে— প্ৰভুৰ কিবা হ'ল নেকি ? নে সি যাবই । এনেতে ভাৰতী আহি উপস্থিত । বৰপীৰা এখনৰ ওপৰত ভূটীয়া বঙা কস্থল, তাৰ ওপৰত খনীয়া বৰ কাপোৰ এখন পাৰি দিলে । 'আহিনীয়ে কলে— ছথু পুৰোহিতৰ ভৰি ধুৱাই দে আক অৱশিষ্ট পানীখিনি মূৰত ল । আবুয়েকৰ আদেশ মতে ছথুৱে কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিলে । পুৰোহিত আসনাধীস্থ হ'ল । 'প্ৰভুৰ দেখোন বৰ দেৰি হ'ল ॥' আহিনীৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত ভাৰতীয়ে কলে— নকবা দিয়া, এওঁ অহাৰ পিছতে ডেকাপাৰাৰ হৰিধন ঠাকুৰীয়াৰ পিতাকৰ আন্ধৰ নিমন্ত্ৰণ পালো । তাৰ পৰা বায়পাৰাৰ সোণাৰাম গাওঁবুঢ়াক প্ৰায়চিত্ত কৰিলে ।

—গাওঁবুঢ়াৰ আক' কি হল ?

—তাবো দিন বেয়া আছিল হব পায় । গোহালীত বান্ধি খোৱা দামুৰিটো বাতি বাঘে মাৰি থৈ গ'ল । বেদমতে ৪ খেজু প্ৰায়চিত্ত হয় । গাওঁবুঢ়াৰ বামুণ আছিল সোমেখৰ পণ্ডিত । নাপিতৰ ঘৰত খোৱা বাবে বায়পাৰাৰ সমূহ গঞাই তাক জুই-পানীয়ে আলগ কৰি থলে । বায়পাৰাৰ সাতকুৰি যজ্ঞমান এতিয়া মোৰেই ।

—তেনেহলে প্ৰভুৱে দুঠাইত দুসাজ খাই উঠি আমাৰ খুবীক স্বৰ্গলৈ পঠিয়াবৰ ব্যৱস্থা কৰিছে । এজন ডেকাই ঠাট্টাৰ স্তৰত কলে ।

—ডেকাইঁত, বামুণ, গোসাঁইৰ দোষ ধৰিব নাপায় । আন্ধত অন্ধ হৈছে ।

—কিন্তু এই কোমল বয়সীয়া লৰাজন যদি কালিৰ পৰা উপ-বাসে থাকিব পাৰে আপুনিহে কিয় দুসাজ খাই আহিল ।

—এই কাৰণেইতো মানুহ ধ্বংস হৈছে, গুৰু-গোসাঁইক দোষে নাপায়

—প্ৰভুৱে খং কৰিছে কিয় ॥

—কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মোহক বশ কৰিব পাৰিলেহে আন্ধৰ লাভ হয় ।

আনে যিয়ে নকণক, প্ৰভুয়ে কাণ দিয়ে কিয় ? কাম কৰি যাওক প্ৰভু ।

ডেকাসকলৰ আচৰণত ভাৰতী বৰ ক্ষুদ্ৰ হৈছিল যদিও মনে মনে থকাটোকে বিবেচনা কৰি কামত মন দিলে ।

শ্ৰদ্ধ আবন্ত হ'ল । সংস্কৃতত পূৰ্ণ অধিকাৰ থকা পণ্ডিতপ্ৰৱৰ ভাৰতী দ্ৰুত গতিত আগ বাঢ়িল । মাজতে এবাৰ মাথো কলে— লেডো, দান-দক্ষিণা কি দিবা ? তিবোতা মাছুহ মৰিলে— সোণ আৰু গাই-দামুৰী দিয়াৰ নিয়ম । বংশ পৰিয়ালৰ মজলৰ অৰ্থে— সক্ষমসকলে বায়ুণ-গৌসাইক অপাৰ ধন-সম্পত্তি দান কৰে । তোমাৰ ক্ষমতাৰে সামৰিব পাৰা যদি অলপ সোণ আৰু গাই-দামুৰী দান কৰা ভাল ।

ভাৰতীয়ে গাই-দামুৰীত প্ৰাধান্য দিয়াৰ গূঢ়াৰ্থ হল— লেডোৰ গাই জনীৰ বেচ গাখীৰ আছে, তাৰোপৰি বছৰ পিয়নি ।

—প্ৰভু, মোৰ অৱস্থা দেখোন জানেই । মৰকীয়া হাল বাই খোৱা মাছুহ ।

—তোৰ লৰাটোৰ মজলৰ অৰ্থে দান কৰাটো ভাল ।

ভাৰতীৰ কথাত আহিনীবুঢ়ীয়ে কলে— লেডো, হয়তো সোণ নহয়তো গৰু এটা দিব লাগিব, নহলে ডাই বৈভৱণী পাৰ হব কেনেকৈ ?

—তেনেহলে চেউৰী জনীকে দান কৰিলো ।

—আবু, এবছৰীয়া কাল্লাটোৱে খুৰীক জানো পাৰ কৰাব পাৰিব ? খুৰীতো কম শকত নাছিল । পৰশুৰামৰ কথাত মাথৰে মাত দি— “খেং, বৌ মৰাৰ সময়ত ক্লীণাইছিল নহয় । অৱশ্যে প্ৰভুৱে যদি ভালদৰে দানা-পানী খুৱালে চেউৰী জনী ভাল ক্লীৰতী গাই হব, আৰু আমাৰ খুৰী পাৰ হবও পাৰিব ।”

আন এজন ডেকাই মাত লগাই— ইমান দিন খেদেলীয়ে কি কৰিব ?

আন এজনে ওপবাই মাত দি— ‘ই বৰ অকৰা অ’ তেওঁ বৈভৱণীৰ পাৰতে অপেকা কৰি থাকিব । ডেকা মখাই খিলখিল কৰি হাঁহিলে । ভাৰতী কিন্তু মনে মনে থাকিল ।

চাৰি

“বাপা লেডো, তোৰ কপালত বিধাতাই দুখন গৃহস্থী লিবিছিল । খণ্ডন কৰিবি কেনেকৈ ।” খুৰীয়েক আহিনীয়ে তামোল খুন্দি খুন্দি কথাৰ বকলা মেলিলে । লেডোৱে অলপ ভাবি-চিন্তি কলে— “খুৰী তেনে কথা নকবা । দ্বিতীয় সংসাৰ নকৰিম বুলিয়েই ভাবিছোঁ । ভাবিবাম মণ্ডলৰ ঘৰত দেখিছাই দেখোন । সৰুজনীৰ হিংসাত ডাঙৰজনীয়ে শেহান্তৰত ভাতৰ লগত বিহু দি মণ্ডলক মাৰিলে । পায়কু ঠাকুৰীয়াৰ ঘৰত বিমাতাৰ কাৰণে থৈয়া-নথৈয়া বণ— বামৰাজ্যতো কৈকেয়ীয়ে কিখন নকৰিছিল । লৰাজনৰ মঙ্গল চিন্তা কৰিয়েই এনেবোৰ পাপ কথাক মনত ঠাই দিয়া নাই ।

—এটা ল’ৰা, এটা ফল, বতাহ বৰষুণত কিবাকৈ সৰি নপৰিল বা পৰিল, এনেয়ে গ’ল । কোনোবাই এটা ফলকো আশা কৰেনে ?

আহিনীয়ে লেডোক মাস্তি কৰাৰ নোৱাৰিলে ।

এদিনাখনৰ কথা । এখন বৰ ডাঙৰ মেল বিচাৰ কৰিবলৈ ভাৰতী এই পিনেদি যায়— এনেতে আহিনীবুঢ়ীয়ে ভাৰতীক মাতি আনি লেডোৰ ঘৰতে বহুৱালে । লেডোৱে বাহঁবন কৰি আছিল, ভাৰতীৰ আগমনত আঠু লৈ সেৱা কৰি বৰপীৰাখন পাৰি বহিবলৈ দিলে । আহিনীয়ে আবন্ত কৰিলে, প্ৰভু ঈশ্বৰ থাকোতে আমাৰ ইয়াৰ সংসাৰখন অথলে যায় দেখোন । কিবা এটা দিহা-ভৰসা দিয়ক । আহিনীৰ কথাত ভাৰতীয়ে তপৰাই মাত দি— এইবিলাক কি মইমতালি লগাইছ লেডো, এনে ডেকা বয়সৰ পৰাই বৰলা হৈ থাকিবি নে ? গছৰ আগ যেন দিন আছে, সংসাৰখন কৰ । ল’ৰাজনৰ কাৰণেই দ্বিতীয় সংসাৰ তোৰ অতি প্ৰয়োজন । আমাৰ গাঁৱৰে হলিবামৰ জীয়েকক ঠিক কৰি দিওঁ, দেখনে-শুৱনে বৰ উত্তম নহয় যদিও, কামে-কাজে ভাল হোৱালী । আক ল’ৰাজনবো মৰম বুজিব । কেনে দেখা আহিনী ?”

আহিনীয়ে মুখখন এপাচিমান ক’লা কৰি কলে— এঃ হলিয়াইঁত ভাল কলিতা নহয় । সিহঁত সক কলিতা । নীহকুলীয়া ছোৱালী আনি যশত কো লগাম নে ? লাগে লেডো দাংবৰলা হৈয়ে থাকক— ।” আহিনী বুঢ়ী বৰ নিৰীক, স্পষ্টবাদী আৰু চতুৰা । ভাৰতীয়ে মনে মনে

থকা দেখি আহিনী বুঢ়ীয়ে আকৌ আৰম্ভ কৰিলে। ‘মই হ’লে আমাৰে ঘৰৰ কি বোলে—ডেকাপাৰাৰে কীৰতনাৰ ছোৱালী হোৱাৰ কথা ভাবিছো। এইজনী ছোৱালীকে মোৰ ডাঙৰ বাপালৈকে দিয়াৰ কথা আছিল। পিছে কোনোৱা শতকয়ে কীৰতনাক ফুচুলালে—নহ’ল। অকুমাৰীতে বিয়া হোৱা ছোৱালী—ভাগাৰ লিখন, নাষায় থগুন, পাছবিয়া নহওঁতেই গিৰীয়েক মৰিল। কীৰতনাই বাইজৰ দেনা-পাওনা মাৰি থৈছেই, গাধনো দিব নেলাগে, এই জনীয়ে মে’ৰ পচন্দ হয়, ছোৱালীও দেৱীটো যেন।

—অ মানে বিধৱা বিয়া। তেঁত শূদীৰ মানুহযেতিয়া বাখা নাই, বামুণৰ হ’লে বিধৱা বিয়া কৰাবলৈ বেদে নকয়।

—এঃ এবক প্ৰভু, নলবাৰীৰ গোঁৰীদত্ত বাপুৰ ডাঙৰজনে গুৱাহাটীৰ শূদ্ৰৰ বিধৱা এজনী আনিছে, মই নিজে দেখি আহিছোঁ।

—আহিনী, সিহঁত জানো ভাল বামুণ? টিক্‌নি ৰাখি লগুণভাল পিন্ধিলেই বামুণ নহয়। সিহঁতৰ আতি-গুৰি জানো মই। অসমত যদি কোনোবা শুদ্ধ বামুণ আছে—আমি। নহলেহে আহোম বজাই কটকী পঠাই মিথিলাৰ পৰা আনি এই জমী-জমা এনেয়ে দান কৰেনে।

বৰ গোঁৱৰেৰে কথাখিনি কোৱাত আহিনীয়ে কিন্তু পেটে ভাল নেপালে। লেডোঁয়ে হয়ভৰ দি ভাৰতীৰ কথাত—“হয়, হয় প্ৰভুসকল একেবাবে ব্ৰহ্মাৰ বংশধৰ। আহিনীয়ে তপৰাই মাত দি—‘তই নেজান ব, এনেয়ে উপৰে তলে মাত দিয়। এই সাতকুৰি বিঘা জমী বোলে কোনোবা বজাই আমাৰ এই নাপিতহঁতৰ বুঢ়ীক দান দি গৈছিল। বীৰেনহঁতৰ আজু ককাকৰ পিতাকেনে কোনে বোলে আমাৰ প্ৰভুৰ আতাকক ধব দিছিল, কিবা বোলে মোহৰ চোহৰ... এই কথাটো বীৰেনৰ পিতাক আৰু প্ৰভুৰ পিতাকৰ হাই-কাজিয়াও গৈছে। মহাৰাণীৰ আমোলত বোলে জমীত প্ৰভুসকলে নাম লগাই দৈছে। আচলতে এই মাটি নাপিত চুবুৰীৰ হে।’ বুঢ়ীয়ে আৰু কথাবদলো মেলে বুলি ভাৰতীয়ে... আহিনী, তই থাকোঁতে লেডোঁৰ সংসাৰ নহবৰ কাৰণ নাই। তই বন্ধ কৰ, লেডোঁ খুৰীয়েবৰ কথা মতে কাম হব। মোৰ বেলি হল—মই উঠোঁহে এতিয়া—ভাৰতী গ’ল।

আহিনী গৈ বিয়াৰ সকলো ঠিক-জাগ কৰি আহিল। আতি

সাধাৰণ ভাৱে, উৎসৱহীন, আৰম্ভহীন এখনি বিয়া হৈ গ'ল। এক বিয়াৰ বিধবা, কীৰ্তনা ঠাকুৰীয়াৰ ছোৱালী হেলাৰ লগত আদবয়সীয়া লেডোৰ দ্বিতীয় সংসাৰ আৰম্ভ হল, হুথুৰ আনন্দ অপাৰ... মাহীমাকক পায়।

লেডোৰ গলত এতিয়া চাৰিকুৰি ধাৰ। খেদেলীৰ আদ্য আকৃত আটেকুড়ি আৰু বিয়াত ডেৰকুড়ি। চিন্তা-ভাবনাত ৰাতি পাল তাৰ টোপনি নহয়। ভেকোৰাম গাওঁবুঢ়াৰ তাত চাৰি মোণ ধান আছেই। হীৰাল ল কেঞাই কেবাবাৰো তাগিদাত আহিছেই। ভেকোৰামে অৱশ্যে কৈছে— কেঞা মাৰোৱাৰীবোৰ ভাল মানুহ নহয়, তাৰ ধাৰ খিনি মাৰ, মোৰ খিনি পিছে পৰেও দিবি।

গৃহস্থালীৰ সকলো ভাৰ হুথুৰ ওপৰত জাপি দি হাতত দা এখন লৈ লেডোয়ে প্ৰবাসলৈ বুলি যাত্ৰা কৰিলে। চতুৰ্থ মান শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ এঘাৰ বছৰীয়া হুথুৰে ভেকোৰাম গাওঁবুঢ়াৰ মৰকীয়া হালত ধৰিলে।

*

*

*

ভেকোৰাম গাওঁবুঢ়াই হৰিণক পাঠশালাৰ দেওনাখন পাৰ কৰাই ৰঙিয়াৰ মাইনৰ স্কুলত নাম ভৰ্তি কৰি দিলে। দিনে আঠ মাইল বাট বুলি অহা-যোৱা কৰাত কষ্ট পাব বুলি আৰু পঢ়া শুনাতে আগ বাঢ়িব নোৱাৰিব ভাবি তাক দূৰ সম্বন্ধীয় পেহীয়েকৰ তাতে ৰাখিলে। প্ৰথম বছৰটো ভাল ভাৱে গ'ল। ৰঙিয়াৰ সবস্বতী পূজালৈ কামাখ্যাৰ বঙালী যাত্ৰা গান আহিছিল, তেওঁলোকৰ অভিনয়ে সকলোকে স্তম্ভিত কৰিলে। ইয়াকে দেখি দিয়াববড়ীয়া ডেকামখাই এজোৰ যাত্ৰাপাৰ্টি খোলাৰ বন্দবস্ত কৰিলে। এই উদ্যোক্তাসকলৰ ভিতৰত ভেকোৰামৰ ল'ৰা হৰিনো আছিল। হৰিনৰ কথা— যদি যাত্ৰাগান হয়— ভাল যাত্ৰাপাৰ্টি হোৱাই ভাল। পইচা আৰ্জি ব'লৈ হলে— ভাল পাৰ্টি হ'ব লাগে। বাহিৰৰ পৰা নাম কৰা ওস্তাদ আনি শিক্ষা ল'ব লাগে। আন এজনে কয়— ভাল যাত্ৰাপাৰ্টি হ'বলৈ হ'লে, বহুতো টকা লাগিব, দেহ, বাদ্যযন্ত্ৰ আদিত বহুতো টকাৰ আৱশ্যক। আন এজনে হয়তো অতিমত প্ৰকাশ কৰিলে—

—আমি গাঁৱৰ তিখি মহোৎসৱ ৰং-ধেমালী কৰাৰ কাৰণে নিজে নিজে যি জানো দেখুৱাব লাগে। হৰিনৰ মততে সকলোৱে

সমর্থন দিলে। ভাল ভাল এক্টৰ ভৰ্তি কৰা হওঁক, নাম কৰা ওস্তাদ বখা হওঁক আৰু সদ্যহতে ড্ৰেছ ভাড়া কৰা যাওঁক পিছত কিনাৰ বন্দবস্ত কৰা হ'ব। কেবল হাৰমনিয়ম, এটা ঢুলুকী এটা আৰু ডবলা এজোৰ কিনাৰ সিদ্ধান্ত কৰিলে। কিন্তু টকা! হৰিনে প্ৰস্তাৱ কৰিলে— যিয়ে পাৰ্টিত পাৰ্ট ল'ব, সিয়ে চাঁদা দিব লাগিব, ডাঙৰ এক্টৰৰ ভাও ললে সেই হিচাবে টকাও দিব লাগিব। সকলোৱে হয়ভৰ দিলে, 'দিয়াৰবড়ী আপোনা পাৰ্টি'ৰ আখৰা আবস্ত হ'ল। নাটক— অভিমহ্য বধ। অভিমহ্যৰ ভাঙত হৰিন বড়ো।

যাত্ৰাপাৰ্টিৰ ব্যৱস্থাত ব্যস্ত থকা হেতুকে হৰিন বহুদিন ধৰি ঘৰলৈ আহিব পৰা নাছিল। ঘৰলৈ আহিল। বহুদিনৰ মূৰকত পুতেক অহা বাবে মাকে নোদোকা পাৰ এজোৰ মাৰিলে, হাঁহকণী ভাঙিলে। হৰিনে মাকৰ শোৱাপাটিতে শুলে। ককায়েকক অহা দেখি লেতেৰীয়েও ককায়েকক ইটো-সিটো বহুতো কথা সুধিলে। সি কলে— যা মোক দিগদাৰী নিদিবি, মোৰ গা ভাল নহয়— মই এতিয়া টোপনি মাৰিম। ভনীয়েক লেতেৰীয়ে গৈ এই বাতৰি মাকক দিলে— মাক আহি গা মূৰ পিহি— 'কি হৈছে বাচা তোৰ—' 'সি কথা বিষম দেখি উত্তৰ দিলে— 'একো হোৱা নাই, ভাগৰ লাগিছে, মই এতিয়া শুম। ওহঁত ইয়ালৈ নাহিবি, ভাতহলেহে মাতিবি।' কথা শুনি মাক তাৰ পৰা আঁতৰি গ'ল— আৰু লেতেৰীকো ঘাবলৈ মানা কৰিলে।

হাঁহ, হাঁহকণী, পাৰচৰাই বিক্ৰী কৰি গোল্ফলীয়ে এটা ভৰাল কৰিছিল। মাটিৰ টেকেলী এটাত ভৰাই শোৱা চাঙৰ ডলত পুতি থৈছিল, এই কথা হৰিনে জানে। মাক আৰু ভনীয়েকক আঁতৰাই হৰিনে টকাখিনি উলিয়াই টিনৰ চুইটকেচত ভৰালে, টেকেলীটোত কিছু পোৰা মাটি ভৰাই,— আগৰ ঠাইতে পুতি থৈ দিলে।

খুব পুৰাই হৰিন ঘাবলৈ ওলাই মাকক কলে— মাই মোক ডেৰ কুৰিমান টকা লাগে। মই এটা হাত বড়ী কিনিম। বড়ী মানে বুদ্ধি নহয়— সময় চোৱা বস্তু। কেতিয়া দিন হয়, কেতিয়া বাতি হয়, এই বড়ীয়ে কৈ দিব। বেচি নাথাকিলেও বড়ী চাই দিন-বাতি হোৱা কথা

জানিব পাৰি। কিয়, সিদিনা ডাক্তৰবাবুৰ হাতত দেখিছিল নহয়, সেইটোৱে ঘড়ী। আমাৰ স্কুলত স'লো ল'ৰাবেই আছে, নাই মাথোন মোৰ।

—ইমান সোপা টকা মোৰ নাই। পিতাক ক। ডেবকুৰি টকাও দিব নোৱাৰিব নে ?

—তুমিয়ে পিতাক কবচোন। মোৰ ভয় লাগে।

—তেনেহলে অহা দেওবাৰে আহিবি, দিয়ে যদি পিতাৰে দিব নহলে ময়ে দিম।

জলপান খাই উঠি টিনৰ চুইটকেছটো লৈ হৰিন দিয়াবড়ী মূৱা হ'ল। মুখ্য ভূমিকাৰ ভাও লোৱা বাবে হৰিনৰ ভাগত এশটকা বৰঙনি পৰিছিল—। মাটিৰ টেকেলীত পোৱা সমুদায় ধনৰ পৰা আংশিক পৰিমাণ ৰাখি— তিনিকুড়ি টকা মেনেজাৰৰ হাতত দিলে। পাটিৰ সকলো সদস্যই— ধইন ধইন দিলে। যাত্ৰাগানৰ নিচাই হৰিনক মত-লীয়া কৰি তুলিলে। সন্ধ্যা হোৱাৰ লগে লগেই— হৰিন আখৰাত হাজিৰ।

দহদিন পিছত হৰিন ঘৰলৈ পুনৰ আহিল। মাকৰ সন্দেহ দূৰ হব তেও। হৰিনে আহিয়েই কলে— ‘বৰ টান পঢ়া চলিছে, ইপিনে পৰীক্ষাও আহিল। পৰীক্ষাৰ আগেয়ে ঘড়ীটো হলে পাছ কৰাত সুবিধা হব, ঘড়ীৰ টকা নিবলৈহে আহিছো।’

হৰিন যোৱাৰ পিছ দিনাই গেঙ্কেলীয়ে ভেকোৰামক কৈছিল— ‘ডাক্তৰে যে হাতত পিন্ধে, দিন-ৰাতি হোৱা সেইটো, আমাৰ বাপাকো বোলে এটা লাগে। ছুকুড়ি টকা নিদিয়া কিয় ?’

হেৰোঁ, মেৰ্গাৰ জীয়েক। ডাক্তৰ বাবু কলেজ পাছ। তোৰ পুতেৰ মাইনৰ স্কুলৰ প্ৰথম শ্ৰেণীতে ছুৰছৰ হল। আক বা কেইবাব লাগে, তাক এতিয়াই ঘড়ী পিন্ধাৰ ?

—তাৰ লগৰ সকলো লৰাই পিন্ধে বোলে, তাৰ হে নাই।

—মোক অজলা পাইছ ? মই নেজানো ? যদি ইমান ইচ্ছা হৈছে, তয়ে দি মই নিদিওঁ।

ভেকোৰ কথা শুনি গেঙ্কেলীয়ে বাতি চাঙৰ তলত পুতি থোৱা
পুঁজিৰ পৰাই ডেবকুড়ি দিম বুলি ভাবি দেখে সৰ্বনাশ, টেকেলীত টকা নাই,
আছে, বঙা মাটি। কি হ'ল, কি কাণ্ড ! গেঙ্কেলীয়ে বহু কথাই ভাবিলে
টকা বাক নিলে, বঙা মাটিবোৰ ক'ৰ পৰা আহিল। বাক হৰিন আহক।

হৰিন অহাত মাকে কাণৰ কাষত মুখখন থৈ কলে— 'বাচা, মিছা
নেমাতিবি, চাঙৰ তলৰ পৰা তই কিবা নিছ নে ?

...চাঙৰ তল ! চাঙৰ তলত কি আছিল, মই চাঙৰ তল দেখা নাই
—এটা টেকেলীত টকা আছিল, — মনে মনে গেঙ্কেলীয়ে কলে।

—জানিছো, তোমাৰ টকা ভূতে নিলে। তুমি নাজানা নেকি ?
মাটিৰ তলত পুতি থোৱা টকাত মানুহৰ হাত নাই। সি দেৱতাৰ হাত
হৈ যায়। পিতাক কৈছা নে নাই ?

পিতাকৰ নাম শুনি তাই— নকবি, নকবি, পিতাই মোক মাৰিব।
মই বুজিছো— ভূতে নিছে। টেকেলীটাত কিছুমান বঙামাটি ভৰাই থৈ
গৈছে।

—মোৰ কথা ঠিক। তাৰ মানে দেৱতাই নিব নোৱাৰাকৈ তুমি
টেকেলীত গোবৰ ভৰাই থৈছিলি, দেৱতাই আগেয়ে গোবৰবোৰ পুৰি
মাটি কৰিছে, তাৰ পিছতহে হাত দিছে। মই সিদিনা গুই থাকোতেও
চাঙখন কপি উঠিছিল, তুমি কেতিয়াবা আমাকে মাৰিবা দেখিছো।

—বাহৰ চুঙাত থোৱা টকাতো ভূত লাগে নেকি ?

—অ' থৈছা নেকি। নথবা। আজি-কালি চৰকাৰে বেঙ্ক খুলি
দিছে। পিতায়ো দেখোন ধান আৰু মৰাপাট বেচি পোৱা টকা বেঙ্কত
জমা দিছে। তুমিও বেঙ্কত জমা থোৱা, হুদ পাবা।

—হুদ মানে কি ?

—এশ টকা ধলে, বছৰত চাৰি টকা বেচি পাবা।

—তেনেহলে কালি লৈ মাৰি, ডেবকুড়িৰ বড়ী কিনিবি আৰু
বাকীখিনি বেঙ্কত ধৰি। কিন্তু পিতাক নকবি।

মাধৱ ভোগালী বিহুত কলিতাপাৰাত তিনিদিনীয়াকৈ এখন সভা

হয়। ডাঙৰ সভা বুলি এই অঞ্চলত ইয়াৰ খ্যাতি আছে। অতিথি ইষ্ট কুটুম্ব বন্ধু-বান্ধৱ তিনিদিনৰ বাবে কলিতাপাৰা মুখৰিত হৈ উঠে। কামৰূপৰ ভিতৰত নাম কৰা যাত্ৰাপাৰ্টি এই সভালৈ আহে। প্ৰবাদ আছে, যদি এইখন সভাৰ মানুহ নভঙালৈ বাখিব পাৰে, তেনেহলে কামৰূপৰ যি কোনো ঠাইত নিৰ্কিৰ্বাদে এই পাৰ্টিয়ে গাব পাৰে। দিয়াৰবড়ী অপেৰা পাৰ্টিৰ মেনেজাৰ সভাৰাম মেধি আৰু হৰিন আহি কলিতাপাৰাৰ মেলত উপস্থিত হ'ল। দিয়াৰবড়ীত যে এজোৰ পাৰ্টি হৈছে আৰু কামাখ্যাৰ পৰা ওস্তাদ আনি আখৰা কৰি আছে, ই কথা প্ৰায় মানুহে জানে। কিন্তু কলিতাপাৰা সভা জানো বাখিব পাৰিব। মেনেজাৰ সভাৰাম মেধিয়ে কলে— যদি আমি সভাৰ মানুহ বাখিব নোৱাৰো, আমাক এপইচাও নালাগে। ওচৰৰ গাঁৱৰে যাত্ৰাদলটোৱে সুবিধা পাওক বুলি বাইজে এবাতিৰ বাবে দিয়াৰবড়ী অপেৰা পাৰ্টিক গাবলৈ অনুমতি দিলে। সিদিনা বাতি মেনেজাৰ হৰিনৰ ঘৰতে আলহী হ'ল।

বাতি খাই বৈ উঠাৰ পিছত মাকে হৰিনক মাতি আনি সুধিলে...

—বাপা বেঙ্ক নে কিবাত টকাখিনি জমা থৈছ নহয় ?

—অ' থৈছো আৰু দেৱতাই চুবই নোৱাৰে।

—ঘড়ীটো মোক দেখুৱা, কেনেকৈ বাতি হয় মই চাওঁ।

—আমাৰ দেশত ঘড়ী তৈয়াৰ নহয়, বঙালৰ দেশলৈ টকা পঠিয়াইছোঁ, আহিলে দেখুৱাম।' মাক মনে মনে থাকিল।

কলিতাপাৰাৰ সভা বাখিয়েই... মেনেজাৰ আৰু হৰিনে উদ্যোক্তা-সকলক পৰিস্থিতিৰ কথা বুজাই দিলে। সিদিনাৰ পৰা দিনে-ৰাতিয়ে আখৰা দিয়া আৰম্ভ হ'ল।

কলিতাপাৰাৰ মাঘৰ সভাৰ প্ৰথম নিশা। দিয়াৰবড়ীয়া অপেৰা পাৰ্টিৰ যাত্ৰাভিনয় আৰম্ভ হ'ল। অভিনয়ৰ ভাওত ভেকোৰাম গাৰ্ভুটাব একমাত্ৰ ল'ৰা হৰিন। সুন্দৰ অভিনয় কৰিছে। ধন্য ভেকোৰাম। ধন্য তোৰ বেটা। যাত্ৰা চাৰ্লস ভেকোৰাম আৰু গেঙ্কেলীও আহিছিল। ভেকোৰামে আনন্দ প্ৰকাশ কৰি কলে— তলে তলে বেটাই কৰিছে এখন। মাকে কিন্তু হৰিনক চিনি পোৱা নাছিল, কোনোবাই কোৱাতহে চিনিব

পাবিলে । মাকেও আনন্দ পালে... মোৰ ল'ৰাইও যাত্ৰা কৰিব পাৰে ।
এতিয়াৰ পৰা আমি স্বৰতে যাত্ৰা চাব পাৰিম ।

অভিমন্ত্ৰ্য্য বোহৰ মাজত সোমাল । অভিমন্ত্ৰ্য্যৰ বিলাপ আৰম্ভ হ'ল ।
অভিমন্ত্ৰ্য্যৰ ককণ বিলাপত সমজুৰাইয়ো বিলাপ কৰিলে । কিন্তু যেতিয়া সপ্তৰথীয়ে
অভিমন্ত্ৰ্য্যক বেঢ়ি থবিলে দৰ্শকমণ্ডলীৰ মাজতে গেঙ্কেলীয়ে ছৰাওবাবে কান্দি
কান্দি 'দেখিছ, দেখিছ শগুণ বুকুত পৰিমৰাইতে মোৰ বাচাক কেনেকৈ
মাৰি থায় । বাতিয়া, ফাগুণা— কি চাই আছ, পিতাকক মাত, ধৰ
বেটাইতক... ।'

বাইজৰ মাজত গগুগোল আৰম্ভ হ'ল । এজন ভলক্টিয়াৰে গৈ
গেঙ্কেলীক কলে— অ' খুৰী, একো নহয়, যাত্ৰাহে কৰিছে, বহা, বহা ।

* * * *

বহুবেকীয়া পৰীক্ষাৰ ফল ওলাল— হৰিন ফেল । ভেকোৱে চকু বঙা
কৰি— কি বেটা, এক জেগীতে কিমান বছৰ খেদাবি ?

—শিক্ষকে হিংসা কৰিছে, মোক চকুৰে দেখিবই নোৱাৰে ।

ভেকোৱে বড়িয়ালৈ টাপলি মেলিলে । পাবিলে এতিয়া প্ৰধান
শিক্ষকে ধৰে । প্ৰধান শিক্ষকে বৰ শাস্ত সৃষ্টিৰ ভাৱে কলে— 'গাওঁবুঢ়া
কাই, তুমি অনাহকত আমাক খং কৰিছা, তিনিমাহৰ ভিতৰত তোমাৰ ল'ৰা
পোন্ধৰ দিনমানো পঢ়াশালীলৈ অহা নাই । পৰীক্ষাৰ আগদিনাও সি
টংলাৰ পিনে কৰবাত পাৰ্টি কৰি আহিছেগৈ । তোমাৰ ল'ৰাক যাত্ৰাপাৰ্টিয়ে
নষ্ট কৰিলে । অকল তোমাৰ ল'ৰাই নহয়, আমাৰ বহুতো ল'ৰাৰ জীৱন
এই মহামাৰীয়ে নষ্ট কৰিলে । বিশেষকৈ গাঁৱলীয়া ল'ৰাবোৰ ধ্বংস হ'ল ।

—ভেসে উপায় ? গাওঁবুঢ়াই শিক্ষকৰ পৰা ইয়াৰ নিবারণৰ উপায়
বিচাৰিলে ।

—হৰিনক ইয়াৰ পৰা আঁতৰ কৰা । যদি পঢ়ুৱাৰ ইচ্ছা আছে
আন কোনো স্কুলত ভৰ্ত্তি কৰি দিয়াগৈ ।

শিক্ষকৰ কথা শিবোধাৰ্য্য কৰি গাওঁবুঢ়াই হৰিনক সদৰৰ হাই-
স্কুলত নাম লিখি দিলে ।

* * * *

পাঁচ

ভাদ্র মাহ । কৃষ্ণ জন্মাষ্টমীর দিন । বাতি শিলে-ধুমুহাই, মেসব ঢেবেকণিবে ডবাশিত্তা ববষুণ । লেডৌৰ দ্বিতীয়া পত্নী— হেলাই এটি ল'ৰা সন্তান প্ৰসৱ কৰিলে । পুখুৰী-ঘাট, পথাৰ-হাট, সকলোতে এটাই মাথে আলোচনা— ‘ভাইঁত কৃষ্ণগোসাই পৃথিবালৈ নামি আহিল ।’ ‘আইহঁত নাক্ষাত কলিয়া বৃক্ষ, কিষে ৰূপ, লেডৌ পৰম ভাগ্যৱান ।’ গিৰগিৰ শৱদে মেখে গৰজিলা, হুঙুনি পৰজাবে মাত, কি বতাহ-ববষুণ; এনেতে প্ৰভু আহিছে । পৃথিবাত পাপ হৈছে, অৱতাৰ হ'লহি । কনিঃপাৰাৰ পৰম ভাগ্য ।’ এনেবোৰ আলোচনা গৈ সদৰত ঘেৰামা কাম কৰি থকা লেডৌৰ কাণ্ডো পৰিল । মনক পড়িয়ন নিবৰ কাৰণে লেডৌ ঘৰলৈ আহিল । বাটে-পথে লগ পালে— মানুহে কয়— দুখু, তইতৰ দুখৰ অন্ত পৰিল । প্ৰভু জগন্নাথ তইতৰ ঘৰতে আৱিৰ্ভাৱ । আন এজনেহয়তো কয়— এনে ভাগ্য-বান জীৱ কিন্তু জীয়াই নাথাকে, যদি থাকে উঠি বজা, বহি বজা হলি । নৱজাত শিশুটিক চাবলৈ লেডৌৰ চোতাল-ঘৰ মানুহে ভৰি পৰিল । অহা আহিছে, যোৱা গৈছে, অবিৰাম মানুহৰ সোঁত ।

লেডৌ আহিল । লেডৌ অহা বাতৰি পাই, দুই-চাৰিজন ওচৰ-কাষৰীয়া আহি বহিল । ‘লেডৌকাই, গুৱাহাটীয়া ধপাত আনিছ যদি এচিলিম লগা । এচিলিম ধপাত ছপিয়েই ক্ষান্ত থাকিমনে, যা-জলপান খুৱাইহে এবিৰ লাগিব ।’ আন এজনে কয়— ‘কি ভাবিছ ককাই— তোৰ কপাল ফুলিল ।’ লেডৌৱে লাহেকৈ কলে— গাই দোৱাওতে কঢ়িয়াই মাতে, আবিয়ৈ আপাঁয়ে ঘৰ পাতে, দিন গলেহে কব পাৰিম । শান্তিৰামে কলে— ৰজ্জ্বৰ কবিৰাজে গণনা কৰিছিল বোলে— যদিহে বাচি থাকে, এটা বস্তু হব আক । মাথাৰে— নহিহা সেডৌ, কৃষ্ণগোসাই তোৰ ঘৰলৈ আহিছে, পৰম ভাইগৰ ভাৰত । ৩বিৰামে কলে— কংসৰ ভয়ত নন্দগোৱালৈ প্ৰভুক বৰজত পলুৱাই থৈ আহিছিল নহয় । ‘হেবৌ বামাৱণ পঢ়ি শেষ, কবিলি, গীতা কাৰ বাপেক তাকে কব নোৱাৰ । কংসৰ ভয়ত বন্ধুদেৱেহে

গাকুলৰ নন্দগোৱালৰ ঘৰত প্ৰভুক পলুৱাই থৈছিল। নেজান যদি বাহে-
মোহে যি পাৰ তাকে কৰ কিয় ?

—এঃ ভুল হব পাৰে ভাই, আমি মুক্খমতি।

চিলিম ছপি ছপি লেডোঁৰ চোতালত বৰ মেল। এনেতে বহিল আহি
হুঃ। সি কলে— পিতাই, ইয়াৰ কপালখন চোৱা ভাল হব, মৰে নে
থাকে।

—তোৰো মেয়ে মত নে ! তৱশ্যে আখৰাখন কৰি থব পাৰি।
লেডোঁৰ ভাৱ— চানিকুৰি খাৰ আছেই, ছমাহ কাম কৰি কোনোমতে নুন
খিনিহে আনিছো, আক যদি খৰছৰ নতুন বাট ওলাই……। এনেতে
মাধাৰামে মাত দি “কি ভাবিছ ককা, ভাবতী প্ৰভু আছেই……।
শান্তিৰামে উপবাই কৈ উঠিল এঃ এওঁৰ গণনাৰ একো ঠিক নাই।
আক খকটোও বেছি। মই হলে কওঁ— গোবীন্দন্ত কবিৰাজৰ গণনা ঠিক
গণনা। আখৰে আখৰে খিলি খাই, মিলি যায়। শান্তিৰামৰ কথাত
জঞ্জলুৱে মাত লগাই— গোবীকান্ত চৌৰিকান্ত বাদ দে। হৰদন্ত গণকৰ
দৰে গণক আমাৰ ইগাঃ জন্মা নাই। কাকতি পণ্ডিতৰ ল’ৰাক গণনা কৰি
কৈছিল— পানীত পৰি মৰিব, নদীত পৰিল মৰিলগৈ। তেওঁকে মাত, অৱশ্যে
তেওঁৰ তাত অলপ খৰছ পৰিব ? এনোত গোলোক মাষ্টৰ উপস্থিত হ’লহি।
গোলোক মাষ্টৰ শান্তিৰামৰ ভাগিন্ য়েক। গতিকে গাওঁখনত সকলোৰে
তেওঁ ভাগিন। গোলোকক দেখি লেডোঁৱে ‘আহা আহা ভাগিন’।

বৰ থমথমিয়া মেল দেখোন, মামা কেতিয়া আহিলা ?

—অলপ অ’গেয়ে, কাল এটা জন্মিছেহি, তাৰে আলোচনা চলিছে।

—এবা একেবাৰে আমাৰ গাওঁ পালেগৈ। মায়ে কলে, বোলে কলিঙা
পাৰাত কৃষ্ণ গোসাঁই জন্মিছে। লগে লগে শঙ্কু ক্ৰে গদা পদ্ম বৰত উপবৰ পৰা
পৰিছে। মাহুহ সভা চোৱাৰ লেখিয়া। মায়ে আহিব ওলাইছিলেই। পিছে
কাৰ ঘৰত জন্মিছে, নেজান। তোমাৰ ল’ৰা বুলি জনা হলে, মোৰ লগতে
আহিলহে। গোলোকৰ কথাত মাধাৰামে— দেখিছ লেডোঁ, তোৰ নাম ফাটি
ফুটি গৈছে। তোৰ পৰম কপাল। হৰদন্ত কবিৰাজক মাত।

গোলোক মাষ্টৰে মাত দি কলে মামা ভোখালোকে কথাবোৰ এয়েৰে

বেছি কৰি কোৱা । অকল লেডী মামাবে যে লৰা জন্মিছে এনে নহয়, এই মুহূ-
ৰ্তটোতে পৃথিবীত অলেখ শিশুৰ জন্ম হৈছে, এই আটাইবোৰ কৃষ্ণ গোঁসাই
হবনে ? আচল কথা সিদিনা কৃষ্ণ জন্মাষ্টমী নহয়য়েই ।

- এঃ নামধৰি ঘোটা-ভাং খাই ঠেক্‌চি পেলালো, তুমি কোৱা জন্মা-
ষ্টমী নহয় বুলি, তোমালোক পণ্ডিতবোৰ বিধৰ্মী হলা ?

ডাইবেক্টৰী পঞ্জিকা আনা, তাত কৃষ্ণ শাওন মাহত জন্মিছে, কাম-
ৰূপ পঞ্জিকাত কিন্তু ভাদত জন্মাষ্টমী এতিয়া কোনটো শুদ্ধ ।

গোলোক মাষ্টৰৰ কথাত, মাধাৰামে মাতদি— কামৰূপ পঞ্জিকা ভুল
হবই নেৱাৰে । গোলোক মাষ্টৰে মাজতে মাত দিলে— ভুল এখনো
নহয়, দুখনে শুদ্ধ । এজন কৃষ্ণ ভাদত জন্মিল কামৰূপত, এবাৰ জন্মিল
বঙালত । কেনে কথা ।

সৰ্বশেষত নলবাৰীৰ খাতনামা জ্যোতিষী— শ্ৰীহৰদত্ত শাস্ত্ৰীক মতা-
টোকে ঠিক কৰিলে । এখেত জ্যোতিষ শাস্ত্ৰত পাৰ্গত । শাস্ত্ৰীৰ নিম্নতম
অৰিহণা ডেবকুড়ি । কিন্তু গুণগোবিন্দ ভাৰতীৰ গাঁৱত যেতিয়া প্ৰথম
পদাৰ্পন— একুড়ি পাঁচ টকাত বন্দোৱস্ত কৰি অহাটোকে ঠিক কৰিলে ।

দুখুয়ে একুড়ি পাঁচ টকাত বাজান গক এটা বিক্ৰী কৰিলে ।
সদৰত ঘেৰামী কাম কৰি, লেডোৱে বাৰ টকা আৰ্জিছিল, ভাবিছিল
কেঞাৰ সূদখিনি দিব ! তাকো সাদ্যহতে বাখি ধলে । নিশা দুখুৱে
কলে— পিতা, শাস্ত্ৰী গণক আহিব যেতিয়া, মানুহে ঘৰ-চোতাল ঠাঁহ
খাই পৰিব । নাই বুলিও তামোলখন, এচিলিম ধপাত— বাঁচিব লাগিব,
মাহ নহলেও ঘৰে ঘৰে নিমখ-মছলা অলপ দিব লাগিব । মাজতে
এজন ভকতে মাত দি— দুখু, মহাদেউ বাবাক পাহৰি নাযাবা !
বিদ্বিনি নাশ কৰিবৰ বাবে— একতোলা ভাং আনিবা ।

লেডোৰ ল'ৰাৰ ভাগ্য-গণনা । ঘোঁৰাৰ পিঠিত উঠি শ্ৰীহৰদত্ত
শাস্ত্ৰী আহি পালে । লগে লগে আহিল গঞা-সমাজ । দুখু আক
লেডোৰ গাত তং নাই । বহিব দিবলৈ ঠাই নাই ! মাজ চোতালত শাস্ত্ৰী
বহিল । ওচৰতে বহিল আহিনী বুঢ়ী । জ্যোতিষীয়ে গণনা আৰম্ভ
কৰিলে । দৰ্শক মণ্ডলী নিশাল-নিস্কন্ধ । এবাৰ জ্যোতিষীৰ কালে এবাৰ

কাঠীত বহি থকা হেলাৰ পিনে চাই ছুই এজন কিবা কোৱা-কুই কৰিছে । হেলাৰ বৰ লাজ লাগিছিল । জ্যোতিষীয়ে চিলথ এখনত পেজিলেৰে মনো-
যোগেৰে অঙ্ক কৰি আছে । আহিনীক কিবা প্ৰশ্ন কৰিছে, আৰু উত্তৰ
দিব নোৱাৰাৰ কাৰণে মাজে মাজে গৈ হেলাৰ কাণৰ কাষত মুখ দি কিবা
সুধি অহা-যোৱা কৰি আছে । ডেকা মথাই তামোল-তামাখুৰ ষোণাৰ ধবাত
ব্যস্ত । জ্যোতিষীয়েনো কি কয়— এই আশাতে সমবেত জনতা উদ-
গ্ৰীৱ হৈ আছে ।

—গুভদিন, শুভক্ষণত জন্ম । ধন-জন, ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতি অপাৰ ।
ৰাজকৰ্ম্ম, ৰাজপদবী পাব লাগে ।

—ৰাজকাৰ্য্য কৰি ৰাজভোজ খাব লাগে বুলি মোকো জ্যোতিষীয়ে
গণি-পতি চাই কৈছিল । বিতলীয়া ডেকা এজনে মাজতে মাত দিকলে,
তাৰ কথাত আন এজন ডেকাই— তাৰ পিছত ?

—ডি, চি, অফিচৰ ওঠৰ টকীয়া পিয়ন ।

—পিয়ন ৰজাঘৰীয়া পদবী নহয়নো কি ?

বাকীবোৰে হাঁহিলে । এনেতে জনতাৰ মাজৰ পৰা দুখু গৈ
জ্যোতিষীক সুধিলে— প্ৰভু, অয়ুসে কি কয় ?

—চাৰিকুৰি বছৰ জীয়াই থাকিব লাগে । দুখুৰ মুখমণ্ডল উজ্জল
হৈ উঠিল । হাঁহি-ধেমালি, বং-বহইচৰ মাজেৰে গণনা-কাৰ্য্য সম্পন্ন হ'ল ।
নৱজাত শিশুটিৰ নাম ভদ্ৰেশ্বৰ কলিতা, গুপ্ত নাম— পশুপতি । শুভ-
ক্ষণ, শুভলগ্ন, কৰ্ম্মযোগ, জন্ম-মৃত্যু তন্ন তন্নকৈ দেখুৱাই কোণ্ঠী বনাবলৈ
হলে আৰু ডেৰকুড়ি ৰূপ লাগিব বুলি কৈ জ্যোতিষী গ'ল ।

সন্ধ্যা সময়, লেডোৱে সুধিলে— বাপা, সমুদায় খবৰ কিমান পৰিল ?

—মোৰ হাতৰ পৰা একুড়ি, তোৰ বাৰ টকা, মাহী মাইৰ হাতৰ
পৰা নও টকা, আৰু বগাৰাম দোকানীৰ দোকানত তেল-মছলাৰ যি হয় ।
হওক, খিতা, সি যে চাৰিকুৰি বছৰ জীয়াই থাকিব, এয়ে আমাৰ আনন্দ ।

দ্বিতীয় বিবাহত লেডোৱে ভেকোৰামৰ পৰা দুইমোণ ধান আৰু
দুখুৰি টকা খাবলৈ লৈছিল । কথা আছিল— যিমান দিনলৈকে ভেকোৰ
মৰকীয়া হাল বাব, সিমান দিনলৈ লেডোৰ পৰা সূদ নলয় । দুখুয়ে

এতিয়া বুঢ়া গৰু কিনি নিজাকৈ হাল কৰিছে, গতিকে গাওঁবুঢ়াৰ পেটে পেটে বেজাৰ । গাওঁবুঢ়াই বাটতে লগ পাই লেডোক কলে— তই গৰু কিনিবলৈ টকা পাৰ, কৃষ্ণ পুতেৰাক গণনা কৰিবলৈ তোৰ টকাৰ নাটনি নহয়, মোৰ ধাৰ পৰিশোধ কৰিবলৈ হলে মনত নাই । হয়তো টকা দিবি নহলে কঠিয়াতলী মাটিত হাল বাই দখল কৰি পেলাম । ভাৰতীয়েতো মোকৰ্দ্দমা কৰিবলৈকে কয় ।

—বাবু, নাইনে তাৰ একোৱে নাই । সম্পত্তিৰ ভিতৰত মাটিৰ কলহ ছটা, ভাত খাই কলপাত কাটি, যিও কঠিয়াতলী মাটি এডোখৰ আছিল, তাকো ভেকোবামে দখল কৰিবই । বিলৰ পাৰত এপুৰা বাণ্ড-ধানতলী মাটি আছে লিখি লওঁক । আছোক লাভ লুভতি, মূলৰো হতা-হতি । সূদতো ৰাবই, মূলো ৰাব ।

ভাৰতীৰ কথা শুনি হীৰালালে লেডোক মতাই আনি কটু কথা শুনালে । —নিমখ খাব পাৰা, শুণ গাব নাজানা । কুৰি বছৰে মোৰ পৰা বাকী খালা, নগদ টকাও নিলা, এতিয়া মোক এৰি বগাবাম দোকা-নীৰ লগত লেন-দেন কৰিছা । লেডো তোমালোকৰ বগাবাম, কলাবাম, বঙাবাম কিমানৰ দোকান দেখিলেঁ, ওলাল-মৰিল । কিন্তু হীৰালাল জিন্দা হৈ আছে, কাৰণ তাৰ হিন্দুত আছে । তোমালোকৰ দৰে কিমান গৰী-ৱক মই মদত কৰিছো জানা ? টকা দিবা, নহলে কাছাবীত খাতা দাখিল দিম ।

হীৰালাল কেঞাৰ পৰা এনে কটু কথা শুনি আহি লেডোৱে দুখুক কলে— বাপা, মানুহ হলেঁ ছজন, গৰু এহাল আৰু মাটি এপুৰা । ইয়াৰে উৎপন্নইদি আমাৰ ঋণ পৰিশোধ নহব । মই এবছৰমান সদৰতে থাকি কাম-বন কৰেঁ । তয়ে ঘৰ-সংসাৰ চম্ভালিবি । গাওঁবুঢ়া আৰু হীৰালাল কেঞাৰ ধাৰখিনি মাৰিব লাগে ।

* * * *

লেডোৱে সদৰত পুৰাদমে কাম কৰিলে । সৰু-বৰ নাই, সমুখত যি পাই ডাকে কৰে । মুঠৰ ওপৰত বহি নাথাকে । এনেদৰে দুসপ্তাহ কাম কৰাব

মুৰকত লেডোৰ পানীলগা জ্বৰ হ'ল । তথাপি লেডো বহি নাথাকিল ।
কাম কৰিয়েই থাকিল । লেডোৱে খেৰীঘৰ এটা বাৰ টকাত ঠিকা লৈছিল ।
আখাখিনি কাম হোৱাৰ পিছত তাৰ জ্বৰ বেছি হ'ল । জ্বৰোজ্বৰ ভীষণ
জ্বৰ । তিনিদিন তিনিবাতি লেডো শেঁতৈলীতে পৰি থাকিল । নাইপথ্য,
নাই ঔষধ । ঘৰলৈ আহে' বুলি চেষ্টা কৰিলে— শক্তিয়ে মুকুলায় ।
উপায় বিহীন হৈ সি হৰগোবিন্দ উকীলৰ আশ্ৰয় বিচাৰি গ'ল । উকীলে
লেডোৰ অৱস্থা দেখি বাৰাণ্ডাতে থাকিবলৈ দিলে ।

ছদিন পিছত ওলালগৈ গুণগোবিন্দ ভাৰতী । ভাৰতীক দেখিয়েই
লেডোৰ মুখলৈ পানী আহিল । অথায় সমুদ্ৰৰ কুটা এডাল জীৱন বন্ধাৰ
সমল হোৱাৰ দৰে— বিপদ সঙ্কুল সাগৰত ভাৰতীক দেখি লেডোৰ আন-
ন্দৰ সীমা নোহোৱা হ'ল । গাত বল পাই লেডোয়ে ভাৰতীক সেৱা কৰি—
“প্ৰভু, মোৰ জ্বৰ, আমাৰ ঘৰৰ ফালে একা ?

—মুচুখি মহাপাপী

• মহাপাপী মই ! কি অপৰাধত প্ৰভু ?

ভাৰতীয়ে লেডোৰ কথা শুনাৰ ধৈৰ্য্য নেবাখি তিতবলৈ গৈ—
এইখন অতিথিশালা নে হস্পিতাল । য'ৰে ত'ৰে যাকে তাকে থাকিবলৈ দিবি ।
সদৰত আম্পাতাল আছে নহয় । তাতে মৰিলে হয় দেখোন । মহাপাপী
কবাব ।

কথাখিনি স্পষ্টকৈ লেডোৰ কাণত পৰিল । লেডোৰ বৃজিবলৈ বাকী
নাথাকিল— প্ৰভু এজন ভাল জ্যোতিৰী বুলি জনাজাত । ভদীয়াৰ গণনাৰ
দিনত তেওঁক নেমাতি শাস্ত্ৰী জ্যোতিৰীৰ দ্বাৰাই গণনা কৰাই তাৰ একমাত্ৰ
অপৰাধ । বাতিপাল সি থাকিল । পুৱা কিণকিণিয়া বৰষুণ । তথাপি লেডো
বাহিৰ ওলাল । যায় কলৈ । ঘৰলৈ যাবলৈকো তাৰ শক্তি নাই ।
তথাপি তিতিবুৰিয়ে লেডো আম্পাতাল মুৱা হ'ল ।

হুৰ্ভগীয়া বিকালে যায় ছলে বিহে, ববলে খায় । হস্পিতালত নাই
ঠাই । তাতে নাই চিনাকি ডাক্তৰ । ঢলং-ধপংকৈ ইকালে-সিকালে হুবি
ধকাৰ পিছত সি আম্পাতালৰ বাৰাণ্ডাতে পৰি থাকিল । সন্ধ্যা সময়ত
বৃটিশ নাৰ্চ এজনী সেইপিনে যাওতে, তেওঁক চকুত পৰিল । দেখে চেডমা

হীন অৱস্থাত এজন মানুহ চাউল চাৰ্জ'নক কৈ— দয়ালু নাৰ্চ গৰাকীয়ে লেভৌৰ চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে।

লেভৌ ওলাই অহাৰ অলপ পিছতে উকীল হৰগোবিন্দ ভাৰতীয়ে চাহ খাবলৈ বহি সুখিলে— নিমাই বুঢ়াটোক একাপ চাহ দিছিলে ?

—নাই দেউতা, বুঢ়া পুৱাই গ'ল গৈ, কলৈ গ'ল ক'ব নোৱাৰো।

- বেচেৰাই বাতিখন চাগৈ বৰ কষ্ট পাইছে। যিহে চোঁটা বতাহ। দাদাও যে মানুহজন। কি ভীষণ প্ৰকৃতিৰ। মানুহকনো এনেকৈ কয় নে ? ঘৈণীয়েকক দেখি উকীলে চাহৰ কাপৰ পৰা মুখ এৰি পুনৰ কলে— এইঘৰ আমাৰ বৰ আপোন মানুহ। আজিৰ নহয় বহু পুৰুষ ধৰি আমাৰ মিত্ৰ। বৰ সাধু সবল মানুহ।

- হলে হব কি ? এই বুঢ়াৰে এটা ল'ৰা জন্মিছে কৃষ্ণ অষ্টমীৰ দিনা। গোটেই অঞ্চলতে হুলস্থূল। গুজব উঠিছে, কলিত কৃষ্ণ গোসাইৰ আবিৰ্ভাৱ। বাইজে ল'ৰাজনক গণি-পিতি চাওঁ বুলি হৰদত্ত শাস্ত্ৰীক আনি গণনা কৰিলে। বৰ দেউতাকক নমতা কাৰণে তৰ্জ্জন-গৰ্জ্জন। আমাৰ পাই বুঢ়াটোক যিহে নকৈছে।

উকীলনীৰ কথাত হৰগোবিন্দই— বাক তুমিনো ঘৰে ঘৰে ল'ৰা গণনা কৰি ফুৰিব লাগেনে ! তোমাৰ নাই কি ? ধনে ধানে খাই মাৰে।

—পাৰিলে দহাও কৰিব খোজে। পইচাহে চিনিছে

তুমি নেজানা বৰা। পইচা নহয়, প্ৰতিপত্তি। মই ডাঙৰ জাতৰ, ময়ে ডাঙৰ বামুণ, ময়ে বিজ্ঞ, পণ্ডিত, বৰ মেলকী। মানে ময়ে সকলো। মানুহজন নষ্ট হৈছে আক হব।

ডাঙৰকৈ নকব আক সোৱা বাহিৰতে বহিছেহি

শুনক দিয়া, কেতিয়াবা মুখৰ আগতে কৈ দিম। মই বৰ খোলা মানুহ একা।

* * * *

লেভৌ হাস্পাতালত থাকিল হয়, কিন্তু সাতদিনে এটোপা পানীও সি ভিঙিব কৰা নাই। বিশেষকৈ হাস্পাতালৰ গোন্ধটো নাকৰ ভিতৰেদি প্ৰৱেশ কৰি যেন পাকস্থলীত নিগাজিকৈ বাস কৰিছে। এটোপা পানী

খালেও বমি হয়। প্রতি মুহূর্তে মুহূর্তে সি যত্নৰ ক্ষণ গণিছে। জ্বৰ দিনে বেছিভকৈয়ো বেছি হৈ গৈছে। ডাক্তৰ, নাৰ্চসকলোৱে তাৰ ওচৰত পৰাজয় বৰণ কৰিছে।

বুঢ়াৰ কথা হ'ল— আজি সাত দিনে গা ধোৱা নাই। চুৱা গাৰে খামনে? আইটী, তুমি কি কুলীয়া মানুহ? মোৰ ওচৰতে ৰখা বোগীজন বোলে অজাতিৰ মানুহ হয় নে? বাতিপুৱা বিছনা পাৰি দিয়া ল'ৰাজন হেনা মেঠবৰ ল'ৰা আছিল। ইছৰাম, ইয়াতো মানুহ থাকেনে? ই দেখ দেখ নবককুণ্ড।

ডাক্তৰবাবু, মোক কলিতাপাত্ৰালৈ পঠাই দিব নোৱাৰে নে? মই তাতে মৰিম। তাতে মোৰ পিতা মৰিছিল, আটা চৈধ্যপুৰুষ জন্মিছিল, মৰিছিলে। ইয়াতে মৰিলে বোলে মৰা শটো মেঠবে নিয়ে হয় নে ডাক্তৰ বাবু? জীউৰ বধ দিছোঁ, মোক চুবলৈ নিদিব। জানে, মোৰ ভাই আছে, ভাগী-জাতী আছে। মাখাৰাম, বৰিহনা, শান্তিবামহঁত মোৰ ভতিজা হয়। আক ছখু, ছখু মোৰ ল'ৰা। ছটোপা চকুলো ওলাই লেডোৰ গালৰ ওপৰেদি বাগৰি যায়।

বুঢ়াৰ সন্নিপাত জ্বৰ। ইমান ঘনাই ঘনাই ধু-ধু কৰি থাকে, তাতে বাৰে বাৰে বমি কৰি আছে, বুঢ়াক বচাবৰ উপায় নাই। বুঢ়িছ নাৰ্চ জনীয়ে কিন্তু মন বৃজিছে। তেওঁ এজনী কম বয়সীয়া নাৰ্চ আনি বুঢ়াক বুজাই দিলে— শুনা, তোমাক এইজনী বামুণ জাতৰ ছোৱালী দিলো, এওঁৰ হাতে পানী খাব পাৰা। আক তোমাৰ ওচৰৰ বোগীবোৰ কলিতা, বামুণ গোঁসাই মানুহ।

ছোৱালীজনীৰ ফালে চাই লেডোৱে সোধে—তুমি বামুণৰ ছোৱালী? তেনেহলে আমাৰ ভাৰতী প্ৰভুক তুমি জানা? ভাৰতীয়ে মোক বেয়া পাইছে। মই হেনো গুৰু দ্ৰোহী, বাচি থাকি কি লাভ আছে!

—অ' ভাৰতীক চিনি পাওঁ। মোৰ দৰ নলবাৰীতহে। ভাৰতী মোৰ সম্বন্ধীয় মামা হয়।

—হয় আই, প্ৰভুয়ে কৈছিলতো, নলবাৰীত বায়েক এজনী থকাৰ কথা ছোৱালীজনীয়ে অলপ চিন্তা কৰি—তুমিও মোৰ মামা হোৱা।

এয়া গাখীৰ খোৱা । সোনকালে ভাল হৈ যাবা ।

—কিন্তু মই যে গা খোৱা নাই ?

—ভাৰতী মামায় কৈছে, গাখীৰত বোলে চুৱা নাই, গা খুইওঁ শ্বাব পাৰি, গা নোখোৱাকৈও খাব পাৰি । খোৱা, নহলে মই ভাৰতী মামাক কৈ দিম ।

—ভাৰতী প্ৰভুয়ে **কেতিয়া** খাবলৈ কৈছে, খাম আইটী, গুৰুৰ কথা নেপেলাওঁ লাগে প্ৰাণ যাব ।

* * * *

আনন্দপূৰ্ণ বৰ উলহ-মালহেৰে সমাৰোহ পাতি হৰদত্ত শাস্ত্ৰীয়ে গণি-পিড়ি যদিও তাৰ নাম থৈছিল ভজ্জেশ্বৰ, কিন্তু মানুহে ভাদত জন্মা কাৰণে ঠাক **জ্ঞানীয়া** বুলিহে মাতে । ছখুৱে ভদীয়াক অতিপাত মৰম কৰে । যতে কি পায় হাত্কে লৈ আহে ভদীয়ৰ বাবে । বড়িয়াৰ হাতৰ পৰা বংবিৰঙৰ চোলা আনি দিছে ঠাক । কিন্তু ছখুৰ গাটো উদং । তাহানি পঢ়া অৱস্থাবে ছুটা চোলা আছিল—অৱশিষ্ট যিখিনি আছে, তাৰে শৰীৰৰ আধা অংশহে কোনোমতে ঢাক খাইছে । মাহীমাক হেলাই অনুভৱ কৰে, কিন্তু উপায় বিহীন তাই ।

হেলাও বৰ ধীৰা গভীৰা তিৰোতা । দীনছখীয়া বা আদবয়সীয়া লেভোক স্বামী হিচাবে কৰিব লগীয়া ভক্তি-অৰ্ছা কৰে, অৱহেলা নকৰে । ছখুকো মৰম কৰে, সতিনীৰ ল'ৰা বুলি কেতিয়াও নেভাবে । ছখুয়েও হেলাৰ দৰে মাহীমাক একনী পাই মাকলৈ মনত নকৰে ।

—ছখু, আজি মই এটা বৰ বেয়া সপোন দেখিছো ।

ছখুৱে ভদীয়াক কোলাত লৈ ধেমালী কৰি আছিল । কলে—তুমি বৰ চিন্তা কৰা মাই । দিনত যিবোৰ কথা ভবা যায়—গভীৰ টোপনি নোহোৱা বাবে এটীবোৰে সপোনৰূপে দেখা দিয়ে । এই পৃথিৱীত কেৱল আমিহে ছখীয়া এনে নহয়, ছবেলা দুমুঠি আমি খাই আছো । বেছি বেলাগে বড়িয়ালৈ ৰোৱা, মানুহৰ কি দুৰ্দশা, দুশ-দুৰ্গতি দেখিবলৈ পাবা । আমাৰ গৰু হালৰ বাবে এটা গোহালি ঘৰ আছে, সিবোৰৰ ডাকো দাই । জানে—তুমি বৰ নিৰাশ হৈছা

—এই কাল সপ'টো সিদিনাই আহি আমাৰ ঘৰত থিতাপি লৈছে, সিদিনাৰ পৰাই মোৰ মনত কিবা বেয়া ভাববোৰে ঠাই লৈছে। মোৰ সুখৰ সংসাৰত যেন দাউ দাউ কৈ জুই অলিছে! দেখিছো— ই যেন সকলোকে দংশন কৰিব।

—মাই, তুমি এনে অমঙ্গলীয়া কথা কিয় ভাবিছা? আক কিয় এনে অভিশাপ দিছা? সিটো ইচ্ছা কৰি আমাৰ ঘৰলৈ অহা নাই। বিধাতাই তাক আমাৰ ঘৰলৈ পঠাইছে। যদি সুখ দিয়ে প্ৰাণংসা পাব—যদি দুখ দিয়ে গৰিহন্য পাব। কিন্তু সি আমাক সুখকেই দিব, সিয়ে আমাৰ প্ৰেৰণা।

বড়িয়াৰ দেওবৰীয়া হাট। শাক কেইমুঠামান আক দুসেবমান দৈ লৈ হাটলৈ যোৱাৰ বাটতে ভাৰতীয়ে দুখুক সমুখত দেখি— আপা, তোৰ বাপেৰাৰ জ্বৰ। আম্পাতালত আছে; আজি সাত দিন হ'ল।

খৰবটো শুনিয়েই সৰগ পৰা মাকুহৰ দৰে দুখ তাতে ঠিয় হৈ থাকিল। এতিয়া সি কৰে কি? নে বাহিৰে বাহিৰে যায়! কিন্তু মাই জানো বিৱশ হৈ পৰে। আক উলং হাতে গৈ কৰিব কি? কিছু পাই—পটচাতো নিব লাগিব। ঘৰতে বা পটচা ক'ত? ভাৰতী প্ৰভুৱে মোক কালিও দেখা পাইছিল, কিয় নকলে, কোৱা হলে ভাল আছিল।

দুপৰীয়া ঘৰ পাই দুখুয়ে কলে— মাই, শান্তিৰাম খুৰাৰ হুতুৱাই সৰিয়হ খিনি ছটিয়াবা। মই গুৱাহাটীলৈ যাওঁ— পিতাৰ টান নৰিয়া। আম্পাতালতে থকা বুলি ভাৰতী প্ৰভুৱে কলে। মই এতিয়াই দিয়াৰ বড়ীৰ সখীৰ তালৈ যাওঁ— তেওঁৰ পৰাই পইচা অলপ লৈ কালি পুৱাৰ গাড়ীত যাম। পিতাক লৈ আহিম গৈ।

দুখু গ'ল। হেলা ঠিয় হৈ থাকিল। বহু ভাৱ তৎক্ষণাত তাইৰ মনৰ ভিতৰে বাহিৰে খেলা খেলি আহিল—গ'ল বহুল পথাৰ, ধাননিৰ মাজে মাজে দুখু গৈ আছিল, সি এবাৰো তাৰ মনৰ ভুলীয়াক কিবো চোৱা নাই। ধীৰে ধীৰে দুখু সৰু হৈ আহিল, তাৰ পিছত সি নোহোৱা হৈ পৰিল। বহুত দূৰ পালেগৈ। এটা অজানিত হুমুনিয়াহ কাঢ়ি হেলা ভিতৰ নোমাল।

বড়িয়া জংচন। দোকনোকালিতে গাড়ী আহি উপস্থিত। কেলে উকি মাৰিলেই, দুখু কোনো মতেহে জাপ মাৰি গাড়ীত উঠিল। টিকট কৰিব

সময়ে নহ'ল। ডাক গাড়ী— দ্রুত গতিত চলিছে। সক ষ্টেচনৰ সৈতে কথা নাই— আমিনগাঁৱতহে বৰগৈ। ডবাটো ধুনীয়া। কেইজনমান যাত্ৰী শুই আছে, বহিবলৈ ঠাই নাই। দুখু দৰজাৰ ওচৰতে ঠিয় হৈ গৈ আছিল।

দীঘল কলা পেটলং পিন্ধা মানুহ এজন উঠিল।

—তুমি ক'ৰ পৰা আহিলা ?

—ছাৰ, বঙিয়াৰ পৰা। গাড়ী চলিছেই কোনোমতেহে জাপ মাৰি উঠিলে। টিকট কিনিবলৈ সময় নহল ছাৰ। পিতাৰ অন্থুখ, নাহিলেও নহয় কাৰণেহে—

—বেছি কথা কব নালাগে। বদ্মাষ্টচ, আমি মুখ দেখিলেই গৰ্ভ চিনি পাওঁ, বেলত এনেয়ে চাকৰি কৰা নাষ্ট। জান তই, এইটো প্ৰথম শ্ৰেণীৰ ডবা।

—হয়নে ছাৰ, জনা হলে মুঠিলোহেঁতেন

—অজলাৰ ভাও জুৰিব নালাগে। তোক মট জেল দিব পাৰে। শুই থকা মানুহ কেইজনৰ জেপ লুককিবলৈ তই ইয়াত সোমাইছ নহয় নে ?

—ছাৰ, মই একো নাজানো, বেলত আজিহে উঠিছো

—বঙিয়াৰ পৰা গুৱাহাটীলৈ চাৰি টকা আৰু টিকট নকৰা বাবদ চাৰি টকা জৰিমনা।

—ছাৰ, বৰ ভুল হৈছে। ৰোক মাৰ্জনা কৰক। পিতাৰ চিকিৎসাৰ বাবে মোৰ সখিৰ পৰা পাঁচ টকা ধাবলৈ বুলি আনিছোঁ— তাৰে চাৰি টকা লওক।

টকা চাৰিটা দুখুৱে বাবুজনৰ হাতত দিলে। অলপ সময় বৈ থাকি ইটো ডবাৰ পৰা সিটো ডবালৈ বঙুৱা-বাই ভ্ৰমলোকজন গ'ল।

আমিনগাঁৱৰ জাহাজ ঘাট। সকলোৱে জাহাজত উঠা দেখি দুখুৱেও জাহাজত উঠিল। জাহাজ এৰি দিলে, পালে—পাণ্ডু। জাহাজৰ পৰা পাৰলৈ এখন দীঘল দলং। যাত্ৰীবোৰে দলঙেদি পাৰলৈ গৈছে দেখি দুখুৱেও গৈ থাকিল। দলংখনৰ মাজতে দুজন টিকট লোৱা বাবু। তাৰে এজনে—হেব'ল'ৰা টিকট, টিকট!

—বেলতে পইচা দি আহিছো বাবু— দুখুৰ কথাত কাণ নিদি

ইয়াতে ঠিয় হৈ থাক বুলি— তাক টানি আনি গাৰ কাষতে ঠিয় কৰাই থলে। মানুহ যোৱা শেষ হ'লত, বাবুজনে সুধিলে— হেৰ' আহিছ ক'ৰ পৰা, যাবি কলৈ ?

ছাৰ, আহিছো বড়িয়াৰ পৰা, যাম সদৰলৈ, টিকট কৰিবৰ সময় নহ'ল বাবে— আপোনাৰ দৰে বাবু এজনে চাৰি টকা লৈছে।

—লৈছে যে বড়িদ ক'ত ?

—একে দিয়া নাই ছাৰ ?

—মিছা কথা কৈছ, হয়তো বড়িয়াৰ পৰা অহা ভাড়া দে, নহলে দেখিছ ? ওচৰতে ঠিয় হৈ থকা পুলিচ দুজনক দেখুৱাই দিলে।

—ছাৰ দৌউতা বুলিছো, মোক বধ নলব, পিতাৰ ভীষণ অনুখ। মোক যাবলৈ দিয়ক, সিখনৰ বেল বাবুয়ে চাৰি টকা নিলে, আক এটকা আছে, আপুনিও নিয়ক। মোক পুলিচত নিদিব দৌতা।

দুখুৱে টকাটো বাবুজনৰ হাতত দিলে। হাতত পৰা মাত্ৰকে জেপত ডবাই থলে। সেমেনা-সেমেনিকৈ দুখু আহিল। সভ্যজগতৰ মুখাপিন্ধা জাতটোৱে নিৰীহ, নিচলা-গাঁৱলীয়া মানুহৰ ওচৰত এনে বিচাৰকে কৰি আহিছে।

ভোকে পিয়াহে জুকলা হৈ পাণ্ডুৰ পৰা গুৱাহাটীলৈ পাঁচ মাইল খোজ কাঢ়ি কাঢ়ি বেলাভাটি আহি দুখুৱে হস্পিতাল পালে। ব'ভে দেখিছে তাতেই পানী খাইছে, এপইচাৰ মূৰী বা চিৰা ? তাৰ হাতত যে এটা ফুটা কড়িও নাই।

প্ৰায় ছয় বছৰ আগেয়ে প্ৰাইমাৰী স্কুলৰ বৃত্তি পৰীক্ষা দিবলৈ দুখু আহিছিল। অভিজ্ঞতা থকা হেতুকে হস্পিতালখন বিচাৰি উলিয়াও লেহেম নহ'ল। কিন্তু ইয়ালৈ আহি সি দেখিলে কি—বৰ্ণনাতিত। আধা বৰ্গ আগেয়ে তাৰ পিতাকৰ প্ৰাণ বায়ু উৰি গৈছে আৰু মৃত দেহটো কেজনমান মানুহে নিবলৈ যো-জা নবিছে। মুখৰ কাপোৰ শুকাইয়ে— “পিতা, পিতা” বুলি মাটিত বাগৰি পৰিল সি। ডাক্তৰে তাক মাটিৰ পৰা তুলি ধৰি— ল'ৰা ! ইমান অৰ্ধৈৰ্য্য হৈছা কিয় ? মানুহ মৰণশীল। জন্মিলে মৃত্যু আছে। অহা আৰু যোৱা এই দুটা পথ। এতিয়া যদি কিবা সন্দল আছে, কাঠ-সংস্কাৰৰ ব্যৱস্থা কৰা।

কান্দি কান্দি ছুথুৱে কলে— ডাক্তৰ দৌতা, মোৰ অনুবোধ বাখিব জানো ? বিচাৰিলে নোৰ ইষ্ট-মিত্ৰ, কাই-বন্ধু ইয়াতেই ওলাব, মই তাহাঁতক বিচাৰি যাওঁ— আপুনি পিতাৰ মৃত দেহটো বাখিব নে ?

—বাক যোৱা, তুমি নহালৈকে তোমাৰ পিতাৰ মৃত দেহটো ইয়াতে থাকিব বাক ।

ছুথুৱে প্ৰথমতে ভাৰতী উকীলৰ ঘৰ পালে। উকীল নাই। পিতাকৰ মৃত্যু সংবাদটো দি আহিল কছাৰী ঘৰলৈ— বিনোদ মহৰিক বিচাৰি। মহৰিয়ে কলে— ছুথু, মোৰ দ্বাৰাতো কাম নচলিব, শূদীৰৰ মৰাশ কান্দি ললে সমাজে যোক গৰিহণা দিব। এটা কাম কৰ— উজান বজাৰত খান চাহেব ইয়াৰে কান্দিৰ ঘৰত বদন, আকলু আৰু হালিৰামহঁতে ঘেৰামী কাম কৰি আছে। সিহঁতক মাতি আনগৈ— পুৰিব নোৰাবিলেও অন্ততঃ পুতি থব পাৰিব।

মহৰিৰ পৰামৰ্শ মতে ছুথুৱে উজান বজাৰ পালেগৈ। কিন্তু সময় পূৰা নহলে চাহাবে সিহঁতক বা ছুটা দিব কিয় ? ‘যা ছুথু, চাহাবক বুজাই ক'গৈ, লৰামতিয়া দেখি কিজানি আমাক এৰি দিয়ে।’ ছুথু গ'ল, কিন্তু চাহাবক দেখা কৰা নহয় বুলি চৌকিদাবে তাক তাতে বৈ থাকিবলৈ কলে। এনেদৰে এঘণ্টা সময় পাৰ হ'ল। ওলাল চাহাব। ছুথুৱে ভৰিত পৰি কলে— দৌতা ঈশ্বৰ, মোৰ পিতা ঢুকাল। মৰাশটো নিবলৈ হালিৰাম খুৰাইতক অলপ ছুটা দিয়ক।

—কোন হালিৰাম ! অ' ঘেৰামী কাম কৰা মানুহ। এতিয়া ছুটা হবই... যা যা অলপ বহু...”

—নহয় দৌতা দিয়ক, নহলে শটো মেঠেৰে চুব

—কৈছো নহয়, অলপ পিছতে যাব। ক'ব জঞ্জালবোৰে পালেহি— জমিৰ মৰিছ নেকি ? দেখা নাই... ইয়াক লৈ যা... ‘জমিৰ অৰ্থাৎ খান চাহাবৰ লিগিৰা। জমিৰে গতিয়াই গতিয়াই বাহিব কৰি দি কলে... যা ল'ৰা, চাহাব এতিয়া বেয়া অৱস্থাত আছে, বাতি হলে আৰু বেয়া হয় কাম হাচলি কৰিবলৈ হলে পুৱাই আহিব লাগে।

ছুদিন পেটত এটা খুদকণো পৰা নাই। শোকত, ভোকত অস্থিৰ

ছুখু ঢলং-ধপং কবি আহ আছিল—অকস্মাৎ দীঘলী পুখুৰী পাৰত তীববেগে অহা মটৰ গাড়ীৰ আগত সি পৰি গ'ল। তাৰ মূৰটো ফাটিল আৰু বাওঁ ভৰিখনত আঘাত পালে। সি তাতে পৰি থাকিল, মানুহে জুম বান্ধি চাই আছিল, এনেতে এজন সদাশয় ভদ্ৰলোকে তাক বুকুসা এখনেৰে হাস্পাতালত থৈ গ'ল। কোনে জানে এই যুৱক কোন, ক'ব পৰা আছিলে, বাব কলৈ ?

ল'ৰাজন যে গ'ল আৰু উভতি নাছিল। ডাক্তৰে ভাবি-চিন্তি চাই মৃত দেহটো জমাদাৰৰ হতুৱাই নিৰ্দ্ধিষ্ট ঠাইত থোৱালে নি।

দিনৰ দিনটো এবাৰ হেলাই পদূলি মুখ, এবাৰ ভিতৰ চোতাল, কেৱল অহা-যোৱা কৰিয়েই আছে। চকুৰে মণিব পৰা ঠাইতো যদি এটা মানুহ মূৰ্ত্তি দেখা পাই চিনি নোপোৱা পৰ্য্যন্ত ছুখু বুলিয়েই ভাবি থাকে। চাওঁতে চাওঁতে চকু পাতত বহিল, গাব নোম চকুৰে মণিব নোৱাৰা হ'ল। একাৰ নামি আহিল।

বাতি; নিগনি এটা লৰ মাৰিলেও কোনোৱা এটা অহা যেন পাই, বাহুলি এটা উৰা মাৰিলেও মানুহৰ পদ শব্দ বুলি কাণ ঠিয় কৰে। কিন্তু নাই ছুখু, নাই তাইৰ স্বামীৰ বাতৰি। এনেকৈ তিনি দিন অতিবাহিত হ'ল।

ছয়

হেলাই হিয়া ঢাকুৰি কান্দিছে ? কান্দিছে তাইৰ স্বামী বিয়োগত আৰু কণাৰ লাখুটি এক মাত্ৰ ছুখুৰ বাবে। তাইৰ চকুৰ আগত ভাঁহি উঠিল এটা অতীত আৰু অনাগত ভৱিষ্যতৰ এখনি ছবি। তাইৰ বিয়া হৈছিল বৰ আড়ম্বৰপূৰ্ণভাৱে, তাই তেতিয়া এবাৰ বহুবীয়া অকলস হোৱালী। তাৰ পিছত এদিন ইথাতে মাকে চকুপানী মটি মটি তাইৰ গলৰ, কাণৰ কেৰুমাৰি থুৱীয়া কাঢ়ি নি তাইক কলে— তাই বিয়া হ'ল। কি বিয়া

তাই বুজা নাছিল, কিন্তু আজি বুজিছে বিধৱা কি ? তেখেত তাই এতিয়া কৰিব কি ? এই জীয়া যম ভদায়াটো নথকাহেঁতেন সহজ উপায় বিচাৰি পালেহেঁতেন ।

মানুহে দেখোন কৈছিল, হেলা তোৰ দুখৰ দিন উকলিল । তোৰ গৰ্ভত স্নয়ং কৃষ্ণ গোঁসাইৰ জন্ম । কিন্তু ক'তা ? ই জন্মৰ দিন ধৰিতো তাই এদিনো শান্তিৰে থাকিব পৰা নাই । তেখেত কি তেওঁ তাইৰ অগ্নি পৰীক্ষা কৰিছে ? বাক...

পথাৰৰ পকা ধান গৰুৰ পেটত সোমাল । নিজৰ গৰু হালৰ হাড়-ছালসোপাহে আছে । হীৰালাল কেঞা দুদিনো কেৰাহিকৈ চাই চাই নঙলা মুখেৰে গ'ল । আৰু গাওবুঢ়া ! এই জঞ্জালভৰা গৃহস্থীখন হেলাই চলাই কেনেকৈ । উপায় বিহীনা হেলাই ডেৰকুড়ি টকাত গৰুহাল বেচিলে । তাৰে দহটকা দুখুলৈ পঠাই একুৰি ৰূপ হীৰালাল কেঞাক দিলে । আশা হ'ল—ভাল ঔষধ, পুষ্টিকৰ আহাৰ খাই দুখু সোনকালে ভাল হওঁক । ইপিনে লঘোণে উপবাসে থাকি হেলাই শুভদিনৰ ক্ষণ গণিলে ।

দুমাহৰ মূৰত ভাল হৈ দুখু ঘৰলৈ আহিল । নাই গৰু, নাই মাটি । মাহীমাকৰ ওপৰত সংসাৰৰ দায়িত্ব অৰ্পণ কৰি বাহিৰলৈ যাবলৈ থিৰাং কৰিলে । হেলাৰ অন্তৰ কঁপি উঠিল । সৰুতে সাপে খলে কেঁচুলেকো ভয় । সি দুজনৰ দৰে তয়ো যদি হেৰাই যায় ! বুকু দাঠ কৰি হেলাই দুখুক এৰি দিলে ।

বাটতে লগ পাই ভেকোৰামে এদিন দুখুক কলে—আপা, বাপেৰাই শ্ৰীকৃষ্ণক জন্ম দিলে, কিন্তু মোৰ টকা হলে নিদিলে । এতিয়া ধাৰ সমাৰো মুখা মৰিল । থকা হলে ভাল আছিল, মৰিল । কি কৰিব মৰিল, মৰিল দে । গাতো ভাল কৰি ল—পিছে পৰেও দিবি, নহলে কেচ কৰিম । ভাৰতীয়েতো কৈছেই, কেচ কৰ । তাৰ কথা শুনিম নে মই ।

বগা দোকানীয়ে—দুখু, অলপ আচৰপ দে । নহলে মোৰ দোকানৰ ছৱাৰ বন্ধ হয় এতিয়া । ইয়াৰ পাঁচ টকা, তাৰ দহ টকা কৰি পাঁচ শমান টকা বাহিৰতে আছে । মাল কিনিবলৈ পইচাই নাই । ডাঙৰ মানুহ বুলি শাজী, কাকতি, ভাৰতী বাবুৰ তাতে প্ৰায় একশ টকা পাওনা আছে, কোনোৱে নিদিয়ৈ, ইটু-কুটু, বন্ধ-বান্ধৱে দোকানখন মাৰিব দেখোন এতিয়া ।

হীৰালালৰ বক্তব্য— হুথু, টকা দিবি ক'ৰ পৰা ? বিলপাৰৰ মাটিখিনিকে দলিল কৰি দে, তয়ে লাগে খাই থাকিব, কেৱল এটা বিশ্বাস ৰাখিবৰ বাবেহে । নহলে খাতা-পত্ৰ নি কাছাৰীত দাখিল কৰিম ।

হুথুৰ শাস্তি নাই । শাস্তি নাই ঘৰত, শাস্তি নাই পথাৰত । হুথু ওলাই গ'ল গুৱাহাটী বুলি । মাহে চাৰি টকা দৰমহাত এখন চাহ-দোকানত চাকৰ থাকিল । কটনা কাটি, হুই কই, ধান বান্দি দি, হেলাই কোনোমতে ধাৰখিনি পৰিশোধ কৰাত লাগিল । আজি কালিকৈ ভদীয়াও গক ৰাখিব পৰা হ'ল । তাক স্কুলত নাম লগাই দিলে । সি কিন্তু নপঢ়ে । পঢ়া-শুনাত একেবাৰে মন নাই । লগৰীয়া লবাবোৰৰ স্কুলত আপত্তি, বাবু, মোৰ পেঞ্চিলডাল ভদীয়াই চুৰ কৰিছে । পণ্ডিত বাবু, মই পেচাব কৰিবলৈ যাওঁতে মোৰ নতুন পুথিখন ভদীয়াই কাপোৰৰ তলত লুকুৱাই লৈছে । বাবু, মোৰ নতুন চিলখখন ভদীয়াই ভাঙি থৈছে ।

পণ্ডিতে মাতি নি শুলিলে, তাৰ উত্তৰ হ'ল— মই কৰা নাই, মই ভঙা নাই, মই নিয়া নাই । মিছা কথাত পাৰ্কেত ।

কলপাত লিখি অনাতো পাঠশালাৰ ছাত্ৰৰ দৈনন্দিন কৰ্তব্য । ভদীয়াই কলপাতত লিখি অনা নাই । পণ্ডিতে শুলিলে— কিয় অনা নাই ?

—সময় নাপালো বাবু

—ঘৰত কি কৰ

—গক চাবো, ভাত বান্ধো, মাছ মাৰোঁ; খৰি.....

—মিছলীয়া, তই একো নকৰ । এই তোৰ সকলো কথা জানো । তই হুথুৰ ভায়েক নহয় ? দে হাত দে । ভদীয়াই হাত পাতি দিলত শিক্ষকে বেট মাৰিবলৈ চাই দেখে তাৰ হাত তলুৱাত তামাখু খোৱাৰ চিন ।

—বদমাছ, এতিয়াৰ পৰা তামাখুত খৰিছ নহয় ?

—তামাখু নেখাওঁ বাবু

—আগতে কৃষ্ণক দেখি আক কি পাপক লেখি । এই দেখোন তোৰ হাত তলুৱাত তামাখু খোৱাৰ চিন !

—মোৰ হাতত আন মাছহে তামাখু হোপে বাবু, মই নোহোপো । সেই কাৰণেহে মোৰ হাতত দাগ বান্ধিছে কিজানি ।

শিক্ষকজন অ'চৰিত হ'ল। এই সকল'ৰাজনে এনে বহন সানি কথা কব পাৰে। শিক্ষকে চকু বঙা কৰি কলে— অঘাইটং, তোৰ হুল হাত, আনে খায় তামাখু' তাক খুব কোবালে। এজন ছাত্ৰই কলে—
—বাবু, সি বোলে শ্ৰীকৃষ্ণ হব। আমাৰ গাঁৱৰ মানুহে তাক নামাৰে
—কৃষ্ণৰ লটি-লক্ষণ ইয়াৰ গাত নাই, অৱশ্যে কংস হব পাৰিব

*

:

*

*

—হব ভনীয়াৰ মাক, ওই হবলা আমাক পাহৰিয়ে গ'লি ? লেডো থকাত মাঘ-বিহুয়ে, বহাগৰ সংক্ৰান্তিয়ে— একঠা চাউল দি সেৱাটি কৰিছিলহি। সি আক নাই। বৰ ছুখ দি গ'ল। তয়ে বাটটো ৰাখিব লাগিছিল। কেতিয়াবা এদিনটো তামোল চালি এখন খাই আহিব গৈ পাৰ।

ভাৰতীৰ হথাং আগমনত হেলা বৰ আচৰিত হ'ল। ওৰণিখন লৈ লৰা-চপৰাকৈ বৰপীৰাখন পাৰি দি সেৱা এটি কৰিলে।

—শাকিনো যাম প্ৰভু, মোক ৰাণী কৰি থৈ সিজনী গ'ল। শুনিছোঁ হেনো, নোখোৱা-মোবোৱাকৈ ধৰফা-চংফটাষ্ট আত্মপাতালতে মৰিল। যিওবা উকল প্ৰভুৱে অকণমান ঠাই দিছিল, আপুনি বোলে বাটৰ কুকুৰৰ দৰে খেদি দিলেগৈ— এই বুলি হেলাই চকুপানী টুকিলে।

—ৰামবিষ্ট, ৰামবিষ্ট, কোন শতকৰে মোৰ বিৰুদ্ধে এনেবোৰ কথা লগাই থোক উতলা কৰিছে! আমাৰ উকীলৰ তাত থকাহেঁতেন ছদিনো নাৰাছিলহেঁতেন। সি থোলা ধাৰাশাত পৰি আছিল, ময়ে ডাক্তৰক কৈ মিলি কি সুন্দৰ ভাৱে ৰাখি আহিছোঁ। সি থকা হলে সকলো জানিব পাৰিলি হেঁ ন। ছখুক পাই, মই কেনে ধৰণে বুজাই বঢ়াই পঠাইছোঁ। মোক শংক জ্ঞান নবৰিবি হেলা। ওঁতৰ ঘৰ মানুহ আমাৰ বহুদিনীয়া মিত্ৰ।

—প্ৰভু, মহেশে নিজ চকুৰে দেখা নাই। মানুহে কোৱা কথাহে বৈছো, মনস্ কোপ ভাৱ নেৰাখিব।

—কৈছ নে ? তই'ব আমাৰ গাখীৰ-মিঠৈৰ দৰে অভেদ্য সম্বন্ধ। অল-যাৱা, খোৱা-লোৱা আশ্ৰিত নহয়, বহু পুৰুষ ধৰি চলি আহিছে আৰু থাকিবও, এতিয়া মাজতে কিছুমান শতকৰে তিলকে তাল কৰি আমাৰ মিত্ৰতা নষ্ট কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। তই সিহঁতৰ কথাত মন-কাণ নিদিবি। এটা

কথা কিন্তু মনত বাখিবি ভদাঁয়াৰ মাক, ঠুক্ৰোহীৰ সমান পাপ নাই।
ইহকাল, পৰকালে তাৰ নিস্তাৰ নাই একা

—তেনেকৈ কয় কয় প্ৰভু, আপোনাৰ গোলাম ছুখুখি আছে,
আশীৰ্বাদ বৰব, ঠুংৰে সিহঁত দুয়োকো কুশলে ৰাখক। অহা-যোৱানো
কি, আজি নহয় কালি.....

—মোৰ ধন-সম্পত্তি সাত শতকৰে খাব ধৰিছে, তই ইমান কষ্ট
ভুগি আছ, অথচ..... মই খবৰ লৈ থাকো— বৃজিছ। মই এতিয়া
উঠোহে হেলা। এবাৰ তই যাবিচোন।

এদিন ভদাঁয়াক লৈ হেলা ভাৰতীৰ ঘৰত উপস্থিত হ'ল। ভাৰতী-
দেৱে কছাৰী ঘৰতে কেজনমান মেলেৰিৰ সৈতে মেল পকাই আছিল। অকস্মাৎ
হেলাক দেখি— 'ভিতৰলৈ গলে ভাল হয় নেকি?' বুলি কওঁতে হেলাই
এথোজ ছুথোজ কৰি ভিতৰলৈ গ'ল। এজন মেলেৰিয়ে কলে— 'এইজনী
হবলা লেডোৰ তিৰী?' আন এজনে মাত দি— 'এওঁ দুটা মতাৰ যুৰ
খালে।'

—ভাইগ, ভাইগ ভাই। খওঁ বুলিনো খাবনে? কপালৰ জিখন নাষায়
খণ্ডন। তেনেই কপহী ছোৱালী। ভাৰতীয়ে মেলেকিসকলৰ মন্তব্য শুনি
আছিল, মাজতে মাত দি— 'বোধহয়, কিবা সুবিধা বিচাৰি আহিছে। মই
এইবিলাকক দেখিবলৈ নোৱাৰো। পিছে মোৰ কাম আছে, আজিলৈ মেল
এৰো।' মেলেকিসকল দিহাদিহি গ'ল, ভাৰতী ভিতৰ চোতাল সোমাল।
দেখে হেলাই ঠিয় হৈয়ে আছে। ভাৰতীয়ে সোণতৰাক মাতিলে।
সোণতৰা আছিল। সোণতৰাক কলে— এওঁ বা আজি কোনকালৰ পৰা
আছিল, যা সোণতৰা, ভিতৰতে বহিবলৈ দে, কোনোদিনে নহা মানুহজনী
আহিছে, অলপ পানীও গৰম কৰ।

আকৌ চাহ! এইমাত্ৰ খাট উঠিঠোহে। সোণ-ৰা আচৰিত
হবৰ কথাও। ভাৰতীৰ ঘৰলৈ মানুহ আহিলে চাহ কয়, ডামোলখন,
ধপাত এচিলিয়কে নেপায়। কিন্তু মানুহ বিশেষে চাহ কয়, ভাতো খুৱায়।
স্বাৰ্থৰ লগত কথা। সোণতৰাটো হেলাক চালে, ধনীয়া গাভৰু যেন হৈ
আছে। পেটে পেটে হিঃসা হ'ল যদিও মুখত ঠাঁহি লৈ— বহাছি বুলি

হেলাক চাৰি এখন আগবঢ়াই দি, সোণতৰা পাক ঘৰত সোমাল।

ভাৰতীয়ে কাঠীৰ চকীখনত বহিল, হেলা ভিতৰত অৰ্থাৎ ছুৱাৰ মুখেতে বহিল। ছয়োৰো ভিতৰত আলোচনা-বিলোচনা চলিল। এনেতে চাহ ছুবাতি আহিল।

—প্ৰভু, তেস্তে এতিয়া উঠোহে— বুলি হেলাই এটা পইচা শৰাই খনত দি আঠু লৈ সেরা কৰিলে। ভাৰতীয়ে আশীৰ্বাদ এজ্বোলোকা দি ভিতৰ সোমাই সোণতৰাক কলে— এওঁ যদিও মুখেৰে একো কোৱা নাই, এওঁ কিবা লাগে। মোৰ হাতত পইচা নাই, চাউলকে অলপ দে। আহোঁতেই মই বুজিছো। টোপোলা এটা সোণতৰাট হেলাৰ হাতত তুলি দিলে।

—প্ৰভু, গোসাই পুৰোহিতক দিবলৈহে লাগে, নিয়াতো...

—তোমাৰ ছুথৰ কথা শুনি মোৰ অন্তৰ পমি গৈছে। অন্তৰৰ পৰাই দান কৰিছোঁ। আক আহিবা, আহি থাকিবা।

হেলা গ'ল। সোণতৰা ভাৰত তন্নয় হ'ল? ভাৰতীয়ে যদিও কথাত বহন লগা নহে, সোণতৰাই কিন্তু ভাৰতীক হাড়ে-হিমজুৰে চিনি পাই। ভাৰতীৰ বদনাত দেখি সোণতৰা আচৰিত হ'ল... আক হিংসাও। হেলা সঁচাকৈয়ে ৰূপহী। তাতে যুৱতী... ল'ৰা এটাৰ মাক। যদি ভাৰতী আক হেলাৰ...। তেস্তে কি মোক ভাৰতীয়ে প্ৰবঞ্চনা কৰিব?

সোণতৰা বিশ্বা। সংসাৰত একেজনী মাত্ৰ তাইৰ ছোৱালী। ভাৰতীৰ পৰিবাৰৰ সৈতে সোণতৰাৰ প্ৰীতি-সম্ভাৱ আছিল। আজিও সোণতৰাৰ মনত আছে। ভাৰতীৰ পৰিবাৰ জয়মতী আই ঘৰত নাছিল, মাকৰ ঘৰলৈ গৈছিল। যোৱাৰ সময়ত কৈ গৈছিল— সোণতৰা, মই ছদিন মান মাইৰ ঘৰতে থাকিম। ভাই পোৰ চুড়াকৰণ। ছমোণ ধান আছে, বানি-কাটি দিবিহি।

দৰিদ্ৰ পৰিয়ালৰ বোৱালী সোণতৰা। ঘৰে ঘৰে কটনা কাটি খোৱাত কৈ তেতিয়াৰ পৰা সন্ধান্ত পৰিয়াল ভাৰতীৰ ঘৰতে ইটো-সিটো কাম-বন কৰি পেট প্ৰসৰ্ত্তন কৰি আছে। সিদিনা বৰ বৰষুণ আছিল। ঘৰত কোনো নাছিল।

ভামোল এখন লৈ সোণতৰাক ভাৰতীয়ে তেওঁৰ শোঁৱনি কোঠালৈ মাতি নিছিল। তায়ো একো বেয়া ভাৱ নেভাবি গৈছিল। কিন্তু কি সৰ্ব্বনাশ সিদিনা। তাইৰ শক্তি হেৰাই গৈছিল। নাৰীস্বৰ ভীষণ পৰাজয় ঘটিছিল।

তাইৰ স্বামী মৰিল। তাইৰ কলুষিত জীৱনৰ সৰু নিদুশাপ স্বামীয়ে হয়তো সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে। ঘৃণা কৰিলে, এৰি গ'ল। তেতিয়াৰ পৰাই এই পশুৱে আৰু সুবিধা পালে। আই জয়াই কিন্তু সন্তোষ পাইছিল। লোক অপযশ, লোক-নিন্দাৰ ভয়ত,— চিঞৰি চিঞৰি নকৈ তেওঁ চকুৰ ধাঁৰত, মুখৰ ভঙ্গিমাতে, আচাৰ-ব্যৱহাৰত মোক বুজাই দিছিল। তাৰ পিছৰ পৰাই আই জয়াই মোক এতিখন ঘৰৰ সৈতে একেবাৰে বিছিন্ন কৰি দিলে।

এদিন গভীৰ অন্ধকাৰ বাতি, ভাৰতী মোৰ অতিথি হল। কিমান কাকুতি-মিনতি কৰিছিলো মই, তেওঁক নাহিবলৈ। কিন্তু ক'তা, তেওঁ নেমানিলে। এনেদৰে তেওঁ বহুনিশা মোৰ আলহী হৈছিল। এদিন আমাৰ ডেকা ছত্ৰনমানে ভাৰতীক ধৰিছিল, কিন্তু চৈতানে সাৰি গুচি গ'ল। জয়মতী হ'ল তেওঁৰ অন্যতম প্ৰতিদ্বন্দী। তেওঁকো মৃত্যুৰ মুখলৈ ঠেলি দিলে... এই চৈতানে। কিন্তু মানুহে আজিও কয়... ভাৰতী আৰু সোণভৰাই ভাতৰ লগত বিষ মিহলাই জয়মতীক হত্যা কৰিছে। হে প্ৰভু! এনে পাপ কৰ্ম্ম মই কৰা নাই, যদি কোনোজনে মোত আশঙ্ক হৈ কৰিছে, তাৰ বাবে জানো মই দায়ী ?

এই কামাঙ্ক পশুয়ে আৰু নতুন বেহা কৰিবৰ চেলু বিচাৰিছে কিন্তু ময়ো সোণতৰাহে। আৰু সহ্য নকৰিম। হেলা, তই ৰূপহী যুৱতী তোৰ এটা উজ্জল ভৱিষ্যত আছে। নবকৰ পথলৈ নাহিবি...। সোণ-ভৰাই আমন-জিমনকৈ অতীতৰ ছবি এখন আগত লৈ বহি আছিল, এনেতে জাইৰ কাণত পৰিল 'সোণতৰা'। তাই উচাপ খাই উঠিল।

—সোণতৰা, তই চকু মুদি কাম কৰ নেকি ? এই তুঁহৰ দমটো আঁতৰ কৰিবলৈ বাতিপুৱাই কলো। িনিদিন ধৰি কাঠৰ টুকুৰাবোৰ ইয়াতে পৰি থাকিল। চোণালখনৰ চাৰিটা চুক, ছুটালৈ বাঢ়নি যায়, ছুটালৈ নেৰায়। কাম কৰিবৰ ইচ্ছা আছে নে নাই ? যদি নাই...

বাকীখিনি সোণতৰাৰ কাণত নোসোমাল। ভাৰতীয়ে ভোৰ-ভোৰাই
গুচি গ'ল। ভাৰতীৰ পৰা এনে কৰ্কশ, কটু বাক্য সোণতৰাই কোনো
দিনেই শুনা নাছিল।

ছবি গ'ল, ছবি গ'ল কৰ্মক্লান্ত ববি, ধীৰে ধীৰে নামি আহে একাৰ
যামিনী। সোণতৰাৰ জীৱনলৈকো একাৰ নামি আহিব ধৰিছে। সোণ-
তৰা আকৌ ভাৱত তন্ময় হ'ল। —এদিন ৰাতি ছপত এদল দস্যুয়ে
তাইক আক্ৰমণ কৰিলে। তাইৰ ঘৰ-ছৱাৰ ভাঙি লগু-ভগু কৰিলে।
প্ৰাণৰ ভয়ত খুব চিঞৰিছিলো। এই বাতৰিয়ে গাওঁখনত আতঙ্কৰ সৃষ্টি
কৰিছিল। মোক সহায় কৰিবলৈ ভাৰতী আগ বাঢ়ি আহিল। পঞ্চা-
য়ত বহিল। সাধাৰণ মাটি-ভেটি ডোখৰৰ বাবে মোৰ দেৱৰ মমতে এনে
উপদ্ৰৱ কৰা বুলি পঞ্চায়তে সন্দেহ কৰিলে। পঞ্চায়তে ৰায় দিলে—
এজনী নিঃসহায় বিধৱাৰ, দুৰ্বলী বিধৱাৰ ওপৰত এনে অত্যাচাৰ কৰাতো
অন্যায় হৈছে। এনে নিৰ্মম আৰু অমানুষিক ঘটনা আৰু সংঘটিত হব
পাৰে। এই আশঙ্কাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ এটাই উপাই আছে—
যিহেতু ওচৰ-পাজৰৰ মানুহে ৰাতিখন সোণতৰাক সহায় কৰা নাই, গতিকে
তাই নিঃসহায়। তাইৰ নিৰাপত্তাৰ আৱশ্যক। এই কাৰণে তাইক এই
ঠাইৰ পৰা স্থানান্তৰ কৰা হওক। ভাৰতী প্ৰভুৰ এবাৰাৰীখন এনেয়ে
পৰি আছে, প্ৰভুয়ে জীৱিত কাল ছোৱাৰ বাবে সোণতৰাক তাতে থাকিবলৈ
দিয়ক। ৰাইজৰ অনুৰোধ প্ৰভুয়ে বাখিব।

ৰাইজৰ হৈ প্ৰভুৱে এই ভঙা-চিঙা ঘৰটোকে তাতে নি তুলি দিব।

মমতশীলৰ ঠাইৰ নাটনি। তেওঁক মাটিৰ আৱশ্যক। সোণতৰাৰ
মাটিডোখৰ মমতক বাখিবলৈ সুবিধা দিয়া হওক। জমীৰ মূল্য বাবদ
একুড়ি পাঁচ টকা ৰূপ মমতে পাছে-পৰেও দিব।

পঞ্চায়তৰ বিচাৰ আৰু নিৰ্ণয়বোৰ সঁপোন সঁপোন যেন লাগিছিল।
মানুহে মানুহৰ বাবে কি কৰিব নোৱাৰে। ইমান দয়া-মমতা মানুহৰ
অন্তৰত থাকিব পাৰে! পিছতহে বুজিব পাৰিলো— এই নৈশ দস্যু-
বোৰ ভাৰতীৰ ভেৰণীয়া দস্যু আৰু পঞ্চায়তৰ বিচাৰসকলো ভাৰতীৰ
মায়াজালৰ চিকাৰ। নিশা মোৰ আলহী হোৱাত— আগন্তুক ভীষণ

বিপদৰ সন্মুখীন হব ভাবি ভাৰতীয়ে মোক তেওঁৰ ওচৰতে বাখি নিশ্চলক
হোৱাৰ বাহিৰে একো নাছিল। পক্ষায়তে যেতিয়া এৰাবাৰীখন খুজিছিল
ভাৰতীয়ে ‘নহব, নোৱাৰো’ বুলি আপত্তি উঠাইছিল। পক্ষায়তে যেনিবা
বৰ কাকূতি-মিনতি কৰাত সন্মত হ’ল। মমতক মোৰ মাটিডৰা দি চুবু-
ৰীয়া সকলক ডালৰি বোলোৱাৰ বাহিৰে, একো নাছিল। “এই আটাই-
বোৰ চক্ৰান্ত— কূটনীতি বিশাৰদ ভাৰতীৰ।

আক আন্ধি ! দুষ্টলোকে এনেদৰে নানা তোষামোদ কৰে, অভিলাষ সিদ্ধিৰ
কাৰণ ; কাৰ্য্য সিদ্ধি হলে পাচে, মাতিলেও নাহে কাষে, দেখিলেও কৰে
পলায়ন। এতিয়া তাৰ কাৰ্য্য সিদ্ধি হৈছে। দিনে-নিশাই মোক আঁত-
ৰোৱাৰ চেষ্টা। নতুন প্ৰেমিকা পালে পুৰাতন কিবা প্ৰয়োজন !

মই বুজিছোঁ। হেলাৰ ৰূপ-যৌৱনে তোক মতলীয়া কৰিছে।
তাইকো পাশাবদ্ধ কৰিবৰ চেষ্টা কৰিছ ? কিন্তু মইয়ো সোণত বাহে ? তোৰ
সকলো দুৰ্বলতা, নাৰি-ভুঁৰি, প্ৰত্যেকডাল শিৰা-উপশিৰা মোৰ জনা আছে।
তই মোৰ চকুত ধৰা পৰিছ— ভাৰতী। হেলাৰ পিনে অগ্ৰসৰ হলে
তোৰো সৰ্বনাশ জানিবি। কিন্তু মই কৰিম কি ? মই অসহায় নাৰী।
এমুঠি ভাত, এহুখৰি কাপোৰৰ বাবেতো মোৰ নাৰীত্ব, সতীত্ব, এই
নবাধৰম ওচৰত জানি বৃজিও বিক্ৰী কৰিছোঁ। বাধ্য হৈছো, বাধ্য
কৰাইছে। হেলাও যদি... ?

* * * *

কাতিমাহ পৰিছে। খানবোৰে পক ধৰিছে। আক হুদিনমান
গলে কাতিয়ান শালি কাটিবৰ হবই। বাম মাটিত কাতিয়ান শালি
খেতি কৰাবোৰে কাটিব ধৰিলে। গাওঁখনত সকলোৰে টান।

হেলায়ো যোৱা কালিৰ পৰা একো খোৱা নাই। কোনেও
নাজানে। বাৰ ওচৰলৈ যাব, সকলোৰে একে দশা। গাওঁবুঢ়াৰ তালৈ
গ’লে দিব, কিন্তু এটা ফুটা কড়িও ঋণ পৰিশোধ কৰিব পৰা
নাই। গলে কিন্তু এতিয়াও দিব, ভাল মানুহৰ কথা ভাল। আক
ভাৰতী প্ৰভুয়েও কৈছিল— ‘মোৰ অপাৰ ধন-সম্পত্তি সাত শতকৰে খাইছে—
আহি থাকিবি। তহতৰ ঘৰ আক আমাৰ ঘৰ গাখীৰ মিঠৈৰ সজ্জা।’

কিবা এমুটি পাম বুলিয়েই হেলা বায়ুপাৰালৈ গ'ল। কাঙত কোৰ এখন লৈ এজন চাকৰ চোতালৰ পৰা ওলাইছেহে মাথোন। তাকে সুখিলে— প্ৰভু ঘৰত আছেনে ?

মানুহজনে কথাৰ উত্তৰ নিদি তাইক আগৰ পৰা গুৰিলৈকে চাই কলে— আছে হব পায়।

তেনেদৰে চোৱা বাবে তাইৰ কিন্তু লাজ লাগিছিল। তাইৰ ইচ্ছা হৈছিল উভতি যাবলৈ। তথাপি তাই এখুজি, দুখুজিকৈ গৈ চোতাল পালে ! সকল'ৰা এজনে চোতালত কিবা কৰি আছিল। সুখিলে— বাপা, প্ৰভু আছেনে ?

‘শুই আছে’

‘কোন অ মামক ?’ মামক মানে ভাৰতীৰ গৰখীয়া ল'ৰা। লগে লগে ভাৰতীয়ে মূৰ দাঙি চাই হেলাক দেখি— অ' হেলা দেখোন। আহা, আহা

—প্ৰভুব অসুখ বৰ বেছি নেকি ?

—পানী লাগিছে। মূৰৰ বিষ, এপাছমান গধুৰ। সোঁ মুঠাটোতে বহা

—নাই নবহো, যাওঁহে—

—ইমান সোণকালে যোৱানে ? কি কথা, কিয় আহিছা কোৱা। কথা-বতৰা পাতিলে কিজানিবা ভাল পাওঁ, এনেয়ে মন মাৰি পৰি থকাটোও বেমাৰ। মামক মুঠাটো দে। গৰু কেইটাক পানী খুৱালি নেকুকুৰ। মামকৰে মুঠাটো দিয়েই— লৰ মাৰিলে পথাৰ বুলি। হেলা বহিল।

—হেলা, ধন-সম্পত্তি, ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতি অপাৰ। কিন্তু দুৰ্ভাগীয়া মই। অসুখ-বিসুখ হলেও প্ৰতিপাল কৰোঁতা কোনো নাই। বৰ কষ্ট পাওঁ।

—সিদিনাষে দেখিছিলো— তিবোতাজনী ?

—বদমাচ তিবোতা তাই। আহিব গধূলি। যোৰ ঘৰৰ বাহিৰা কাম কৰা তিবোতা তাই। উঃ... বুলি ভাৰতীয়ে বাগৰ সলালে। হেলা মনে মনে বহি আছিল। এনেদৰে অলপ সময় পাৰ হ'ল। হেলাই কষ্ট বুলিছিল— ‘প্ৰভু, মই যাওঁহে—’ কিন্তু ইফালে ভাৰতীয়ে কলে— হেলা

মূৰত হাতখন দি চাচোন— অৰ কিমান—

—মই, ম...ই। হেলাৰ মাত হেলা।

—মই তোৰ পুৰোহিত— মই অনুমতি দিছোঁ—

হেলাই হাতখন নিজৰ মূৰত মচিলে। ইফালে-সিফালে চাই দিওঁ
নিদিওঁকৈ ভাৰতীৰ ভৰিত হাত দি চালে আৰু কলে—‘প্ৰভু, তেনেই চোঁ।’

—মুত্থাৰ আগ মূহূৰ্ত্তত মানুহৰ শৰীৰ চোঁ। হয়েই— তেনেহলে
মূৰটোত চাচোন, বুলি হাতখনত ধৰি মূৰত লগাই দিলে। হেলা কঁপি
উঠিল।

—হেলা মূৰটো অলপ পিটিকি দে জানোচা অলপ ভাল পাওয়েই।

হেলা ভয়ৰ বিপদত পৰিল। এতিয়া তাই কৰে কি? কি
কুলক্ষণত তাই আজি আহিছিল। ভয়ে ভয়ে হেলাই মূৰটো টিপি দিলে।
ভাৰতীয়ে চকুমুদি কল্পনা বাজ্যত উটি-বুৰি ফুৰিল। এবাৰ তল পৰে
আৰু এবাৰ ককুবকাই ভাঁহি উঠে।

—উঃ কি স্বৰ্গ মুখ হেলা— বুলি হেলাৰ হাতখনত ধৰিলে।
ভাৰতীয়ে হেলাৰ হাতখন টানি আনি ভাৰতীৰ বুকুৰ ওপৰত বাধি কলে—
মোৰ বুকুখন চাচোন হেলা, কেনেদৰে ধপধপাব ধৰিছে। ভিতৰত ভীষ-
হাহাঁকাৰ শব্দ আছে ?

এনেতে বাঁহৰ পৰা এটা পাবচৰাই উৰা মাখিলে— তাই চৰ
খাই উঠিল।

—ক’তা একো নাই দেখোন প্ৰভু ?

— বাহিৰত একো নাই সচাঁ, কিন্তু ভিতৰত আছে ?

ভাৰতীয়ে পুনৰ চকু মুদিলে। কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মোহৰ তুমুল
সংগ্ৰামত ভাৰতী পৰাভূত হ’ল। কাম, লোভ, মোহৰ জয়টোল বাজি উঠিল।

—হেলা, আহ, মোৰ বুকুখন জোৰে হেচি দে, নহলে এতিয়া
কাটি ছকাল হৈ যাব— হেলাক জোৰেৰে বুকুৰ মাজলৈ টানি আনি-
বৰ চোঁ কৰিলে। হেলা মেকনও পোনাই বহি আছিল— প্ৰভু, আপু
সজ, জ্ঞানী— মই মূৰ্খ অজ্ঞানী। ই-কি, প্ৰভু, মোক এৰি দিয়ে—
উচ—ছিঃ। ভাৰতীয়ে হেলাক সন্তোষিত ধৰিছিল। হুদিন অনাহাৰে থকা হেলাৰ

চেউনা শক্তি লোপ পাইছিল হয়, কিন্তু নোরাবিলে। ভাৰতীৰ ছুৰাহুৰ কবলৰ পৰা মুক্ত হবলৈ হেলাই আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰিলে। নাবী শক্তিৰ জয় হ'ল। এই শক্তি হেলাই ক'ব পৰা পালে? ভাৰতীক গতা মাৰি দিলে— শোৱাপাটিৰ পৰা মাটিত বাগৰি পৰিল। এই ছেগতে হেলা পলাল।

ভাৰতীৰ হিতাহিত জ্ঞান লোপ পাইছিল। লাজে-ভয়ে ভাৰতী কঁপিবলৈ ধৰিলে। কি অভাৱনীয় কাণ্ড ঘটিল। যদি মানুহে...! ভাৰতী প্ৰতিহিংসাত আক জ্বলি পকি উঠিল। এই অপমানৰ প্ৰতিশোধ লবই লাগিব।

সোণতৰা আহি দেখে, গম্ভীৰ মূৰ্ত্তি ধাৰণ কৰি ভাৰতী বাৰাণ্ডাৰ চকীত বহি আছে। কজমূৰ্ত্তি দেখি, সোণতৰাৰ ভয় হৈছিল। কি হল? সোণতৰাই ভয়তে নেমাতি বাৰীলৈ গ'ল। মামকক দেখি নুখিলে—মামক, প্ৰভুৰ কি হৈছে অ'?

—সিদিনা যে আহিছিল, কলিতাপাৰাৰ মগনীয়া তিৰোতাজনী, আজিও আহিছিল। এই মাত্ৰ তাই দৌৰি দৌৰি চোতালৰ পৰা ওলাই গৈছে। এইখন তাইৰ মোনা, আঙুলোঁয়াত শৰি আছিল।

সোণতৰাই জোলাঙাখন কাপোৰৰ তলত লুকুৱাই ললে। তাইৰ বুদ্ধিবলৈ বাকী নাথাবিল, তাইৰ দৰে হেলাও এমুঠি চাউলৰ বাবে আহিছিল, কিন্তু.....?

সোণতৰাই দেখে ব্যৰ্থ চিকাৰীৰ নিচিনা প্ৰস্তৰ মূৰ্ত্তি হৈ ভাৰতীয়ে চকীতে বহি আছে।

সাত

—সকলোৱে মাক-পিতাকৰ আদৰ্শ কৰে, আমাৰ এওঁৰো ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম একো নাই। ভেকোবামে ধৰ ব্যক্তভাবে ছাগলী খুঁচা পৰা পকাই আছিল।

বৰিহনাৰ মাকৰ কামলৈ নিঃস্ৰুণ পোৱা বাবে গেছেলীয়ে ভেকো-
বাম গাওঁবুঢ়াৰ কাণত পৰাকৈ কথাষাৰ কয়।

—কিয় মাক-পিতাক মৰিলে তিথি হয়, আমাৰ পিতা কোন দিনা
মৰিছিল, কি তিথি আছিল কব পাৰ জানো ! তিথি মিলিলেহে বোলে
শ্রাদ্ধ হয়।

—নিজৰ পিতাক মৰিছে আৰু মইহে তিথি বাখিব লাগে।
কিয় সিদিনা বৰ বতাহ হৈছিল নহয় ? ডবা-পিতা বৰদুগা দিছিল।
এইবাবো বতাহ আৰু টান বৰদুগা দিলে তিথি হব। সিদিনাই শ্রাদ্ধ
পাতিব।

—হেৰ' তোৰ কথা শুনিলে মানুহে হাঁহিব,

গাওঁবুঢ়াৰ কথাত তাই প্ৰতিবাদ সূচক শ্ৰবত— মোৰ মনত নাই
জানো'। বতাহত স্বৰ পৰি সিদিনা পণ্ডিতৰ মাক মৰিছিল ? এতিয়াও
যদি বতাহত স্বৰ ভাঙে সিদিনাই তিথি হব।

—হেৰো, পেকপেকাই নাখাকিবি। তাকে তিথি নকয়, একাদশী
৪ৰ্থী এনেবোৰহে তিথি হয় ? মোক গামোজাখন দে ; মই পণ্ডিতৰ
তালৈ যাওঁ— বুলি গাওঁবুঢ়া ওলাল। নঙলামুখৰ পৰাই গাওঁবুঢ়াই
আতাহ পাৰি পণ্ডিতক কলে— আপাৰ মাকে বোলে পিতাৰ শ্রাদ্ধ কৰে,
আপুনি কব পাৰে নহয়, আপোনাৰ মাক মৰাৰ সময়তে আমাবো পিতা
মৰিছিল।

কৃষ্ণ একাদশীত পণ্ডিতৰ মাক মৰিছিল। স্বৰলৈ আহি ভেকো-
বামে কলে— শুনিছনে বোলো, কৃষ্ণ একাদশীত পণ্ডিতৰ মাকৰ শ্রাদ্ধ,
আমাৰ পিতাবো শ্রাদ্ধ সিদিনাই।

—লেডৌৰ ল'ৰা জন্মিছিল দেখোন ভুঁইবোৱা বতৰতহে।

—তই বৰ গোট গৰু অ'। সেউটো কৃষ্ণ অষ্টমীহে, কৃষ্ণ একাদশী
নহয়। অহা শনিবাবেই তিথি। পিছে চাউল পাতি হব জানো ?

—বোকাখানৰ চাউল দুমোণমান আছে, জহাচাউলও এপাটিমান হব,
বানিলে কাঢ়িলে আৰু হব কিজানি।

—সিবিলাক ভইছে জান। মই ভাবতীৰ ভাবে পৰা আহোঁ।

এজন বামুণ লাগিব নহয় । ঠিক ভাগ কৰি আহোঁগৈ ।

পলম নকৰি গাওবুঢ়া ভাৰতীৰ তালৈ গ'ল । কেইজনমান মানুহৰ সৈতে ভাৰতীয়ে চ'ৰাঘৰতে বহি মেলমাৰি আছিল । ভেকোক দেখি মেলকি-মেলকি উঠি গ'ল । ভেকোৱে কলে— ভাৰতী মোৰ পিতাৰ আন্ধ শনিবাৰে । তুমি আমাৰ কাজখন কৰি দিব লাগে । ওচৰতে থকা বেঞ্চখন দেখুৱাই দি ভাৰতীয়ে চিন্তা কৰিলে । নিমাত থকা দেখি ভেকোৱামে পুনৰ কলে— 'মই পলম কৰিব নোৱাৰোঁ - তুমি যাব লাগিব কিন্তু

—আমাৰ পাঁচ-গঞা বামুণ সমাজে মোক সভাপতি পাতিছে, ময়ে যদি হোৱাৰ ঘৰলৈ গৈ আন্ধ কৰোঁ.....

—ভালেই হ'ল । তোমালোকৰ সব বামুণ যাব । গাওবুঢ়া পৰো-
ৱাই ক'ব লাগিব নহয় । কিমান খাবহে ?

—কিন্তু ভাবিছোঁ

—কিন্তু আক কি— ? ভেকোৱামে ভাৰতীৰ মুখৰ ফালে চাই থাকিল ।

—গাওবুঢ়া অলপ ভাবিব লগীয়া কথা এটা আছে

—মুখ মেলোতেই গৰ্ভ দেখা পাইছো । মানে আমি কছাৰী মানুহ আক তহঁত ডাঙৰ জাতৰ বামুণ, এয়েতো ।

—বৰা খং কৰা কিয়, আমি হলো বেদৰ অধীন, তথাপি তোমাক বামুণ এজন দিম । কিন্তু মই হলে...

—তহঁতৰ বেদ মই জানো ভাৰতী । নাপিতৰ লগত জাবজ সন্তান হ'ব, সি সান্দহৰ পাচিত ভৰাই.....দলৈ, কবিবাজ, শাস্তী তহঁত আটাইকে মই জানো ।

—বৰা, বৰা, বৰ খং খাইছা দেখোন

—তহঁতৰ দৰে পুৰোহিত মোক নালাগে । মোৰ পিতা উদ্ধাৰ নহওক লাগে । জান, গোঁসাই প্ৰভুৰ ওচৰত মই শৰণ ধৰ্ম লৈছোঁ । মই শৰণীয়াহে । কিন্তু গাহৰি পোহো আক খাওঁ । গোঁসাই প্ৰভুয়ে কি হৈছে জানা, যাৰ যিটো খাদ্য তাক খালে ধৰ্ম নষ্ট নহয় ।

পাহাৰত আমাৰ হিন্দু জাতৰ মানুহে বোলে গৰু খাই, সেই বুলি

সিহঁত মুছলমান হবনে ! প্ৰভুৱে কৈছে— চুৰ কৰি নাখাবা, যি খোৱা দেখাদেখিকৈ খাবা । মনে যদি চুৰা বুলি কয় নাখাবা । প্ৰভু ঈশ্বৰক পোৱা হলে, তহঁতৰ দৰে বামুণৰ দ্বাৰা কৰ্ম নকৰিলোহেঁতেন— তহঁতৰ মুখ আৰু পেট বেলেগ । সিদিনা খেচুকুলানন্দ নে চকুকুলানন্দ বুলি বঙালৰ পৰা সন্যাসী এজন আহিছিল, তেওঁ কি কৈছে জান ? তহঁত অসমীয়াক মানুহ নহয় । বড়ো, কছাৰী, ৰাভা, মিকিৰ আদিতহে অসমৰ আত্ম মানুহ । তহঁত পিছতহে আহিছ । ৰজা বোলে আমাৰহে আছিল । তেওঁ আমাক তেওঁৰ ধৰ্ম দিব খুজিছিল, পিছে আমি প্ৰভুৰ ধৰ্ম ধৰিছো ! তাকেই লৈ থাকিম । বঙালৰ ধৰ্ম আমি কিয় লয় ?

কথাখিনি কওঁতে ভেকোৰাম ৰঙা পৰিছিল । এবাৰ বহে, এবাৰ উঠে । ভাৰতীৰ কিন্তু ভয় হৈছিল । বু-বা একো মাতা নাছিল । গাওঁ-বুঢ়া উঠিল— ভাৰতী মই ৰাওঁ— বেয়া-চেয়া নাপাবি আৰু

—বাৰ যোৱা, মইয়ো চিন্তা কৰি চাওঁ— তিনি দিন সময় আছেই ।

খঙৰ কোবত ভেকোৰাম স্বৰলৈ আহিয়েই দ্বেষ্টলীক কলে— শাহু-শহুয়েৰৰ আশ্ৰয় কৰিব খুজিছ হয়, এতিয়া তেওঁলোকক স্বৰ্গৰ পৰা নমাই আনিবলৈ আমাৰ স্বৰলৈ বামুণ নাহে, এতিয়া কি কৰ ?

পিতাকৰ কথাত হৰিনে মাত দি— ভালেই হল, সিখিনি পইচাবে দুখীয়া-নিচলাক খুৱাবা । আমাৰ কিছুমান তুল আছে । বিয়া-সবাহত ডাঙৰ ডাঙৰ জাত, বাবু-ভায়া সকলকহে খুৱাই, দৰিদ্ৰ, দুখীয়াক কুকুৰ-মেকুৰীৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰে । চহৰতো দেখিছো— একে কথা । এইটো আচল ধৰ্ম নহয় । মোৰ বোধেৰে খাব নোপোৱাক পেট পূৰাই খুৱাব লাগে— তেহে ধৰ্ম হয় ।

—তই গবীৰবোৰক খুৱাবি । মই বাধা নকৰো, কিন্তু মই হলে এই পাঁচ গাবৰে বামুণ আনি আশ্ৰয় কৰিম । দেখিম গুণগোবিন্দ ভাৰতী কিমান দ পানীৰ মাছ ।

এই বুলি ভেকোৰামে মধু পাঠকৰ ঘৰ পালেগৈ । মধু পাঠক গাঁৱৰে নাগৰা নামৰ পাঠক । গৌঁসাই প্ৰভুৰ শিষ্য । ভেকোৰামে ভাৰতীৰ লগত হোৱা ডৰ্ক-বিভৰ্কৰ কথা ভাঙি-পাতি কলে । পাঠকে উদ্ভৱত কলে—

গাওঁবুঢ়াকা, বতি শৰ্ম্মাক জানা নহয় ? মই জানো, তেওঁ সাধু, সবল নৈষ্ঠীক বামুণ । সেই কাৰণে নিৰ্ভীক । মোৰ বোধেৰে তেওঁ আহিব । ছখীয়া মানুহ তেওঁকে ছপইচা দিয়া— তোমাৰ ধৰ্ম্ম হব ।

—ভাবতী বামুণৰ পূব ফালে বাঁহৰ তলৰ ঘৰটো নহয় জানো ?
—অ’

—তেওঁ দেখোন ভাবতীহঁতৰে ভাগী-জ্ঞাতি । আহিব জানো ?

—আহিব । সংস্কৃতত পণ্ডিত মানুহ নহব পাৰে, কিন্তু জ্ঞানী ।
মইয়ো যাওঁ বলা !

এই বুলি পাঠক আৰু ভেকোৰাম গাওঁবুঢ়া গম্বুলি পৰতগৈ বতি শৰ্ম্মাৰ ঘৰত উপস্থিত হ’ল । বতি শৰ্ম্মাই তেতিয়াও গাত পানী দিয়াই নাই । ছয়োজনক দেখি— অ’ গাওঁবুঢ়া আৰু পাঠক দেখোন । ‘বহা, বহা’ বুলি টাৰি ছখন আগবঢ়াই দিলে । পাঠকে বোলে— দেউৰ গাত এতিয়াও পানী পৰাই নাই— বাতি আৰু দিনৰ ছসাজক এসাজ কৰিব যেন পাইছো ?

—সিবোৰ বহুতো কথা পাঠক । হাল বাব নোৱাৰো জাত যায় । খুজিবও নোৱাৰো লাজ লাগে, নাই শিষ্য যজ্ঞমান, নাই মাটি-জমী, অমোৰ দৰে মানুহৰ মৰণ হৈছেহে ।

—আমি আহিলো আপোনাক নিমন্ত্ৰণ দিবলৈ । পৰহি গাওঁ-বুঢ়াৰ পিতাকৰ আন্ধ । পাঠকৰ কথাত বতি শৰ্ম্মাই স্মিলিলে— আমাৰ দৰে দৰিদ্ৰ বামুণৰ দ্বাৰা জানো আন্ধ সিজিব । ডাঙৰ ডাঙৰ পণ্ডিত বামুণে যি যদি ওফলি পৰে ।

কিন্তু মই হলে আপোনাক গুৰু পুৰোহিত বুলি ধৰিলো । কথা হ , আপোনাকৰ বোলে কিবা পাঁচ-গঞা সমাজ আছে, এবাৰ পাৰিব জানো ? যদি কিবা দায়, জগৰ লাগে ?

ভেকোৰামৰ কথাত বতি শৰ্ম্মাই— গাওঁবুঢ়া, কথাত বাঢ়ে কথা মৰণিত বাঢ়ে খিট । সিদিনা চৌধুৰী মোজাদাৰৰ বাপেকৰ আদ্যজ্ঞান হল । নিমন্ত্ৰণ কৰিলে— গলো । কবিৰাজ, শাস্ত্ৰী, দলৈ আৰু ভাবতীহঁত ভিতৰ চোতালত বহিল, আমি মানে ছখীয়া বামুণসকলক বহিব দিলে বাহিৰত ।

ভেঙলোকে মাখন নকটা দৈবে আৰু আমি পনীয়া দৈবে জলপান পালো। দক্ষিণাও ভেঙলোকে হেনো পালে এটাকাকৈ আমি দুঅনাকৈ। এয়ে হ'ল বিচাৰ, তুমিতো মুছলমান নোহোৱা কছাৰী হলেও হিন্দুহে। তুমিতো মোক চাউল সিজোৱা নিদিয়া, জলপানহে খুৱাবা। তাতে যদি জাত যায়... যাবলৈ দিয়া। মই হলে যাম যোৱা।

বতি শৰ্ম্মাৰ কথাত গাওঁবুঢ়াই বৰ আনন্দ পালে। তথাপি সন্দেহৰ সূৰত পাঠকক স্তম্ভিলে— এই দুৰ্মতি গুণগোবিন্দই যদি কিবা কলি কৰে। তেনেহলে মস্তিষ্ক হব।

—জয় নাখাবা। এওঁ ইমান কম ধৰুৱা মানুহ নহয়। তথাপি মই খবৰ বাখিম।

শ্রাদ্ধৰ দিনা সময়মতে বতি শৰ্ম্মা আহিল। গাওঁবুঢ়াৰ ঘৰ ইট্ট-কুতুস্থ, ভাই-ভাগী, বন্ধু-বান্ধৱেৰে ভৰি পৰিল। গাওঁৰ ডেকা ছামো শ্রাদ্ধৰ খলিত জুম বান্ধিছেহি। শ্রাদ্ধ আৰম্ভ হ'ল। ভেকোৱে বাজান গৰু এটা বতাৰ খুটাত বান্ধি থৈছে, শৰাই এখনত ধুতি-চাদৰ, গামোছা তাৰ ওপৰত পাঁচটা সিকা ৰূপ আৰু এটা সোণৰ সিকি। এইবোৰ দেখি বতি শৰ্ম্মাই প্ৰশ্ন কৰিলে— গাওঁবুঢ়া, আজিতো পিতাৰ আদ্য শ্রাদ্ধ নহয়, বছৰেকীয়াহে। এই দান-দক্ষিণাবোৰৰ দৰকাৰ নাই। গাওঁবুঢ়াই উত্তৰত কলে দেউ আজিহে পিতাৰ আদ্য শ্রাদ্ধ। পিতা মৰিবৰ সাত বছৰ হ'ল, কাহানিও দান-দক্ষিণা দিয়াই নাছিলো।

শ্রাদ্ধ সমাপ্ত হ'ল। গাজি-প্ৰসাদে, খালিৰ চাউলে বতি শৰ্ম্মাই ডাঙৰ টোপোলা এটা বান্ধি যাবলৈ সাজু হ'ল। হৰিনে দৰিদ্ৰ জোজনৰ আয়োজন কৰিছিল। অঞ্চলৰ প্ৰায় মানুহ ভৰি পৰিছে। ভেকোৱামো তাতেই ব্যস্ত আছিল। বতি শৰ্ম্মা যাবলৈ গুলোৱাত গাওঁবুঢ়াই কলে— দেউ, টোপোলাটো এবক। হেৰ' কাণ্ডা, গাড়ীখন উলিয়াই ম'হ হাল জোৰ। খৈলাখনৰ জহাধান খিনি আৰু চাৰিটা খালি ধানৰ টোপা, গাড়ীখনত বোজাই দে। আৰু যে এবস্তা শিমলু তুলা আছে, তাকো তুঙ্গি দে। দেউ, দানত বোলে এখন বিহুনাও দিব লাগে, সময়ৰ কাৰণে কথা নহ'ল। শিমলু বস্তা লৈ বাওক, দেওবৰীয়া হাটৰ পৰা কাপোৰ আনি

মই নিজে গৈ দি আহিম। শোৱোতে ৰাতিপাল গাওঁবুঢ়ালৈ মনত পৰিব।
ফাঙণা বস্ত্ৰ-বেহানিবোৰ ভিতৰত থৈহে আহিব। বাজানটো গাড়ীৰ পিছতে
বাঙ্কি লৈ যা।

ৰতি শৰ্ম্মাৰ বিলাই বিপত্তি দেখি গাওঁবুঢ়াৰ অন্তৰ পমি গৈছিল।
সেয়েহে এমাহৰ জোখাৰে— বস্ত্ৰ-বেহানিবোৰ গাড়ীত তুলি দিছিল। ৰতি
শৰ্ম্মাৰ ঘৰলৈ যাবলৈ হলে... গাড়ী ভাৰতীৰ ঘৰৰ নঙলাইদি যাব লাগে।
এগাড়ী বস্ত্ৰ-বেহানি আৰু নোদোকা বাজান গৰুটো দেখি ভাৰতীৰ মনতে
জাগি উঠিল— বৰ দাবাতো সাবিল আজি।

দীনবন্ধু কবিৰাজ, পশুপতি শৰ্ম্মা, পণ্ডিত কাকতি, হৰিদত্ত দলৈ আৰু
প্ৰসন্ন ভাগৱতী ভাৰতীৰ চ'ৰা ঘৰত বহিল। প্ৰসন্ন ভাগৱতীয়ে আলোচনা
উদ্ধোধন কৰি কলে— ই পাঁচ-গঞা বায়ুণ সমাজৰ নাক-কাণ কাটিলে।
এতিয়া উপায় ? কবিৰাজে মাতিবলৈ নোপাওতে ভাৰতীয়ে মাতদি... গাওঁবুঢ়া
মোৰ ওচৰলৈ আহিছিল, ডেবশ টকা দিম বুলি নিজে স্বীকাৰ কৰিছিল।
মই বোলো আমাৰ সমাজৰ আজ্ঞা নোলোৱাকৈ মই একো কৰ নোৱাৰো।
কিন্তু মহা পাতকীয়ে কিয় এনে কৰ্ম্ম কৰিলে। ভাৰতীৰ কথাত কবিৰাজে
লাহেকৈ 'বৰ বিশেষ অপৰাধৰ কাম কৰা নাই। শৰণীয়াৰ ঘৰত জ্বাৰুহে
কৰিছে, সিহঁতৰ হাতে-পাকেতো খোৱা নাই।

কবিৰাজৰ কথাত দলৈয়ে তপৰাই মাত দি— তুমি তেনে কথা নকবা
কবিৰাজ ! আমাৰ এখন সমাজ আছে, এজন সভাপতি আছে, অন্ততঃ সি
এবাৰতো স্তুধি চাব পাৰিলেহেঁতেন। আজি শৰণীয়া, কাইলৈ নমঃজুৱ,
পৰহিলৈ মুছলমান। আৰু থাকিল কি ?

দলৈৰ কথাত সমৰ্থন জনাই ভাৰতীয়ে পুনৰ কলে— মোৰ ঘৰৰ
পৰাই গাওঁবুঢ়া ওলাই যোৱা সি দেখিছে, জানি বৃদ্ধি সি ছনাইবাৰ আমাৰ
ওচৰলৈ গাওঁবুঢ়াক আহিব দিয়া নাই। আমাৰ কি মুখ নাছিল। খাব
নোপোৱা হ'লি বুলি নলী-নৰ্দ্ধমা স্বৰ্গতে যি পান তাকে খাই ফুৰি যিনে ?

—ইমানতে কান্ধ থকা উচিত নহ'ব, ইয়াৰ প্ৰতিকাৰ প্ৰতিবিধান
কৰিব লাগিব। দলৈয়ে কলে।

—মোৰ বোধেৰে বতিকান্ধক গঞা বাইজৰ উপস্থিতিত সামূহিক

প্রায়চিত্ত কবোরা! হওঁক । আমাৰ ভাগৱতীৰ এই বিষয়ে বা অন্তিমত কি ? ভাৰতীৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত ভাগৱতীয়ে কলে— বাইজৰ মতে মোৰো মত । সিদিনাৰ বাবে আলাপ-আলোচনাৰ সামৰণি পৰিল ।

পূজা ঘৰ । বিয়লি পৰত পাঁচ গাঁৱৰ বামুণ সমাজ গোট খালে । বামুণ সমাজৰ ৰাজহুৱা সভাত সভাপতিত্ব কৰিলে ত্ৰীতীৰ্থনাথ ভাগৱতীয়ে । তীৰ্থনাথ ভাগৱতী সমাজৰ এজন আগবুৱা কৰ্মী আৰু খ্যাতিমান মেলকি বুলি সুখ্যাতি থকা ব্যক্তি । সভাপতিয়ে গহীন ভাৱে সভাৰ উদ্বোধন কৰি কলে— সমবেত বামুণ সমাজ, আমি এতিয়া সভাৰ কাম আৰম্ভ কৰোঁক । এই সমাজত ত্ৰীৰতিকান্ত শৰ্ম্মা উপস্থিত আছেনে ? বাইজৰ পৰা উত্তৰ আহিল— ‘নাই, নাই’

—তেওঁক যথাবিহীত ব্যৱস্থা মতে জাননী দিয়া হৈছিল নে ?

—আমাৰ সমাজৰ সাৰা কিনাৰাম দাসে মাতি আহিছে ।

—কিবা কাৰণবশতঃ মানুহৰ হীন-দেৰি হব পাৰে, গতিকে বাইজৰ তৰফৰ পৰা দীনবন্ধু কবিৰাজ আৰু কিনাৰামে গৈ পুনৰ বতিকাান্তক মাতি আহক । বাইজে বা কি কয় ?

সভাপতিৰ কথাত সকলোৱে ‘হয়, হয়’ বুলি হাত চাপৰি বজালে । বাইজৰ দূতে আহি বাতৰি দিলে— প্ৰভুসকল, বতি শৰ্ম্মা আহিব, কিন্তু গায়ত্ৰীৰ সময় হৈছে— অলপ বিলম্ব হব । কোনোবা এজনে কৈ উঠিল— তাৰো আকৌ গায়ত্ৰী ।

—বেঙেমুতা গৰুৰ দৰে সি কঁপিছে বাইজ

—কিনাৰামৰ কথা শুনি এজনে কলে— তাক ধৰি আনিব লাগে ।

—নেলাগে বাইজ, সি আহিছে— বুলি বতিকাান্ত শৰ্ম্মাই আঠ লৈ বাইজক সেৱা কৰিলে । বাইজৰ মাজৰ পৰা হাত চাপৰি শুনা গ’ল । দেখে—শীলপুৰী আৰু বড়ো সম্প্ৰদায়ৰ কেইজনমান ডেকাই হাত চাপৰি দিছে ।

সভাপতিয়ে বতি শৰ্ম্মাক উদ্দেশ্য কৰি কলে— আজি পাঁচ গঞা ব্ৰাহ্মণ সমাজ একত্ৰিত হৈ তোমাৰ ওপৰত গোচৰ তৰিছে, কোৱা ছুটি সমাজ মানিবা ?

—কেনে বিচাৰ । কি অপৰাধত অপৰাধী মই । এই বিষয়ে মই

এতিয়াও অজ্ঞাত । আতি-গুৰি জানিলেহে মনা-নমানাৰ কথা উঠিব ।

কথাখিনি কৈ বতি শৰ্ম্মাই এবাৰ চকু ফুৎালে । দেখিলে তেওঁৰো সমৰ্থক আছে । তেওঁৰ সাহ বাঢ়িল ? সভাপতিয়ে পুনৰ স্পষ্ট কৰি দি কলে— ১ম অপৰাধ তুমি পাঁচ-গঞা বায়ুগ সমাজৰ সামাজিক গণ্ডীৰ পৰা ওলাই যাবলৈ চেষ্টা কৰিছা । ২য় অপৰাধ অল্পমুঠীত জনজাতিৰ ঘৰত অবাধে আত্মা দি কৰি গহিত কাম কৰিছা । এই দুটা অপৰাধত তুমি জানো অপ-
বাধা নোহোৱা ?

—ব্রাহ্মণ মন্ত্ৰৰ গৰাকী ? গাওঁবুঢ়াৰ ঘৰত মন্ত্ৰপাঠ কৰাটো মই অপৰাধ বুলি স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰোঁ । তাতে ভেকোৰাম গাওঁবুঢ়া শৰণীয়া ।

অলপ তলকা মাৰি বতি শৰ্ম্মাই চাৰিওফালে চালে । সমাজ নিম্নাত নিস্তদ্ধ, কাঁহ পৰি জীণ গ'ল । বতি শৰ্ম্মাই উৎসাহিত হৈ কলে— মই গাওঁবুঢ়াৰ হাতে-পাকে খোৱা নাই । গাওঁবুঢ়া অসমীয়া, হিন্দু, কিন্তু আপোনালোকৰ এজনে ডেৰশ টকা ৰূপ খুজি গাওঁবুঢ়াৰ ঘৰত আত্ম দি কৰাৰ কথা দিছিল । ধৰ্ম্মক টকাৰ বজাবত বেচা-কিনা কৰাৰ অধি-
নাথী আপোনালোক নহয় ।

দ্বিতীয়তে মোতকৈ ঘৃণীয়, নিন্দনীয় কাম বৰা মাছুহ আপোনা লোকৰ সমাজত বিদ্যমান । কিন্তু আপোনালোকে আজিও বিচাৰিব কোনো ব্যৱস্থা নোলোৱাটো বৰ পৰিতাপৰ বিষয় । বতি শৰ্ম্মাৰ কথাত সমাজৰ মুখিয়ালসকলে ইটোৱে সিটোৰ পিনে চালে, এক অংশই মূৰ ছুপিয়াই বতি শৰ্ম্মাৰ কথাখিনি ওলগ জনোৱাৰ ইচ্ছিত দিলে ।

—সমাজ সাক্ষাত পৰম ব্ৰহ্ম । সমাজে যেতিয়া নেক দোষী সাব্যস্ত কৰিছে, যুক্তি আৰু ওৰ্কৰ অৱতারণা নকৰি, মোৰ শত শত অপৰাধ মাজ্জনা কৰিব । এই বুলি তামোল-পাগ এজোৰা শৰাই এখনত থৈ বতি শৰ্ম্মাই সেৱা জনালে ।

—বতি দাদা ! এজোৰ তামোল-পাগেৰে নহব, গাওঁবুঢ়াৰ পৰা এগাভী বস্ত্ৰ আনিছা — সমজুৱাৰ ফালৰ পৰা এজনে মাও দি কলে । সভাপতিয়ে উঠো নুঠোকে উঠি দায়িত্ব এবাৰৰ বাবে চাৰিওফালে চাই প্ৰশ্ন কৰিলে— সহজুৱাই বতি শৰ্ম্মাৰ কথা শুনিলে । এতিয়া মতামত অভিমত ব্যক্ত কৰক ।

ভাৰতীয়ে পশুপতি শৰ্ম্মাৰ কাণে কাণে ক্ৰিবা কলে— পশুপতি শৰ্ম্মা! সিয় হৈ— বতি শৰ্ম্মাই এক প্ৰকাৰ দোষ স্বীকাৰ কৰিলেই। মাহুহে কথাত কয় বোলে— কাতি হৈ পৰিলে বঙালেও নাকাটে। গতিকে তেওঁক পুৰা মাফ নিদি এবছৰৰ বাবে সমাজচ্যুত কৰা হওঁক।

—এঃ বৰ বিচাৰ সোপা কৰিলে এওঁলোকে। বতি শৰ্ম্মাই বৰ ডাঙৰ অপৰাধ কৰিলে, মানে গাওঁবুঢ়াৰ ঘৰত খালে আক' এওঁ ভাৰতীয়ে কৰা নাই কি ?

বিবছ শীলৰ কথাত এজন ডেকাই উঠি... ইয়াৰ উচিত বিচাৰ আজি ইয়াতে হ'ব লাগিব। মাজতে পশুপতি শৰ্ম্মা সিয় হৈ, মই ডেকা সকলক স্তম্ভিত খোজো, তেওঁলোক নিমন্ত্ৰিত নে ? তেওঁলোকে ভনা উচিত... এইখন বামুণ সমাজবাহে মেল।

—আমাক মাতিবা কিয়, একেবাৰে গুৰিত ধৰিম নহয়।

এনেতে বাঁবেন শীল ঠিয় হ'ল। হাতজোৰ বৰি কবলৈ ধৰিলে— সমবেত স্তম্ভী সমাজ, পৰম ব্ৰহ্মেয় উপস্থিত ব্ৰাহ্মণসকল, বাঁবেন শীলৰ পিনে সকলোৰে চকু পৰিল। কাৰো মুখত মাত-বোল নাই। বাঁবেনে সান্থনয়ে অনুৰোধ কৰি কলে... আমাৰ পৰম সৌভাগ্য যে, আপোনা-লোকক আজি একেলগে দেখিবলৈ পাইছোঁ। এবাৰ নহয়, দুবাৰ নহয়, তিনি বাৰ আমি এখন বিচাৰ দিছিলো, কিন্তু ফল হলে এবাৰ নদৰিলে। আমাৰ অভিযোগ হল... এজনী নিৰীহ, নিচলা বিধৱাৰ ধন-সম্পত্তি, তান্ত্ৰ-চন্দ্ৰান তান্ত্ৰ-মৰ্যাদাৰ ওপৰত আঘাত হানিছে আপোনালোকৰ সমাজৰ শিৰোমণি গুণগোবিন্দ ভাৰতীয়ে। আজি এই মুকলি সভাই... ইয়াৰ প্ৰতিবিধান কৰক। নহলে জানিব এই ফিৰিঙতিৰ পৰা এদিন খাণ্ডৰ দাহ হ'ব। বাঁবেন বহিল, উঠিল হবেন বড়ো... বতি শৰ্ম্মাদেৱে আমাৰ ঘৰত খোৱা অপৰাধৰ বিচাৰ কৰিবলৈ এনে সমাবোধ, কিন্তু এজনী বিধৱাৰ জীৱন-মৰণৰ বিচাৰ কৰাৰ কোনো অ'ই-উই নাই। ই ব জঘন্য মনোবৃত্তি আপোনালোকৰ।

—গাণৱতী, মোৰ গায়ত্ৰীৰ সময় উকলি যায়হে, মই বাওঁ

—বোধ দৰত হোৱালী জনীৰ জব, মই উঠোহে

—সভাপতি দেৱ, মই দিনটো একো খোৱাই নাই, কেতিয়াবাই
যাব লাগিছিল, বেয়া নেপাব, বিচাৰখন আপোনালোকেই কৰক, আমি
আছোঁ, এতিয়া যাওঁ ।

এনেদৰে এজন ছুজনকৈ বামুণ সমাজৰ সভ্যসকল যাবলৈ ধৰিলে ।
যাওঁতে যাওঁতে মাত্ৰ বহি ব'ল— ভাবতী, কবিৰাজ, পশুপতি শৰ্মা। আৰু
সভাপতি । বিচাৰ হ'ল, সিদ্ধান্ত নহ'ল ।

ইয়াৰ পৰা উঠি গৈ পাঁচজন মেছাৰে পুনৰ ভাৰতীৰ ঘৰত গোপন
বৈঠকত বহিল । ৰতি শৰ্মাৰ একমাত্ৰ কন্যাব বিয়াৰ দিন ধাৰ্য়া কৰা হৈছিল
বৰ্ত্তমান মাহৰ ২৫ তাৰিখে । দ'ৰা আছিল নলবাৰীৰ ওচৰৰ এখন গাঁৱৰ ।
সভাই ৰতি শৰ্মা সমাজচ্যুত বুলি এটা কঢ়া প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰি ; তাৰে
প্ৰতিলিপি দ'ৰা ঘৰলৈ পঢ়িয়াই দিলে । ফলত ৰতি শৰ্মাৰ ছোৱালীৰ বিয়া-
খন ভাঙিল । ৰতি শৰ্মাৰ বৰ অন্তায় সাধন কৰিলে— যাক নেমাৰিদি
হাতে, তাক মাৰিৰি ভাতে ।

* * * *

আহোম স্বৰ্গদেউ জয়ধ্বজ সিংহৰ দিনত গৌৰ নবাবে অসম ৰাজ্য
শাসন কৰিছিল । আহোম সেনাই নবাবৰ সেনাপতি মীৰজুমলাক শৰাই
ঘাটত আগচি ধৰিলে ! এনেতে বাৰিষা পৰিল, গৌৰ নবাবৰ সেনাপতিয়ে
ভাবিলে— এনেদৰে কিমান দিন ইহঁতে আমাক আগচি ধৰি থাকিব,
থাব নেপাই যেতিয়া শুকাই যাবিব, অৱশ্যে আহি মোৰ শৰণাগত হব ।
ইাকে ভাবি পশ্চিমাঞ্চল অৱবোধ কৰি মীৰজুমলা বহি থাকিল ।

এক নাপিতনী বুঢ়ীয়ে পঠা ছাগলী এটাক ইচ্ছামতে পেট ভৰাই
জহা চাউল খুৱালে আৰু থকুৱা সৈন্য শিবিৰৰ ফালে সজ্যা সময়ত এৰি দি
আছিল । বহুদিন মাংস খাব নোপোৱা গৌৰ সৈন্যবোৰে নোমোকা পঠা
ছাগলীটো আগতে পাই শুভস্য শীত্ৰম কৰি মাৰি পেলালে । কি আচৰিত,
ছাগলীৰ পেটত এডালো ঘাহ নাই... আছে শুদ্ধা জহাচাউল । যদি এখন
দেশৰ ছাগলী এটাই ইমান জহা চাউল খাব পাৰে, তেন্তে ইয়াৰ মাজুহে ?
ই দেশ কেতিয়াও অভাৱ অনাটনত নপৰে, পৰিব নোৱাৰে । ইয়াকে ভাবি
মীৰজুমলা নিৰাশ হ'ল আৰু অসম জয়ৰ আশা এৰি গৌৰদেখলৈ উভতি গ'ল ।

নাপিনতী বুঢ়ীৰ চতুৰতা আৰু প্ৰত্নতত্ত্বপ্ৰৱৰ্ত্তি সম্পন্নতাত জয়ধ্বজ সিংহই পৰম সন্তোষ পালে আৰু এই বুঢ়ীক বহুতো মাটি-বৃত্তি দান কৰিলে।

ল'ৰাবজাৰ ভয়ত লাঙি গদাপাণি পলাই কামৰূপলৈকো আহিছিল। কামৰূপৰ চান্দকুছিতে দিনচেৰেক আছিলহি। চান্দকুছিলৈ অহাৰ বাটত এদিন গদাপাণি বৰ বিপদত পৰি— এই নাপিত গাঁৱতে বাতিপাল খপিলে। এক নাপিত পৰিয়ালে বৰ আদৰ-সাদৰ কৰি ছদ্মবেশী কোঁৱৰক বখাত সন্তোষ পাই ৰাজপাটত বহি এই পৰিয়ালটোক গদাপাণিয়ে কিছু মাটি-বৃত্তি দান কৰিলে।

বৰজীমূলক যি তথ্যই নাথাকক এই পৰিয়ালবৰ্গৰ নামত আহোম ৰজাই কিছু জমী-জমা দান কৰিছিল। দৈৱ ছবিপাকত এই নাপিত বংশত অবিয়াঅৰি আৰম্ভ হ'ল। এজন হিংস্ৰক আৰু পৰত্ৰীকাতৰ বংশধৰে তামৰ ফলিমোহৰ আৰু শ্ৰীগুণগোবিন্দৰ আজুকায়কৰ হাতত জমা থলে। এনেতে আহিল মহাৰাণীৰ আমোল। ভাৰতী বংশৰ উপবিজনা জয়হৰি পণ্ডিতে আহোম ৰজাই দান কৰা ডেৰ বিঘা মাটিত নিজ নাম লগাই ললে আৰু তামৰ ফলি মোহৰ চন্দুকত ভৰাই থলে। তেতিয়াৰ পৰাই এই জমী ভাৰতী বংশৰ পৰিয়ালে ভোগ দখল কৰি আহিছে।

বন্ধকেই যে ভজক হ'ল— নাপিতসকলৰ পূৰ্বপুৰুষৰ গোবৰ খিয়লা খিয়লীৰ বাবে নষ্ট হ'ল... এই কথা নাপিতসকলেই নহয়, এই অঞ্চলৰ বুঢ়া-বুঢ়ীসকলেও জানে। উঠি অহা ডেকাছোমে ভাৰতীৰ কৱলৰ পৰা যি কোনো প্ৰকাৰে এই জমী মুক্ত কৰাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিলে। সোণতবাকে কেন্দ্ৰ কৰি যুৱকসবলে ভাৰতীক বাঘজালত পেলাবৰ চেষ্টা চলাই আহিছে। বীৰেন শীল নামৰ ডেকা জনেই হ'ল এই দলৰ নেতা।

আঠ

কলিতাপাৰাৰ উত্তৰ পশ্চিমে সাগৰ সদৃশ এখন প্ৰকাণ্ড বিল । বিলখনৰ দক্ষিণ-পূবে আটোমাইল জোৰা আহল-বহল ভূমিখণ্ডত নল-খাগৰি বন-জঙ্ঘলে ভৰা । ইয়াৰে কিছু অংশত ওচৰ-পাজৰৰ গাওঁবোৰৰ চৰণীয়া পথাৰ । এসময়ত ভেকোৰাম গাওঁবুঢ়াৰ ম'হৰ বাথান ইয়াতে আছিল । বৰলীয়া নদীৰ শাখা এটা আহি এই বিলত মিলি যোৱাত প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ মাছ ইয়াত পোৱা যায় । কলিতাপাৰা আৰু হিৰলাগুৰিৰ কেইঘৰমান কছাৰী মানুহে ইয়াতে পাম ধৰি খেতি-বাতি কৰিছেগৈ । ইয়াকে দেখি বেজপাৰাৰ কেইঘৰমান মাটিহীন খেতিয়কো গৈ কছাৰী মেইদৰৰ লগতে বৰালিমাৰা চৰণীয়া পথাৰত পাম ধৰিছেহি ।

এই মৌজাৰ মৌজাদাৰ হ'ল শ্ৰীপ্ৰসন্ন কুমাৰ ৰায়চৌধুৰী । গুণ-গোবিন্দ ভাৰতীৰ অন্যতম বন্ধু । এই লাটৰ লাটমণ্ডল মহম্মদ আলি আৰু কাননগো হ'ল— শ্ৰীতপেশ্বৰ শৰ্ম্মা । মৌজাদাৰ আৰু ভাৰতীয়ে চৰণীয়া পথাৰৰ হুইশ বিঘা ভূমীত কবুলা দি থৈছিল আৰু এই কামত সহায় কৰিছিল— তপেশ্বৰ শৰ্ম্মা আৰু মহম্মদ আলীয়ে । এই কথা কলিতাপাৰা বা আন আন খেতিয়কে নাজানে ।

কামৰূপ জিলাৰ ডেপুটি কমিছনাৰ আছিল— ৱাটাৰফ্ৰে চাহাব । উঠাল হৰগোবিন্দৰ সহায়ত শ্ৰীপ্ৰসন্ন ৰায়চৌধুৰী আৰু গুণগোবিন্দ ভাৰতীয়ে এই ক্ষমীখণ্ড নিজ নামত নামজাৰী কৰি ললে আৰু নাপিত, কছাৰী কেইঘৰে ভোগ-দখল কৰি থকাতো তাৰ পৰা উদ্ধৃত কৰিলে ।

এই সময়তে মৈমনসিদ্ধিয়া জিলাৰ পৰা এদল পমুৱা আহি সত্ৰাপাৰ বেঙ্গলাইনৰ ওচৰে বিল এখনৰ পাবত বসণাস কৰি আছিল । এই কেশৰ পমুৱাৰ নেতা আছিল— ইচমাইল খাঁ । ইচমাইল খাঁই ভাৰতী আৰু মৌজাদাৰৰ ওচৰ চাপি কলে— তজুৰ, আমাৰ দেশৰ পৰা একুবি স্নান মানুহ আহি আছে, দয়া কৰি বৰালিমাৰা বিজাৰ্ভৰ মাটিখনি'

দিয়ন: সিহঁতে খেতি-বাতি কৰক, লাগে মাটিৰ আখীয়া লওঁক । মাটিবিলাক এনেয়ে পৰি থকাতকৈ আপোনালোকৰো হব আৰু আমি দুখীয়া, গৰৱ সকলো তৰিব পাৰিম ।

মৌজাদাৰ আৰু ভাৰতীয়ে ভাবিলে— বৰ সুযোগটো পালো । দুইশ বিঘা মাটি যদি আধ বা চুকানী কিবা এটা বন্দোবস্ত কৰি দিব পৰা যায়— বৃজন পৰিমাণৰ লাভ হব, নহলেও মাটিবোৰ ভৱিষ্যতেলৈ খেতিৰ উপযোগী হব । ইয়াকে ভাবি তেওঁলোকে কলে— মাতবৰ চাহাব আমি মাটি দিলে দুশ বিঘাকে দিম । মাটি বিক্ৰী নকৰো, প্ৰতি বিঘা মাটিত ধানৰ বতৰত দুমোণ ধান, মৰাপাত বিঘাপ্ৰতি ডেৰমোণ আৰু সবিয়েও বিঘাপ্ৰতি ডেৰমোণ । এই চৰ্ত্ত দুশ বিঘা জমী দিব পাৰোঁ । যদি তেমালোকৰ মানুহ আৰু কববাতো আছে— মাতি আনি সমস্ত মিনি মাটি লোৱা । আমাৰ সৈতে মিত্তিবাৰি কৰি চোৱাছোন— আমি কেনে সহজ মানুহ ।

—ভাৰতী আৰু মৌজাদাৰৰ কথাত ইচমাইল খাই কলে— তুজুব, জৰিমনা বৰ বেছি হ'ল । বাক, কথা থাকিল, যদি আমি বস্তি থাকো, আপোনাকো ৰাখিম । খেতি হলে দিয়াত আমি পৰোৱাই কৰা মানুহ নহওঁ ।

এনেদৰে আলোচনা হোৱাৰ কিছুদিন পিছতে মাতবৰ ইচমাইল খাই ডেৰকুড়িমান পমুৱা আহি মৌজাদাৰ আৰু ভাৰতীৰ সহায় সহযোগত বৰালিমাৰা বিজাৰ্ভত ওখ ওখ ভেটি বান্ধি থাকিবলৈ ললে । সাকৰা মাটি পাই, বছৰেকত ধান, মাহ, মচুৰ নানাবিধ মছলাৰ খেতি কৰি পমুৱা বেইঘৰে দোপত-দোপে উন্নতি কৰিলে । খেতি কৰিবলৈ ভাৰতীয়ে সিহঁতক অধিক সুদত আৰু কুড়িত এমোণ ধান বা সবিয়ে ; দুকুৰিত তিনিমোণ মৰাপাত বন্দোবস্ত কৰি বছৰ টকা ঋণলৈ দিলে । এতিয়া গুণগোবিন্দ ভাৰতী সিহঁতৰ মনত ঈশ্বৰ যেন হৈ পৰিল ।

ইহঁতৰ উন্নতি হোৱা দেখি আৰু পমুৱা আহি বৰালিমাৰা বিজাৰ্ভ ঘৰি পৰিল । দুইশ বিঘাৰ ঠাইত পাঁচশ বিঘামান মাটি আৰু কৰি গক, ম'হ চৰাবলৈকো ঠাই নোহোৱা কৰি পেলালে । জনসংখ্যা বেছি হোৱাত লগে

লগে সিহঁতৰ শক্তি বাঢ়িল, কাকো ভয়-ভীত নকৰা হ'ল।

বৰালিমাৰা বিলৰ পশ্চিম অঞ্চলৰ এখন গাঁৱৰ পৰা ছজন ডেকা গৰু কিনিবলৈ বড়িয়াৰ ফাললৈ যায়। খৰালি মাহ। বিলৰ পাৰে পাৰে সুবসুৰিয়া বাটেৰে সিহঁত ছয়ো গৈ আছিল। হাতত লৰু লৈ বেগা-বেগিকৈ যোৱা দোখ এজন পমুৱা ডেকাই স্থিলে— ভাইহঁত কলৈ যাব ? গৰু লাগে নেকি ?

তেতিয়া সময় প্ৰায় গাৰ নোম দেখা-নেদেখা। ছজনৰ এজনে উত্তৰ দিলে— বড়িয়ালৈ যাওঁ, বাজন গৰু লাগে।

“মোৰ এহাল আছে, লাগে যদি চাব পাৰ।”

ডেকা ছজনৰ এজনে কলে— এতিয়া সময় ভাল নহয়, থাকক আহা। আনজনে— এঃ কি কৰিব, গুলি পানী কৰি নে ? এতিয়াও বাতি হোৱাই নাই, চাই যোৱাত আপত্তি কি ?

—তোমাৰ ঘৰ কিমান দূৰত মিঞা ?

—এইটোৱে, আহা, চাই যোৱাহি, সেইপিনেৰেও পোন বাট আছে।

ছয়োজন ডেকাকে আমিন আলীয়ে অকাই-পকাই নি এটা গোহালীত বহিবলৈ দি— ককাইহঁত গৰুহাল এইখিমিতে আছে, মই তৎক্ষণাত লৈ আহো, হুছেন এওঁলোকক তামাখু দে' বুলি দৌৰি গৰু আনিবলৈ গ'ল। লৰা এজনে বৰ ধাৰে স্থস্থিৰে ধপাত এচিলিম লগাই দি অন্তৰ্ধান হ'ল।

দেখিলে বৰ ভয় লগা বিধৰ এজন মানুহে সিহঁতক চাই গ'ল। এজনে কলে— ককাই আমি যোৱাই ভাল, আন্ধাৰ নামি আহিল। বৰ বেয়া ঠাইত সোমালোহি। কথা-বতৰা হৈ থাকোতে এজন আদহীয়া বুঢ়া আহি ওচৰতে বহি মেল আৰম্ভ কৰিলে— বোপাইত, তোমালোকৰ ঘৰ ক'ত ? ঘৰত কোন কোন আছে। কেনে গৰু লাগে, দাম কি দিব পাৰিবা ইত্যাদি।

—গৰু আহিল নে ? আমাক হুহাল গৰু লাগে, কালি যাওঁতে সোৱাই যাম, ঘৰ বাতে চিনি পালো।

—সোঁ আহিলেই, চাই যোৱাই ভাল।

মহিম আৰু বিনোদক সোহালি খবৰ খুঁটাও আউজি বহিব পৰাকৈ পীবা দিয়া হৈছিল। সিহঁত ডেনে দৰেই বহি আছিল, এনেত পৰাৰে

বৰশী গাঁঠি লগাই খুটাই গলে কাঁচি লগালে । আ কবিবো সময় নহ'ল ।
হুয়োৰো প্ৰাণ পখি উৰি গ'ল ।

এদিন দুদিনকৈ সাত দিন হ'ল । মহিম আৰু বিনোদ নাই । নাই গৰু,
নাঃ মানুহ । কি হ'ল, কলৈ গ'ল । সিহঁতৰ পিতাক-মাক অস্থিৰ হ'ল ।
চাৰিওফালে মানুহ পঠোৱা হ'ল, কিন্তু শুংমুত্ৰ হলে একো নাপালে । পৰ
খেদি খেদি মাত্ৰ এইখিনি সন্তোদ পালে, বিলৰ পাবত বাহৰ কৰি থকা মাছ-
মৰ'য়া এজনে হেনো ছজন ডেকা বিলৰ পাবে পাবে যোৱা দেখিছে, সিহঁতে
হেনো মাছ দবাইছিল, তাৰে এজনৰ হাতত লক আছিল । তাৰ পিচত
সি একো নেজানে । বেজি তেতিয়া প্ৰায় লহিয়াইছে । দহদিন অতিবাহিত
হল, বিনোদ আৰু মহিমৰ সন্তোদ নাই ।

ফাগুন মাহ । দোল পূৰ্ণিমা । মাছ মৰা উৎসৱ । বাতিপুৱাই
বাইজ পানীত নামিল । জাল, পল, জুলুকি, জাকৈ লৈ শ শ মানুহ পানীত
নামিল । বাম পানীত পলঙি জাল, দ-পানীত বৰজাল আৰু ওখাৰ ।

—ভাই, জালখন দেখোন দাঙিবই নোৱাৰো অ' । মাছ নে কি ?
জল দেৱতাইহে জানে ?

—ওৰ কপাল, হয়তো ডাঙৰ বো নহলে বৰালি

—আহচোন আহ, তয়ো অলপ বল দে

ছজনে বল দি বৰজালখন দাঙি দেখে এটা বস্তা । হাত-ভৰি
ওলাই আছে ! 'মৰা শ, মৰা শ, মৰা মানুহ' হুৱা-হুৱা লাগিল ।
মানুহ ভৰি পৰিল ; সব মানুহ পাবত উঠিল । ছজনমান দৌবিল নল-
বাৰী থানা বুলি ।

মাছ মৰা বাইজৰ ছইজনমান গৈ খবৰ দিলে সেইহোৱাম গাৱত ।
সেইহোৱাম গাওঁবুঢ়া উখাতু খাই লৰি আহিল — বৰালিমাৰা পাখা নদীলৈ ।
লগে লগে আহিল সেইহোৱাম গাওঁবুঢ়াৰ ভাই-ভাগী-জাতি । লাচটো
নিৰিখি নিৰিখি চালে — কিন্তু মাছে খাই চিন খৰিব নোৱাৰা কৰিছে ।
বাইজৰ এজনে কলে — দাবোগাবাবু আৰু এটা বস্তা হয়তো পাব পাবে ।
বৰজালখন পেলোৱা বাওঁক । চাৰিজন কণিষ্টল আৰু বৰ দাবোগাবাবুয়ে
মাছমৰীয়াৰ হুৱাই আকৌ বৰজাল পেলালে কুড়ি হাতমান জটীল আৰু

এটা বস্তা—, তাৰ পৰা ওলাই পৰিল সেউজীয়া ফামিজ পৰিধান কৰা বিনোদ, গাঙাঢ়াৰ সৰু ল'ৰা। সেইবোৰ গাওঁবুঢ়াই চিনি পালে আৰু সেইদিনেই মুছল গ'ল।

এই শোক লগা বাতৰি ধুমুহা বতাহৰ দৰে অঞ্চলটো বিয়পি পৰিল। মাছমৰীয়াজনৰ পৰাই পুলিচে জানিব পাৰিলে— এই হত্যাৰ পমুৱা বস্তিতে সংঘটিত হৈছে। আৰু এটা বিচিত্ৰ বাতৰি— হিদ্দা-গুৰিৰ দুজন কছাৰী মানুহে বাতি দোভাগমান হোৱাত গাহৰি চিকাৰলৈ আঠোঁতে কেইজনমান পমুৱাই সাঙি কৰি নি কিবা বস্তু পেলোৱা দেখিছে। বাইজে মাছ মাৰিব নামোতেই পমুৱাইতে বুজিছিল— আজি হয়তো কিবা এটা হ'ব পাৰে, গতিকে পানীৰ পৰা বস্তাও উঠিল— লগে লগে পমুৱা বস্তিৰ পৰা হাইদাৰ আলি, নছৰং আলি খাঁ আৰু ইছমাইল খাঁ মাতবৰ নিক-দেগ হ'ল। পুলিচে কুড়িজনমান পমুৱাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰিলে।

দোভাগ বাতি নছৰং আলী, ইছমাইল খাঁ আহি ভাৰতীৰ ঘৰত উপস্থিত হ'ল। ইছমাইল খাঁই কলে— হুজুৰ আমাৰ মা-বাপ, আপুনিৰ আমাৰ প্ৰাণকৰ্ত্তা, ত্ৰাণকৰ্ত্তা। আগন্তুক বিপদৰ পৰা উদ্ধাৰ হোৱাৰ পথ দেখুৱাওক। আমাক এনেয়ে পুলিচে জুলুম কৰিব- কাৰণ বহুতো।

ভাৰতীয়ে খুব চিন্তা কৰা দেখুৱাই কলে— মাংসৰ চাহেব, ডাক্তাৰক বেমাৰ আৰু উকীলক মোকদ্দমাৰ কোনো কথা লুকাব নেপায়। তুমি যেতিয়া মোক উকীল ধৰিছা, পৰামৰ্শ লুখিছা, সঁচা কথা কোৱা, ঘটনাটো কি আৰু কেনেকুৱা ?

—দুজন ডেকা ল'ৰা গৰু বিচাৰি আহিছিল। ক'ৰ মানুহ আমি নেজানো। বৰ গৰম কথা বোলে। জেপত নাই টকা, গৰু লাগে ভাল। তাতে ওৰ্কতকি হ'ল। জানেই নহয় ডেকা তেজ। ই.ট.ৱে সিটোৱে চৰ ভুৰু মাৰোতই শেষ হ'ল। মাৰো বুলি মাৰা নাই হুজুৰ।

ভাৰতীয়ে যেন গভীৰ চিন্তাত নিমগ্ন হ'ল। জালত পিলে বাঘ ফোনে কৰে নীতিৰ বিচাৰ। বৰ সন্মোহন আহি পৰিছে। এৰা যায় জানো ! মুখবুটাই কলে— ইছমাইল, বন্ধা যে পাবা মই হলে উপায় দেখা নাই। শুধাৰি আমাৰ উকীলে যদি চোঁটা কৰে, কিবা এটা হ'ব পাৰে। কাৰণ

পুলিচ চাহাবৰ সতে তাৰ বৰ ঘনিষ্ঠতা। পিছে.....।

—আপুনি ইয়াৰে বজা, আপোনাৰ ভাই নামজাদা উৰ্দ্ধল। সেয়েহে আপোনাৰ ওচৰ চাপিছোঁ।

এইবাৰ ভাৰতী আৰু নিশ্চিন্ত হ'ল। বাঘ আহি নিজে জালত পাবহে। পলাব দিব নোৱাৰি। বৰ গম্ভীৰ ভাৱে কলে— খবৰ হব কিন্তু, মুক্তি কৰি দিম। ভয় নকৰিবা। ইচমাইলে ভাৰতীৰ হাতত চুশ টকা দিলে আৰু কলে—আৰু যি লাগে অলপ-অচপ দিম হজুৰ।

—নহয়, ইচমাইল কুপশালি নকৰিবা। বেচ বৰ সাংঘাতিক বিধৰ। আৰু এটা কথা, তোমালোকে সাদাহতে ধৰা নিদিবা। মই কালি পুৱাই গুৱাহাটীলৈ যাম। তাৰ পৰাই অৰ্ডাৰ কৰাই আনিম। অন্ততঃ আৰু এহেজাৰ টকা লৈ তোমালোকে যাব।

* * *

ভাৰতী দোকমোকালিতে দাৰোগা বাবুৰ ভালৈ গ'ল। বৰ দাৰোগা বাবুৰ ঘৰত কিবা-কিবি আলোচনা কৰি— ছপৰীয়া গৈ গুৱাহাটী পালে। ইচমাইল খাঁ মাতবৰ আৰু নছৰং আলী খাঁ বাট চাই আছিল। তিনিও কাছাৰীলৈ গ'ল। ভাৰতীয়ে উপদেশ দি কলে— তোমালোকে বৰ পা দেখুৱাই দিব লাগিব একা। তোমালোক হাজুৰৰ ওপৰত গুৱাহাটী আছে। কথা শুনি দুয়োজনে কাছাৰী ঘৰৰ আঁতৰৰ আঁহত জোপাৰ তলত ঠিয় হৈ থাকিল। ভাৰতীয়ে সিহঁতক দেখুৱাই এবাৰ ইটো কুঠৰীৰ পৰা ওলাই সিটো কুঠৰীত সোমাই, ছবাবমান এচ, পি চাহাবৰ অফিচৰ আগেদিও আহ-যাহ কৰি দেখুৱালে, খুব ব্যস্ততাৰ ভাৱ দেখুৱাই ইচমাইলক কলে— এচ, পি চাহাবৰ লগত কথা-বতৰা পকা হ'ল, দুই হাজাৰ লাগে, এতিয়া কি কৰিম কোৱা ?

—দুই হাজাৰ ! হজুৰ মৰিলো নিগমে

—নহলে উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰিম ইচমাইল

—বাঃ, আজি থাকিলো। ৰাতিৰ ভিতৰত কিবা এটা কৰিব লাগিব।

পিছদিনা পুৱা— ইচমাইলে এহেজাৰ টকা ভাৰতীৰ হাতত দি কলে— হজুৰ, বাকীখিনি আপুনি কিবা কৰিব, পিছে আপোনাক ভাঙে

গৈ পৰিশোধ কৰিম। 'বাক' বুলি শলাগি ভাবতী থাকিল।

নছৰং আলী খাঁই বন চিন্তামগ্ন ভাৱে আহি আছিল। মাজতে এতিয়া মাত দি কলে— মাতবৰ চাহেব, দুই হাজাৰ টকা।

—মিয়া চাহাব, দুই হাজাৰ কিয়, চাৰি হাজাৰো দিব লাগিব। আমি এই টকা ভাৰতীক ধাৰলৈহে দিলো, কিছুদিন পিছত আমাৰ টকা পুনৰ আমাৰ হাজাৰলৈকে আহিব।

—মই একো বুজা নাই, মাতবৰ চাহেব

—সময় আছিলে বুজাই দিম মিয়া চাহাব। মনে মনে আহি থাকা। নছৰং আলী পিছে পিছে আক ইচমাইল আগে আগে গৈ থাকিল।

ভাৰতীয়ে পাঁচশ টকা ৰূপ দাবোগাৰ হাতত গুজি দিলে— দাবোগা বাবুয়ে উপযুক্ত প্ৰমাণ নেপোৱাৰ অজুহাতত গ্ৰেণ্টাৰ কৰা আচামীবোৰক মুক্তি দিলে। হত্যাকাণ্ডৰ একো তদন্তই নহ'ল।

গুণগোবিন্দ ভাৰতীৰ মন্ত্ৰণাত প্ৰসন্ন কুমাৰ বায়চৌধুৰীয়ে কছাৰী বাইজক আক নাপিতসকলক বৰালিমাৰা বিজাৰ্ভৰ পৰা উচ্ছেদ কৰাত বাইজে পেটে পেটে বেজাৰ পালে হয়... প্ৰৱল প্ৰতাপী মৌজাদাৰৰ একো হানি কৰিব নোৱাৰিলে। দুজনকৈ উঠি অহা ডেকাক হত্যা কৰাতো যে পমুৱাসকলৰ একো শাস্তি বিধান কৰা নহল— তাৰো মূলত যে ভাৰতী আছে, তাকো বাইজৰ বৃদ্ধিবলৈ বাকী নাথাকিল। মৌজাদাৰ চৌধুৰীয়ে নকৈ অহা পমুৱাসকলক বিজাৰ্ভৰ মাটিত বহুৱাইয়ে আছে। চাওঁতে চাওঁতে বৰালিমাৰা বিজাৰ্ভ পমুৱাৰে ভৰিল। গক, ম'হ চৰিবলৈ এধানো ঠাই নোহোৱা হ'ল। পমুৱাৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে থলুৱা বাইজ ভয়ত পেশুৱা লাগিল। পমুৱাসকলৰ মানত ভাৰতী আক চৌধুৰী মৌজাদাৰ দাঙ্গাং দেৱতা স্বৰূপ হৈ পৰিল।

•

•

•

•

অমায়িকতা শিষ্টাচাৰ আক জুহুৱাৰহাৰৰ বাবে ছখু চাহ-দোকানৰ প্ৰধান চাহ দিয়া ল'ৰা-ছিচাবে নিযুক্ত হ'ল। চাহ দোকানৰ গৰাকী জনে ছখু+ ডাল পাই আক এটকা বেডন বটাই দিলে। দোকানৰ গ্ৰাহকসকলেও,

ছথুক বৰ ভাল পায়। তাৰে এজন স্থায়ী গ্ৰাহক আছিল— ননীগোপাল সেন। এওঁ ডি, চি, অফিছৰ প্ৰধান কেবাৰ্ণী। ছথুয়ে সেন বাবুৰ সহায়ত ডি, চি, অফিচত পিয়নৰ কাম এটা পালে। বেতন মাহেকত একুড়ি ছুই টকা। ডি, চি, অফিচত সোমাইছেহে মাটিৰ হাকিম শ্ৰীনাথৰ কুমাৰ ভূঞাই ছথুক তেওঁৰ ঘৰলৈ লৈ গ'ল। বাতিপুৰা পানীকলৰ পৰা পানী পৰা, বন্ধা-বঢ়া কৰাত ঘৈণীয়েকক সহায় কৰা হিচাবে ছথুৱে ভূঞাৰ ঘৰত থাকিল। তাৰ বাবে কোনো পাৰিশ্ৰমিক নাই, মাত্ৰ ছবেলা চাহ-ভাত পায়। ছথুৱে মাহেকত একুড়ি ৰূপ ঘৰলৈ পঠাব পাৰে।

মাহামাক হেলায়ো এনেয়ে বহি নেথাকে। কটনা কটা, বোৱা-বোৱা যন্তে যি পায় কৰে। এড়িয়া কাপোৰ বই ডেখকুড়ি টকা পাইছে। তাৰে হীৰালাল বাবুৰ সুখিনি পৰিশোধ কৰিলে। বগা দোকানীৰো ধাৰ খিনি পৰিশোধ কৰিও হওঁ হওঁ। কেৱল ভেকেশ্বৰাম গাওঁবুঢ়াৰ ধাৰ খিনি পৰিশোধ কৰিব পৰা নাই। গাওঁবুঢ়াই কৈ থৈছে— আপাৰ মাক, কেণ্ডাৰ ধাৰ খিনি আগেয়ে দে, সিহঁত ভাল জগৰ মানুহ নহয়, মোৰ খিনি পিছে পৰেও দিব।

হেলাই সুখৰ বেঙ'ৰি দেখিবলৈ পালে। ভদীয়াও ভাঙৰ হ'ল। সি এতিয়া পাঠশালাৰ ওয় শ্ৰেণী পাইছেহি। এদিন ভাৰতী আহিছিল। বাটৰ পৰাই মাত লগালে— ভদীয়া, ভালে কুশলে আছ নে? ভাৰতীৰ নাত শুনি হেলাৰ গাতো চেংচেঙাই গৈছিল। তাই চোতালতে বহি এড়ি সূতা কাটি আছিল। এনেতে ভাৰতী সোমাই আহিলেই। হেলাই যাওঁ নেয়াওঁকৈ হিচবলৈ গ'ল। ভদীয়াই কিবা-কিবা কৰি আছিল। ভাৰতীয়ে চোতালতে ইাল-সিফাল কৰি ঘূৰি-পকি থাকি হেলাৰ পৰা একো সহায় নেপালে।

—কি অ' ভদীয়া, স্কুললৈ গৈ আছ নহয়? ছথুৰ খবৰ পাই আছ নে? তাক মই পৰতি পাইছিলো…… ইত্যাদি কথা কৈ ভালেখিনি সময় চোতালতে ঘূৰি ফুৰিলে হয়— হেলাই বহু বুলিও নকলে। ইয়াতে ভাৰতীয়ে হেলাৰ মনৰ ভাৱ বুজিব পৰিলে। কিন্তু এনে অপমানৰ হোৱা তুলিব লাগিব, এই ভাৱেৰে ভাৰতী আঁতৰি গ'ল।

—হেৰা, চুকটোৰ পৰা এইবোৰ পেলাই মুকলি কৰা হৈছে । মহৰ বাহ হৈছে । নীৰ ভুঞাই ঘৈণীয়েকক উদ্দেশ্য কৰি কৈছিল যদিও হঠাতে দুখু ক দেখি— দুখু, আজি অফিছৰ পৰা আহি ফটা কাণি, এই পুৰণি জোতা-বোৰ পেলাই দিবি, মহৰ বাহ হৈছে, এতিয়া সাপে-বেঙে বাহ নেৰা কিলেই হৈছে । ঘৰৰ কাঠৰ চুকটো দেখুৱাই এছ ডি, চি, নীৰ ভুঞাট কলে ।

হাঁকিমৰ আদেশ পাই— দুখুৱে শনিবাৰে গধূলি চুকটোৰ পৰা ফটা কাণি-কাপোৰ কিছুমান, পুৰণা কাগজৰ বাকচ আৰু জোতা কিছুমান উলিয়াই চুকটো পৰিষ্কাৰ কৰাত লাগিল । হাকিমনীয়ে ওচৰতে ঠিয় হৈ দুখুৱে কাম কৰা চাই আছিল । বস্তুবোৰৰ মাজৰ পৰা এজোৰ জোতা আৰু ছটামান চোলা, পেটলুং উলিয়াই দুখুয়ে কলে— আইদেউ, এইবোৰ দেখোন ভালৈই আছে, ময়ে নিঙ দিয়ক ?

—নি কৰিবি কি ?

—মোৰ এজন সৰু ভাই আছে, তাৰ ভৰিত এই জোতাজোৰে বেছ গুৱাব কিন্তু ।

—তই দেখোন কৈছিলি, আপোন বুলিবলৈ তোৰ কোনো নাই ।

ভুঞানীৰ কথাত দুখুৱে কলে— আইদেউ, মোৰ নিজৰ মাই-পিতা নাই আৰু ভাই-ককাইয়ো নাই । কিন্তু মাত্ৰীমায়ে মোৰ মাই আৰু মাত্ৰী মাত্ৰৰ ল'ৰা ভনীয়াই মোৰ ভাই । তাৰ বাবেহে খুজিছো ।

—এতিয়া থৈ দেছোন, মূচিয়ে যদি নিনিয়ে তেনেহলে দিব পাৰিম । বাবুয়নীৰ কথাত দুখুয়ে একো নকলে । মনতে ভাবিলে— ফটা জোতাৰোৰে আৰু ফটা-চিৰা কাপোৰবোৰে চুকটো লেংৰা কৰি আছে, মূচিক দিয়ে অথচ আমাক নিদিয়ৈ !

—সন্ধ্যা বজাৰৰ পৰা আহোতে ভুঞানীয়ে এখন নতুন কিতাপ আৰু জোতা এজোৰ দেখি চাওঁ দুখু, কি আনিলি এংবোৰ !

—আইদেউ শনিবাৰে ঘৰলৈ যাম নহয়, ভনীয়াই পাঠশালা পাছ কৰিলে । তাৰ বাবে ইংৰাজী পুথি এখন আৰু এজোৰ জোতা উপহাৰ ।

ৰাতি ভাত খাবৰ সময়ত ভুঞানীয়ে নীৰৰ ভুঞাক কয়— দৰমচালৈ এজন চাকৰ বাখক । দুখুৰ দ্বাৰা আমাৰ কাম নচলা হৈছে । মোৰ ভনী

এজনীৰ ল'ৰাজনো ইয়াতে থব খোজে । বৰ ভাল ল'ৰা ।

—কি অন্তবিধাতো হৈছে তোমাৰ ? পুৱা গধূলি জঞ্জালৰ সময় খিনি ছুথুৱে সহায় কৰিছেই । বাথিলেও ইষ্ট-কুটুম্বৰ ল'ৰা-ছোৱালী কেতিয়াও বখাৰ যত্ন নকৰিবা । ভাল পাইছা যদি লাগে ছটকা দি সহায় কৰিবা ।

ভূঞাৰ কথাত ভূঞানীয়ে— ই আজি-কালি বজাৰৰ ঝাইচা মাৰে । মই আজিয়ে ছটা বস্ত্ৰ ধৰা পেলাইছো— এজোৰ জোতা আৰু কিতাপ এখন । সি বজাৰ কৰিলে যে বস্ত্ৰৰ দাম বাঢ়ে এয়ে বহস্য ।

—মই বিশ্বাস নকৰো, মই কিয়— আমাৰ কাৰ্যালয়ৰ যদি কোনোবা মানুহে শুনে কোনেও বিশ্বাস নবৰে । ছুথু ভাল ল'ৰা বুলি সকলোৱে জানে । মই এনেয়ে তাক বৰা নাই— সজ, সাধু চৰিত্ৰৱান বাবেহে বাখিছো ।

শনিবাৰে ছুথু ঘৰলৈ গ'ল । গৈয়েই ভৰ্ত্তীয়াক নতুন কিতাপ-বহী আৰু চোলা-পেটলুং জোৰ দি কলে— ভদীয়া, ভালকৈ পঢ়া-শুনা কৰ । লিখা-পঢ়া কৰে যি, ডাঙৰ মানুহ হয় সি । মাহীমাক হেলাই কলে— এই অপদৰ্শাটোক এইবোৰ কিয় দিছ, বান্ধবে কি নাৰিকলৰ মোল বুজে ?

—ভূঞা চাহাবৰ ল'ৰা মটিয়ে যেতিয়া জোতা পিছি কেৰেপ কেৰেপকৈ ফুবে, ভদীয়ালৈ মোৰ মনত পৰে ।

কেবাচিন তেলৰ চাকিৰ পোহৰত ছুথুৰ গাটো দেখি হেলাই প্ৰশ্ন কৰে— চাকি কৰি তইনো চোলা এটাও লব পাৰা নাইনে ? তেনেটোখটি গৈছে দেখোন । আৰু বৰকৈ কঁপাইছ ?

হুমুনিয়াহ পেলাই ছুথুয়ে কয়— আমাৰ ভূঞা চাহাব কৰ ভাল মানুহ । বিস্ত মেম চাহাব বৰ ভাল বিধৰ নহয়, ল'ৰা-ছোৱালীৰ এৰা-ওকোলা কাংবোৰ মোৰ ভাতৰ লগত মিহলাই দিয়া হুদিনো দেখিলো ।

—ইছ-বাম, দুখীয়া হলেও আমি এৰা-ওকোলা, পৰা-ধৰা ভাত কুকুৰ মেকুৰীকহে দিওঁ— মানুহকনো দিয়ে নে বাক । চহৰবোৰ বৰ বেয়া । সেই কাৰণেইহে কঁপাইছ । তই এইবাৰ গৈ তাত নাথাকিবি । ঘৰ ভাড়া বৰি থাকিবি ।

—মই হিচাব কৰি চাইছোঁ— ঘৰ ভাড়া কৰি নিজে খাবলৈ হলে, এই দৰমহাৰ টকাৰে কোনো মতেহে হব, কিন্তু খাবসোপা বৈ দাৰ । মই

বোলো ছুখে-কষ্টে খোৱা মুঠি এনেকৈয়ে উলিয়াওঁ ।

—তই তাক নতুন ঢোলা-পেটলুং দিছ কামত আহিব, কিতাপ-ফলি কিন্তু কামত নাহে । ইয়াৰ এটা স্বভাৱো ভাল নহয় ছুখ, যি মূলা বাঢ়িব তাৰ ছপাততে দিন । কিতাপ হাতেৰেও লুচুৱে । আজি-কালি পইচাও চুব কৰে কিবা বোলে চিট-পট খেলে । মোৰ সাঁচতীয়া পইচা আঠ অনা চুব কৰি নি এজোৰ তচ কিনিছে । গাইজনীক ফিৰিকে নেচাই । সি যে ভাল মানুহ হ'ব আশা নাই । ভাল লক্ষণ তাৰ গাত মুঠেই নাই ।

—আপুনি বয়স হলে বুদ্ধি হৈবো ভাল । অলপ কঢ়াকৈ চলীবি । বেয়া ল'ৰাৰ লগ লাগিবলৈ নিদিবি । সেই কাৰণে সি তচ আৰু পইচা খেলে । গুৱাহাটীৰ চাহ দোকানত থাকি বহুতো কথা শুনিলো ।

বাতিপুৱা ছুখ বিছনাতে আছে । নতুন জোতা পিন্ধি ভদীয়াই গৈ চুবুৰীয়া ল'ৰাক দেখুৱাই আহিল । কাকতিৰ সৰু ল'ৰাটোৱে কামিজটো লাৰি চোৱা বাবে তাক ভদীয়াই মাৰিলে । এই কাৰণে কাকতি পণ্ডিতৰ ডাঙৰজন ল'ৰাই ভদীয়াক ধৰি মাৰিলে । হ'ল এখন কাজিয়াৰ সৃষ্টি । ভদীয়াক মাৰা দেখি ছুখ খেদি গ'ল । হেলাই কোনোমতে বাধা দি— ছুখ, কিমানৰ লগত কাজিয়া কৰিবি ? নিজৰ গৰু ভাল হলে আনৰ বাৰী লুটিবলৈ যাও কিয় ? ছুদিনমান থাকচোন আৰু কি দেখিবি । মানুহে কথাতো কয় নহয়, বোলে 'এটা গৰু যাব, ওৰেই পথাৰেই তাৰ' ।

হেলাৰ কথাত ছুখুয়ে মাত-বোল নকৰি মনে মনে থাকিল । ছুদিন মানৰ পিচৰ ঘটনা । ৰূপাৰ ল'ৰা গঙাৰামৰ লগত চিটপটৰ খেলা লৈ কাজিয়া । চুব খেলা খেলোৱাৰ বাবে গঙাৰামে ভদীয়াক মাথমাৰ সোধালে । কান্দি কান্দি আহি ভদীয়াই মাকক গোচৰ দিলে— ছুখু খেদি গ'ল, হেলাই বাধা দিলে— ছুখু কাজিয়া কৰি একো লাভ নাই, 'ৰাক কিলঙতা নাই, ঠ'ৰ তললৈ যায়, সাত কিল খায়,' মই কৈছো নহয়— ই ভাল জাঁডৰ বস্তু নহয়, পৰজীয়াৰ পাপৰ ফলত এনে কুলক্ষীয়াটোৱে মোৰ গৰ্ভত জন্ম লৈছেহি ।

—নহয় মাই, সিহঁতে কি ভাৱে, ভদীয়াৰ বাবে প্ৰাণ দিব পাৰা ছুখ এতিয়াও জীয়াই আছে ; ছুখৰ কথা শুনি হেলাই চকু লচলীয়া

কৰি কলে— অনৰ্থ নষ্টাবি হুখু, সক হৈ থাক, সকৰ পৰাহে ডাঙৰ হব পা'ব । পৰি-বৰিহে ডাঙৰ হয় ।

হেলা আৰু হুখুৰ এনে মিলন দেখি বামায়ণৰ কৈকেয়ীৰ সতিনী হিংসা-উপাখ্যান কবিৰ কল্পনাৰ বাহিৰে আন একো নহয় বেন অনুমান হয় । হুখুৰে হেলাক কলে— ভদীয়াই, মাইনব কুল পাছ কৰিলেই ইয়াক গুৱাহাটীৰ কুলত ভৰ্ত্তি কৰি দিম । গাঁৱলীয়া সমাজত ভাল মানুহ হব নোৱাৰে । বৰং ইয়াত মানুহৰ মনবোৰ সংকীৰ্ণ হৈহে যায় ।

* * * *

এই অঞ্চলত কোনো কালে নষ্টা ঘটনা এটা ঘটিল । এদিন ৰাতি গুণগোবিন্দ ভাৰতীৰ ঘৰত সাংঘাতিক ডকাইতি হ'ল । ছয়জনমান ডকাইত, সৰ্ব্ব-বীৰ কলা কাপোৰেৰে ঢকা, মাত্ৰ চকু ছটাৰ বাহিৰে শৰীৰৰ এটা অঙ্গও নডকাই নাই, ভাৰতীক বান্ধি ধৈ এহেজাৰ নগদ টকা আৰু এপোৱা সোণ লৈ গ'ল । তদন্তলৈ পুলিচ আহিল হয়, কিন্তু একো গুংগুত্ৰ নেপালে । ভাৰতীয়ে কলে— মই বাক সন্দেহ কৰিছোঁ সিহঁতেই হব । ডকাইতি কৰি ধন-সম্পত্তি লুট কৰাৰ অভিপ্ৰায় সিহঁতৰ নাছিল, আছিল কিহঁৰাত হে ।

এদিন ইচমাইল খাই, নছবৎ মিঞাক কলে— মিঞা চাহেব, মনত পৰেনে ? মই এদিন কৈছিলো নহয়, আমাৰ ধন আমাৰ ঘৰলৈকে পুনৰ আহিব, এতিয়া দেখিলা নহয় । আনকি ভাৰতীয়ে আমাক সন্দেহ পৰ্য্যন্তও কৰা নাই ।

—জোনাব, আপোনাৰ কৌশল প্ৰশংসনীয়, খোদাই আপোনাক আৰু বুদ্ধিমান কৰক ।

* * * *

‘নিত্য, অ' নিত্য’ । কছাৰীৰ পৰা গৈয়ে ভাৰতী উকীলে সাজ-পোছাকজোৰ খুলি নিত্যক এনেদৰে আন্ত-ব্যস্তকৈ মতা বাবে উকীলনীয়ে ল'ৰাটোক পঠাই দিলে । ল'ৰাজনে আহি কলে— কুটল চাবলৈ গ'ল । উকীলনীও চিলাই কলৰ কাম এৰি আহি ওচৰতে ঠিয় হৈ হুৰিলে— নিত্যক কিয় ? বিশেষ কাম আছে নেকি ?

বৰ মাৰাৱাক খবৰ এটা আছে। উকীলে হাত-মুখ ধুবলৈ ধৰিলে। উকীলনীয়ে ভেৰা লাগি উকীলৰ ফালে চাই থাকিল।

—ভয় খাব নেলাগে কোনো মৰা-হজা নাই। দাদাৰ ঘৰত সাংঘাতিক ডকাইতি হৈছে। দাদাক বান্ধি থৈ মাৰ-পিট কৰি নগদ টকা আৰু সোণ কিছু পৰনাগে নিলে।

—ইছবাম... উকীলনীয়ে আৰু কিবা কব খুজিছিলহে

এনেতে উকীলে মাত দি— ইছবাম নহয়, ঠিকেই হৈছে। অচিনাকি কঠৰ খোৰা লগাবলৈ বুঢ়া-বুঢ়ীয়ে হাক দিছে। দাদাই অচিনাকি কঠৰ খোৰা লগাইছে। দাদাই বৰ লেতেৰা ৰাজনীতি কৰিছে, বুজিছা। গাঁৱত থাকিলে মইয়ো এনেকুৱা হলো হৈ নোক ? নহওঁ দিয়া। গাঁৱত ইমানটোৰ মানুহ আছে, দাদাৰ দৰে লেতেৰা মানুহ নাই। হেৰা মালতী, শুনিলে হাঁহি উঠে, কিবা এখন পাঁচগঞা বামুণ সমাজ দাদাই গঠন কৰিছে। পণ্ডপতি কবিৰাজ, শাস্ত্ৰা আৰু কাকতি পাণ্ডিত আদি হ'ল মেম্বৰ আৰু দাদা স্বয়ং সভাপতি। সমাজে প্ৰথমতেই ৰাতি শৰ্মাৰ ছোৱালজনীৰ বিয়া খন ভাঙিলে। জানাই নহয়, বামুণৰ ছোৱালী বিয়া দিয়াৰ সমস্যা, তোমাতে খটুৱাই চোৱাচোন।

—আপুনি কেৱল মোকহে দেখে, আপুনি নগ'লে মইনো কিবা পৰি থাকিলো হৈ ন ? পিতাই কিবা খাতিৰ কৰিছিল নে ? দাদাবে টকাৰ লোভত—

—আৰু মই কিহৰ লোভত..... বাক, বাক এবা। শুন, তিনি আলিৰ চৌকত বগাবাম দোকানীৰ দোকানখন দেখিছা নহয় ! তাতে তেতিয়া কেইজন বহিব। আনৰ কুংসা ৰতিব, ভগবানৰ ব্যাখ্যা কৰিব আৰু বগাবাম দোকানীৰ কেইচিলিমান খপাত পুৰিব। ফলত বগাবামৰ দোকানখন গ'ল জহন্নামে।

.. কেই চিলিমগান খপাত খাওঁতে এখন দোকান জহন্নামে যায় নে ?

—যেতিয়া আদহীয়া বুঢ়া কেইজনমানে বহি অড্ডা মাৰিব, ডেকা-লৰা, বেটি-বোৱাবী দোকানত নোসোমোৱাতো স্বাভাৱিক। গাঁৱৰ দোকানত বিড়ি, খপাত আৰু সূতা, কাপোৰ, লোণ, তেলহে বেছি বিক্ৰী হয়

আক গ্ৰাহক হ'ল ডেকাল'ৰা বা দিবোতা মানুহ। শিদ্দমান মানুহৰ এনে ধাৰণাও হয়, তেওঁলোকে যি ঠাইত বহিছে বা যাব ভাল পাইছে, তামি তালৈ নেযাওঁ— এনে মানুহো নোহোৱা নহয়। বগ'বাম্বক বহুতো মানুহে বেয়া পোৱা হৈছে। বগাবামে মোক আছিল সকলো ভাঙি-পাতি কলে— 'দাদা, কেনেকৈনো মই কওঁ— আপোনালোক মোৰ ইয়াতে নবহিব। শীলপুৰীৰ ছুকুড়ি ঘৰ গ্ৰাহক, কলিতাপাৰাৰ কছাৰীসকল মোৰ দোকানলৈ নহাই হৈছে। ফলত মোৰ দেওনা-পাওনা শেষ। মই ভাবিচোঁ দাদা, সি জন্মত এখেতসকলৰ মই শত্ৰু আছিলো, এই কালত প্ৰতিশোধ ললে। বগাবাম দোকানীৰ মুখে এনেবোৰ কথা শুনি বৰ বেজাৰ পাইছো। হীৰা-লাল কেঞাৰ দোকান পৰি গৈছিল— সি বোলে আক উঠিল।

—পুলিছে ডকাইতক ধৰিব পৰা নাই ?

—এইটো বৰ মাৰাম্বক কাণ্ড কৰিছে দাদাই। পুলিচৰ সন্মুখ ঠিকেই হৈছিল। আমিও বহুদিন ওকালতি কৰিলো, আমাৰো ধাৰণা শক্তি এটা আছে। কিন্তু দাদাটো বতি শৰ্মা, কছাৰীপাৰা আক মাপিত যুৱক বেজ্ঞানমানব নাম কৈছে। বতি খুৰাক তুমি জানাই নহয়, তেওঁ জানো ডকাইতি কৰা মানুহ ! মূঠৰ ওপৰত দাদা বৰ লেতেৰা মানুহ।

- কিন্তু আমাকটো খবৰটো দিব লাগিছিলহি।

—দাদাই আক এটা ডাঙৰ দোষ কৰিছে। ম'ৰ নাম বিক্ৰী কৰি মোৰ অপকাৰ সাধিছে। বৰালিমাৰা বিজাৰ্ভত ছই শ বিধা জমী চৰণীয়া পথাৰৰ নামত পমুৱা মানুহ বহুৱাই মোৰ বদ্দনাম কৰিছে। বাতৰি কাকতত পঢ়িছিলো নহয়— 'ছই পুত্ৰৰ বহস্যজনক হত্যা'। এই আলবটোঙ দাদাই মোক দেখুৱাই— পমুৱাসকলৰ পৰা বৃদ্ধন পৰিমাণৰ ধন গুটিছে। এইবিলাক কাৰণত মোৰ তালৈ অহা নাই। তেওঁ নহাই উচিত। নিত্যকে পাবিলে বিদায় দিয়াই ভাল।

—আমাৰ ভাগৰ জমী-জমাবোৰ ঠিক ভাগ কৰি লওঁক। যি বেয়া মানুহ, সি খবৰতো বেয়া পথাৰতো বেয়া।

হৰগোবিন্দ ভাবতীয়ে একো নকৈ মনে মনে থাকিল।

নলবাৰীৰ মণ্ডল-কাননগোক লগ ধৰি বৰালিমাৰা বিজাৰ্ভৰ পমুৱাক মাটি পট্টন দিয়াৰ বিষয়ে পৰামৰ্শ লুখিলে। মণ্ডলে কলে— মিঞা চাহেব এওঁস মণ্ডলে ৰাজ্য বুলি আমাৰ কথাৰাৰ আছে। চৰকাৰে মাটি দিব নোৱাৰে, মণ্ডলেহে মাটি দিব পাৰে। মণ্ডলৰ ৰিপোৰ্টৰ ওপৰত কাননগো, এছ, ডি, চিৰ মন্তব্য খাটিব। কিন্তু চৰ জমীনত গৈ যি লিখি দিম সেয়েহে আচল। মিঞা চাহেব, মোৰ কলমত ৰাজ্য থাকিব পাৰে, যাবও পাৰে। মই দিব পাৰো, নিদিবও পাৰো, দি আকৌ কাটি আনিবও পাৰোঁ। মাওবৰ, ইমানতে বুজিবা।

—মই জানো, আপুনি সব। জানেই আমাৰ মানুহখিনি দুখীয়া। যি অলপ-অচৰপ ধান, পাট, সবিয়হ পাওঁ... হওঁক নহওঁক জমিদাৰ ভাৰতী আৰু মৌজাদাৰে গৈ লৈ আহে, আমাৰ একোৱেই নেথাকে।

—তেওঁলোকে কবুলাহে দিছিল। তাত স্পষ্টকৈ লিখা আছে, চৰণীয়া পথাৰৰ বাবে ভাৰতী আৰু ৰায় চৌধুৰীক ২০০ বিঘা মাটি দিয়া হ'ল। গৰু-মহ চৰিবলৈহে, খেতি কৰিবলৈ নহয়। আৰু বৰালিমাৰা বিজাৰ্ভৰ পৰা ২০০ বিঘা মাটি। তাৰ চাৰিসীমাও পনি দিয়া হোৱা নাই। বুজা নাই যদি বুজি লোৱা— এখন দেশ, প্ৰদেশ, জিলা বা মৌজাৰ যেনেকৈ চাৰি সীমা থাকে, একঠা মাটি হলেও তাৰো চাৰি সীমা তৰ্থাৎ তপৰ্শীল থাকে। কিন্তু চৌধুৰী আৰু ভাৰতীক দিয়া মাটিৰ চাৰি সীমাৰ উল্লেখ নাই। প্ৰায় আঢ়ৈ হাজাৰ বিঘাৰ ভিতৰত হুশ বিঘা জমী। ধৰি লোৱা তোমা-লোকে বস্তি কৰি থকা খিনি নহয়েই— বিলৰ পাৰতহে।বহুত কথা আছে। বাক মিঞা চাহেব, ভাৰতী বা মৌজাদাৰৰ লগত কিবা চুক্তি-পত্ৰ আছে?

—নাই, মুখৰ জবান, আমি জবান চোৰ নকৰো।

—তুনা, তেওঁলোক বৰ চালাক মানুহ। তেওঁলোকে সিখা-পঢ়ালৈ নাযায়। কাৰণ মাটি লৈছে তেওঁলোকৰ গৰু, হ'হ চৰিবৰ বাবে, খেতি কৰিব বা ব্যৱসায় কৰিবলৈ চৰকাৰে দিয়া নাই।

—ডেনেহলেতে আমাৰ বিপদ হ'ব।

—তোমালোকে যি দিলা দিলাই, এতিয়াৰ পৰা ধান, পাট, সবিয়হ

বন্ধ কৰি দিয়া। মই তোমালোকৰ নামত কবিতা-পত্ৰ কৰি দিয়া। আৰু পাঁচ বছৰ দখল থকা বুলি জব্বীপত ধৰি দিম। বৰ বেছিৰ কথা নকওঁ, মোক বিধাই প্ৰতি কুড়ি টকাকৈ দিব।

—মণ্ডল বাবু, কিবা এটা হব। আপোনাক যেনে তেনে সন্তুষ্ট কৰিম।

মণ্ডলব লগত হোৱা আলোচনাৰ পৰাই পমুৱাসকলে বুজি পালে যে প্ৰকৃতপক্ষে এই জমীত মৌজাদাৰ বা ভাৰতীৰ এক্তিয়াৰ নাই। তথাপি সাপো মৰক, লকও নাভাঙক, নীতিৰে চৌধুৰীৰ মহৰী গলে বা ভাৰতী গলে— আন্ধি নহয় কালিলৈ দিম, কালি নহয় পৰহিলৈ দিম, এইবাৰ ধান বানপানীয়ে তহিলং কৰিলে, অহা বছৰ একেলগে দিম বুলি একেবাবে বন্ধিত নকৰি কিঞ্চিৎ পৰিমাণে দি থাকিল।

ভাৰতী আৰু মৌজাদাৰেও ‘বতৰৰ কলা, কোবাই-খোবাই যি পালা’ কিঞ্চিৎ হলেও গ্ৰহণ কৰি আছে। দুইবছৰমান পিছত পমুৱাসকলে ভাৰতী আৰু মৌজাদাৰৰ মূৰত হাত ধুই দিলে। ইয়াৰে ভিতৰতে দুই চাৰিঘৰে মণ্ডল কাণ-গোক সন্তুষ্ট কৰি একছনৈয়া পট্টাও কৰি ললে।

প্ৰথম পক্ষ— অৰ্থাৎ পমুৱাসকল মাটিহীন কৃষক, পাঁচ বছৰৰ ওপৰ ভোগ দখল কৰি আহিছে, এনেয়ে ছন পৰি থকা মাটিত বিবিধ শস্য কৰি অধিক উৎপন্ন কৰি চৰকাৰক সহায়ো কৰিছে, আদি কাৰণ দেখুৱাই পট্টন বিচাৰি চৰকাৰক ব্যতিব্যস্ত কৰি তুলিছে ?

দ্বিতীয় পক্ষ থলুৱা গঞা— পমুৱা বাইজে গৰু, ম'হ চাৰিবলৈ ঠাই নাইকীয়া কৰিলে। বৰালিমাৰা বিজাৰ্ড যাতে পমুৱাক পট্টন নিদি চৰণীয়া পথাৰ কৰি ৰাখে তাৰ বাবে ভাৰেদন নিবেদন কৰি আছে।

কাগজে, কলমে দুয়ো পক্ষৰ যুক্তি দাঙি ধৰি চৰকাৰক অতীষ্ট কৰি তুলিছে, মাজতে মণ্ডল, কাণনগোই টকাৰ বেহা-বেপাৰ কৰিছে। গতিকে নিৰ্বিবাদে বেদখল হৈয়ে আছে।

কামৰূপ জিলাতো অঞ্চলবিশেষে ভোগালি বিহুৰ দিনৰ পৰা বঙালি বিহুত গৰু বিহুৱান দিয়া দিনলৈকে গৰু, মহ উদং দিয়া প্ৰথা বছৰদিনৰ পৰাই চলি আহিছে। পুহ মাহত পদ্মাবত খেতি পথাৰ নেথাকে। দ্বি অলপ-অচৰণ মাটিমাহ, মচৰ, সুবিহু, থাকেও— বখীয়া দি কৰে। বহুপ

বিহত পথাৰত ধান গজি উঠে— লগে লগে গৰু, মহ বন্ধ হয়।

কলিতাপাৰাৰ বাইজ্ঞেও পূৰ্বৰ প্ৰথা অনুসৰি মাঘ মাহত গৰু উদং দিলে। একাক গৰু গৈ পমুৱাসকলৰ মচুৰৰ খেতিত উঠিল। পমুৱা ল'ৰা বোৰে মচুৰত উঠা গৰুৰ বাহিৰেও বিলৰ পাৰত চৰি থকা গৰুবোৰকো খেদি নিলে। ইয়াতে কলিতাপাৰাৰ কেইজন ডেকাই গৰুবোৰ এৰাই দিবলৈ গলত, গৰুটো নিদিলেই ডেকা কেইজনকো অপমানিত কৰিলে। পিছদিনা আটাইবোৰ গৰুকে খোৱাৰত দিলে।

‘কথাত বাঢ়ে কথা, মথনিত বাঢ়ে ঘিউ।’ পমুৱা বাইজ্ঞৰ ওপৰত বিস্কন্ধ হৈ আৰু ছদিনমান পিছতে জাকে জাকে গৰু নি পমুৱা বাইজ্ঞৰ মচুৰৰ খেতিত এৰি দিলে। পমুৱাসকলে দা-দাং, যাঠী-জোং লৈ আহি কলিতাপাৰাৰ বাইজ্ঞক আক্ৰমণ কৰিলে। ছয়োদলৰ মাজত থৈয়া-নথৈয়া বণ লাগিল— পমুৱাই বেছি মাৰ খালে আৰু ইপক্ষৰো কেইজনমানে মাৰ খালে।

গধূলি কেইজনমান পমুৱা ভাৰতীৰ তালৈ আঢ়ি ঘটনাৰ আত্মোপাস্ত কলে— ভাৰতীয়ে পমুৱাসকলক উচটনি দি কলে পিছুৱাই নিদিবা, আমিও তোমালোকৰ লগতে অটোঁ। মই জানো ইহঁতে আমাৰ মাটিৰ খেতি খুউৱা মানে আমাৰো হানি কৰা। আংশিক পৰিমাণে হলেও এই খেতিত আমাৰো ভাগ আছে।

এদিন এজন ডেকা পমুৱা বস্তিলৈ হাঁহকণী বিচাৰি গ'লত, বিলৰ পাৰত হোৱা কাজিয়াৰ সূত্ৰ কৰি পমুৱা ডেকাকেজনমানে ছয়োজনকে অপমানসূচক কথা শুনালে। ইহঁতেও বোধহয় প্ৰত্যন্তৰ দিলে, ছয়োজন অৰ্থাৎ বড়ো ডেকা অজয় আৰু নাপিতৰ ডেকা সুৰেন শীলক বাককৈয়ে আধাত কৰিলে। অজয় বড়োৰ মূৰটো ফাটিল আৰু সুৰেনৰ হাত এখন ভাঙিল। পুলিচ আহি অনুসন্ধান কৰিলে হয়— প্ৰমাণৰ অভাৱত কাকো গ্ৰেপ্তাৰ কৰিব নোৱাৰিলে। পুলিচৰ লগত ভাৰতীও অৱশ্যে পমুৱা বস্তিলৈ গৈছিল।

বাতি পুৱাই ছুখু শুৱাহাটিলৈ যাব। পঢ়াৰ ভয়তে পেট কানোৰ উঠা বুলি ভদীয়াই ওঠি আছে। হেলাই ভাত বাছি আছে আৰু ছখুৱে ওচতে বহি চাই আছে। হেলাই বীৰে হুস্থিৰে আকৰ্ষ কৰিলে— ‘হুখু,

তোৰ সংসাৰখন পাতি দি মোৰ ঋণখিনি পৰিশোধ কৰো, বড়িকান্ত ঠাকুৰীয়াৰ ছোৱালীজনী দেখনে শুৱনে, বোৱনে কাটনে পট্ট ছোৱালী ।

—মাই তিবোতা মাহুৰৰ এইটো ডাঙৰ ভুল । এই ভগা-চিগা ঘৰ-দুৱাৰ, নাই খেতিৰ মাটি এডবা, ধাৰত গললৈ পোট গৈ আছে, চাকৰিটোত নোমাইছো মাথোন, উঠিল তোমাৰ মূৰৰ বিষ । প্ৰথমে ওদ-য়াৰ মেটিক পাছ, তাৰ পাছতহে এইবোৰ চিন্তা ।

—তেনেতোৰ আৰু হৈছে বোপা, ভদীয়াই কোনোবা দিনা হাইজুল পাছ কৰিব ? দেখিছই নহয় সাজ লাগিলে ল'ৰাই পঢ়ে, মূৰৰ বিষ উঠা বুলি শুলেই । এনেদৰে দিন-ৰাতি কেৱল মিছা কথা, কথাই প্ৰতি কাকি । সংসাৰখন কৰ বোপা । মোক এটা লগযোগ লগা হৈছে । এড়িয়া চাদৰজোৰ বিক্ৰা কৰি ডেকা ডেকা টকা পাম ।

—তাৰে মটি এপুৰা বন্ধক ৰাখিম । আগেয়ে ঘৰখন খিঙালি লাগকছোন পিছে পৰেও দেখা যাব ।

হেলাই একো নকৈ মনে মনে থাকিল ।

* * * *

দীনবন্ধুক বজাবলৈ পঠালেই বস্ত্ৰৰ দাম বাঢ়ে, হুটুটে । ই কৰখাত বেঙ্ক খুলিছে হব পায় । ভূঞানীৰ এনে মন্তব্যত ছখুৰ অন্তৰ ভাঙি যায় । এদিন বজাবৰ পৰা আহিছহে, ভূঞানীয়ে স্থিলে— দীন, এই মাছটোৰ দাম কিমান অ' ?

—এটকা আইদেউ ?

এটকা । কথা কৈছ নে গান গাইছ । এইডাল মাছৰ দাম এটকা । আমাৰ বম্ভোলা সদাশিৱতো খবৰ নলয়েই, এনেকৈনো পইচা চোবাই খাব পাৰিনে ? শইকীয়াৰ চাকৰটোৱে ইয়াতকৈ শকত আঁৰি মাহ মাহ আঠ অনাত আনিছে । কন্দা কটাতকৈ লগত বোৱাই ভাল । ৰাখিলে চাকৰ ৰাখক, ইবিলাক সাওদাৰ্টৰ চেঙেলী, ইহঁতকো বিশ্বাস কৰেনে ! হাত মাউৰা, বাট মাউৰা ল'ৰা চৈতানৰ চুড়ান্ত ।

কথাখিনি কানত পৰিল । একো কব নোবাৰে, কাৰণ সি যে চাকৰি কৰিছে, ঘৰত নহলেও অকিচত । আৰু এদিনৰ কথা— দুকা

মফচলত আছিল— ভূঞানীয়ে কেটেবাই কলে— তোৰ অফিচলৈ যাবৰ হলেই নে ? খাই-খই উঠি বাবু হব নেলাগে, ল'ৰাটোক ল । প্ৰভুৰ আদেশ আখৰে আখৰে পালন কৰা ভূত্ৰৰ কৰ্ত্তব্য । এনেদৰে হুখুৰে অবাধ্য বচন কটুকথা শুনিব লগীয়া হ'ল । এতিয়া অফিচলৈ যোৱাত সদায় দেৰি হয় । এদিন বৰ কেৰাণীয়ে হুখুক সাৱধান বাণী শুনাই দি কলে— দহ বাজি গ'ল, অফিচৰ দৰজা-খিৰিকী ডি, চি, চাহাহে খুলিব নেকি ? চাৰে নও বজাৰ লগে লগে নেপালে, মই টানি লৈ গৈ চাহাবৰ সন্মুখত হাজিৰ কৰাই দিম, তেতিয়া মোৰ গাত দোষ নাথাকিব । চাকৰি কৰিবৰ ইচ্ছা আছে যদি কৰ, নহলে হালত ধৰ গৈ ।

হুখুৰে ভাৱিলে ভূঞা চাহাবৰ লগত থাকিলে আজি নহলেও পৰহি হলেও যে চাকৰি যাবই সি নিশ্চিত । গতিকে এই স্বৰ্থখন ত্যাগ কৰাই উচিত হ'ব । ভূঞা হাকিমে ৰাতিপুৱা চাহ খাই কিবা পঢ়ি আছিল । হুখুৰে ভয়ে ভয়ে কলে— দৌতা, মই ইয়াৰ পৰা যাব খোজো । আপোনালোকৰ অসুবিধা হৈছে— মোৰো অফিচলৈ যাওঁতে সদায়ে পলম হয় । মুখখন কলা কৰি ভূঞাই কলে— তই ইয়াৰ পৰা যোৱাই ভাল । হাকিমৰীয়ে বোলে ভতিজাকজনক ৰাখে । বাক— বুলি ভূঞা তাৰ পৰা উঠি ভিতৰ সোমাল ।

তিনিজন ছাত্ৰৰ মেছ এটাত আগৰ চুক্তিত থকাৰ দৰে হুখু বান্ধনী থাকিল । তাৰে দুজনে কলেজত পঢ়ে, এজৰে পঢ়িছিল কিন্তু পৰীক্ষাত ফেল কৰি এনেয়ে বিনা কামে বহি আছে । দুদিনমান থকাৰ পিছতে মদন দত্তই হুখুক কয়— দীনবন্ধু, এক অনা পইছা দিয়াছোন চাখা আনো । হয়তো পিছদিনাও দীন, চাৰি অনা পইছা দিয়াহে চাহ খাওঁ । যাচোন হুখু, সোঁ দোকানখনৰ পৰা এক পেকেট চিগাৰেট লৈ আহ, মোৰ কথা নকৰি দে । কাপোৰ ধোৱা চাবোন এডোখৰো লৈ আহিবি । ঘৰৰ পৰা মণি অৰ্ডাৰ আহিলে, সব দি দিম । মাহেকৰ মূৰত নিবন্ধুৱা মদন দত্তৰ তাত নগদ তিনি টকা আৰু পাণদোকানৰ চাবে তিনি টকা হুখুৰে পৰিশোধ কৰিব লগীয়া হ'ল । ইপিনে মেছভো মদনে এপইচাও দিয়া নাই । তাৰে এজন ল'ৰা এনে পৰিস্থিতিত কলেজৰ ছাত্ৰাবাসলৈ গ'ল

বাকী খাদ্য হুছন : হুখুৰে দেখিলে— আহোক লাভ লুভটি, এতিয়া মূলৰো হতহিতি । খোৱাত খবছ হ'লহেভেন আঠ টকা বা ন টকা, ডেৰ মাহত হুখুৰ হাতৰ পৰা এঘাৰ টকা গলেই । হুখুই মেছৰ পৰা গৈ পাঁচ টকা মাহেকত ভাৰাঘৰ এটা ললে আৰু তিনি আলিত এখন পাণ-দোকান দিলে । পুৱা-গধূলি পাণদোকানত বহে, অলপ-অচৰপ বিক্ৰী হয়, তাৰে তাৰ ঘৰভাড়া আৰু খোৱা খবছ ওলায় ।

এনেদৰে হুছৰ মূৰত, হুখুৰে পিতৃ ঋণৰ পৰা মুক্ত হৈ সি হুপুৰা মাটি কিনিলে, হুপুৰামান বন্ধকত বাখি এহাল গৰু কিনি মৰকায়া হাল দিলে । শনিবাৰে গধূলি ঘৰলৈ আহি খেতিপথাৰৰ তদ্বাৰধান লয় ; বাৰীখনত কল, তামোল-পাণ, নাৰাকলৰ পুলি বোৱে । হুখু গুৱাহাটীত থাকিলে হেলাই সকলোৰে দায়িত্ব বহন কৰে ।

ভদায়াই চোচৰি-মাজৰি গৈ হাইস্কুলৰ ৭ম মান শ্ৰেণী পাইছে গৈ । পুৱা স্কুললৈ যোৱাৰ এম্বলিমান আগৈয়ে শোৱাপাটি এৰে, স্কুললৈ যায় আৰু তাৰ পৰা আহি ফুৰিবলৈ ওলায় । আন কাম ক্ষতি হ'ব পাৰে, কিন্তু ফুৰাটো নিয়মিত ।

অলপ-অচৰপ শালি খেতি কৰিম বুলিয়েই ভাদ মাহটো ছুটী লৈ হুখু ঘৰতে আছে । নিজৰ ভাগৰ হালৰ উপৰিও হাল খুজি, হয়তো সময়ত বেলাত এটকাকৈ হাল কিনি হুপুৰা মাটিত শালিধানৰ খেতি কৰাৰ ইচ্ছা । এদিন হুখুৰে কলে— ভদীয়া কঠীয়া ভাৰ আৰু জলপান খিনি লৈ তই পথাৰলৈ যাবি, মই আলিৰ কাণ কাটিম আৰু জাবৰ টানিম । পাৰিলে ছপাকমান হালো ঘুৰাম । জানই নহয়, কিনা হাল । হালহে, ভাল নহয় ।

হুখু যোৱাৰ অলপ পিছতে ভদীয়াই মূৰ ফৰিয়াই, ধুতিখন পিন্ধিলে । হেলাই কলে— বাবুবা এতিয়া ক'লৈ ওলাল ? কিয় পথাৰ নগচকিম বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰি আহিছে নেকি ? মাকৰ কথাত কৰ্ণপাত নকৰি গৌ-গৌৱাই গ'ল । হুখুৰে চাহ-জলপান খাবৰ নহ'ল । আন এদিন কলে— 'ভদীয়া গৰুহালক পানী খুৱাবি । মই কঠীয়া তুলিবলৈ যাওঁ । ছুটিও শেষ হৈ আহিল । বোধকৰো, এবিষয়মান মাটি ক'ল নোৱাৰিমেই । হুখু পথাৰলৈ যোৱাৰ পিছত মূহূৰ্ত্ততে ভদীয়া বিজ্ঞানৰ বাবে বিছনাত উঠিল । হেলাই থং দেখুৱাই—

‘হেন নিলাজ, তোৰ কাণ্ডজ্ঞান নাইনে । গৰুহাল যে শুকাই মৰিব এতিয়া ?

—মই নোৱাৰোঁ যা

—পাৰিব কোনে ? নে তোৰ আৰু কোনোবা কাণ সমনীয়া ভাই আছে । অঘাটে নমৰ কিয় ? ছুথুৱে যে তোৰ মায়েবাক পুহি মৰিব লাগে ।

—খুজি খাবি গৈ

—তোৰ নিচিনা বেটা জন থাকোতে যে মই খুৰ্জিবলৈ যাও, তই মৰি নেযাব কেলৈ !

- দৰকাৰ হৈছে যদি তয়ে মৰ গৈ নদী বেছি দূৰ নহয় ।

এইবাৰ হেলা একেবাবে নিস্তক হ’ল । মুখৰ মাত হৰিল । অতী-
তৰ হৰিবোৰ এটাৰ পিছত এটাকৈ ভাঁহি উঠিল । সেই কৃষ্ণাষ্টমী ভদ্দী-
য়াৰ গণনাৰ দিনতো, পিতাকৰ মৃত্যু, ভাৰতীৰ কু-অভিপ্ৰায় । কাণত ঠহু-
ঠহুকে বাজি উঠিল— দৰকাৰ হৈছে যদি তয়ে মৰ গৈ ।

* * * *

এ, ঊ, ছি, নীৰৱ ভূঞাক লগ ধৰি ছুথুৱে কলে— ছাৰ, আপুনি
মোৰ পৰম উপকাৰী, আপোনাৰ ঋণ মই ইহ জীৱনতো পৰিশোধ কৰিব
নোৱাৰিম কিজানি । আৰু ঋণ লম বুলিয়েই আহিছো ।

ক’ কি ঋণ লাগে, তোক দিয়াত মোৰ আপত্তি নাই

—ছাৰ, মোৰ ভাই ভজ্জেশ্বৰ ৭ম মান শ্ৰেণীলৈ পঢ়িছে । তাৰ
চাৰ্ভে ট্ৰেইনিঙৰ সুবিধাকৰণ কৰি দিলে মোৰ পৰম উপকাৰ কৰা হয় ।

—পঢ়ব দে, মেট্ৰিকটো পাছ কৰক, তাৰ পিছত

—নহয় ছাৰ, ৭ম শ্ৰেণীত ছবছৰ ফেল কৰিলে

—ডেৰকুড়ি টকাৰ চাকৰিটোৰ বাবে কিমান আবেদন পৰিছে
জান, মেট্ৰিক পাছ আবেদককে লৈ প্ৰায় ডেৰশমান

—জানো ছাৰ, সেয়েহে আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিছো । পাঠশালাৰ
পণ্ডিতৰ চাকৰি এটা দিছিলো, দূৰ ঠাই আৰু বোকা পানীৰ বাস্তা বুলি নকৰে ।

—তোৰ বাবে মই যি কোনো চেষ্টা কৰিব পাবো, কিন্তু সি তোৰ
ভায়েক, সিও নিজা নহয় । হাঁহি হাঁহি নীৰৱ ভূঞাই কয় । প্ৰশংসা মন্ত্ৰণে
বজা! ইলে তোৰ কি হব ?

—হলেও সি নিজৰ ভাই, সি বজা হলে মই বজাৰ ভায়েক হব ।

—বাক যাচোন

ভদ্ৰেশ্বৰে মণ্ডলী কুলত প্ৰশিক্ষণ লোৱাৰ সুবিধা পালে । ছয় মাহৰ মূৰত ভদীয়া তাৰ পৰা ওলাই আহিল । হুখুৱে পুনৰ নীৰৱ ভূঞাৰ কাষ চাপিল । ভূঞা হাকিমে দেখিয়েই কলে— কি হুখু ভায়েকৰ চাকৰি লাগে । হব যোৱা ১৯৪৫ চনত গোটেই অসম জুৰি মাটি ভোখ হব, পাছ কৰক নকৰক, চাকৰি গজিলেই ।

—তথাপি আপোনাৰ অনুগ্ৰহৰ আৱশ্যক হব চাব । যাতে সি গাঁৱতে থাকি কাম কৰিব পাৰে ।

—দুৰণিৰ পৰা বঙালী, বিহাৰি, মাদোৱাৰী আদি অসম ভৰি পৰিল আৰু তই মই আমিনগাওঁখনকে বিদেশ বুলি ভাবি লওঁ । অসম এদিন বিদেশীৰে ভৰি পৰিব । তই আৰু মই ঘৰতে থাকি বিদেশী বিদেশী অনুভৱ কৰিম । আমাৰ এইটো বৰ বেয়া স্বভাৱ হৈছে ।

* * * *

ভদীয়া মণ্ডলৰ চাকৰিত সোমাল আৰু এই বছৰতে— দিয়াবৰঙী গাওঁৰ বজ্জেশ্বৰ ঠাকুৰীয়াৰ ছোৱালী উষাৰ লগত হুখুৰ বিয়াৰ ঠিক হ'ল—হেলাৰ পচন্দ মতে । পুতেক ভদীয়া মণ্ডল, হেলাৰ লুখ । দুবি বোৱা গৃহস্থী খন উঠিল । ভদীয়া মণ্ডল ছোৱাৰাৰে হুখুবো আনন্দ অপাব । এই উৎসাহতে উৎসাহিত হৈ হুখুৱে হুখন হাল কৰিছে । এজন চাকৰো ৰাখিছে । লেভোৰ ভগা জুপুৰীটোৰ ঠাইত এটা তিনি কোঠালীৰ টিং ঘৰ সাজিছে । হুখু এতিয়া অকলৰে এজন লেখত লবলগীয়া মানুহ ।

মণ্ডলে ধুতি এবি লপেটী পিন্ধিলে । বিড়ীৰ ঠাইত মুখত এজিৱা চুবত । মুখত স্নো-পাউদাৰ । কাম চাবি বিধ—খোৱা, পোৱা, অকিহলৈ বোৱা আৰু কুৰা । ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহয় । অৱশ্যে অকিহ বন্ধৰ দিনা ঘৰলৈ নেখায়— বাহিৰতে কৰবাত খাই আহে ।

লক্ষ্য্য সময়ত সদায় কুৰিবলৈ যায় । যায় পৰশুৰাম শীলৰ ঘৰলৈ আৰু কেডিয়াৰা কেডিয়াৰা পদুৰীহঁতৰ তালৈ । পৰশুৰাম শীলৰ ছোৱালীৰ পঢ়া কিতাপ-কাগজ, স্নো-পাউদাৰৰ বাহিৰীয়া বৰহ বন্ধন কৰে

ভদীয়াই। হেলাই পানী ঘাটলৈ যাওঁতে আইসকলৰ মুখত শুনে, হুখ প্ৰকাশ কৰে। বিস্ত হেলাই কৰিব পাৰে কি, উপায়হীনা।

—অ' ভদীয়া। মাকৰ মাত শুনিয়েই জিকাৰ খাই উঠি— পুত-মূৰ খাইতীয়ে এনে বাচকবনীয়া নামটো থৈছিল সোণত শুৱগা চৰা, এই নামটোৰে দিনত এশবাবমান চিঞৰি মৰিব। মাকে স্তৰ সলনি কৰি— অ' বোলো ভদৰেছৰা, এটা ফুটা কৰিও যে নিদিয়, লোণ-তেল, খাজনা পাতি হুখুৱে দিয়ে ক'ৰ পৰা? ভদীয়াই কৰ্কশ ভাৱে— যিয়ে দল টানে সিহে মাগুৰ মাছ খায়। চাকৰি কৰিছোঁ মই, মূৰ বোলা হৈছে মোৰহে। আক খবছ মই দিম কাক, মোৰ আছে কোন! নহলেনো এড়িয়া চাদৰ বিক্ৰী কৰি মকৰাৰ দৰে ডেৰকুড়ি টকা বুকুত বান্ধি জীউলাউ পুতেবাক বিয়া কৰাই দিয়নে? মই জানো তোৰ বেটা হওঁ?

হেলাই ইফালে-সিফালে চাই— তেনে কথা কব নেপাই ভদৰেছৰা, হুখুৱে তোৰ লগত বহুতো নিকাৰ ভুজিছে। সোনকালে পাহৰি নেযাবি।

এদিন কছাৰী যুৱতী জয়ন্তী বড়ো নদী ঘাটলৈ পানী আনিবলৈ গৈছিল। অফিচৰ পৰা আহোঁতে তাইক অকলশৰীয়াতকৈ দেখি বব সোণালী স্ৰয়োগ পোৱাৰ দৰে কলে— জয়ন্তী, পিয়াহ লাগিছে পানী খুৱাবা নে?

—পানী খাবা, ধোৱা গোটেই কলহটোকে দিছো

—হেঃ হেঃ বুজা নাই? কিহৰ পিয়াহ বুলি পানী কলহটো ধৰাৰ চলে— তাইৰ তঙ্গ স্পৰ্শ কৰিলে। জয়ন্তী বড়োৰ খং উঠিল আৰু গালি শপনি পাৰি ঘৰলৈ আহি মাকক কৈ দিলেগৈ। জয়ন্তীৰ ককায়েক মোলাৰাম বড়োৱে ঘৰলৈ আহি হুখুক গোচৰ দিলে আৰু কলে— তাক যদি চালাই কেতিয়াবা মোৰ ভনীক জোকাৱ... কথা বেয়া হব হুখুকা। মণ্ডল-মণ্ডল নেচাও, গাল ফালি দিম।

পুতেকৰ এনে আচৰণত হেলাই মনস্বাস্তিক আঘাত পালে।

বন্ধু এজনৰ হতুৱাই হুখুৱে ভদীয়াক কোৱালে— সোধক ডেকাৰ ৰালী জানকীক ধৰিব খোজে। বব ভাল পৰিয়াল। এজন ককায়েকে গুাহাটীত চাকৰি কৰিছে। দ্বিতীয়জনে ককায়েকে কলেক্ত পঢ়ি আছে।

—অ' বুলিব নজনা মুখজনীক মই বিয়া কৰাব। কৈ দিয়া

তাইক মই বাঙঁভৰিত বান্ধিও নিনিওঁ ।

আকৌ এবাৰ সোধালে— কবিচন্দ্ৰ কাকতিৰ ছোৱালী ! নীৰদাৰ কথা । উপলুঙা কৰি মণ্ডলে উত্তৰ দিলে— অ' কালী গৌসানীজনী, দেখি-লেই ভয় লাগে ।

সৰ্বশেষত কষ্টিৰাম শইকীয়াৰ ছোৱালী পাৰ্বতীক ঠিক কৰিলে । কপে, গুণে, বিজ্ঞা-বুদ্ধিয়ে পৰিয়াল-পৰিজন আনুৰাগি গাঁৱৰ এই ধৰেই মানুহ । ছোৱালীও সৰ্বাংগা সম্পূৰ্ণা । হেলাবোবৰ হাচি-খুছি । আঙুঠি পিন্ধাৰ দিন-বাৰ ঠিক কৰি চুথুৱে ভদীয়াৰ গাখীৰ, বল, মাছ আদিৰ যোগাৰ কৰিব দিয়াৰ চলেৰে মন জুখি চালে । ভদীয়াই মাকক কলে— মাই বিয়া কৰাম মই, তইতে ইমান হাবথুৰি খাই ফুৰিছ কিয় ?

—পুত্ৰ-পুত্ৰীৰ সংসাৰ পাতি দিয়া পিতৃ-মাতৃৰ কৰ্ত্তব্য

—কষ্টিৰাম শইকীয়া মোৰ জোবৰ মানুহ নে ?

—কিয় নহব, গাঁৱৰ গাওঁবুঢ়া, ছোৱালীও পাঠশালা পাছ । ধনে-জনে মাটি-বাৰীয়ে সকলো আছে । আমাৰ দৰেই । মানুহে কথাতে কয়— সমানে সমানে কৰিবা কাম, হৰা-জিকাত নাই লাজ ।

—তইতে বিয়াৰ বিষয় একো চিন্তা নকাৰিব, মই এক প্ৰকাৰ ঠিক কৰি থৈছোয়েই ।

মাকে শুনি বৰ আনন্দ পালে । আক কলে— তই নিজে ঠিক কৰিছ যেতিয়া বৰ ভাল পাইছো, আমাকো আগতীয়াকৈ জানিব দেহোন

—যেতিয়া সময় হব জানিব নহয় । তথাপি যদি জানিব খুজিছ গুন, বামহৰি মৌজাদাৰৰ ছোৱালীৰ লগত মোৰ বিয়া, বুলি চাইকেলত উঠি ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডল গুটি গ'ল !

ভদীয়াৰ কথা শুনি শিল পৰা কপৌৰ দৰে হেলাই কিছু সময় টিয় হৈ আছিল । হে ভগৱান ! বামহৰি মৌজাদাৰৰ আপীৰ কু-কীৰ্ত্তিয়ে দেশ নধৰা হৈছে ? বয়সো হব তাৰ সমানেই । ইমান মুখ ই !

হুথুক কলে— হুথুক, তই কোৱা কথাই সঁচা । মৌজাদাৰৰ ভালৈ বে অহা-যোনা কৰে— মাটিৰ লেঠা নহয়— আপীৰ লেঠা । বৰ ছুৰ লাগে ইয়াৰ অকৰামি ঘেৰি ।

—মাই জন্ম, মৃত্যু, বিবাহৰ কথা কোনেও কব নোৱাৰে। ই ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা। তাক বাধা দিয়াৰ অধিকাৰ আমাৰ নাই।

—হলেও চকু থাকোতে অন্ধ হোৱাত দুখ লাগে। চাইছ, ভালকে চা, এই জনীহে তোৰ চকুত লাগিল। সেই কাৰণে হবলা, আগৰ দিনত পিতাক-মাকে হোৱালী চাইছিল।

—সেই সমাজ আজি আক নাই মাই। পৰিবৰ্ত্তন আহিব ধৰিছে।

—হলেও সাত ঘাটৰ চেঙেলী এজনীক ছিঃ ছিঃ

—ভালে পায় ভালক, জাবৰে পাই খালক। যদি সি ভাল মানুহ হয়, বেয়া হলেও ভাল কৰিব লব পাৰিব। আক সি যদি তাইক সন্নিহী কৰিয়েই স্তম্ভ পাট তাত আমাৰ আপত্তি কি। সি অবজ্ঞন নহয়, তেইশ বছৰ বয়স হৈছে।

—মই হলে বুজিব পাৰিছোঁ, বাহিৰৰ বং-চং দেখি সি ভোল গৈছে, জোদাবাম বৰ ঠগিল দুখ। পুতৌ জন্মিছে তাৰ মুখামী দেখি।

[ন]

গুণগোবিন্দ জৰ্জ কোৰ্টৰ জুৰিব মেম্বাৰ হ'ল—মোজাদাৰ বায় চৌধুৰীৰ সহায়ত। জুৰিব মেম্বাৰ পদবী পাই, ভাৰতীয়ে কয়—গুণীৰ গুণ আমিহে দেখা নেপাওঁ। ইংৰাজ চৰকাৰে মানুহ তিনি পায়। গুণীৰ গুণ বুজে। এই কাৰণেই ইংৰাজ চৰকাৰ। বুজিছা বৰিহনা, বুজিছা ৰাজ্যত চকা মাৰ নেযায়। গোটেই পৃথিৱী এদিন ইংৰাজৰ অধীন হবটো হব। বুজতো ইংৰাজে জয় হব। ভাৰতীৰ মেলকী বন্ধুৰ জৰীয়াত জুৰিব মেম্বাৰ হোৱা বাতৰি অঞ্চলৰ চুকে-কোণে বিয়সি পৰিল।

গুণ গোবিন্দ ভাৰতীয়ে তেওঁৰ দৰত হোৱা ডকাইতি সংক্ৰান্তত বৰ্ত্তি শৰ্ম্মা প্ৰমুখ্যে কছাৰী যুৱক আৰু শীলপুৰীৰ যুৱকসকলক অবধা জুলুয

কৰাত এক অংশ মল্লুহৰ তিক্ততা বাঢ়িল। উপযুক্ত প্ৰমাণৰ অভাৱত আৰু সাক্ষীৰ কাৰণে মোকাদ্দমা গৈ গুৱাহাটী আদালত নেপালে, নলবাৰী থানাৰ দাৰোগাই ইয়াতে শেষ কৰি থলে। তথাপি শীলপুৰীবাৰী বীৰেন, মদন কছাৰী গাঁৱৰ য়েলো আদি কৰি যুৱকক হাত কেৰেয়া মাৰি যে লাটি-ঘটি কৰিলে ভাৰতীয়ে তাতেই আনন্দ পালে।

ডেৰশ বিধা জমী চল-ঢ়োঙ কৰি গুণগোবিন্দ ভাৰতীয়ে ভোগ দখল কৰি আছে। নাপিতৰ যুৱক বীৰেন শীলে নাপিত বাইজক একত্ৰ কৰি এই জমী খণ্ড ভাৰতীৰ কৱলৰ পৰা মুক্ত কৰাৰ সংকল্প গ্ৰহণ কৰিলে। কিন্তু হাভত উপযুক্ত আলম নোহোৱাত বীৰেন বিফল হোৱাৰ বাহিৰে একো নহল।

সোণতৰাৰ একমাত্ৰ কন্যা পদ্মা। পানী কলমৰ দৰে পদ্মা দিনে দিনে বাঢ়ি আহিল। তাই পূৰ্ণা যৌৱনা। ৰূপহী পদ্মাই বুঢ়া-ডেউ সকলোৰে মন অকণ্ঠ কৰে। ফুৰণ-চাকন, খোজ-কাটল, কথা-বতৰাৰ এটা বিশেষত্ব আছে। পাচ গাঁৱৰ সকলো যুৱকৰ মানত পদ্মা সূৰ্য আৰু যুৱকসকল উপগ্ৰহ। পদ্মাক পত্নীৰূপে পাবলৈ যে কিমানৰ হাবিলাস আছে কোনেও নেজানিলেও বীৰেন শীলৰ অন্তৰত পদ্মাই নিগাজীকৈ বহিছে এইটো ঠিক। আৰু পদ্মাইয়ো বীৰেনক ভাল পাই, কথা-বতৰাত প্ৰকাশ পায়। সোণতৰায়ো বীৰেনৰ দৰে ডেকা এজনৰ তাত পদ্মাক সমৰ্পণ কৰিব পাৰিলে সুখী হয়।

সিদিনা পদ্মা মাকৰ লগত ভাৰতীৰ ঘৰলৈ আহিল। পণ্ডিত গুণ গোবিন্দ ভাৰতীৰ মনত নানা ভাৱৰ খেলি-মেলি লাগিল। পদ্মাক ইমান ওচৰৰ পৰা ভাৰতীয়ে আক্ৰিহে দেখিবলৈ পালে। পদ্মাৰ প্ৰতিটি অঙ্গকে নিৰ্বাখি নিৰ্বাখি চালে। অপৰূপ সৌন্দৰ্য। প্ৰতিটি অঙ্গ নিখুঁত। শিকীয়ে কতো একো খুঁট এৰা নাই।

আৰু মনত পৰিল। সেই নিশা ভেলোক তেৱেই প্ৰাপ্যতকৈও অধিক দি নাৱলৈ পঠাইছিল। বাহিৰত জিপ-জাপ বৰষুণ। গভীৰ অন্ধকাৰ বাতি। ডেওঁ তিতি-বুৰি আহিছিল। তাই চিঞৰি দিব খুজিছিল—মই ভাৰতীয়ে। তাই বাককৈয়ে কঁপিছিল, কাকূতি-মিনতি কৰিছিল। সিদিনা হেনো তাইৰ পাঁচদিন হৈছিল। সেই স্মৃতিৰে নিখুঁত এপাহ পাবিজাত পদ্মা।

মন আক বিবেকৰ তুমুল সংগ্ৰাম । ভাৰতী জুৰুলা হ'ল । প্ৰশ্ন জাগিল— তেস্তে কি পদ্মা ব্ৰাহ্মণ কহা । কিন্তু সমাজে জানো স্বীকাৰ কৰিব ? সমাজ, মানুহৰ সমাজ ?

জোৰ কৰি ভাৰতীয়ে চকুহাল পদ্মাৰ পৰা আনি এবাৰ সোণতৰাক চালে । শৰৎ কালৰ পূৰ্ণিমাৰ জোনটোৰ পোহৰত জোনাকী পকুৱাৰ ধিমিক্-ধামাক পোহৰৰ দৰে, পদ্মাৰ আগত সোণতৰা গ্লান হৈ পৰিছে । সোণ-তৰাৰ সৌন্দৰ্য্যবোধ বাক নলৈ গ'ল, কেনি লুকাল । তেস্তে কি সোণতৰাই অন্তৰৰ পৰাই পদ্মাক বাকী দিলে ! সেয়ে পদ্মা আজি ইমান ৰূপহি ।

—সোণতৰা পদ্মা ইমান ধুনীয়া কিয় ? সোণতৰা উচপ খাই উঠিল ভাৰতীৰ প্ৰশ্নত । সংখ্য হৈ কলে— মোকহে সুখিছে, নিজকে সোধক, মনত নাই জানো ?

—সোণতৰা ! পদ্মাই কিয় বলিয়া কৰিছে ?

—তেজৰ সম্বন্ধ

—নহয়, সোণতৰা, পদ্মা মোৰ কৰি……

—ইকি পদ্মা আপোনাৰ কথা, আপোনাৰ তেজৰ । এনেকথা ভবাতো মহাপাপ ।

—মোক বঞ্চিত কৰাৰ পথ । সোণতৰা, পদ্মা মোৰ তেজৰ কথা নহয় । ই সম্পূৰ্ণ ভুল ধাৰণা

—ভগৱান সাক্ষী আছে— পদ্মা আপোনাৰ ।

—ঠগ, প্ৰবঞ্চনা, সোণতৰা তই মোক প্ৰবঞ্চনা কৰিবলৈ অভিসন্ধি কৰিছ । পদ্মা মোৰ, সমাজে স্বীকৃতি দিয়া নাই, কাহানিও নিদিয়ৈ ।

—নিৰাকাৰ, নিৰ্বিকৰ ভগৱানে চাই আছে, তুমি মোক ভাণ্ডা মই তোমাক ভাণ্ডো, চৈধ্য সাক্ষীক ভাণ্ডিতে কাৰ উপায় ।

—পদ্মা আন কোনো নহয়— আপোনাৰ প্ৰতিকৃতি ।

সোণতৰা ভাৰতীৰ ঘৰলৈ নহা হ'ল । বহুদিন অতিবাহিত হোৱাৰ পিছত ভাৰতী এদিন সোণতৰাৰ ঘৰলৈ আহিল । সোণতৰা নাছিল । পদ্মাই গুণ-গুণাই গান গাই আছিল আৰু হাতেৰে কামো কৰি আছিল ।

হাথে বাটৰ পৰা শব্দ এটা আহি উঠিব কাণত পৰিল— কইণা, অ' কইণা, বোলো ঘৰত আহনে ? পিছে জোৰণৰ জাবখন কোন দিনা আনো ? লগে লগে ভাবতী আহি চোভাল পালেহি । পদ্মাই মিচিকি হাঁহি মাৰি— মৰা বুঢ়াতো, তোৰ তাত কিয় বহিম । ভিৰী মৰা বৰ, তাকে ধাঁড় লব-কৰ । কথা কৈ কৈ থাকি গাৰ কানি-কাপোৰ ঠিক-ঠাক কৰি লৈ অলপ সংযত হ'ল । ভাবতীয়ে কথা সলনি কৰি— মই এতিয়াই বুঢ়া হ'লোনে ? তোৰ দৰে চাৰি-পাঁচজনী বিয়া কৰাৰ পাৰে' । পদ্মাই জাৰি-জোকাৰি বৰপীৰা এখন পাৰি দি— বহ আতা । সোণতৰাই ভাবতীক দেখি এহাত মান কাপোৰ লয়, শহুৰ সহজ ধৰে কাৰণে পদ্মাই ভাবতীক আতা বোলে । ভেলোই জীৱিত কালত ভাবতীক খুৰা বুলি মাতিছিল আৰু সোণতৰায়ে এহাতমান ওৰণি লৈছিল । ভেলো মৰিল, ওৰণি গুচিল, তথাপি ইয়াৰ তাৰ আগত ভাবতীক 'শহুৰ' বুলিয়েই কয় ।

দিনে দুসেৰ মাহ বন্দোবস্ত কৰি সোণতৰা এঘৰ মাহুৰৰ তালৈ মাহ তুলিবলৈ গৈছিল । বোৱাৰ সময়ত কৈ গৈছিল— পদ্মা কলৈকো নেযাবি, বান্দৰ সোমাই চাউল খাব । এই এড়িখিনি আজি শেষ কৰিবি । যেনে আদেশ তেনে কাম । ভাবতী বহিল, পদ্মাৰ হাতৰ টাকুৰি ঘূৰি আছিল । মাজতে পদ্মাই মাত দি-মুখিলে— আতা তামোল খাবিনে ?

—অ' দিয় যদি খামতো ।

পদ্মাই হাঁহি হাঁহি কলে— দাঁত দেখোন এটাও নাই ।

—তয়ে চোবাই দি ভেনেহলে ; ভাবতীৰ কথা তাই নজীৰ হ'ল । কলে - আতা ভেনেকৈ নকৰি, পাপ লেখিব । তই আমাৰ পুৰোহিত বাহুল, তোৰে সৈতে ঠাট্টা-মক্কা কৰিলো বুলিলো ভেনেকৈ ক'ব নে ?

কথাৰ গতি সলনি কৰি ভাবতীয়ে কলে - হেৰ কইণা, পাহৰ'ৰ' খনে পুৰি মাৰে দেখোন ?

—ভেনেহলে ইয়াতে বহ' এই বুলি বেণুনাৰেবৰ মাজতে পীৰাখন দি বহিবলৈ দিলে । ভাবতী উঠি গৈ তাতে বহিল । পদ্মাই খুই-বাতি তামোল দুটা আৰু কেইখিলামান পাখেৰে সৈতে বটাবৰ আগবঢ়াই দিলে । ভাবতীয়ে তামোল কটিলে পদ্মাই গুৰু কৰিলে— আতা, খুৰা লাগিব নে ?

—হেঃ হেঃ তই মোক বুঢ়া হোৱা বুলি ভাবিছ। এতিয়াও পকা জামোণ, একে কামোৰে গুৰি কৰি দিব পাৰে। চাবি নেকি ?

পদ্মাই ঝিলঝিলকৈ হাঁহিলে। পদ্মাব হাঁতৰ টাকুৰিটো তীব্ৰ গতিত ঘূৰি আছে, ভাৰতীয়ে তামোল কাটি কাটি ভাবিলে— সচাকেয়ে পদ্মা ধুনীয়া। জৰাজৰপ সৌন্দৰ্য্য। প্ৰতিটো অঙ্গতে যৌৱনৰ মৃদু কম্পন। টাকুৰি ঘূৰি ঘূৰি অঙ্গল হৈ এবাৰ মাটিত পৰি গ'ল। পদ্মাই হালি গৈ টাকুৰিটো তুলি ললে। বুকুৰ গামোচাখনৰ আচলটোয়েও টাকুৰিটো তুলি লোৱাত সহায় কৰে— বুলিয়েই হয়তো মাটিত পৰিল। বন্ধদেশৰ সৌন্দৰ্য্যই ভাৰতীক আত্ম-হাস্য কৰি তুলিলে। কব নোৱাৰাকৈ হাত দুখন আগ বঢ়িল। ভাৰতীয়ে তহিক সান্ৱতা ধৰিলে। কি সৰ্বনাশ হ'ল। পদ্মা অগ্ৰস্তুত আছিল। হাতখন ঠেলি দি— আতা, পিতৃতুল্য বৃদ্ধ পুৰোহিত ওই, নাবালিকা কন্যা তুল্য মই। ছিঃ—

—তোৰেই কাৰণে মাৰক পিঙ্কিবলৈ কাপোৰ, খাবলৈ ভাত দিছো, মোক মিৰাশ নকৰিবি, য'হা সৰ্বস্ব ধন-সোণৰ গৰাকিনী তই— পদ্মা সোণ। পখিজাগৰ উপায় বিচাৰি পদ্মা কুঠৰীত সোমাল। সৰ্বনা কাৰলে তাই, দিল্লীহাৰা হ'ল তাই। ভাৰতীয়ে এনে স্ত্ৰযোগকে কল্পনা কৰিছিল। পোন চাতেই ভাৰতীও ভিতৰ সোমাল, ছুৰাছৰে পদ্মাক আৱদ্ধ কৰিবলৈ বাওঁতে— 'সান্ৱধান বৃদ্ধ কুকুৰ আক এখোজ আগ নেবাঢ়িবি।' ভাৰতীয়ে দেখে পদ্মাৰ হাতত এখন তীক্ষ্ণ দা। তাই আগবাঢ়ি আহিছে। কুকুৰ ওলা— এতিয়াই— তোক আজি কাটি ছুটুকা কৰিম। ভাৰতীয়ে দেখিলে সান্ৱদ্ধ ঞ্জ-চঙা শূণ্ণ গা মুওমালিনী, ভৈৰৱী, কালামূৰ্ত্তয়ে যেন লেউলেউকৈ জিভা-মুগি ভাৰতীক গ্ৰাস কৰিবলৈ খেদি আহিছে। কঁপি কঁপি ভাৰতীয়ে ভাব ধৰা ওলাই আহিল।

মহতলৰ পৰা আহোঁতে সোণতৰাব সাজ গঢ়ি গৈছিল। দেখে পদ্মাই ধন-সোণ আমন-জীমনকৈ বহি আছে। য'বৰ কাম-ধন কৰা নাই। সোণতৰা আগবিত্ত হ'ল। গ্ৰাসক ছোৱালী মানে জগা জুই। তাতে অকলে এৰি গৈছে। নিশ্চয় কিবা অঘটন ঘটিল। 'কি আ' পদ্মা তোৰ গা ওলাই নহয় নেকি ?' একো কবাই নাই দেখোন। ভোঁকত অস্থিৰ হৈছে।

কিবা আছে যদি দে খাওঁ ।

—একো নাই, মোৰ মন ভাল নহয় বুলি পদ্মা শেঁ লৈ ত উঠিল ।
পেটৰ ভোঁকত তৎ নাপ ই সোণতবাই খোৱা-বোৱাৰ যোগাৰ কৰিলে ।

পদ্মা তোৰ পানী লাগিছে ? উঠি আহোন শাককেটডালকে কুটি-
বাচি দে । সোণকালে হওঁক । ভোঁকত গাতো কঁপিছে । পদ্মা উঠি আহি
শাক কুটি কুটি মাকক প্ৰদান কৰিলে— তই ভাবতীহঁতৰ তালৈ কিয় কয় ?
সোণতবাই বুকখন চিৰিংকৈ উঠিল । আজি অকস্মাৎ এই প্ৰশ্নৰ উদ্ভৱ হ'ল
কিয় ? তেওঁ কি ভাবতী আৰু তাইৰ কথা সন্ধান পদ্মাই নকৰে-পালে ?
সোণতবাই কথাষাৰ পাতলাবৰ বাবে কলে— কাচা ভাত-কাণোৰৰ বাবে ।

—ভাবতীৰ ঘৰতহে ভাত আছেনে ? পৰিষ্কাৰ কৰিলে ভাত-কাণোৰ
য'তে ত'তে পাব পাৰি । তাইৰ কথা শুনি সোণতবাই কঁপনি আৰু বাঢ়িল ।

—ভাবতী আমাৰ গুৰু পুৰোহিত ।

—হয় পাবে ব্ৰাহ্মণ পুৰোহিত । নাম আৰু নামৰ স্বৰ্গ-মন্ত্ৰ
তফাৎ । ভাবতীৰ প্ৰকৃতি পশুতকৈও নীচ ।

সোণতবাই চিৰিং কৰিলে— মই ঘৰত নথকাৰ ইয়োঁগ লৈ কোমো-
বাই ভাবতী আৰু সোণতবাই চিৰিং বৃদ্ধীৰ আভাস পদ্মাক দিলে । নহলে
তাই আজি এনে প্ৰশ্নৰ অৱতারণা কৰিব কিয় ?

— তুদি ডুল বজিছা বীবেন, লতাক বগাবলৈ আঁজৰ লাগে । মাটিত
গাবও পাবে । কিন্তু ভয় হয়, জীৱ-জন্তুৰ গছকত লহপহাঁক বাঢ়ি অহা
আগটো চিঙি-ভাঙি যাব পাবে । সেয়ে লতাই আঁজৰ বিচাবে । আঁজৰ
বিচাৰা লতাৰ ধৰ্ম ।

—বিবেক, বুদ্ধিসম্পন্ন ময়ো এজন মানুহ । মোবো বগজু আৰু
চিন্তা-শক্তি আছে । কিন্তু যি পৰ্য্যন্ত গুণাগাৰিনী ভাবতীৰ কৰ্মৰ পৰা
মোৰ ততীত গৌৰৱ পৈতৃক সম্পত্তি উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰিম, তেতিয়ালৈকে
মই ক্ষান্ত নহওঁ । হয়তো জয়, নহয়তো মৃত্যু ।

বীবেনৰ উদ্বেজননা দেখি পদ্মাই শূন্যিলে— এই একো বুজা নাই বীবেক

—মোব আজু ককাই তামৰ ফলি-মোহৰ, গুণগোবিন্দ ভাৰতীৰ আজু ককাক জয়হৰি পণ্ডিতৰ হাতত থৈছিল। ই প্ৰায় দুকুৰি বছৰ আগৰ কথা। ভাৰতীৰ দেউতাকে এই মাটিত নিজ নাম লগাই ভোগ দখল কৰি আহিছে। প্ৰকৃততে এই জমী আমাৰ, আহোম বজাই দান কৰা জমী। এতিয়া ভাৰতীয়ে কৈছে, ডকাইতি কৰাৰ একমাত্র উদ্দেশ্য আছিল, এই ফলি-মোহৰ? কিন্তু দুৰ্মতিয়ে কিছুবছৰ আগেয়ে তামৰ ফলি-মোহৰ নাই বুলি কৈছিল। এতিয়া সি নিজে ধৰা পৰিল। তাৰ ফলত তামৰ ফলি-মোহৰ আছে। ভাৰতীৰ হাতৰ পৰা যেনে-তেনে ফলি-মোহৰ আনিব লাগিব, যদি নোৱাৰো তেনেহলে এই কাণ্ডৰ মাহত আমি আমাৰ বংশৰ সম্পত্তি ডেবশ বিধা জমী দখল কৰিম। কিন্তু এটা কথা পদ্মা, তোৰ মায়েৰা আজি-কালি ভাৰতীৰ ফলৈ যায় নে নেযায়?

—নেযায়, কিয়?

—জলুকাই বুদ্ধি এটা দিছিল, সোণতবাই এই বাম বৰিৰ পাৰে। আমাৰ এটা ডাঙৰ দোষ আছে, বুদ্ধিৰে পলমকৈ ওলায়।

—অ' বৰশুণ গলে জাপি...

—ঠিকেই কৈছ পদ্মা, আমাৰ কিছুমান মানুহে আকৌ তোৰ মাকৰ বিশ্বাস নকৰে। মাক আমাৰ ফালৰ পৰা এবিয়ে দিছে। কিন্তু মই হলে বিশ্বাস কৰোঁ। তই মাক সুখি চাব পাৰ।

পদ্মাই ভাবি আছিল—বৰ ভুল কৰিলো। ভাৰতীক সিদিনা তেনে ব্যৱহাৰ নকৰাওঁতেন ময়ে এই উদ্ধাৰ কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিব পাৰিলোওঁতেন। বৰ চিন্তামগ্ন দেখি বীৰেনে কলে—তোমালোক ছোৱালীবোৰ বৰ চকুলা। সাধাৰণ কথাতে বৰ বিচলিত হোৱা।

—ভূমি ইমান দিনে মোক কিয় কোৱা নাই। মাইতো আজি-কালি ভাৰতীৰ ফলৈ নেযায়। ময়ে মানা কৰি দিছো। বাক, তামৰ ফলিয়ে জানো মাটি নিব পাৰিব?

—নোৱাৰে, কিন্তু আমাক সহায় কৰিব। দখলহে আছে প্ৰমাণ

—ভূমি জানানে, তামৰ ফলি ভাৰতীৰ ফলত আছে?

—দেখ দেখ প্ৰমাণ। নহলে, সোমাই ফলতৈ সোমোৱা নাই,

কলো খোৱা নাই, ডকাইতিৰ লগত তামৰ কলিৰ কথা ছুটিলহেঁতেন । দাবোণা বাবুই কি কৈছে জানা ? ডকাইতি অনা-অসমীয়া মানুহৰ বাবা হৈছে । গছপেৰা কি, কাক বোলে, এই বিষয়ে অজ্ঞ মানুহে ডকাইতি কৰাৰ প্ৰমাণ হ'ল— সাধাৰণ চন্দুক আৰু আলমাৰীত থকা ধন-সোণহে নিলে, অথচ গছপেৰাৰ খুৰাতে ভাৰতীক বান্ধিও থলে, কিন্তু গছপেৰাত হলে হাত নিদিলে । আচল সম্পত্তি এই পেৰাতহে আছিল, বৈ গল । ভাৰতীয়েও জানে, কিন্তু টাইক জুইবে ঢাকিব নোৱাৰি, ভাৰতীৰ মুখে প্ৰকাশ পালে ।

—তেনেহলে তুমি জানা, ভাৰতীৰ ঘৰতে কলি আছে ?

—আছে, মই চুট । কিন্তু এনে ঠাইত ৰাখিছে যাতে প্ৰাণ গলেও পোৱা নাযায় ।

—নহয়, ফটাকানিত সোণ বন্ধা অসমীয়াৰ নিয়ম । সেইজতে থাকিবও পাৰে । ছয়ো নীৰব হ'ল । পন্থাই কলে— বাক বীৰেন, মই চেষ্টা কৰি চাব পাৰো ।

—পন্থা? তুমি কেনেকৈ ?

—মই নাটক কৰিম বীৰেন । ' যদি ভাৰতীৰ ঘৰতে কলি আছে, গাবা । মোক কি দিবা কোৱা ?

—তামাক.....

—বব ছুট তুমি বীৰেন । যোৱা.....

ঈলপুৰীত ধীৰেনৰ ঘৰ । ডেবকুড়ি ঘৰ মানুহৰ ভিতৰত বীৰেনে একমাত্ৰ এম মান জেৰীলৈ পঢ়া ল'ৰা । চাৰি পুৰামান খেতিৰ মাটি আছে । আটাইখিনি শালী ধানতলী । ভাল খেতি হয় । খাওঁতা মাকলৈ পুতেক । দেখাত বীৰেন ধুৱা, ধুবন্ধৰ । কেৱল ফুৰি থাকে, কাম নকৰা বেন দেখি । কিন্তু কামৰ চেন বোলা মুহূৰ্তটো বীৰেনে অপব্যৱহাৰ নকৰে । খেতি-বাতি' বাৰী-দাগানৰ কামত ক্ৰান্তি নকৰে । তাৰ কাকে কাকে সন্তা সন্মিতি, মেল-মিটিঙো কৰি ফুৰে । মিঠা বৰণীয়া আটিল গঠনৰ দেখ-নিৱাৰ যুক্তক । চৰিত্ৰজ্ঞান, নিৰ্ভীক, বেপৰোস্তায় ।

ডেবকুৰি মানুহবেই নেতা নহয়; অকলস সজ্ঞ-সমিতি, মেল-কৰাবাৰ, লাইজ্বেৰী, আলীবাট, কুল স্থাপন কৰাত বীৰেন আগবঢ়ায় । পন্থাৰ

শ্রমল সোঁত বন্ধ কৰা, চৰণীয়া পথাৰৰ আৱশ্যকতা, সকলো প্ৰকাৰৰ অভাৱ
অভিযোগ উত্থাপন কৰা আৰু সমাধানৰ উপায় উদ্ভাৱন কৰা— কোনোবা
আছে যদি এওঁৱেই বীৰেন । বীৰেন ডেকা চামৰ নেতা । আৰু পদ্মাৰ
আশা-ভৱনাৰ প্ৰতীক— মনৰ মাগুহজন হ'ল বীৰেন ।

বীৰেনৰ সকলো প্ৰচেষ্টাক বাধা দিয়া মানুহ হল— ভাৰতীৰ দল ।
উপলুঙা কৰি সকলো কথাকে উকুৱাই দিয়ে । ডেকা চামৰ ওপৰত বিশ্বাস
নাৰাখি নাপিত চুবুৰীৰ কেইজন বুঢ়া, আদহীয়া, আনকি কেইজনমান ডেকায়ে
ভাৰতীৰ লগৰ লগৰীয়া ।

* * * *

চুখীয়াৰ চুখ গলত বন্ধা । ৰতি শৰ্ম্মাৰো কলমাই পাচিয়ে নধৰা
চুখ হ'ল । এঘাৰ বছৰীয়া ছোৱালী, লীলাৰ বিয়াৰ বন্দোৱস্ত হৈছিল—
নলবাৰীৰ তপেশ্বৰ শৰ্ম্মাৰ লগত । গুণগোবিন্দৰ বামুণ সমাজৰ মানেহী
হাতত পৰাত দ'ৰাৰ পিতাক লক্ষেশ্বৰ শৰ্ম্মাই জাতিদ্রোহী, জ্ঞাতিদ্রোহীৰ
লগত সম্বন্ধ নকৰিব বুলি কৈ গ'লহি । বিপদৰ মহাসাগৰত পৰি ৰতিশৰ্ম্মা
ককুবকাই থাকিল । চাওঁতে চাওঁতে লীলাই বাৰ বছৰত ভৰি দিলেহি ।
অজি শাস্তি হয়, কালি শাস্তি হয় এতিয়া । চাকনি চিৰাখিবৰ বাৰণেতো
এইখন চহৰ নহয় । গাঁৱহে, বোঁতে গোঁটো হয় ।

একো উপায় নাপাই ৰতি শৰ্ম্মা ভেকোৰাম গাওঁবুঢ়াৰ ওচৰ চাপিল ।
গাওঁবুঢ়াই কলে— দেউ, চাৰিওফালে বামুণ, কেৱল বামুণ, খোজ দিবই
নোৱাৰি । তেনেকুলত এজন ল'ৰা নেপায় নে ? ল'ৰা এটা ধৰি আনক
যি খবৰ লাগে দিয়া যাব । কিন্তু গা-খন আপোনাৰ । গাওঁবুঢ়াৰ পৰা
সাহ পাই ৰতি শৰ্ম্মাই ল'ৰা বিচাৰি ওলাল । কতো একো শুংমূত্ৰ নাপাই
আহি আহি পালে হাজো । উজনি অসমৰ পৰা আহি বৰদেউৰীৰ আল
পৈচান ধৰা হিচাবে এজন বামুণৰ ল'ৰা হুয়গ্ৰীৱ মন্দিৰতে আহি আছে ।
আশ্ৰয় পালে ল'ৰাজন থাকিব । পূজাৰীৰ সহায়ত ল'ৰাজনক লৈ ৰতি
শৰ্ম্মা ঘৰলৈ আহিল । গৈয়েই গাওঁবুঢ়াক সকলো ভাঙি-পাঙি কলে— গাওঁ-
বুঢ়া, ল'ৰাজন ৯ম মান জেণ লৈ পঢ়া । এতিয়া তোক মেটিকটো পাচ কৰাই,
দিব লাগে । আৰাৰ ইয়াৰেই বামুণ আছিল । পিতাকে শিৱসাগৰৰ

শিৱদৌলত পূজাৰী আছিলগৈ। তাতেই বিয়া বাকু কৰাট খাঙিল।

—আপুনি বৰ ভাগ্যৱান দেউ। আপোনাবো ল'ৰা নাই, একে-জনী মাত্ৰ ছোৱালী। ভাৰতীয়ে গোৰমাৰি গজাত পেলালে। বিয়াৰ দিনবাৰ ঠিক কৰক। তাৰ পিছত তাক বঙিয়াৰ হাইস্কুলত নাম লগাই দিম।

—ইমান ততাতৈয়াকৈ বিয়া পাতিবলৈ মোৰ যে একোৱেই নাই।

—কি লাগিছে। ধান-চাতল, গাখীৰ-মিঠৈ এদিনতে দিম।

‘আপুনি’ বিয়াৰ দিনবাৰ ধাৰ্য্য কৰক।

গাওঁবুঢ়াৰ কথাত বতি শৰ্ম্মাই বিয়াৰ দিন স্থিৰ কৰিলে। দিনক বাতি, ৰাতিক দিন কৰি খাতি বিয়াৰ সকলো যোগাৰ কৰিলে। বিয়ালৈ আক তিনিদিন বাকী। ভাৰতী বগাবামৰ দোকানতে বহি আছিল, লগতে কবিৰাজ, শাস্ত্ৰী আৰু পণ্ডিত। বগাবাম দোকানীৰ হতুৱাই ভাৰতীয়ে ল'ৰা-জনক মতাই আনি বহুৱালে আৰু প্ৰশ্ন কৰিলে— বোপা, তোমাৰ নাম কি? ঘৰ ক'ত?

—নাৰায়ণ চন্দ্ৰ পূজাৰী, ঘৰ শিৱসাগৰৰ ওচৰ, মেচাগড়ত।

—পিতা-মাতা আছেনে?

—পিতা কেঁচিয়াবাই ঢুকাল, মা মৰিবৰ তিনি বছৰ-ইল।

—পঢ়া শুনা কি কৰিছিলো নে?

—হয়, হাইস্কুলৰ ৯ম শ্ৰেণীলৈ পঢ়িছিলো? কথাখিনি ভাবি-বিস্তি ধাৰে স্মৃতিৰে কৈছিল। ল'ৰাজনৰ অমায়িকতা আৰু পিষ্টাচাৰ দেখি তেওঁলোক মোহিত হৈছিল। ভাৰতী যাবলৈ উঠি— বোপা নাৰায়ণ বৰ ভাল পালো। পিছে পৰহি বিয়া, অজিলৈ দেখোন আমাক নিমন্ত্ৰণ কৰাই নাই।

—মই আচহুৱা ঠাইলৈ আহিছো, কাকো ক'তো চিনি-জানি নাপাই। তেখেতসকলে মাতিব নিশ্চয়।

ল'ৰাজনৰ পৰা বিদায় লৈ ভাৰতী আহিল। পণ্ডিত, কবিৰাজ, আৰু শাস্ত্ৰী বহি থাকিল— ল'ৰাজনৰ লগত কথা বতৰা, কৈ। ভাৰতী গছৰ ওলতে এনেয়ে তহল দি ফুৰি আছে। এনেতে সেইকালেদি ল'ৰাজন আহে। তাক দেখিয়েই— ‘বোপা মই যেতিপদাৰ্থকে চাইছো ব'ৰা। হুৱাৰ গুৰি নাৰায়ণে খোজ লৈছে— ‘নাৰায়ণ, কথা এবাৰ তুমি মোক

সি ঠিয় হ'ল । নকণ্ড বুলিছিলো পিছে দোষে চুব । শত্ৰুৰ পিছত, মিত্ৰৰ আগত । বতি শম্মা মোৰ বৰ আপোন মাজুহ । মই তাক বৰ ভাল পাওঁ । ছোৱালীটিৰ ঘৰ সংসাৰখন হলে আৰু বেছি আনন্দিত হম । বাক যোৱা, কণ্ড বুলিছিলো...

নাৰায়ণৰ আগ্ৰহ বাঢ়িল । বগাবাম দোকনীয়ে দোকানৰ পৰা নাৰায়ণ আৰু ভাৰতীৰ মাজত কথা-বতৰা হোৱা দেখিয়েই মনতে কলে— 'বিয়া হৈছে ভালকৈ ।' কিন্তু বগাবামো আহিব নোৱাৰে, ইহঁত তিনিওজন বহি থকা বাবে । নাৰায়ণে আগ্ৰহ দেখুৱাই— আপুনি কিবা কম বুলিছিল নহয় । কি কথা ?

—তাকেহঁতো ভাবিছো, তোমাৰ সৈতে মোৰ পাৰ্থক্য এইনাকৰ । কিন্তু বতি শম্মা মোৰ অভি আপোন । তাৰ যদি অংকাৰ হয় ? তুমি তেতিয়াহলে মোক কথা দিব লাগব— এই ছোৱালীটো বিয়া কৰাম বুলি । ভাৰতীৰ কথাত নাৰায়ণে কলে— বাক হব সেইটো ।

নাৰায়ণ, তুমি জানা কামৰূপখন বামুণৰ ৰাজ্য । খোজে প্ৰতি বামুণ । তাৰ ভিতৰত তোমাক হাজোৰ হয়গ্ৰীৱ মন্দিৰৰ পৰা কিয় আনিব লগা হ'ল ? কামৰূপত কি বামুণৰ ল'ৰা নাই । তুমি বামুণৰ ল'ৰা হয়নে নহয়, আমি কিবা তোমাৰ পৰীক্ষা লৈছো নে ? কৈছা— বিশ্বাস কৰিছো । ধৰি লোৱা গতি-গোত্ৰ নোচোৱাকৈ তোমাৰ ভনী এজনীকে দিবা জানো ? দিবা, যদি কিবা দোষ থাকে । নকণ্ড বুলিছিলো, কাৰণ তুমি মোৰ নাতি জোৱাই হবাই । কেতিয়াবা হয়তো তুমিয়েই মোক দোষা-বোপ কৰি কবা— 'আপুনি জানি শুনিও মোক আগতে কিয় নকলে । আজিৰ পৰা মই নিৰ্দোষী হৈ থাকিলো । এই ছোৱালীজনীৰ শাস্তি হবব তিনি বছৰ হ'ল । নাপিতৰ ডেকা এজনৰ লগত বিয়াৰ বন্দোবস্ত হৈয়ে আছে । আৰু কিবা-কিবি ভিড়কৰা কথা আছে দিয়াচোন । সবন্ধ লাগিছে বেতিয়া পিছে পৰেও জানিবা । কিন্তু কথা এটা হ'ল— ছোৱালী এজনী ছুট। হ'ল দৰা । সিও যদি দৰা সাজি আছে, তেতিয়া তুমি কৰিবা কি ? কাৰণ ল'ৰাজনে এই পৰিয়ালটোক পুছি আছে । তোমাৰ নিমন্ত্ৰণ পালেগৈ বুলিয়েই ধৰা, পিছত কিবডহে খাম নাৰায়ণ, বতি মই বাৰ নোৱাৰিব ।

আছিলে বোপা ।’ ভাবতী আকৌ কিবি আহি— বিয়াখন কিন্তু চাবলৈ মজাৰ হব । নাপিতৰ ল’ৰাই নিয়ে নে তাইক ছুহিয়েই নিয়া ।’

ভাবতী গ’ল । নাৰায়ণৰ মগজুৰ বিকৃতি ঝটিল । এওঁ বাক কোন ? মোৰ হয়তো ভাবি শহুৰৰ অন্ততম বন্ধু । বৰ ভাল মানুহজন । ইমান খোলা । এৰা, কামৰূপ বামুণৰ ৰাজ্য, খোজে পতি বামুণ, তাৰ ভিতৰত মই— অপৰিচিতজনক... ? ই সত্য নে অসত্য । কাক সোধা যায় । ইয়াত মোৰ চিনাকিয়ে বা আছে কোন ? নাপিতৰ ল’ৰাই নিয়ে নে বামুণৰ লৰাই । অ’ বুজিছো, কামৰূপ উদ্ধ-মুহুৰ দেশ । মুহুৰ বলত ভেৰা কৰি বতি শৰ্ম্মাই মোক ঠগিব খুজিছে । এই কাৰণেইটো ইমান খৰখেলা । বাক... . ।

বাতি তেলৰ ভাৰ । বতি শৰ্ম্মা ক’ত আছে কবই নোৱাৰে । এখন বিয়া— এজন মানুহৰ মুনত । কোনগিনে কি কৰিব । বাতো বীৰেন আক হৰেনে নিজৰ ল’ৰাৰ দৰে সহায় কৰিছে বাবেহে । আহি পাওঁতে বতি শৰ্ম্মাৰ বাতি হৈছিল । আহিয়েই খবত খবৰ কৰিলে— নাৰায়ণ খাবলৈ আহিছিল নে ? উত্তৰত পালে ‘নাই’ । বহুতো বাতি হোৱা কাৰণে বতি শৰ্ম্মাই খবৰ কৰিবকে সময় নেপালে । বগাচাৰ দিয়া-নিদিয়া সময়তে আহি বীৰেনে ছুৱাবত টুকুৰিয়াই টুকুৰিয়াই মাতিলে— খুবা, খুবা, দ’ৰাজন ইয়ালৈ আহিছিল নে ?

—কিয়, নাৰায়ণ নাই নেকি ?

—নাই খুবা, বাতি শুই আছিল, শেষ বাতি চাওঁ যে ছুৱাবখন কেল খাই আছে ।

—ভাৰ বন্ধ-বেহানিবোৰ একা ?

—চুইটকেহটোও নাই কিন্তু ।

—নাৰায়ণ পলাল বীৰেন । পলুৱালে.....

বতি শৰ্ম্মাই বুকুত তুকুৱাই কান্দিলে, কান্দিলে লীলা আক যাক সবস্বতীয়ে । ঘৰখনত কান্দোনৰ বোল উঠিল— বীৰেনে চাই থাকিল ।

আন দিনাৰ দৰে সিদিনাও বগাচাৰৰ দোকানত ৰহি ভেটলোকে আলোচনা কৰিলে । ঈশ্বৰ বোলে নাইহে পণ্ডিত । ৰাইজৰ অপৰাধ কৰিলে ঈশ্বৰে তাক ক্ষমা নকৰে । এতিয়া বেটাই কি কৰে ।

জীবতীৰ কথাত কোনেও একো নেমাতিলে ।

বতিকাশ্ত শৰ্ম্মা বৰ জীৱৰ বিশ্বাসী মানুহ । কাৰোবাৰ উপকাৰ নকৰিব পাৰে, কিন্তু কোনো দিনে জ্ঞানবশতঃ তেওঁ কাৰো অন্যায় কৰা নাই । নাৰায়ণ পলাল, বিয়া ভাগিল— তথাপি বতিকাশ্ত নিবাস হোৱা নাই । আগুৱাই গৈয়ে আছে । আগৰ দৰে বতি শৰ্ম্মাৰ পেটৰ ভাতৰ চিন্তা নাই । তিনিখনকৈ কছাৰী গাওঁ, কলিতাপাৰা, নাপত চুবুৰা মাল এক হাজাৰ তেওঁৰ যজ্ঞনান । সদায় এটা নহয় এটা কাজ আছেই ।

* * * *

গাত বামৰামী, হাতত লাঠি আঁক বোকোচাত টোপোলা এটা দেখি গছৰ তলত বহি থকা যুৱকজন ঠিয় হ'ল আৰু ঘপকে প্ৰশ্ন কৰিলে— 'বামুণপাৰা ইয়াৰ পৰা কিমান দূৰ ?'

টোপোলাটো ইকাকৰ পৰা সিকাকুলৈ সলান কৰি— 'এমাহলমান হব' বতি শৰ্ম্মাই উত্তৰ দিলে ।

—আপুনিও যাব নেকি সেই গাঁৱলৈ ?

—এবা !

—বাতিপালৰ বাবে মোক এটা বামুণ পৰিয়লৰ আৱশ্যক !

—তাৰ মানে তুমিও বামুণ । আহিলা ক'ব পৰা ?

—আহিলো বহুতো দূৰ-দূৰণিৰ পৰা । আপুনি বা ক'ব পৰা আহিল ?

—মোৰ লগত আহা বোপা, মহৰো বামুণপাৰাবে ।

—আপুনিও নিশ্চয় বামুণ,— যুৱকৰ কথাত বতি শৰ্ম্মাই লাহে

লাহে কলে— অৱস্থা লগুণ এডাল আছে, নামত বামুণ, কিন্তু কাৰ্য্যত হয় নে নহয়, আনেহে জানে । বতি শৰ্ম্মাই টোপোলাটো আঁক এবাৰ কাক সলনি কৰিলে । ডেকাই উৎসুকতাৰে সুধিলে— তেন্তে বাতিপাল আপোনাৰ আশ্ৰয়তে কটাৰ পাৰিম, কিয়নো ইয়াত মোৰ তেনে চিনাকি মানুহ নাই ।

—মত মৰ্থাৰে তুলেহে বাখিৰ পাৰিম । তাতে আক এটা কিন্তু আছে । সুমি ব্ৰাহ্মণ সন্তান হোৱা নে নোহোৱা নজানো— মই কিন্তু পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণহে । যুৱকে উৎসাহিত কৰি সুমৰ পিনোলে— পণ্ডিত কি অপৰাধ ?

—অপৰাধ অতি গুৰুতৰ বোপা, জনজাতিৰ ঘৰত খোৱা বাবে আৰু
ব্ৰাহ্মণ সমাজক অবজ্ঞা কৰা বাবে ।

—জনজাতিৰ হাতে-পাকে বন্ধা ? তেন্তে বৰ যিণ লগা কথা ।

ৰতি শৰ্ম্মাই পুনৰ টোপোলাটোৰে কাঁক সলালে । যুৱকে কলে—
দেউ, আপোনাৰ বৰ কষ্ট হৈছে, এটা টোপোলা মোক দিয়ক— মই লওঁ ।

—কষ্ট পোৱা নাই । অভ্যাস আছে । টোপোলা কঢ়িওৱা অভ্যাস
থাকাকৈ বামুণ বোলে । ৰতি শৰ্ম্মাৰ কথা শুনি যুৱকে অলপ হাঁহি মাৰি
কলে— এয়েতো প্ৰমাণ চাবৰ উপযুক্ত সময় । এটা টোপোলা দিয়ক—
কঢ়ি-ই দেখুৱাও বামুণ হয়নে নহয় প্ৰমাণ পাব ।

—বোপা, এনে বহু টোপোলাকে কঢ়িয়ালো, পৰাজয় স্বীকাৰ কৰা
নাই, কিন্তু এটা এনে টোপোলা আছে— পৰাজয় স্বীকাৰ কৰিছো, বৰ
গধুৰ ।

—তাৰ অৰ্থ দেউ ?

ৰতি শৰ্ম্মা মনে মনে থাকিল । জোলাঙাৰ মেকুৰী ওলাই পৰে
বুলি কথাৰ সঁত সলনি কৰি কলে— কছাৰীৰ ঘৰত আঁক কৰা অপৰাধত
মই পতিত ব্ৰাহ্মণ । সমাজচ্যুত । তুমি জানো মোৰ ঘৰত থাকিব পাৰিবা ।

—যদি সঁচা হয়— মোৰ বাবে আপোনাৰ গৃহ উপযুক্ত ঠাই ।

—তোমাৰ পৰিচয় বোপা ?

—দক্ষিণ কামৰূপৰ বুল্লাৱন শৰ্ম্মা শাস্ত্ৰীৰ প্ৰথম পুত্ৰ মই শৰৎ
শৰ্ম্মা । গাঁৱত মতা নাম মামক ।

—অহাৰ উদ্দেশ্য ?

—উদ্দেশ্য বিহীন যাত্ৰা । কথাই কথাই ছয়ো গৈ নজলা মুখ
পালেই ৰতি শৰ্ম্মাই কলে— বোপা, মই বৰ ছৰীয়া মানুহ । মোৰ ঘৰ
এটাই । ঘৰ লেখিয়া আৰু এটা ঘৰ আছে, বিবেচিত হলে থাকিবা । এই
গাঁৱত মোতকৈ কিন্তু বহুতো ধনী-মানী ব্ৰাহ্মণ আছে ।

—হুৰ্জগীয়া শৰীৰটো পেলাই বৈ দিব পাৰিলে বকা, ভাল-বেয়াই
খিচাৰ নাই ।

ছয়োজনে গৈ জোতাল পালে । শীলা জোতালত বহি আছিল ।

বহিৰ্ভাৱে থাকিল। সবস্বতীয়ে চাকিগছা হাতত লৈ আহিল। বতি শৰ্ম্মাৰ লগত এজন অপৰিচিত। সবস্বতীয়ে ওবখিন টানি ললে— লীলাও ভিত-বলৈ গ'ল। দেওনাৰেবৰ আঁবত সবস্বতী দেৱীয়ে সুখিলে— এইজন কোন?

—বাটত পাইছো

—এঃ বাটত পোৱাছে। এনেদৰে কিমান বাৰ পালে, কিমানবাৰ হেৰাল।

—পোৱা নাই অ' নিজে আহি বোকাচাত উঠিছে।

সবস্বতী দেৱীয়ে দুখটি পানী দিলে, ভৰি-হাত ধুই ছয়ো কাঠিতে চাবিত বহিল। লীলাই ছুবোকা ছুবাতি চাহ দিলেহি। চাকিৰ পোহ-বত লীলাৰ অম্পট্ট ৰূপ শবতৰ চকুত পবিল।

চাহ খাই খাই বতি শৰ্ম্মাই পাতনি মেলিলে— কৰ্ত্ত্বুলিছিল নহয়, উদ্দেশ্য বিহীন যাত্ৰাৰ কথা। চাহৰ বাতিটো মাটিত থৈ শবৎ শৰ্ম্মাই আবদ্ধ কৰিলে— অ' ব্ৰাহ্মণৰ ল'ৰা বুলি পৰিচয় দিবলৈকে লাজ হয়।

—বতি শৰ্ম্মাই প্ৰশ্ন কৰিলে— কিয় বোপা, ইমান হতাশ হৈছা কিয়?

—কাৰণ বহুতো। আপুনি ব্ৰাহ্মণ বেতিয়া কৰ পাৰি। তাতে আপুনি মোৰ পিতৃ-শুক তুল্য। মোৰ মনৰ কথা ভাঙি বোৱাত আপত্তি নাই— আশা কৰো আপুনিও শুনি বোৱাত আপত্তি নেথাকিব। মোৰ পিতা বৃন্দাবন শৰ্ম্মা পণ্ডিত মাহুহ। হাইস্কুলৰ শিক্ষক। অঞ্চলটোত বিজ্ঞ জ্ঞানী বুলি পিতাৰ নাম আছে। শিষ্য-প্ৰশিষ্য যজমান দেখাৰ। মাটি বৃত্তিও যথেষ্ট। মুঠৰ ওপৰত আমাৰ অৱস্থা ভাল। সকলোকালে সুখ-শান্তি। পিতাৰ প্ৰথমা ভাৰ্যা নিঃ-সন্তান। আজিও জীৱিত। দ্বিতীয় পত্নীৰ পক্ষৰ মঠ আৰু বাটদেউ সৰগা। বাইদেউ পাঁচটা ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাক। মোৰ মাক বৃত্ত্য হৈছে, মোৰ নামেই ভাব সাকী। মোৰ নাম মামক। মোৰ মাক বৃত্ত্যৰ শিকত তৃতীয়া পত্নীৰ ফালৰ এজন ল'ৰা আৰু চাকিজনী ছোৱালী। তাৰে দুজনীৰ বিয়া হৈ গৈছে। এনেতে বোকা কৰা বহাল মাহুত মাহী মাই কৰাং সৰিপাত অৰুণ হুতা, হুতা, পৰিচয় কৰা।

একনী ছোৱালী গাভৰু হৈছে। তাইৰ আঙুঠি পিছোৱা হৈ গ'ল।
মাহী মাই থাকোঁতে মোবো বিয়াৰ কথা চলিছিল, কিন্তু অন্ন সংস্থান
নোহোৱালৈকে মই বিয়া নকৰাওঁ বুলি কোৱাত, এই বিষয়টো তল পৰিল।
এতিয়া গিতাৰ ঔৰ্থ বিয়া।

—তেখেতৰ বয়স বোপা ?

- পয়ষষ্ঠী বছৰ। লাজ পাইছো... গতিকে।

এনেতে সবস্বতী দেৱীয়ে মাত লগালেহি— বোলো গাত পাৰী
দিয়ে যদি উঠক। চাউল সিজিল। বতি শৰ্ম্মা উঠি গ'ল। বজিয়াৰ
কেবাচিন ডেলৰ চাকিৰ পোহৰত লীলাৰ হৃৎপিষ্ট হ'লিটো— শব্দে দেখা
পাৰু অনিচ্ছা থকা স্বভেদ এবাৰ চাইছিল।

মই

ডেকাবৰ্জীৰ এমাইলমান পূবে শিলিখাগুৰি গাঁৱ। বামহৰি
মৌজাদাৰৰ ঘৰ এই গাঁৱতে। এবাৰ তেখেতেওঁ মৌজা পাইছিল।
কেইবছৰমান মৌজা ধোৱাৰ পিছতে তেখেতৰ হাতৰ পৰা মৌজা গ'ল যদিও
মৌজাদাৰ উপাধিটো কিন্তু থাকিয়ে গ'ল। চৌধুৰী মৌজাদাৰৰ ছোৱালী
অকণ বালা চৌধুৰী। পাঠশালা পাছ কৰি বঙিয়াৰ মাইনৰ কুলত পঢ়ি-
ছিল। গাঁৱত থাকিলেও মৌজাদাৰ সকলো কথাতে চহৰীয়া কেচনৰ।
অকণবালা মৌজাদাৰৰ একমাত্ৰ ছুৱলীয়া ছোৱালী। মৌজাদাৰ বয়সে
আধুনিক; ঘৰৰ পৰিয়ালবৰ্গও তেনেদৰে আধুনিক। জোতা, মোতা, হাতবৰ্জী,
হাত দীঘল ব্লাউজ, একেবাৰে দুটি দুটি ব্লাউজ পিন্ধা ছোৱালী অকণবালা।
তেনেদৰে স্নো-পাউদাৰ, ক্ৰীম সকলোৰে সোৱাদ অকণৰ মুখ মণ্ডলে পাইছে।
বঙিয়াৰ পৰা শিলিখাগুৰি পাঁচ মাইলমান উত্তৰ-পশ্চিমে। বঙিয়াত মৌজা-
দাৰৰ অস্থায়ী বাসভৱন আছে। ইয়াৰ পৰাই অকণবালাই অহা-যোৱা কৰে।
সকলোৰে জন্ম ককায়েক অকণবালাই কলকাতা পঢ়ে। তেখেতৰ

নেধায় । বন্ধু আদিত আহিলে বড়িয়াৰ বঙলাতে থাকে ।

অকণ বালা পঢ়াত সিমান ঢোকা নাছিল কাৰণেই নেকি বড়িয়া হাইস্কুলৰ এজন শিক্ষকে অকণৰ ঘৰতে পঢ়াবলৈ ঠিক কৰি দিছিল । মোমাৰ ভ্ৰেণীৰ বছেৰেকীয়া পৰীক্ষাৰ আগে আগে অকণবালাৰ পেটৰ অসুখ হ'ল । ডাঙৰ ডায়েকহঁতে এদিন শিক্ষকজনক ধৰি মাৰ ধৰো কৰিলে । কথাতো কি ? গাঁৱত হলে আচল অসুখটো জানিবৰ উপায় আছে, কিন্তু ইয়াত জানে কোনে ? ওচৰ-পাজৰৰ মানুহবোৰে বেলত কাম কৰা বঙালীহে । চিকিৎসাৰ বাবে অকণবালাক গুৱাহাটীলৈ নিয়া হ'ল । ভাড়া ঘৰতে বাখি চিকিৎসা কৰাত ভাল হ'ল । অকণ আৰু গাঁৱলৈ নাহিল । গুৱাহাটীৰ ছোৱালী উচ্চ মাধ্যমিক স্কুলত পঢ়িবলৈ ললে । থাকিল ছাত্ৰীবাসত । অকণৰ ডাঙৰ ককায়েক বৰানৰ লগত সদৰৰ বিখ্যাত ধনীৰ দুলাল প্ৰণৱ জ্যোতিৰ বন্ধুত্ব আছিল । গতিকে প্ৰণৱ জ্যোতিও অকণ প্ৰভা দেৱীৰ ককায়েক হ'ল । মৌজাদাৰ পৰিয়ালে মনে মনে অকণ প্ৰভাক প্ৰণৱৰ সৈতে বিয়া দিয়াৰ কথা ভাবিলে । গতিকে অকণ প্ৰভাক এবপ্ৰকাৰ প্ৰণৱৰ তাতে গতাঠ দিয়াৰ দৰে হ'ল । প্ৰণৱজ্যোতি বৰুৱাই অকণক তলৈ তলৈ ফুৰাবলৈ নিয়া বা চিনেমা দেখুৱাবলৈ নিয়াত কোনো বাধা নাই । প্ৰণৱজ্যোতিৰ ভনীয়েকৰ বিয়াতো অকণে কেবাদিনো থাকি বিয়া চালে । গবৰৰ বন্ধত অকণ ঘৰলৈ আহিম বুলি প্ৰণৱৰ লগত ফুৰিবলৈ গ'ল । চৌধুৰী এনেয়ে উভতি আহিল । অকণ আৰু প্ৰণৱে চিলঙৰ এখন হোটেলত এমাহ থাকিল । আকৌ অসুখ হ'ল, পেটৰ অসুখ । এইবাৰ চিকিৎসাৰ বাবে ডাঙৰ ককায়েক বৰান চৌধুৰীয়ে প্ৰণৱৰ সহায়ত চিলঙলৈ পঠিয়ালে । চিলঙত বোলে অকণৰ পেট অপাৰেচন কৰিলে । অপাৰেচনৰ পিছত অকণৰ নাম সলনি হৈ হ'ল— অঞ্জলী দেৱী ।

প্ৰণৱে অঞ্জলীক বিয়া কৰাব, কিন্তু বি, এ, ডিগ্ৰী পোৱাৰ পিছতহে আগেয়ে কৰিব । প্ৰণৱজ্যোতিয়ে পাঁচবাৰ বি,এ, পৰীক্ষা দিলে, ফল প্ৰথম বাৰৰ দৰেই । অৱশেষত প্ৰণৱে এৰা দিলে । মৌজাদাৰ আৰু ডায়েক দুজনে সদৰতে বহু চেষ্টা কৰিও অঞ্জলীক কাকো পঢ়াৰ নোৱাৰাত সাদ্য হতে আহি গাঁৱৰ ঘৰতে আছে । লাক্ষ-পাৰ আদৰ দৰেই আছে যদি

মো-পাউদাৰৰ খবৰ অলপ গাঢ়িছে ।

ভূতপূৰ্ব মৌজাদাৰ বামহৰি চৌধুৰীৰ মাটি-বৃদ্ধি দেখাৰ । মাটিৰ সংক্ৰান্তত ভ্ৰতেশ্বৰ মণ্ডল এদিন মৌজাদাৰৰ তালৈ যাওঁতে অঞ্জলা দেৱীক আঁতৰৰ পৰাই দেখিলে । এনে আধুনিক ছোৱালী সি গুৱাহাটীৰ কলেজত দেখিছে কিন্তু গাঁৱত দেখা নাই । ভদীয়াই কল্পনা কৰিলে... অবিবাহিত ডেকাই যিকোনো এজনী দোখলে যেনেদৰে কল্পনা কৰে । কান নেথাকিলেও এবাৰ মৌজাদাৰৰ তালৈ যোৱাতো ভ্ৰতেশ্বৰৰ কৰ্ত্তব্যত পৰিণত হ'ল ।

মৌজাদাৰৰ ইচ্ছা নেথাকিলেও ডাঙৰ ককায়েক ববীন্দ্ৰ চৌধুৰীয়ে অঞ্জলাক যেনে-তেনে প্ৰকাৰে ক'ববাত গভাৰই— বিয়নো ববানৰ বিয়াৰ পিছৰ পৰাহে ঘৰখন দম্ভখৰিয়ালৰ বাহ হৈ পৰিছে । অঞ্জলাৰ মুখ ইমান চোকা, ছয়োজনী বোয়েকৰ লগত কেঁল কাজিয়া । অমুপযুক্ত পাত্ৰ হলেও মণ্ডলতে গভাৰৰ ইচ্ছা কাৰ ককায়েক ববানে প্ৰস্তাৱ ক'বলত... মণ্ডলে অলপো পলম নকৰাকে গ্ৰহণ কাৰ পেলালে । মাক হেলা বা ককায়েক ছুখু নতুবা বন্ধু-প্ৰান্ধৰ কাৰো দহা-পৰামৰ্শৰ আৱশ্যকতা সি অলুতৰ নকৰিলে । বন্ধু এজনে অঞ্জলাৰ বিষয় অলপ চমু আভাস দাঙি ধৰাত সি কলে— কোন ছোৱালীৰ চৰিত্ৰ ভাল হে ?

বিয়াৰ উলহ-মালহ, ধূম-ধাম চলিল । অধিক তৎপৰ হ'ল দ'ৰা ভ্ৰতেশ্বৰ মণ্ডল । বিয়াৰ দিনো নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিলে ববান চৌধুৰী আৰু মণ্ডলে । কইনাৰ আ-অলকাৰ কাপোৰ-কাণিৰ যোগাৰৰ দায়িত্ব ললে মণ্ডলে আৰু গাখীৰ-মিঠৈ, চাউল-সান্দহৰ দায়িত্ব পৰিল ছুখুৰ ওপৰত । ছুখুৰ গাৰ তং নাই । দিন ৰাতি নোহোৱাকৈ খাটিব লগীয়া হৈছে । বিয়ালৈ পাঁচ দিন মাত্ৰ বাকী । ইটো চহৰৰ ঝিা নহয়, চাহ দোকানত অভাৱ দিলে ঘৰতে আহি পৰিব । চিঠি দি ৰাতিলেও নহব— ঘৰে ঘৰে তামোল-পাণ দি মাটিৰ লাগিব, ভাৰোপৰি মাজুহ বৃদ্ধি নিজে গৈ বা মাজুহ পঠিয়াই ঝিালৈকে আনিবও লাগিব ।

বাৰ চক খানৰ চিৰা, পোন্ধৰ চক খানৰ বোকাচাউল । কুড়ি মৌণ মাখন নকটা মছৰ পাখীৰ আৰু দহদোণ গৰুৰ ভাল পাখীৰ ছুখুৰ

বায়না-পত্ৰ কৰিছে। কাৰণ ই মণ্ডলৰ বিয়া। গ্ৰামস্য মণ্ডলে বাজা। ছুখৰ পৰিবার উষাৰ অৱস্থা আৰু বেয়া। ওচৰ-পাজৰৰ চাৰি-পাঁচটা ঢেকীৰ ভৰণি নাই। ঢেকীৰ চাবে চাবে উষাৰ বুকুৰ ধম্‌ধমনি, পৰহি বিয়া। বতৰ বৰ বেয়া, বোকা চাউল এতিয়াও খানৰ পেটত। আৰু হেলা। হেলাৰ গাত বিয়াৰ কোনো উলহ-মালহৰ চিন নাই— আনন্দ নাই, উদ্দীপনা নাই। একমাত্ৰ সম্ভাৱন ভদ্ৰেশ্বৰৰ বিয়াত হেলাই আনন্দ নকৰাৰ কাৰণ কি বাক। ছুখৰ বেনপাৰ্টি আৰু এই অঞ্চললৈ পোণ প্ৰথমে লাউদ স্পীকাৰ এইখন বিয়ালৈ আহিব— কিমে বিয়া নহব এইখন। তথাপি মাক হেলাই অলপো আনন্দ উছৰ কৰা নাই।

ছোৱালী ঘৰায়াক একো দিব নালাগে, আ-অলঙ্কাৰে পিয়া দিব। কিন্তু নিজৰ সন্মানৰ বাবে— অন্ততঃ এজোৰ পাটৰ কাপোৰ বা এগাদ অলঙ্কাৰতো দিব লাগিব। মৌজাদাৰ বা মৌজাদাৰৰ পৰিয়াল-পৰিজনবৰ্গক জানো মান ধৰিবলৈ সাধাৰণ কাপোৰেৰে হব? অন্ততঃ সেনগুপ্তৰ ধূতি-চাদৰ, লাহি কাপোৰ কিছু লাগিব। এনেদৰে হিচাব কৰি ছুখুৰে দেখিলে এহেজাৰ টকা লাগিব। কিন্তু ভদীয়াই দিছে তাক মাত্ৰ দুশ টকা। ছুখু মহা বিপদত পৰিল।

বিয়াৰ দিন। কোনোৱে এভাৰ চাউল-কল, কোনোৱে বা একটা দৈ, একালে বেঙেনা এখোৰা, কোনোৱে বা এটা লাউ একালে, আনফালে চাউলৰ চৌপোলাৰে ভাৰ লৈ মণ্ডলৰ বিয়া খাবলৈ আহিছে। লাউদস্পীকাৰৰ মাতে গাঁৱখনক তোলপাৰ লগোৱাৰ উপৰিও— তিনি মাইললৈ মণ্ডলৰ বিয়াৰ বাতৰি বিলাইছে। পানী ভৰাবলৈ যোৱা ভিৰোতাই নদীৰ ঘাটতে বস্ত্ৰেক ঠিয় দি, হালোৱাই হাল এৰি থৈ নাঙলৰ মুঠিত ধৰিয়েই লাউদস্পীকাৰৰ হাতত বিত্তোৰ হৈছে আৰু সম্ভব্য কৰিছে... ‘বিয়াৰ দৰে বিয়া এখন হৈছে আৰু’। যন্ত্ৰটো চাবলৈ গাঁৱখনৰ ল’ৰা-ছোৱালীৰ ইমান ভীৰ হৈছে, বিয়াৰ কামত লৰাধীৰ কৰা হালুহৰ ভৰিৰ উজ্জ্বলিত কেইবাটাও ল’ৰা মাটিত বাগৰি পৰিছে আৰু বিলপীয়াবো পাখীৰ-মিঠৈৰ পাত্ৰ হাতৰ পৰা ছিটিকি পৰি আউল লগাইছে।

দিনৰ কাজ-কাৰ ভালে ভালে সমাধা হ’ল। আন দ’বাডকৈ ভদ্ৰেশ্বৰ

মণ্ডলে সোণকালে কইনাঘৰলৈ যাত্ৰা কৰিলে। আন আন বিয়াৰ তুলনাত এইখন বিয়াত বৰযাত্ৰীও সৰহ। দ'ৰা গৈ হীৰাজান গাঁওত সোমাল— তাৰ পৰা সৰু এখন পথাৰ পাৰ হলেই শিলিখাণ্ডবিৰ মৌজাদাৰৰ ঘৰ। এ-ল ডেকাই দ'ৰা আগুৱিলে। দ'ৰা যোৱা বাটৰ মাজত এখন বেঞ্চ, তাতে এটা লেম্প। একুড়িমান ডেকাই বাট আগচি ধৰিলে, তাৰে মাজৰ পৰা এজন ডেকাই দ'ৰাক প্ৰশ্ন কৰিলে— এই নিশাখন, আমাৰ শান্তিভঙ্গ কৰি ঢোলে-ডগৰে আপুনি কলৈ যাব ?

—শিলিখাণ্ডবিলাই।

—কিয় ? প্ৰশ্ন আহিল। দৰাই অলপ সময় থাকি উত্তৰ দিলে—

—বিয়া কৰাবলৈ

—কাৰ ঘৰত বিয়া কৰাব আৰু কাক বিয়া কৰাব ?

অলপ ভবা-চিন্তা কৰি— শ্ৰীযুত বামহৰি মৌজাদাৰৰ ছোৱালী শ্ৰীমতী অঞ্জলি চৌধুৰীৰ লগত। ডেকাহামৰ মাজৰ পৰা কোনোবা এজন বিতলায়া ডেকাই মাত দি— 'হেবি, শ্ৰীমতী নহয়হে শ্ৰীযুতা হব, বাইদেউ আপোনাতকৈ বয়সীয়া। ডাঙৰজনক সৰুয়ে মান্যার্থত ব্যৱহাৰ কৰা ব্যাকৰণৰ নিয়ম। হাঁহিৰ বোল উঠিল। ভৱেশ্বৰে অপমান বোধ কৰিলে আৰু খং ভাবে কলে 'সভ্যামী বোজাই বাখি কথা কব লাগে'। এই আলিবাটেৰে যোৱা চিনাকি অচিনাকি বহুতো দ'ৰা আগুৱিছে, কিন্তু দ'ৰাৰ মুখত এনে কথা কোনো দিনে শুনা নাছিলো। 'কি আমি অসত্য হলো ?' এজন ডেকাই আগবাঢ়ি আহি 'বিয়া বুলিলে বং-খেমালি হয়গৈই, সেই বুলি আপোনাৰ দৰে শিক্ষিত মানুহ এজনে সমাজ এখনক অসত্য বোলাটো গুৰুতৰ অপৰাধ হৈছে।'

—ডেউৰ যুৱৰ পাণ্ডবিটো খুলি দিয়ক, বাইজৰ মাজৰ পৰা কোনোবা এজনে কলে।

—এওঁক আমাৰ গাঁৱৰ মাজেৰে যাব দিয়া নহব, আন এজনে' চিঞৰি চিঞৰি কলে।

—হুইন টকা জবিননা— এটা হলহুন্দীয়া পৰিবেশৰ সৃষ্টি হল। এনেতে এজন ডেকা ওলাই আহি বৰ পতীৰ ভাবে হুই বিজ্ঞপকৰ দৰে কলে—

বাইজ, এখেতক মানে ভদীয়া বাবুক যাব দিয়াই ভাল, নহলে অঞ্জলি আবুয়ে কান্দি-কাটি থাকিব। আকৌ হাঁহিৰ বোল উঠিল—এজনে চিঞৰি কলে ‘লাইতটো ভদীয়াৰ মুখৰ আগত ধৰক। এজন ডেকা বোধহয় গাঁৱৰ শিক্ষিত, আগবাঢ়ি আহি— মণ্ডল বাবু, তোমাৰ মতে এই মানুহবোৰ অসভ্য, যদি অসভ্যবোৰৰ মাজেৰে যোৱাত কোনোবাই তোমাৰ সভ্যতাখিনি ভৰিৰে মোহাৰি পেলাই তাৰ বাবে কিন্তু আমি দায়ী নহওঁ। আমাক উত্তৰ দিয়া, তুমি এই গাঁৱৰ মাজেৰে স্বইচ্ছাই যাবানে ?

জনতাক ঠেলি-হেচি ছুখু আগবাঢ়ি আহি মাটিত দীঘল দি পৰি কবলৈ ধৰিলে— প্ৰজ্ঞাপতি সাক্ষাত ঈশ্বৰ, দোষ হৈছে, সকলো দোষ মৰিষণ কৰক। এশবাই তামোল-পাণ দি মাটিত উবুৰি খাই পৰিল সি।

‘উঠা উঠা ছুখু, তোমাৰ লগত আমাৰ কথা নাই, কিন্তু মণ্ডল ভায়ে-বাই বৰ ডাঙৰ দোষ কৰিলে।’

‘সি একো নেজানে, অজ্ঞ। তাৰ হৈ ময়ে সাক্ষাত ঈশ্বৰৰূপী বাইজৰ ওচৰত ক্ষমাভিক্ষা খুজিছোঁ’ ছুখুৰ কথাত বাইজে দ’বাক বাট এৰি দিলে।

‘দ’ব: গৈ কটনা ঘৰ পালে। তাৰ ভেটি চোতালত থলে হয়— আচৰিত কথা হ’ল যে গৰখীয়া ভাবৰ কলখোকৰ কল ছুটা নাই। বাইজৰ এজনে ঠিয় হৈ কবলৈ ধৰিলে— ‘বাইজ, ইকি কাণ্ড, তেওঁলোকে খাই এবা কলখোকহে আমি গ্ৰহণ কৰিব লাগিব এতিয়া। দেখিছো কলখোকত ছুটা কল নাই।’ ছুখুয়ে বিনীত ভাবে— প্ৰভুসকল, গছৰ ফল, বান্দৰ বাছলীয়ে খাব পাৰে।

—যদি বান্দৰ বাছলীয়ে খাইছে আপত্তি নাই

—ঠাৱতি চিন পাৰ নহয়। এজনে লাইটৰ পোহৰত কলখোক দাঙি ধৰি— বাইজ এইমাত্ৰ চিঙিছে, এটা প্ৰায় ওলাই আছেই; পিছকালে বহি পকা ডেকা এজনে বোলে— ‘দ’বাই কিবা পাণ্ডলা দেখিছিলো, বোৰ-হয় তেৱেই খালে’

‘হেৰ গকজুহে পাণ্ডলে, মানুহে ৰান্ধেহে’

‘দ’বাৰ জেপত চোৱা,’ এজনে কবলৈ পালেহে আন এজনে গৈ

জেপত হাত ভৰাই কল এটা উলিয়াই আনি বাইজৰ আগত দ'ঙি ধৰি—
দেখিছে বাইজ! কল দ'ৰাব পৰাই ওলাল। বোধহয় এটা ইতিমধ্যে হজম
কৰিলেই। এইটো বোধহয় নোৱাৰিলে। ছোৱালীবোৰে গিৰ্জনি মাৰি হাঁহিলে।

‘কলচোৰক শাস্তি বিহা উচিত’

‘আমু তুই যদি ভগৱান তুই হয়, তেন্তে আমাৰ ভনীয়া বাপুই
ভোকৰ তাড়ণাত কল ছুটা খোৱাত অপৰাধ হয় নোৱাৰে।’

এনেতে অইটীসকলে গীত জুৰিলে... বৰ দ'লৰ মকুৱা, দ'ৰাটো থকুৱা

এনেবোৰ কাণ্ড কিয় হবলৈ পালে, হুথুৱে ভাবি ভাবি হুথু পালে।
যি নহুওক বং-ধেমালি, হাঁহি-খিকিন্দালিৰ মাজেৰে বিয়া সম্পন্ন হল।
বিয়াত ইষ্ট-কুইন, ভাই-বন্ধু সকলো উপস্থিত আছিল। কিন্তু কইনাৰ দেউ-
তাক বামহৰি মৌজাদাৰক হলে বিয়াখলিত কোনেও নেদেখিলে। দ'ৰাই
মাৰ ধৰিবৰ সময়ত হুথুৱে শুধিলে—মৌজাদাৰ দেউতা ক'ত? তামাধু লগাই
ব্যস্ত থকা মৌজাদাৰৰ আজীৱন লগুৱা নিংনাবামে কলে—মৌজাদাৰ দৌতা
শুই আছে।

দ'ৰা অহাৰ পিছতে কইনা অহাৰো নিয়ম। যেতিয়ালৈকে কইনা
নাহে দ'ৰা ঘৰ সোমাব নোৱাৰে। গতিকে শাস্তিবানৰ ঢেকীশালতে বিহুনা
এখন কৰি দ'ৰাক শুৱাই ধলে। চাওঁতে চাওঁতে বেলি দুপৰ হলহি, কইনা
আহি নোলায়হে নোলায়। ছোৱালীবোৰে নঙলা বুৰৰ পৰা চকুৰে মণিৰ
পৰালৈকে চাই চাই কইনাৰ আগমমৰ বতৰাৰ আদান প্রদান কৰি আছে।
হথাতে কইনাৰ গাড়ী চকুত পৰিহ আক ঘৰত হলহুল আবহ হ'ল।
কইনা আহিল, কইনা আহিল।

হুথুইতৰ ঘৰৰ পৰা প্ৰায় এশগজমান পশ্চিমৰ আলিবাটতো স্থান
ভাল নাছিল। বাটৰ দুয়োকাষে বাঁহনি, বাহুবোৰ হালি আহি বাটটোক
যেন গিলিহে থব। দ'ৰা অহাৰ পিচতে অলপ বৰষুণ দিয়াত আক গাঁৱ-
খনৰ গৰু, ম'হ বোৱাত এইখিনি ঠাই বোকা হ'ল। গাড়ী নাহে। কইনা
অন্য গাড়ী ভাঙে বৈ থাকিল। হুথুৱে কলে—কেইজনীমান ছোৱালী বন্ধ,
কইনাজনী লৈ আহগৈ' কবহে পালে এজাক ছোৱালী দৌৰি ব'ল। অহা
হুকুনীমানে উজুটি আহি কলে—কইনা আহিব নোৱাৰে, ভৱিষ্যত কালত।

‘আকব্বিহঁত, এইখিনিও বুদ্ধি নহ’লনে । এজনীয়ে জোঁতা জোৰ হাতত
লৈ কইনাজনী ব্লাই আনিব নোৱাৰিলি ।

দুখৰ কথা শুনি ছোৱালী কেইজনী আকৌ গ’ল আৰু উভটি আহি
জনায়ে ‘জোতা খুজি কইনা বোলে নাহে’

সমস্তা বৰ জটিলেই হ’ল । দুখ বৰ বিপাক্ত পৰিল এতিয়া ।
ইমানদূৰ বাট কি কৰা যায় । পণ্ডিতহঁতৰ দোলা এখন আছে, দে লা-
ভাবীতো নাই ? দাঙি অনাতোও অসম্ভৱ । ভাবি-গুণি থাকোঁতে ভ্ৰম্মেৰে
আহি বৰ খং দেখুৱাই গাঁওনে গাঁৱেই । ইয়াতো মানুহ থাকেনে ? পৃথি-
বীত বৰষুণ পৰিছেনে নাট, জল এক আঠু পেক্ । মোৰ নাক-কাণ কটা গ’ল ।

হেৰ শান্তিবাম, বহাগু, হালিবাম কি চাই আছ । আমাৰ গোহালি
ঘৰৰ চিলঙত যে তক্তাবোৰ আছে উলিয়াই আনি পাৰি দে, তেতিয়াতো
কইনাজনী আহিব পাৰিব । এইখিনিও বুদ্ধি হ’লতৰ মগজুত নাই নেকি ?

ভদীয়াৰ আন্তবাস্ত আৰু খং দেখি ল’ৰাহঁতে তক্তাবোৰ পাৰি দিলে,
তক্তাৰ ওপৰেদি জোতাৰে খট-খট কৰি কইনা অঞ্জলি আহি যাত্ৰা কলপুলিব
ওলত ঠিয় হল ।

* * * *

বতি দৰ্শনাৰ পৰা বিদায় লৈ শৰৎ যাবলৈ ওলাল । বিদায়ৰ সময়ত
বতি দৰ্শনাই সুখিলে— বোপা, এতিয়া যাবা কলৈ ?

—এই বহল পৃথিবীখন, ঘূৰি ফুৰি জামো শেষ কৰিব পাৰিম । গৈ
থাকোচোন

—এনেদৰে উদ্বেগহীন হৈ ঘূৰি ফুৰাতকৈ ইয়াতে থাকা । আমাৰ
ডেকামখাই এখন পাঠশালা পতাৰ যো-জা কৰিছে । কিন্তু উপযুক্ত শিক্ষক
পোৱা নাই । গাঁৱত শিক্ষিত মানুহ নাইয়েই, যি হুই চাৰিজন আছে,
তেওঁলোকেও গাঁৱ এৰি চহৰত আছে গৈ । তুমি যদি এইযেৰা অনুগ্ৰহ
কৰা— তোমাৰো মজল আৰু দহৰো মজল হব । সভাপতি ভেকোৰাম
গাওঁবঢ়া আৰু সম্পাদক বীৰেনক মই কৈ দিওঁ, ভাবি চোৱাছোন, মই হলে জোৰ
নবৰো, কাৰণ……’ বতিকাত্ত বৈ গ’ল । শৰৎ দৰ্শনাই শ্ৰদ্ধা নুচক শ্ৰবত—
আৰু কি ?

বতি শৰ্মাই শৰৎ শৰ্মাক লৈ গৈ বীৰেনৰ লগত পৰিয়ে বৰাই
আদ্যোপান্ত ভাঙিপাতি কলে। উৎসাহিত হৈ বীৰেনে যিমান পাৰে সোন-
কালে স্কুলৰ শুভাবস্তু কৰাৰ প্ৰস্তুতি চলালে। শৰৎ শৰ্মাই বতিকান্তৰ ঘৰতে
থাকিল।

এনেয়ে বহি থকাটকৈ এবাৰ ঘূৰি ফুৰি আহোঁগৈ বুলি শৰৎ গাওঁ-
বুঢ়াৰ ঘৰ ওলাল। পুৰোহিতৰ ঘৰত এজন উত্তমুৱা ল'ৰা থকা বুলি গাওঁ-
বুঢ়াই বীৰেনৰ মুখৰ পৰা শুনিছিল। শৰৎ শৰ্মাই পাঠশালাত কাম কৰাৰ
আগ্ৰহ দেখুৱালে। ভেকোৰামৰ আগত আন আন কথা কোৱাৰ উপৰিও
তেওঁৰ জীৱনৰ মূল আভাস এটাও দাঙি ধৰিলে।

গাওঁবুঢ়াই কলে— যোপা, বতিকান্তক তুমি আৰু এটা উপকাৰ কৰি
দিব লাগিব। তোমাৰ মহা পুণ্য হ'ব। ছোৱালজনী নিশ্চয় দেখিছা।
তাইক তুমি গ্ৰহণ কৰা। মই তোমাক জীৱন দি ভাল পাম। ছোৱালীৰ
বিষয়ে মই নকওঁ, তুমি জানি বুজি লবা।' ভেকোৰামৰ কথাত শৰৎ
শৰ্মাই ধীৰে ধীৰে কলে— 'মই এজন উত্তমুৱা ল'ৰা, আতি নাই, শুৰি
নাই, মোত জানো তেওঁ গতাব? গ্ৰহণ কৰাত মোৰ কিন্তু আপত্তি নাই।'

ভেকোৰাম গাওঁবুঢ়াই কলে— 'গুণগেদিনি ভাবতী নামৰ এজন ছুট
প্ৰকৃতিৰ মানুহ আছে। তাৰ কৰলত পৰিলে তোমাবোৰো সৰ্বনাশ ঘটিব
কিন্তু। তাৰ তলতীয়া নহলে ভাই, ভাগী, জ্ঞাতি একো নাই— চলে-বলে
কোণলে অগ্ৰা কৰিবই। বতি শৰ্মাৰ ছোৱালীজনীৰ একমাত্ৰ প্ৰতিবন্ধক
সি! কেইদিনমান থাকোঁচোন সব বুজি পাবা।' ভেকোৰাম গাওঁবুঢ়াই
গৰুৰ পদা গুথি গুথি আকৌ আৰম্ভ কৰিলে— আমি হলো মূৰ্খ মানুহ।
ৰেৱল জানো কাম কৰিব লাগে, পেট ভৰাই খাব লাগে, কাৰো অহিত
নিচিন্তো। তোমালোক ধৰ্ম্মৰ গুৰু, জনা মানুহ, ঈশ্বৰৰ কথা তোমালোকে
জানা। যদি ঈশ্বৰ আছে, তৰ্গৱান আছে, তেৱে এদিন ইয়াৰ বিচাৰ কৰিব।

খুব পুৰাই যিহান আলী নামৰ এজন পয়লাই হেপাই-কেপাই আহি
তাৰতীক কলে— দৌতা ঈশ্বৰ, ভেৰশমান মানুহ আৰু হাল আকৌ
শৰ্মাৰ আহি আপোনাৰ মাটিত হাল খুৰিছে। 'আমি তিনিজনো কামনা

আছিলো। আমার হাল খুলি দি বলে— এই মাটি আমার, তহঁত যা। তহঁতে আমার মাজুহখিনি পলাল, মই দৌৰি আহি বাতৰিটি দিলো আৰু মাজুহ গৈয়ে আছে কিন্তু বাতৰিটি দিয়েই কিষণ আলীয়ে ইফালে-সিফালে চালে আৰু একো কথা নকৈ ভাৰতীৰ পিছফালৰ বাৰীয়েদি ভিৰাই লব মাৰিলে।

হোকাৰ নলীডাল ভাৰতীৰ মুখেতে থাকিল। তপিবলৈকে পাহৰিলে। এনেদৰে কিমান সময় বহি আছিল ভাৰতীয়ে কণ নোৱাৰিলে। শাস্ত্ৰী আৰু পণ্ডিত অহাতহে ভাৰতী চকু খাই উঠিল। ভাৰতীৰ মুখেত মাত-বোল নাই। শাস্ত্ৰীয়ে আৰম্ভ কৰিলে— কি শুনিছো, কলিতাকুছি, হিদ্দাগুৰি, বামুণপাৰাৰ বাইজ বোলে ভৰি পৰিছে? ভাৰতীৰ মুখেত মাত নাই। পণ্ডিতে কলে— ধৰি ললো মাটি নাপিতহঁতৰ, কিন্তু বছাৰী, কলিতা, কেওঁট তহঁতৰ হল কি? আৰু শুনিছে, বতি শৰ্ম্মা: শৰ্ম্মাও বোলে গৈছে।

—সিহঁতে তলে তলে ইমান মাজুহ আৰু হাল যোগাব কৰিছে। অৰুচ পৰ বাপাওঁ, আপুনি পুলিচক কিবা খবৰ-চৰ-দিবালে নে? এইবাৰ ভাৰতীৰ মুখেত মাত ফুটিল— গম্ভীৰ ভাৱে কলে— এওঁলোকক ময়ে হাল বাব দিছো আৰু ময়ে পুলিচক খবৰ দিম। অক্ল'ষ নহব জ্ঞানো?

—মানে? পণ্ডিত আৰু শাস্ত্ৰীয়ে তেওঁ লাগি ভাৰতীৰ পিনে চাই থাকিল।

—মানে আৰু কি? আন আন বছৰত পৰাসনলে মাটি খাইছিল, ধাব দিছিলো, এইবাৰ যেনিবা এওঁলোককে দিলো। মইতো নিজে হালৰ মুঠিত নধৰো, আনেহে মোৰ মাটিত হালবাই খেতি কৰে। এইবাৰো কৰিছে? মই হলো আধিয়াৰ মালিক। তামিয়া চিন নহলে ভাদাচত মুখে বাম, যদি শক্তি আছে নিজে কাটি আনিম। এইটো এটা মাংলী কথা।

প্ৰসন্ন কুমাৰ চৌধুৰী মৌজাদাৰ, বিনোদ শৰ্ম্মা আৰু ভদ্ৰেশ্বৰ গুপ্ত আহি ওলালহি। ডেওঁলোকক দেখিয়েই ভাৰতীয়ে কলে—বেলেগু, অ'বেলেগু তামাখু আন আৰু চাহ কৰ। বিনোদ শৰ্ম্মাই মাত দি প্ৰভুক আজি আনন্দিত দেখিছো।

—নিৰানন্দ কোন দিলা দেখিছাহে? আমন্দত আছে। বদনৈ

তিনিকুড়ি বছৰতো .ডৰকুড়ি বছৰীয়া ডেকাটো ঘেন হৈ আহো ।

মৌজাদানে গহীন ভাবে— ‘পিছে ব্যৱস্থা কৰিছে নে ?’ ভাৰতীয়ে মাত দিব মৌপাওঁতে ভাৰতিয়ে দুৰ্বল মানুহেহে আজয় বিচাবে । আমিতো দুৰ্বল নহওঁ— আমি আজি হালৰ বাইজ মাতিছো । গতিকে প্ৰভুৰ আজি আনন্দ হবৰ কথাই ।’

—মই হলে একো বুজা নাই । মাটি সিহঁতে দখল কৰিলেই

—কোন সিহঁত ? অ’ বীৰেন শীল । বীৰেন শীলক মই বাবলৈ দিছোহে । সি মোক আখিয়া দিব ।

—আক যদি নিদিয়

—তাৰ ব্যৱস্থা পিচত হব । ভাৰতীৰ কথাত কনিবাজে মাত দি ‘আজি কালি বোলে কিবা আঃন হৈছে, নাঙল যাব মাটি তাৰ ।’

—আইনতো হোৱাত বহু আইনেই হৈছে । পিছে সেইবোৰ আইন কিতাপৰ পাততহে গৈছে, কামত হোৱা হাই । গুণগোবিন্দ ভাৰতীক আইন-চাইনৰ কথা নকব । সি এই বিষয়ে সব ঠিক কৰি থৈছে কনিবাজ ।’

—হলেও এখন বাইজ

—দহখন বাইজ হওঁক, সময়ত দেখা যাব । বেলেগ চাহ হল নে নাই ?

সাত গিলাচ চাহ আছিল । চাহ খাই খাই ভাৰতীয়ে কলে—
বাইজে এতিয়া মোক অহা মহাসমৰত জয়যুক্ত কৰক ।

—মহাসমৰ মানে ?

—কিয় শুনা নাই । প্ৰভু মেহাবত উঠিব’ শাক্তীৰ কথাত বিনোদ শৰ্মাই আচৰিত হৈ— হয় নে ? উঠিলেই জয় । প্ৰভুৰ বিপক্ষে শিলিগা-
ণ্ডবি মৌজাত কোন দাবাব ।’

—বিপক্ষে ঠিয় হৈ বহিব পাৰিব ।

—আপোনালোকে এই বিষয়েহে ব্যৱসৰ হওঁক । ভাৰতীৰ কথাত সকলোৱে হুৱন্তৰ দি— আপোনাৰ জয় অবিবাৰ্য্য ।’

শিলিগাণ্ডবি মৌজাৰ পৰা লোকসৰ’তৰ মেহাবত, প্ৰাৰ্থীৰ জিলাৰ
আৰু শক্তি সংক্ৰান্ত বিষয়ক আলোচনা কৰিবলৈ ভাৰতীয়ে প্ৰবাসী পালেই।

প্রথমতে হৰগোবিন্দ ভাৰতীৰ তালৈ গৈ— ডেৰশ বিঘা জমীত কেইজনমান উদ্ধত ডেকা বিশেষকৈ বাঁৰেন আৰু হৰেন বড়োই দখল কৰাৰ বাতৰি দিলে ? মাটি ডৰা যি কোনো প্ৰকাৰে ৰক্ষা কৰাৰ উপায় বিচাৰি ভাৰতীয়ে কলে— মই বাঁৰেনক ঠিক লগাব পাৰো। কিন্তু হৰেন বড়োই জঞ্জালখন লগাই মস্কলত পেলালে। তাতে আৰু এটা মন কৰিছনে, এইবাৰ লোকেলব'ৰ্ডৰ মেম্বাৰত উঠিব খুজিছো। মোৰ উঠাৰ ইচ্ছা নাছিল কিন্তু বাইজে নেৰে। এই কাৰণেহে !' ইমান সময় উকীল হৰগোবিন্দ ভাৰতী মনে মনে আছিল— লাহে লাহে তেওঁ আৰম্ভ কৰিলে— 'মই সেই মাটি খালৈ নেয়াওঁ, আৰু কোনোবা কাহানি ল'ৰাইতো যাব যে আশা কৰিব নোৱাৰি। পাৰিলে তুমি ৰক্ষা কৰা, নোৱাৰিলে এৰি দিয়া।

— ডি, চি, অফিচত দৰখাস্ত এখনকে দিওঁ

— সৰ্বনাশ হব, তেতিয়াহলে সিহঁতৰ দখল প্ৰমাণ হব— আৰু অলপ ভাৰি-চিন্তি উকীল ভাৰতীয়ে কলে সিহঁতৰ লগত মিতমাত কৰাই ভাল দেখে। প্ৰকৃততে সেই মাটি সিহঁতৰহে। আমি সিহঁতক প্ৰৱঞ্চনা কৰিছোঁ।' এতিয়া দিনবোৰ সলনি হল, মানুহবোৰ শিক্ষিত হল, চকু মেল খালে, বেদ-বেদান্তৰ কথা জনা হল, ঠগ-প্ৰত্ৰুকাৰ দিন উকলিল।

— নাপিতহঁতৰ মাটি কিন্তু কলিতা, কোছ, কেওঁট মখাৰ হ'ল কি ?

— সেইটো তোমাৰ দোষ। ডকাইতি সংক্ৰান্তত সিহঁতক সান্থুৰি দিয়াত তোমাক বেয়া পোৱাতো স্বাভাৱিক। আৰু এই পমুৰাবোৰক আশ্ৰয় দিয়াত মৌজাদাৰ আৰু তোমাক বাইজে বেয়া পাইছে। মোৰ বোখেৰে মেম্বাৰত মুঠাই জেয়। ভোট জানো পাবা।

— মৌজাদাৰে মোক সমৰ্থন কৰিছে, তাৰোপৰি পাঁচ গাঁৱৰ বামুণ সমাজৰ মই সভাপতি আৰু জুৰিব মেম্বাৰ। মোৰ জয় অনিবাৰ্য্য। ভাৰতীৰ কথা শুনি উকীলে পেটে পেটে হাঁহিলে আৰু কলে—

— মোক বগাবান লোকানীয়ে কৈছে, হাল বাওতে বোলে শশ মানুহ। ইয়াৰ দাবা বুজা যায়, তোমাক এইবোৰ মানুহে বেয়া পায়। আজি কালিৰ যুগ বৰ বেয়া। যিমান পাবা যায়, সহনশীল হোৱা আবশ্যিক। হুজুৰ ভোটৰ বলত জয় হ'ব, সেইবুলি তোমাক যে সকলোৱে ভাল পায়, এইটো

স্বতঃসিদ্ধ বুলি ধৰি লোৱা উচিত নহ'ব।

ভাৰতীয়ে ভাবিলে আৰু যদি আলোচনাত আগবঢ়া যায় হৰ-গোবিন্দ উকীলে আৰু মুখ খুলিব। গতিকে গুণগোবিন্দ ভাৰতীয়ে কাম থকা বুলি তাৰপৰা উঠিল। প্ৰকাশ নকৰিলে যদিও মনে মনে কৈ উঠিল-উকীল উকীলেই। ভাল দিহা-পৰামৰ্শ নিদিয়ৈ। আনৰ উন্নতি হোৱা দেখিব নোৱাৰে। পইচা দিয়া উকীলেহে ভাল পৰামৰ্শ দিয়ে। বিনা পইচাই ওকালতি কৰিব লাগে বুলি ই মোক হতাশ কৰিবৰ চেষ্টা কৰিছে।

* * * *

পিছ পৰা অঞ্চলটোৰ উন্নয়নমূলক কাম কৰাৰ মানসেৰে শঙ্কৰ সেনা সংঘৰ কেইজন মান প্ৰচাৰকে কিছু আঁচনিও হাতত লৈছিল। তাৰে ভিতৰৰে প্ৰাথমিক বিদ্যালয় এখন স্থাপন-কাৰ্য্য হৈ গ'ল। এই প্ৰাথমিক বিদ্যালয়ৰ প্ৰধান শিক্ষকৰ পদত ত্ৰীশৰং শৰ্ম্মা নিযুক্ত হ'ল। মুষ্টি ভিক্ষাৰ পৰা পোৱা চাউলেৰে এই বিদ্যালয় চলি থাকিল।

হিদলাগুৰিত আংশিকৰূপে প্ৰাথমিক চিকিৎসালয় এখনিও সংঘই আৰম্ভ কৰিলে। কলেবা, হাইজা, বসন্তৰ বাবে হোমিওপ্যাথিক আৰু মেলেৰীয়া জ্বৰৰ বাবে কুইনাইন আদি কম দামৰ ঔষধেৰে চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। বামুণপাৰাৰ পৰা কলিতাপাৰয়েদি এটা আলিবাট দিয়াৰবড়ালৈ নিৰ্ম্মাণ কৰাৰ আলোচনা চলি আছিল। ভবিষ্যতে এই আলিটো গৈ বঙিয়াত সংযোগ হ'ব। এই বিষয়ে বহুল ভাবে আলোচনা কৰিবলৈ কলিতা পাৰাৰ প্ৰাথমিক বিদ্যালয় প্ৰাক্তনত এখন সভা বহিল।

শঙ্কৰ সেনা সংঘৰ প্ৰচাৰক তোৰেশ্বৰ শইকীয়াই সভাৰ ব্যাখ্যা প্ৰস-ক্ততে মহাপুৰুষ ত্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ চমু জীৱনী দাঙি ধৰি কলে— সমবেত শ্ৰদ্ধীকন্দ, প্ৰায় পাঁচশ বছৰ আগেয়ে, গাবো, ভোট, মিৰি-মিছিমি আদি অসমৰ জনজাতীয় আৰু পিছ পৰা জাতিবোৰৰ উন্নতিকল্পে মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে, সমাজ সংগঠন কৰিছিল।

অসমৰ গাঁৱে-ভূঞা, পৰ্ব্বতে-পাহাৰে অসমীয়া ভাষা সাহিত্য সংৰ-্ধিৰ জেতি স্থাপন কৰিছিল। ভাওনা আদিৰে অসমীয়া জাতিৰ সজী-বিত কৰি পুষ্টিছিল। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে আৰু অসমীয়া জাতিৰ এটা অজোৰা

সম্বন্ধ । তেখেতে কৈ যোৱা—

গাড়ো ভোট যৱনে হৰি নাম লয়,
হেনয় হৰিৰ নাম সজ্জনে নিন্দয় ’

গাড়োৰ গোবিন্দ আঠৈ, যৱনৰ জীহৰি আঠৈ, নগাৰ নৰোত্তম আঠৈ
তাৰ সাক্ষী ? তেখেতে আক সহজ সবল ভাষাত কৈ গৈছে— কুকুৰ,
শৃগাল, গম্ভভৰো আত্মা বাম, জানিয়া সবাকো পৰি কৰিবা প্ৰণাম ।

মহাপুৰুষৰ মহা প্ৰয়াণৰ পিছত এই সনাতন ধৰ্ম্মত কেৰোণ সোমাল ।
মহাপুৰুষৰ সকলো আঁচনি আৰু কাম নামঘৰৰ চৌহদততে আৱদ্ধ থাকিল ।
সাধু মহন্ত গৌসাইসকলৰ আওঁকাণ আৰু অৱহেলাৰ কাৰণে অসমৰ পৰ্বত
পাহাৰৰ কথা দূৰতে থাকক আমাৰ গাতে গা লগাই থকা বড়ো কহাৰী-
নকলক এদিনৰ কাৰণেও বা-বাতৰি নললে । কিন্তু মহাপুৰুষে তহানিয়ে
ঘকা, দফলা, পাতকাই পাহাৰলৈ গৈ সত্ৰ স্থাপন কৰিছিল । আজিও এই
অঞ্চল সমূহত সত্ৰবোৰ দেখিবলৈ পোৱা যায় । পাচশ বছৰে এইবোৰ ঠাইলৈ
আমাৰ কাৰো চকু নপৰিল ।

আমাৰ শাসকবৰ্গই এই সুযোগৰ আলম লৈ অসমৰ পাহাৰী
ভাইসকলৰ মাজত খৃষ্টান ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰাৰ উপৰিও অসমীয়া ভাষাকো
এইবোৰ ঠাইৰ পৰা নিৰ্মূল কৰাৰ যত্নবদ্ধ কৰিছে । আমাৰ অৱহেলা
আৰু দোষৰ বাবে এনে ছৰ্ভাগ্যৰ সন্মুখীন হৈছোঁহঁক ।

এতিয়াও সময় আছে, সিবিলাকলৈ স্মৰণ কৰি হিয়া ভৰা মৰম
নিৰ জানিলে, অন্তবেবে ভাল পালে, ন্যায্য আসনত স্থান দিলে, আমাৰ
ঘৰৰ লৰা, আমাৰ ঘৰলৈ উভতি আহিব, যাব কলৈ । ‘চৰাই ঘিমান ওপৰলৈ
থুবক, সি বাঁহটো কেতিয়াও নেপাহৰে ।’ অচল্ল্যত পিছপৰা জাতি সকলো
অসমবাসী । অসমৰ বুকেত থাকি অসমৰ উন্নতি সাধন কৰিব ।

ধৰ্ম্মৰ দিশটো এৰি সমাজ সংগঠক জীৱনকৰণৰ আদৰ্শ জীয়াই
বাখিবলৈ আমি আপোনাৰলোকৰ এই পিছপৰা ঠাইলৈ উধাতু খাই লবি
আহিছোঁ । গুল হাতেবেহে আহিছোঁ, কিয়নো আমাৰ ধন নাই— আছে
মৰল আৰু মহাপুৰুষৰ আদীৰ্শ । খৃষ্টান ধৰ্ম্মৰ প্ৰচাৰকসকলৰ
ধৰে আমি পদাশ্ৰয়িতা সোণ আনিব পৰা নাই বা টকাৰ যোগাও লভ্যত লৈ

অহা নাই, আপোনালোকৰ ওচৰলৈ সহায়, সহযোগ আৰু শ্রমদানৰ জোৰোঙা লৈ আহিছে।

আমি আপোনালোকৰ স্তুধীমূল্যৰ সহায়ত আৰু ডেকা বন্ধুসকলৰ উদ্যোগত এখন পাঠশালা আৰু অতি সাধাৰণ চিকিৎসালয় এখন স্থাপন কৰিছো। আজি সমবেত হৈছোহি— বামুণপাৰাৰ পৰা দিল্লীৰবড়ীলৈ এই পথছোৱা নিৰ্মাণৰ বাবে। ইয়াত যথেষ্ট শক্তি আৰু সহযোগৰ আৱশ্যক হ'ব। গতিকে প্ৰতিজন স্তুধীয়ে ত্যাগৰ ভাব লৈ এই মহান উদ্দেশ্য সফল কৰাত উদ্যোক্তাসকলক উৎসাহিত কৰিব।

উপস্থিত ৰাইজে বৰ আনন্দ পালে। ঘূহৈ চাৰিজনৈ কোৱাকুই কৰিলে— আমি এই বিলাক জানাই নাছিলো ভাই। বৰ ভাল কথা হ'ব। বাৰিষা মূবত গামোছা বান্ধি যোৱাতো আৰু বন্ধ হ'ব। মই হলে এদিন কিয় দহদিন কোদাল মাৰিম ভাই। ভেকোৱাৰ গাওঁবুঢ়াই গদগদ কৰে কলে— আমি সকলোৱে আপোনাৰ কথাত হয়ভব দিছো। আমাক ৰাস্তা লাগে। সকলোৱে হাত চাপৰি বজালে।

আলিবাট লাগে বুলি সভাই প্ৰস্তাৱ ললে আৰু এখন কাৰ্য্যকৰী কমিটিও গঠন কৰিলে। সভাপতি সৰ্বেশ্বৰ বহুমতাৰী, বুঢ়ীয়া সম্পদক হবেন ৰডো, বীবেন শীল। প্ৰতি গাঁৱৰ পৰা দুজনকৈ সদস্যও ললে। কিন্তু সভাত ভাৰতী আৰু শাস্ত্ৰী, কাকতি আদি কবি উপস্থিত নথকাত সমজুৱাই পুস্কু কুমাৰ চৌধুৰী আৰু ভাৰতীক পৰামৰ্শদাতা হিচাবে কাৰ্য্য-নিৰ্বাহকত সোমাই ললে। সভাপতি সৰ্বেশ্বৰ বহুমতাৰী সৈনিক আছিল। চাকৰি ইচ্ছুক দি খেতি-বাতি কৰিছে আৰু মেলদৰবাৰত ৰোগদান কৰে। হুইপুই স্বাস্থ্যৱান, নিৰ্ভীক আৰু দেশ-বিদেশ ফুৰি অভিজ্ঞতা অৰ্জন কৰা মানুহ।

পূৰ্বদমে আলিবাটৰ কাম আৰম্ভ হ'ল। নিৰ্ভী বাতিপুৱা ডেকা সকলে আৰু গধূলি বয়সীয়াসকলে এৰুটাকৈ কোদাল মাৰে। এনেদৰে আলিবাট আহি কলিতাপাৰা পালেহি।

দেখিছা, বোটাটোৰ কাণ্ড! আমাক মানুহ বুলি গণ্যকৰাৰ দিহা।

শাস্ত্রীৰ কথাত কবিবাজে মাত দি— পৰহি হবেন আৰু বীবেন বোলে আমাৰ ইয়ালৈ আহিছিল। কবিবাজৰ কথাত ভাৰতীয়ে হোকাৰ পৰা মুখ এৰি তপৰাই—‘আহ বৰডেকা ভোজ খাবলৈ যাওঁ, তেনেকৈ মাতিলে তুমি যাব পাৰা কবিবাজ, ভাৰতী তেনে নহয়। মঠ লাগে, মন্দিৰ লাগে, কিবা স্কুল লাগে, আছো নহয়। আমাক স্থম্বিৰ লাগিব, দিহা-পৰামৰ্শ আমিহে দিম।’ কবিবাজে লাহেকৈ—‘সভাত নাথাকোতে আপোনাক উপদেষ্টাৰ বাবখন দিছে, উপস্থিত থাকোঁতেই মুখ্যবিষয়খন মানে সভাপতিকে পাতিলে হৈ।’ ‘কথা হল ভয় খাইছে। তুমি নাজানা কবিবাজ। ভয়তে সিহঁতৰ ভগৱন্ত কঁপিছে। মূল হল কিবা সংঘ নে কি। সদৰত ভাত নোপোৱা চুৱাপাত চেলেকা শইকীয়ানে কি, তাকহে ধৰিব লাগে।’ ভাৰতীৰ কথাত কাকতি পণ্ডিতে মাত দি—প্ৰভুৱে শুনিছে নে নাই, সিহঁতে ভেকোৰামক হাত কৰিবৰ বাবে তাৰ পাকতে বন্ধাও খাইছে। যি কছাৰী সি কছাৰীয়ে, যি বামুণ সি বামুণেই। চাৰিটা জাতি ঈশ্বৰে সৃজন কৰি গৈছে। ইহঁত ওলালহি সৰ্ব্বধৰ্ম্ম সমন্বয়

……’ কাকতি পণ্ডিতে মাজতে মাত দি—‘কবাবৰ পৰা এটা বদমাছ ল’ৰা আহি বটিকাস্তৰ ঘৰতে আছে। তাক কেন্দ্ৰ কৰি শৰ্ম্মা, বৰুৱা আৰু শইকীয়া তাৰ ঘৰৰ পৰা ছুটাই হ’ল। কথা কববাতহে শাস্ত্ৰী।

‘এতিয়া সিবিলাক আলোচনা এবক। উপায় চিন্তা কৰক’

‘তুমি কি চিন্তা কৰিবাহে। চিন্তা কৰিব কাকতিয়ে। প্ৰথমে তেওঁৰ কঠিয়াতলী দৰা যাব, তাৰ পিছতহে তোমাৰ মোৰ মাটিত প্ৰৱেশ কৰিব।

—‘আৰু প্ৰভু বুদ্ধি চাওঁক, আলি বাটটো আৰু এতাৰ দক্ষিণেৰে নিলে কাকতিৰ কঠিয়াদৰা বাচি যায়, হিংসামূলক ভাৱে কাকতিৰ একেবাৰে মাটিৰ বুকুয়েদি চিধা কৰিছে’ ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডলৰ কথাত শাস্ত্ৰীয়ে—‘এটা কথা নহয় প্ৰভু, ডেপুটি কমিছনাৰ চাহাবে জানো অৰ্ডাৰ দিছে। হুকুম দিলেহ আলিবাটৰ বাবে মাটি এৰি দিয়াৰ নিয়ম।’ ভদ্ৰেশ্বৰে তৎক্ষণাত মাত দি—‘নিয়ম মতে আলি বাটৰ নক্সা-মেপ আঁকি আমাৰ মাৰফতে এছ, ডি, টি, অফিছত দাখিল কৰিব, তেওঁৰ নাটৰ ওপৰতহে ডি, টি চাহাবে হুকুম দিব। এই বিলাক একো কৰা নাই। ইহঁত মৰিব, চৰকাৰক ধৰি কোনোৱাই বিপেটি কৰে, আলিবাটটো নহয়হেই, অপৰাধ বুলিহে গণ্য হব।

—ভেকোবামৰ মগজুত কি আছে। সি আছে স্বার্থত। মুঠৰ ওপৰত হবেন, বীবেনে বি কয়— সেয়ে তাৰ কথা।

• • • • •

শত্ৰুৰ সেৱা সংঘৰ সম্পাদক, আক বীবেন হবেনে গাঁৱে গাঁৱে বাতৰি দিলে যে— পৰহি একাদশীৰ হালখতিৰ দিনা বাতিপুৱাই বাইজ আহিব লাগিব। হয়তো কোদাল নহয়তো টুকুৰী এটা আনিব লাগিব। যদি কোনোবা তলুপস্থিত থাকে তেনেহলে পাঁচসিকা জৰিয়না।

সন্ধ্যাৰ লগে লগে চাৰিওফালে এই কথা প্ৰচাৰ হলত; কাকতি আহি ভাৰতীৰ ঘৰত সোমাল আক এঘণ্টাজোৰা আলোচনাৰ অন্তত ওলাই গ'ল।

বাতিপুৱা বেলি উঠিছেহে। বাইজৰ হুই-চাৰিজন মানুহ আলি-বাটৰ কামত লাগি পৰিল। হৰিন আক বীবেনে বাস্তা জোখ-মাখ কৰাত লাগিল। এনেতে কাকতি পণ্ডিত আহি আগত ঠিয় হ'ল আক কলে— 'হেবা, মোৰ মাটিত এচাবো নামাৰিবা, ই মোৰ পট্টাৰ জমী— মোৰ পূৰ্ব পুৰুষৰ ভোগ দখলৰ মাটি। দস্তবমতে মই খাজানা ভৰি আছে।' পণ্ডিতে কথাখিনি উত্তেজিত হৈ কৈছিল।

পণ্ডিতৰ উত্তেজনা দেখি, হবেন আক বীবেনে আগবাঢ়ি আহি বিনীত ভাবে কলে— পণ্ডিত বাবু, আপুনি জ্ঞানী, শিক্ষিত। আপুনিৱে যদি আমাৰ সজ উদ্দেশ্যত বাধা দিয়ে, আমাৰ হোজা অশিক্ষিত মানুহবোৰে কি কৰিব ?

—কাকতি পণ্ডিতৰ মাটিখিনি লোৱাই তোমাৰ সং উদ্দেশ্য। এনে উদ্দেশ্য সকল নোহোৱাই ভাল।

—আপুনি তুল বুজিছে পণ্ডিত বাবু, আপোনাৰ এহালিছা মাটিহে বাৰ কিন্তু ওঁলোকৰ কথা ভাবি চাওঁক একঠা দুকঠা পৰ্য্যন্ত হেলাবঙে এৰি দিছে।

—বীবেন বৰ ত্যাগৰ কথা নকৰি ইয়াত। ইয়াত তোৰ বাহাদুৰি নেখাটে। তই আলিবাট বান্ধিবলৈ আমাৰ মত লৈছিলি জানো।

'পণ্ডিত বাবু, এইখন পাকী বোৱা মেল নহয়, আপোনাক যে ছবিব লাগিব,' পৰত্যাগ কৰিলা নায়ক ভেকোবামে মাত দিলে। এনেতে বাইজ

‘জয় হৰি বোলা, জয় বাম বোলা বুলি হৰিধ্বনি দি কামত লাগি পৰিল । পণ্ডিতে হাত দাঙিছিল, হৰেনে চিঞৰি চিঞৰি কলে— বাইজ, খন্তেক বব পণ্ডিত বাবুয়ে আমাক কিবা কব খুজিছে— কথাখিনি কৈ হৰেনে পিছ দিছে মাত্ৰ এনেতে পিছফালৰ পৰা বিমল কাকতি বুলি পণ্ডিতৰ ভতিজাক এজনে হৰেনক লাঠিৰে কোব মাৰিলে যদিও পৰশুৰাম কলিতাই কোদালেৰে আগটি ধৰিলে । তথাপি হৰেনৰ মূৰৰ পিছফালে জোৰে আঘাত পোৱাত সি বাগৰি পৰিল । চোচা ললে বীৰেনৰ পিনে । বীৰেনক কোবাইহে এনেতে কছাৰী য়ুৱক এজনে বিমল কাকতিৰ হাতৰ পৰা লাঠিডাল কাঢ়ি আনি শান্তিৰাম আৰু বিমলক বগবাই দিলে । ওচৰতে এজোপা বাঁহ আছিল, তাতে লাঠিধাৰী এডল মানুহ ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডলে সাজু কৰি থৈছিল । চাৰিওফালৰ পৰা আগুৰি ধৰিলে যদিও, বাইজ আহি তেতিয়া বহুসংখক গোট খাইছেহি, হৰেন আৰু বীৰেনক মাৰিব নোৱাৰিলে । দুয়োদলৰ মাজত যুদ্ধ আৰম্ভ হ’ল । পাণ্ডিত আৰু ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডল খিতাতে অন্তৰ্দ্ধান হ’ল । দুজন কছাৰী য়ুৱকৰ সামান্য আঘাত হল যদিও পৰশুৰাম কলিতাক শান্তিৰাম কাকতিয়ে বাককৈয়ে ধৰিলে । আটাইতকৈ বেছি আঘাত পালে পণ্ডিতৰ ভতিজাক বিমল কাকতিয়ে ।

কোনোবাই গৈ ভুল বাতৰি দিলে ভেকোৰামক, হৰিনক খুব মাৰিছে বুলি । ভেকোৰাম দৌৰি আহিল । বাটতে পালে পণ্ডিত আৰু মণ্ডলক । মণ্ডল এঘৰত সোমাল, পণ্ডিতে সাৰিব নোৱাৰিলে । বাওহাতেৰে দাঙি লৈ পণ্ডিতক মাটিত একথেকেচা মাৰোতে ভৰিত পৰি সেৱা কৰি, গাওঁবুঢ়া কা, মই মাৰা নাই, মই পলাইহে আহিছো । মোক বন্ধা কব, জীউৰ বধ দিছো ।

কাকতি পণ্ডিতক এৰি ভেকোৰাম ঘটনা স্থলিলৈ দৌৰি গ’ল । দেখে হৰিনৰ অলপ তেজ ওলাইছে । বীৰেনে মূৰত গামোছা এখনেৰে বান্ধি দি আছে । কোদাল হাতে হাতে লৈ বাইজ ঠিয় হৈ আছে আৰু বামুণপাৰাৰ বাইজে বাখা দিগ্ৰাব উদ্দেশ্যে থিয় দি আছে । ভেকোৱে এজনৰ পৰা কোদাল কাঢ়ি আনি কলে— কোন আছ আগুৰাঢ়ি আহ, মই আজি অকলে পণ্ডিতৰ মাটি খান্ধি শেষ কৰিম । তাকে দেখি বাইজে হাতে হাতে কোব লৈ আলিবাটৰ কামত লাগিল । বামুণপাৰাৰ বাইজ অঁতৰি গ’ল ।

বিমল কাকতিক পাণ্ডিত জবাই আন্দাজাললৈ লৈ গ’ল । ভাৰতীও

বহি ধকা নাই। কাজিয়া লাগো নেলাগো অৱস্থাতে চিঠি এখন দি নলবাৰীৰ পুলিচ থানাত খবৰ দিয়ালে। পুলিচ আহি বীৰেন, হৰেন বড়ো আৰু পৰশুৰাম কলিতাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰিলে।

এদিন পিছতে ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডল আৰু কাকতিয়ে কলিতা জাতিৰ মেল আহ্বান কৰিলে। কলিতা জাতিৰ মেল বহিল। মেললৈ কোনোবা আহিল, কোনোবা নাহিল। কাকতি পণ্ডিতে কলে— আমি ক্ষত্ৰিয়ৰ বংশধৰ। বুৰঞ্জীৰ পাতে পাতে আমাৰ গুণানুকীৰ্ত্তন। সেই বামো নাই, অমোধ্যাত নাই। আমাৰ বীৰত্ব কলৈ গ'ল। নহ'লেনো কেইবাবমান কছাৰীৰ হাতত আমি লাক্ষিত হব লাগে নে? ইয়াৰ অন্যতম কাৰণ হ'ল— আমাৰ একতা নাই। সময় আহি উপস্থিত হৈছে, আমি এডাল জৰীবে বান্ধ খাওঁহক— দেখিব আমাৰ শক্তি।

দুখু ঠিয় হ'ল। আমি মুকশমতি মানুহ, মেলত আমাৰ কথা কোৱাৰ অভ্যাস নাই। কাকতি আমাৰ জাতিৰ ডাঙৰ মানুহ। তেখেতে কাজিয়াত যোগ দিয়াতো বৰ দুখৰ বিষয়। বৰং তেখেতে আমাৰ দৰে অজ্ঞানবিলাকক হাকহে দিব লাগে। গতিকে আৰু যাতে আমাৰ মাজত কাজিয়া-পেচাল নহয়, আমি সকলোৱে চেষ্টা কৰা উচিত। আলি বাটতোৰে কছাৰীসকলেই হে যাব এনে নহয়। আমি কলিতা জাতিৰ মানুহো যাম।

আন এজন আদহীয়া মানুহ ঠিয় হ'ল। এওঁৰ নাম কৃষ্ণকান্ত ডেকা। তেওঁ কলে— দুখু ককাই সঁচা কথা কৈছে। আমাক একতা লাগে। কিন্তু এই একতা ভালৰ কাৰণেহে লাগে। আমি ভাবিছো ইয়াৰ ভিতৰত কিবা বেলেগ কাৰণ থাকিব পাৰে।

ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডলে কথাটো জটিল কৰিবৰ কাৰণে উঠি আবহ কৰিলে— ভিতৰুৱা কাৰণ হ'ল হিংসা। বাস্তাটো আৰু অলপ দক্ষিণেৰে গলে কাকতি দাদাৰ মাটি নপৰে। আৰু নিয়ম মতে চৰকাৰে এই আলিবাট বান্ধিবৰ বাবে অহুমতি দিছে জানো?

মণ্ডলৰ কথাৰ উত্তৰ দি ডেকা উত্তৰ ঠাকুৰীয়াই কলে— ইয়াত কু-অভিসন্ধি আছে। কাজিয়াখন লগাই দি পণ্ডিত আৰু মণ্ডল পলায় কিয়? যদি কিয়ল কাকতিক মাৰি শেষ কৰি দিলেহেঁতেন। দুটা দলৰ কাজিয়া

কম বেচি মাৰ্খ-ধৰ হ'বই। জনাবুজা মাছুহে ভাঙি দিবহে লাগে। বাস্তাভে আৰু অলপ দক্ষিণে নালাগে গোটেই দক্ষিণেদি গলেও আমাৰ বাইজৰহে মাটি যাব, কিবা চৰকাৰৰ যাব নে? কছাৰীবোৰক কিয় দোষ দিছে। পৰন্তু কলিতা কিবা কছাৰী নে? ডেকা ল'ৰাৰ ভিতৰত আমাৰ ল'ৰাই দেখোন বেছি সংখ্যক।

জাউবীয়ে জাউবীয়ে হাত চাপৰি পৰিল। এইবাৰ আকৌ হুখু উঠিল— “আমি সদায় ইয়াতে থাকিব লাগিব। আতা, পিতামহৰ দিনৰ পৰাই কোহ, কেওঁত, কলিতা, বামুণ, নাপিত, কছাৰী মিলিজুলি আছোঁক আৰু থাকিমো। এখন পথাৰত আমি গৰু চৰাও, এটা নদীত একেটা ঘাটেতে পানী খাওঁ। বাতিপুৱালেই মুখ দেখা-দেখি হয়। এনেস্থলত কাকিয়া কৰো কেনেকৈ? মিলা-প্ৰীতিৰে থকাৰ উপায় উলিয়াওঁক।

এনেবোৰ কথা শুনি কমল কাকতি, পণ্ডিত আৰু ভজেশ্বৰ মেলৰ পৰা উঠি গ'ল আৰু ভাৰতীৰ ঘৰত সোমাই গোপন আলোচনা কৰিলে। পুৱাৰ গাড়ীত ভাৰতী আৰু কাকতি গুৱাহাটী মূৰা হ'ল। ডেপুটি কমিছনাৰ ৱাটাৰফ্ৰেক লগ ধৰিবৰ বাবে। আশুতোষ ব্যানাজী উকীলক লগ ধৰি এখন আবেদন কৰিলে। আবেদন খনত লিখা আছিল—

শিলিখাশুৰি মৌজাত ভীষণ অশান্তি। আলিবাট এটা বন্ধাৰ সূত্ৰ-কৰি এক বড়যন্ত্ৰকাৰীয়ে বিভেদ সৃষ্টি কৰিছে। যোৱা ১৮ ফাগুনৰ দিনা ছুই দলৰ মাজত ভীষণ সংঘৰ্ষ হয়। চাৰিজনমান সাংঘাটিকৰূপে জখম হয়। তেওলোক এতিয়াও হাস্পাতালতে আছে। গতিকে দয়ালু ডেপুটি কমিছনাৰ চাহেবে, আলিবাটৰ কাম বন্ধ ৰাখি— তাত আইনৰ ধাৰা প্ৰয়োগ কৰি বিহিত ব্যৱস্থা কৰক।

কছাৰী বুদ্ধসকল উচ্ছত। আইন শৃঙ্খলা, আদালত কাছাৰী চৰকাৰৰ একোকে নাৰানে। মাত্ৰ বড় টুপী পিন্ধা পুলিচকে ভয় কৰে— মহোদয়ক প্ৰাৰ্থনা— যাতে আলিবাটত পুলিচ পহৰাৰ ব্যৱস্থা কৰে, নহলে বহুতো মানুহৰ প্ৰাণনাশৰ আশঙ্কা আছে.....

উকীলে আবেদনৰ কথাখিনি ইংৰাজী ভাষাতে চাহাবক বুজাই দিলে। চাহাবে বিশেষ একো বিলিখি মাত্ৰ লিখিলে— ‘অ’ চি নলবাৰী টেক

বাতি কলিতা জাতিৰ সজাত একো নহ'ল। পুৱা কেইজনমান ডেকা আৰু ছুখু গৈ ডেকোবামৰ ঘৰত উপস্থিত হ'ল। ডেকোবাম কাঠিতে বহি বাহৰন কৰি আছিল। ছুখু দেখি—বহা, বহা ছুখু, অ' ল'বাইতো আহিছে বহ, এইবুলি ফাঙনাৰ হতুৱাই চাৰি পাৰি দিৱালে। আটাই কেইজন বহিল। ছুখুৱে ভয়ে ভয়ে কথাটো উলিয়ালে— পুৱা, হল কি, কোনো দিনে নোহোৱা-নোপোজা কথা-কাণ্ড ঘটিল? বৰ শুক গভীৰ ভাবে ডেকোৱে কলে— কি হ'ল, একো হোৱা নাই। হৰিন আৰু বীবেনক প্ৰাণে মৰাৰ কথা আছিল, নোৱাৰিলে। জন্ম দিয়াত বাৰ অধিকাৰ নাই, মৃত্যুতো তাৰ অধিকাৰ নাই। তাক নি জেলত থৈছে, সি যদি মাজুহ হয়, মাজুহৰ দৰে কাম কৰিব। তাৰ মূৰটো কাপিছে, ফালক। সকলো ল'ৰা-ছোৱালী ধপচ ধপচকৈ পৰে, কান্দি কান্দি আৰু ঠিয় হয়। আপদাৰ কৰিলে আৰু কালোন বাঢ়েহে। মই মুঠেও খবৰ লোৱা নাই। ছুখু, সিদিনা বৰ ভুল হব ধৰিছিল দিয়া, কাকতক ধৰিছিলো আৰু এক আফাল মাৰিলে শেষেই হয়। তোমালোকৰ ভনীয়া পলাই ভালেই কৰিলে নহলে... । ডেকোৱে কথা বন্ধ কৰিলে, ডেকা কেইজন আৰু ছুখুও মনে মনে বহি আছিল—। ডেকোবামে আৰু আবন্ত কৰিলে— কিবা বোলে কলিতাৰ সমাজ পাতিলা তোমালোকে? আমাৰ সেইবোৰ নাই। ইথাং ডেকো উত্তেজিত হৈ উঠি— 'ছুখু, তোমালোকৰ বিমান কলিতাৰ মাজুহ আছে, কালি বিলৰ পাৰলৈ আহিবলৈ দিবা। মই অকলে যাম, মাজু ফাঙনা থাকিব লাগি দিয়া হৈ। এদিনৰ কাৰণে দেখুৱাই দিওঁ শক্তিৰ পৰিচয়। কিন্তু বাহৰ ডলত চোৰৰ দৰে চুপি থাকি নামাবো। জানা, সিদিনা বাতি হৰিন আৰু বীবেনক প্ৰাণে মাৰিবলৈ ভাবতীৰ চ'বাত তোমালোকৰ ভনীয়া, শাৰী, কাকতিহঁতে ফুচুচাই মেল পাতিছে। হৰিনৰ হাতত লাগি এডাল দি প্ৰমাণ চাব পাবিলে হৈ, বাপেকৰ বেটাই দেখুৱাই দিলেহেঁতেন।

ছুখু, সিহঁতৰ ভাগ্য ভাল। মই থকা হলে কিমান সাতি কৰিব লাগিলেহেঁতেন সবৰ কেৱল দেখিলাহেঁতেন। এতিয়াও সময় আছে।

“পুৱা, এনে বড়বড় কথাৰ তু আমি নাপাই— শোৱা কলে কয়ে

প্ৰথমে বাধা দিলোহঁতেন। অন্ততঃ আপোনাক আগধৰি জনালোহঁতেন।

এনে সময়তে বামুণপাৰাৰ গঙ্গাবাম আৰু গণেশে ভেকোৰ চোতা-
ললৈ ভূমুকি মাৰি চোৱা দেখি ছুথৰে মাত দিলে— তহঁত দেখোন, আহ,
আহ। সিহঁত ছয়ো আহো নাহো কৰি চোতাল সোমাল। ভেকোৱে কাণ্ড-
নাক মাতি— আৰু ছুথন চাৰি দে, কোনোবা মৰিল নেকি অ’ দেখোন
কান্দো কান্দো লগাইছ ? ভয় নাই ক, মই শুনিবৰ কাৰণেই বহি
আহোঁ। ভেকোৰ কথাত সাহপাই গণেশে কলে— ছুথকাই, পৰন কাকা আৰু
শান্তিবাম কলিতাক হিঁদলাগুৰিৰ বাইজে বৰ লটি-ঘটি কৰিলে। মূৰ খুৰাই
মুখত হাঁই ঘ’ছি দি ভঙা টিং বজাই বজাই শোভাযাত্ৰা কৰি ভাৰতীৰ
খবৰ আগতে থৈ গ’লহি এইমাত্ৰ।

পাৰগুহঁতে বৰ বেয়া কাম কৰিলে। ভেকোৰ কথা শুনি সিহঁতে
ইটোৱে সিটোৰ মুখলৈ চালে। কাৰো মুখত মাত বোল নাই। ভেকোৱে—
দুখু, কুক-পাণ্ডৱ যুদ্ধ আবন্ত হ’ল। সিহঁত ভাই-ককাইহে আছিল বোলে।
শকুনিৰে কুট পাখা খেলিছিল, কোঁৱৰ আৰু পাণ্ডৱৰ মাজত। যুদ্ধ লগাই
দি বং চাইছিল। তহঁতে এইবোৰ ভালকৈ জান। আমি মুকথ। ভেকোৰ
কথাত গঙ্গাবামে মাত দি— ‘আৰু এটা ডাঙৰ খবৰ আছে, আজি দোক-
মোকালিতে পমুৱাৰ দ্বাৰাই ভাৰতীয়ে বীৰেনহঁতে কৰা খেতিবোৰ কাটি
নিয়াইছে।

ভেকোৱে তৎক্ষণাত কলে— দুখু, এতিয়া বৃদ্ধিলি ওবহীৰ ওব ক’ত ?
ই সকলো শকুনিৰ কাণ্ড। পুলিচৰ হতুৱাই বীৰেনক ধৰি নিয়ালে আৰু এই
ছেগতে তাৰ কাম হাটিল কৰিলে। লাভ কাৰ হ’ল ? ধান নিজাব যোৱাই
নাই। একেবাৰে কুমলীয়া ধান। লাভ নহল পমুৱাহঁতৰ। নহল নাপিত-
নংলৰ। মাজতে ভাৰতীৰ জেদ পুৰণ হ’ল।

আটাই কেইজন নিমাত হৈ বহি আছিল। মেৰ্গাই মাজে মাজে
দুই-এচিলম ধপাত দি গৈছিলহি। ভেকোৱে কলে— যুদ্ধ আৰু এখন
হব। ডেকাহঁত তহঁতে গুণগোবিন্দক ঠিক কৰ। নহলে ইয়াত শান্তি
হবই নোৱাৰে। মই এদিনতে ঠিক কৰিব পাৰো। তহঁতৰ বামুণ কাৰণেহে...

আটাইকেইজন উঠিল। মুখবোৰ শেঁতা পৰা। ইফালে সিকালে

চাই এখোজ ছুখোজ কৰি আগ বাঢ়েহে, জেকোবামে কলে— ডেকাইঁত, ভয় খাইছ। জেকোবৰ বাজ্যত কাৰো ভয় নাই। মোৰ কথা কৰি, তহতক বাট এ ব দিব। সিহঁত গ'ল কিন্তু কাৰো মুখত মাত-বোল নাই। পৰেদে কলে— 'এব বীৰ মানুহ অ'।

—মোৰ এনে হৈছিল— তাক সেৱা কৰিবলৈ মম গৈছিল।

—প্ৰকৃত বীৰ পুৰুষৰ ধৈৰ্য্য অসীম। হুথুৱে মাজতে মাত দিলে।

—পৰেশ, তহঁত ইপিনে আহা বুলি স্বৰত হাইঁকাৰ। আমাক খবৰ কৰিবলৈ পঠাই দিলে। কছাৰীপাৰাত সোমাইহে মনত পৰিল, যদি কঙ্গীৰামহঁতৰ দৰে আমাবো হুয়? গঙ্গাৰ কথাত জগতে মাত দি—

—সেই কাৰণে মই মতা নাই ভাই। উঠি নহালৈকে মোৰ জীউ নাছিলেই।

হুথুৱে কলে— 'ল'বাহঁত, ভাৰতীয়ে ধান কাটি অনালে যেতিয়া কাজিয়া আক হব। এতিয়া কোন মৰে কোন থাকে?

* * * *

গুৱাহাটীৰ পৰা ভাৰতীহঁত আহি বাহিৰে বাহিৰে নলবাৰীৰ ধানাত সোমাল আৰু ভাৰপ্ৰাপ্ত বিষয়া বুকোদৰ হাজৰিকাৰ হাতত আবেদন খন দিবলৈ ভিতৰলৈ গ'ল। ভাৰতীয়ে কাগজখন দি— দেখিছে, হাজৰিকা হাতে হাতে লিখি আনিলো। চাহাবৰ গা ভাল নহয়, আজি কাছাৰীলৈ অহাই নাই। গলো স্বৰলৈ— মই যোৱা শুনি চাহাব উধাতু খাই লৰি আহিল। ঘটনাটো আদিৰ পৰা অন্তলৈ ভাঙি কলো— শুনিয়ো আপোনাক খং কৰি নলবাৰী ধানাব অ, চিয়, কি কৰিছে? কথা শুনি বুকোদৰ হাজৰিকাৰ কঁপনি উঠিল। মোৰ ওপৰত চাহাবে খং কৰিছে?

ভাৰতীয়ে লাহেকৈ— কৰিছিল, পিছে ময়েই প্ৰশংসানুচক ভাবে আপোনাক বচাই দিলো। হাজৰিকাই আন্ত-ব্যস্ত কৰি— মই নিকপাই প্ৰকৃ, মাকী বাদী:..... ভাৰতীয়ে মাজতে মাত দি— মই কৰিম নোৱাৰা কাম একো নাই হাজৰিকা। আপোনাৰ প্ৰমোচন অনিবাৰ্য্য। আজি চাহাবক আপোনাৰ বিষয়ে খুব কলো। এতিয়া আপোনাৰ কাম আনত কৰক। এটা কথা হাজৰিকা, শৰুৰ সেৱা নকৰে নইকীয়া যে শৰী

ভুলটিয়াবজন । চবকাবব বিকছে কথা কৈ ফুবে । আজি কালি বোলে কিবা কমিউনিষ্ট পাৰ্টি ওলাইছে তাৰে লেকছাৰ দি ফুবে সি । সংঘটো কেৱল দেখুৱাবব বাবেহে । সিহঁতৰ লগত আক এজন চোৰ-তোৰ হ'ব, বড়িকান্তৰ দৰে আছে । তাৰ প্ৰতিও নজৰ ৰাখিব । এইবিলাক কথাও মই আটাৰ স্ক্ৰেই চাহাবক ভাঙি-পাতি কৈছো । চাহাবে আপোনাৰ আগত কবলৈ কোৱা বাবেহে.....

— এই বেলি মই বেটাহঁতক গক সাঙোৱা দি বাক্সি আনিম নহয় !

নলবাৰীৰ অ'চিয়ে নাপিতপাৰা আৰু কলিতাপাৰাৰ প্ৰায় কুড়িজন পশ্চিচজন যুৱকক গ্ৰেপ্তাৰ কৰিলে । পথাৰত হাল বাই ৭কো অৱস্থাত কেইবাজনো কছাৰী যুৱককো গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হ'ল । অঞ্চলটোত সজ্জাশৰ সৃষ্টি হ'ল । ভয়ত মানুহবোৰ পেপুৱা লাগিল ।

থানাৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত বিষয়া বুকোদৰ হাজৰিকাৰ এটা সোণালী স্মৃযোগ মিচিম । গ্ৰেপ্তাৰ কৰিলেই টকা । হাতত হেণ্ডকাপ লগাই চাবি বন্ধ কৰিলেই— আহিল টকা— খুলিলে চাবি । মহাপয়োভবে ভাৰতীৰ দৰত পঠাছাগলী মাৰি ভোজ চলিল ।

কলিতাপাৰাৰ পৰা অস্তিহান গৈ হিদ্দলাগুৰি পালেগৈ । পথাৰতে পাৰ্ঠক, দৰতে পাৰ্ঠক ব'তে পাই ত'তে গ্ৰেপ্তাৰ কাৰ্য্য অবাধ গতিত চলি থাকিল । হাইজা কলেবাৰ ভয়ত পলোৱাৰ দৰে মানুহবোৰ দিহা-দিছি পলাবলৈ ধৰিলে । দৰত থাকিল ল'ৰা-তিবোতাবোৰ । গাঁৱত হাই উকমি হাই-খিৰিন্দালি বন্ধ হ'ল ? নাম দৰত ডবা-কাঁহৰ শব্দও নাইকীয়া হ'ল । সাজ লাগিলে গাঁৱত বাতি ছপৰ হোৱা যেন অনুমান হয় ।

ভাৰতীৰ দৰত মেল বহিল । এই কেইদিন মেলৰ কোৰ চৰা । কবি আজ, শাস্ত্ৰী, মণ্ডল, কাকতিক সাহোখন কবি ভাৰতীয়ে কয়— 'মোৰ বখা ঠিকটো, মই সিহঁতক ৰেতি কৰিবলৈ দিছিলো । মাটি মোৰ, ধান মোৰ দৰলৈহে আহিব— আহিলটো ? আৰু এই শব্দৰ সংঘ, আজিহাঁট কুল — ৰবিলোৱা শেষেই হে... হে... হে...'

এবাব

অশান্তিময় পৰিস্থিতিৰ ভূপাই সুযোগ সন্ধানী আমেৰিকান বেপ্তিষ্ট মিছনৰ তিনিজন প্ৰচাৰক আহি নিগিখাণ্ডৰি মৌজাৰ কলিতাপাৰা গাঁৱত উপস্থিত হ'ল। এজন আমেৰিকান চাহাব, বাকী দুজনৰ এজন মাত্ৰাজী আনজন বঙালী চাহাব। কলিতাকুলিলৈ আহি প্ৰথমতে ভেকোবাম গাওঁ-বুঢ়াৰ ঘৰত প্ৰৱেশ কৰিলে। হলৌ চোলা পিন্ধা চাহাবক দেখি গাঁৱৰ ল'ৰা-ছোৱালী, বুঢ়া-বেথা, বেটী-বোৱাৰী ভৰি পৰিলহি। এই বিলাক ঠাইৰ মানুহে 'চাহাব' শব্দ এটাৰ কথা শুনিছিলহে, কিন্তু দেখা নাছিল। ভেকোব ভয় হল— নিশ্চয় আক এটা কিবা অঘটন ঘটিল।

চাহাবে গৈয়েই ল'ৰা-ছোৱালীবিলাকৰ মাজত লুজন আক বিকুট ভগাই দি কলে— তোমালোকে কোৱা জয়— ভগৱান বীতৰ জয়। এই বোৰ ল'ৰা-ছোৱালী জানে কি। সিহঁতে জয় মানে মহাত্মা গান্ধীকহে জানে। ইটো আকৌ কিহৰ জয় ওলাল। চাহাবে পুনৰ কলে— 'তোমালোকে পুনৰ কোৱা— জয় প্ৰভু বীতৰ জয়। জয় দিব এবি ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ ভয়তে পলাল।

চাহাবে কলে 'ভেকোবাম, আজি আমি গধূলি আহিব। তোমাৰ গাঁৱৰ মুখীয়াল আদমীবোৰক লগ পাব লাগে।' চাহাবৰ কথাত ভেকোৱে হাতজোৰ কৰি কলে— ধৰ্ম অৱতাব, এক পক্ষীয় বিচাৰ কিয় কৰে, কলিতা জাতিৰ মানুহ খিনিও মাভক, দুয়ো পক্ষৰ বিচাৰ কবাহে কৰা য়ে ধৰ্ম। চাহাবে কথাব বুদ্ধ পাই— 'গাওঁবুঢ়া আহি, তোমালোকৰ কাজিৰাশী বিচাৰ কৰিবলৈ অহা নাই। মহাপ্ৰভু বীতৰ বাসী প্ৰচাৰ কৰিবলৈহে আহিছে। পৃথিৱীৰ পৰা হিন্দো, পাণ কুৰ কৰিবলৈ হলে খৃষ্টান কৰি এহন কৰা। হিন্দু ধৰ্মৰ বাস্তৱবোধে তোমালোকক কৰা কৰাবী কৰি

শিখ কবে, তোমালোকৰ ঘৰত নাথায়।’ ‘ধৰ্ম্ম অৱতাৰ— এইটো ধৰ্ম্ম বহু দূৰত হব। হিন্দু ধৰ্ম্ম হলে— একেবাৰে আমাৰ ওচৰতে’। গাওঁ-বুঢ়াৰ কথাত পাহুৰি চাহাবে গাত ধপৰিয়াই— গাওঁবুঢ়া, তুমি ভুল বুজিছা তোমালোকৰ সব বড়ো, কছাৰী, গাৰো, খাচী, নগাই আমাৰ ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিছে।

ভেকোৰ ঘৰত মানুহৰ ভীৰ দেখি সৰ্ব্বেশ্বৰ বসুমতাৰীৰ গাৰ কঁপনি উঠিল। আক বা কি হল। সৰ্ব্বেশ্বৰ এইফালেদি কৰবালৈ যাব আছিল। সৰ্ব্বেশ্বৰক দেখিয়েই ভেকোৱে— ‘আহা সৰ্ব্বেশ্বৰ, চাহাবে কি কয় শুনাহি। সৰ্ব্বেশ্বৰ আছিল— চাহাবে সৰ্ব্বেশ্বৰক দেখি— আপোনাৰ নাম কি আছে।

—সৰ্ব্বেশ্বৰ বসুমতাৰী।

—বসুমতাৰী, পৃথিৱীৰ চাৰিটা ধৰ্ম্মৰ ভিতৰত খৃষ্টান ধৰ্ম্ম সৰ্ব্ব প্ৰথম ধৰ্ম্ম। পৃথিৱীৰ আটাইতকৈ সৰ্ব্ববৃহৎ ধৰ্ম্ম। হিন্দু ধৰ্ম্ম পঞ্চ ভ্ৰষ্ট হৈছে। ইয়াৰ শক্তি দিনে দিনে নাইকীয়া হৈ আহিছে। কিছুদিন নিছত ই পৃথিৱীৰ পৰা নাইকীয়া হৈ যাব। অসমৰ পাহাৰ পৰ্ব্বতবোৰত খৃষ্টান ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰিত হৈছে। হিন্দু ধৰ্ম্মৰ দৰে এই ধৰ্ম্মত ঞ্জণী নাই। সকলো, উচ-নীচ নাই, সকলো সমান। হিন্দুৰ ষেদ আছে, তাৰ গৰাকী হল বামুণসকল। মানে চুলেও অপৱিত্ৰ হয়। বামুণসকলৰ ভৰি ধুৱাই পানী খাব লাগে। হিন্দু মানে বামুণীয়া ধৰ্ম্ম।

হিন্দু ধৰ্ম্মত হিংসা বিৰাজমান। মাটিৰ মূৰ্ত্তি সাজি তাৰ আগত হাঁহ-পাৰ, ছাগলী আদি বলি দিয়াটো অন্যায় নহয় জানো? মহান খৃষ্টান ধৰ্ম্মত এই বিলাক নাই। ই সাম্যবাদী ধৰ্ম্ম।

সৰ্ব্বেশ্বৰ বসুমতাৰীয়ে লাহেকৈ মাত দিলে— চাহাব, মুখেৰেহে কৈছা, কাৰ্য্যত কিবা দেখুৱাবানে? আমি ওলোটাহে দেখিছো। পাহাৰৰ অজলা মানুহবোৰক ধৰ্ম্মৰ দোহাই দি তোমালোকে ঠগিছা। বেয়া নেপাৰা চাহাব, আনৰ ধৰ্ম্মক নিন্দা কৰিব নাপাই। তুমি ভাল, তোমাৰ ধৰ্ম্ম ভাল— মই বেয়া, মোৰ ধৰ্ম্ম বেয়া বুলি কোৱাটো পাপ, ধৰ্ম্ম বিৰোধী। আমাৰ ঠাক মহাপুৰুষ শত্ৰুৰদেৱে কৈ গৈছে— পৰবৰ্ষৰ্ক নিহিংসিৱা কৰাতিও।

তোমালোকৰ খৃষ্টান ধৰ্ম্মীয়া বাপানৰ চাহাব মাজিকসকলৰ পাশতকৈ

অত্যাচাৰত থাকিব নোৱাৰি মানুহে গভীৰ অৰণ্যত হিংস্ৰ জন্তুৰ লগত বাস কৰা দৃষ্টান্তও আছে। ইয়াৰ পৰা চাৰি মাইল উত্তৰলৈ যোৱা— চাওতাল গাওঁ এখন পৰা— এইসকল আছিল চাহবাগানৰ বন্ধুৱা। তোমালোকৰ অত্যাচাৰত থাকিব নোৱাৰি অৰণ্যত বাস কৰিছেহি। খৃষ্টান ধৰ্মৰ কেন্দ্ৰস্থলী বিলাতত হেনো ভাৰতীয় মানুহক চাহ দোকানত চাহ, হোটেলত ভাত খাবলৈ নিদিয়া। এয়ে নেকি তোমালোকৰ সাম্যবাদী ধৰ্ম চাহাব, দহ বছৰ মিলিটাৰীত চাকৰি কৰি তোমালোকৰ ধৰ্মৰ কেন্দ্ৰস্থান, কামাণ্ডাৰৰ তলত থাকি মই স্বয়ং যি ব্যৱহাৰ পাইছো সিয়ে হৈছে। এই বিলাক মুখৰ চলাহি— আন একো নহয়।

চাহাবৰ মুখ কলা পৰিল। ডেকোৱে কলে— ‘চাবাইস সংঘৰ সভাপতি,

* * * *

হুখুৰ জী উখাৰ কেইদিনমানৰ পৰা গা ভাল নহয়। কেকাই-গোথাই জ্বায়েক অঞ্জলাক কলে— মোৰ গা ভাল নহয়, তুমি আইৰ বন্ধা বঢ়াৰ যোগাৰখিনি কৰি দিয়া। অঞ্জলায়ে মুখখন কলা কৰি— মই নোৱাৰোঁ, দৰকাৰ পাৰছে যদি কৰি লব নহয়। মোৰ এসোপা নাই যে কোট-কোট কৰি হাঁহ পোৱালীৰ দৰে আগুৰি ধৰি থাক।

—তেনেহলে তোমাৰ আৰু মণ্ডলৰ চাউল-পানীখিনিকে ধোৱাৰ দৰাণে। মোৰ স্বামী আৰু ল’ৰা-ছোৱালী কেইটা ল’বোনে থাকক।

—তুমি অৰ্ডাৰ দিবৰ কোনহে? এই স্বৰত মোক অৰ্ডাৰ দিব পৰা কোন আছে। খুচি হয় কৰিম, খুচি নহয় নকৰোঁ।

—তই শুই থাক। পাবো মই চাউল পানী কৰি বাঙি-বাটি দিম, নোৱাৰোঁ ল’বোনে থাকিব। তাই বৰ মানুহৰ জীয়াবী বুলি নেজান হব পাৰ, হেলাৰ কথা বে.থহয় অঞ্জলায়ে হুতুনিলে। উষা মনে মনে থাকিল।

এদিন ভাত খাই উঠিয়েই অঞ্জলা শোৱাপাতিত পৰিল। উষাই ঠাই মচি মচি কলে— এতিয়া ভেঁৰ এৰা চুৱাখন মচে কোনে? নে কেইজনমান বান্দী আনিছিল? পোনচাৰেই উঠি আহি অঞ্জলায়ে— মোৰ বোঁজাদাৰ দেউতাই তোকে বান্ধি কৰি দিছিল। বচিবি আৰু বমতিবি বে?

—বোঁজাদাৰ বাকুৰ বা কেইখন বোঁজা আছে। লাজ লাজি

লাগে এনে কথা কবলৈ। ধু ধু, তিনি বছৰ হল— আজিলৈ বাপেৰা মায়েৰাই এবাৰ ভৰি খুই দিবলৈ নাছিল। বাপেৰা-মায়েৰাৰ ঘৰ দেখা নেপালি, আমাক দেখিছ, ছিঃ লাজো নাই। অঙ্কলীয়ে মণ্ডলক গুনাকৈ— ‘গুনিছে এতিয়া, তাই কেনেকৈ যুঁজি মৰিছে। মই কলে যুৰব বিষ উঠে। হয় যদি কালিয়ে বেলেগ হওঁক। মোৰ নাই কি; এহাতৰ পৰিয়াল আছে। মই গুচি যাম……। আপুনি এই সোপাক পুহি মৰক। উৰাই ফেৰ পাতি উঠিছিলহে— হেলাই চকু ঘোপা কৰি চোৱা বাবে মনে মনে থাকিল। কাজিয়াবো অস্ত পৰিল।

ভাদ মাহ। ভৰ বোৱা-বোৱাৰ দিন। ছুৰ্ভাগ্যবশতঃ সিদিনা উৰাৰ চুব নোৱাৰা হ’ল। ছুখুৱে কলে— মাট মন্সিলেই হল। এতিয়া মাটিৰ পেকু দিলো। গুকাই বাই এতিয়া। বোৱনিও নাই দেখোন। অহা কালি মোজাদাবৰ জীয়েকক লৈ তুমিয়ে যাবা? ওঁৱৰ ঠাই, মানুহ হুহুহো নাই। আক অলপ-অলপ অভ্যাগ কৰিবও লাগে। ছুখুৰ কথা খিনি অঙ্কলীয়ে গুনি আছিল। হেলাই হা-না কবলৈ নোপাওতে অঙ্কলীয়ে মাত দি— ‘এনে সন্মান হীনতাৰ কাম ভেঙলোকৰ তিবোতাই কৰিলে বুলিনো ময়ো পথাৰত ভুই বোমনে।’

—একো সন্মান বোৱা কাম নহয়। শিকিত তিবোতাৰ পক্ষে নিজে কাম ধোৱাটো গৌৰৱৰ কথা। উজনি অসমৰ তিবোতাই নিজে ভুই বোৱাৰ উপৰিও ধান কটা, মৰাণা মৰা সকলো কামকে কৰে। আমাৰ দেশৰ প্ৰায় মানুহে খেতি কৰি খায়, আক এওঁলোকৰ তিবোতাবোৰে পথাৰত কাম কৰে। সেইবুলি এইবিলকে তিবোতাৰ সন্মান নাই জানো? কাম কৰি ধোৱাত লাজ কিহৰ। মানুহে কথাতে কয়— কৰি খালে ব’টা পাই, চুব কৰিলেহে কটা যায়।

—ইমান দুৱীয়া লেক্চাৰ দিব পাৰে। কলেকত প্ৰবন্ধৰ কৰি দিব লাগে। কেঁকোবা মাডলৰ মুঠিৰে জনম প’ল। ছুখুৱে নেই পিনেই ডলকা মাৰিলে। উৰাই মাত দি— এবাৰো এওঁ, বে চিলঙত আছিল। পৈয়েকে পৰকেচৰ কৰিছিল…… নি জন্মা পৈয়েক……। উৰাৰ কথা- তাইৰ তথ্য লাসিল, হুৰাও খাৱে কান্দি কান্দি…… ইইভে বোৰ কি

বুলি ভাৱে, পিছাইছে নে উবাইছে। মোক ছুই কবলৈ বাব কৰ—মোক উপহাস কৰে...। তিৰী-মৰম হালেই আহিবৰ দিন ধৰি মোক দুখে-শান্তিৰে থাকিব নিদিলে.....’ মণ্ডল শুই আহিল। কথা বতৰা নাই, উঠি আহি—‘কাৰোবাক যদি খেতি-পথাৰ লাগে তেনেহলে বোৱনি বোপাব কৰি লব। আনৰ তিবোতাৰ লগত মুখচুলতি মাখিব নেলাগে।’ হুখুৱে হোকাৰ পৰা মুখখন এৰি—‘মই কি কলো অ’—তাতেই বে জগৰ লাগি কান্দিব লগা হল। এইখন গৃহস্থী কেৱল মোৰহে নে?’

—নহয় মোৰেই, হাঁহ-পাৰ চবাইৰ দৰে এসোপা ল’ৰা-হোৱালী মোৰেই

—তোৰ মগজুত এনে ভাবে বাঁহ লোৱা জনাহেঁতেন, মই কেতিয়াও তোৰ তিবোতাক নকলোহেঁতেন, কাম কৰি খোৱাতো থাক কি লাভৰ কথা?

—তোমাৰ দৰে মই সাধাৰণ মানুহ নহওঁ। মোৰ তিবোতজনী সকলো পৰিয়ালৰ পৰা অহা নাই। দত্তবমত মৌজাদাৰৰ জীয়েক। তাই যদি পথাৰত ছুই বোৱে মোৰ বা শহৰৰ নাক থাকিব জানো। তোমাক জানেই বা কেইজনে?

অজানীয়ে নিদ্ৰিৰ কিন্তু জ্ঞানীয়ে প্ৰশংসা কৰিব—হুখুৱে কলে।

হেলাই আদিৰ পৰা অন্তলৈ কথাবোৰ শুনি আহিল। পাকঘৰৰ পৰা ওলাই আহিল। ‘হুখু, তই মনে মনে থাক। তই কাৰ লগত কথা কৈছ? তাইক নেজানে কোনে? তাইৰ দৰে জগত বিখ্যাত হোৱালী কোন আছে? গুৱাহাটী পৰা চিলঙলৈ মোৰ গুণৱতীক সকলোৱে জানে। হুখন হাম্পাতালৰ ডাক্তৰ নাৰ্চ সকলোৱে মোৰ মূলক্ষণী বেৱাৰীক জানে। তোমাক আৰু তোৰ তিবোতাক কোনে জানে। আৰু মোৰ গুণেশ্বৰীৰ পিকিলেক বুলি মোৰ ভাৱেচাকো সকলোৱে জানে। পথাৰত ছুই কলে নাক কটা যায়; বৰ মানুহজনী ডঙা যায়—আৰু আইজনীৰ কীৰ্ত্তিয়ে বে, নন্দৰ বা পৃথিৱী নথৰা হল। মনে মনে থাক, গুণেশ্বৰী নহলে.....’

হেলাৰ খং দেখি বৰখন কাঁহ পৰি জীপ গল। অজানীৰ অন্তৰ ভেদি গ’ল—আৰু যদি কিবা কৰ.....? মনে মনে থকাটোকে উচিত বিবেচনা কৰিলে।

জীৱানৰ মনোভাৱ দেখি হুখু অন্তৰে কান্দিছে। তথাপি হুখু

নিবাসন হ'ল। কঠোৰ পৰিশ্ৰম কৰাৰ সংকল্প কৰিলে ? তাৰ বিবাহ নাই,
 বিজ্ঞান নাই—কেৱল পৰিশ্ৰম। তাৰ ল'ৰা-ছোৱালী চাৰিজন, সিহঁতক
 সি ভৰণ-পোষণ, শিক্ষা-দীক্ষা দিব লাগিব। ডাঙৰ ল'ৰা নবেন ওঠ মান
 জেণীৰ ছাত্ৰ। দ্বিতীয় ল'ৰা—নুৰেন 'মে' মানিত পঢ়ে, পঢ়াত চোকা,
 চালাক চতুৰ। তৃতীয় খংগেন। সিও এইবাৰ ওয় মানিত। চতুৰ্থ জনে
 পঢ়াশালীত নাম ভৰ্ত্তি কৰিছেহে।

ডাঙৰ ছজনৰ স্কুল ছপৰীয়া। বাতিপুৰাৰ বেলাটো হয়ো 'ছখন
 হালত ধৰে। ন বজাত ল'ৰা-ল'ৰিকৈ খাই-বহি 'স্কুললৈ' যায়। তৃতীয় জনৰ
 কাম হ'ল—দহমান বজাত আহি গক এৰাই দিয়া, পানী খুউৱা। দৰকাৰ
 হলে চবাই লৈ ফুৰোৱা। তাবোপৰি খৰি-খেৰ, মাছ-পুখি বিচাৰ খোচাৰ
 কৰা। বকৱা কামত মাকক সহায় কৰে নবেনে।

সন্ধ্যাৰ লগে লগে বৰষুণৰ মজিয়াত ডাঙৰ চাৰি এখন পাৰি তিনিও
 জনে পঢ়ে। 'হুথুৱে ওচৰতে বহি সিহঁতৰ পঢ়াখোৰ শুনি, জনা কথা 'হুটা
 এটাৰ শুধৰণী কৰি দিয়ে, নজনাতে প্ৰশ্ন কৰি জানি লয়। একে গছা
 বস্ত্ৰৰ পোহৰত তিনিওজনৰ পঢ়া আৰু হুথুৰ বাঁহ-বেতৰ কাম। চতুৰ্থ
 ল'ৰা নগেনৰ কাম হ'ল—পাকঘৰলৈ যোৱা আৰু 'মাজে মাজে দৌৰি আহি
 ককায়েকহঁতৰ কাণৰ কাষত ফুচুচাই কিবা বাতৰি দিয়া—'ভাত নধালে
 এতিয়া আজ্ঞা বহাব।' আত্মাও হল, এতিয়া ভজা ভাজিব। ভাতকৈ পঢ়—
 হব আৰু বেছি সময় নাই। তাৰ কথাত নুৰেনৰ খং উঠি—নগেন, পঢ়
 মাৰ খাৰি। সি ককায়েকহঁতৰ মুখৰ পিনে চাই আঙুলিৰে কিতাপত 'হুচি
 বুলাই খৰ-খৰকৈ গাই—'সজ, পথ, বৰ, বথ' এ কাঁহি-বাতি ধুন্দাই—
 নবেনে চকু ঘোপা কৰি চোৱাত—কিতাপ চাই—অজগৰ, শৰশৰ তাঁৰ
 পিছত পীৰা পাবাৰ শব্দ শুনি—ছুৰাৰমান কিতাখন কপালত লগাই—
 পাকঘৰলৈ দৌৰি—'আহ, সকলো আহ, খাবৰ হল; আবু দে।

উষাৰো বহি থাকিবলৈ সজ্ঞা নাই। মাহ তোলা, 'সন্ধিয়া তোলা
 হুঁই বোৱা—'অৰ্থাৎ পখাবৰ সকলো কাম উমাৰ ওপৰত'। আৰু কৰব।
 হাঁহ-পাৰ এপাল, এমোহালী গক। গোৰৰ পেলোৱা, 'হুঁই-পাৰকৰি
 পোহ-পাল দিয়াতে আছেই—তাবোপৰি তাঁতখোৰ কাপোৰ। কেঁচী

শালত ধান-চাউল। ভাতৰ চকৰ দায়িত্বখিনি হেলাই চম্ভালিছে বুলিছে।
নহলে উমাই কি কবিলেহেঁতেন !

ঘৰৰ আগফালে হুথুৱে হুবিধা মাটি কিনিছে ? বৰি শস্যৰ বতৰত
খেতি বৰ ভাল হয়। তাত হুথুৱে মূল্য-কৰি, শাক-পাচলিৰ খেতি কৰে।
ভিনিওজন ল'ৰাৰ দায়িত্ব শুকীয়া হুকীয়া। ডাঙৰটোৱে কৰি, মূলা খুচৰিৰ,
বন-জল চাক কৰিব। মাজুজনে পানী ছতিয়াব। সৰুজনে গৰু-হাগৰী
বধিব। এই কৰি-মূলা, শাক-পাচলিৰ পইচাবে ঘৰখনৰ লোণ, তেলৰ
খৰহখিনি ওলোৱাৰ উপৰিও সিহঁতৰ কাপোৰ-কাণি, সূতা-লেতাৰ ব্যৱসায়
খৰহ ওলায়। পাঁচপূৰা মাটিৰ শালি খেতি আৰু হুপূৰা মাটিৰ বাগধান।
এহাওৰ পৰিয়ালটোৱে খাইও ধান বিক্ৰী কৰে। গাওঁখনত ভেকোবায়
গাওঁবুঢ়া আৰু হুথুৰামৰ ভড়ালৰে ছটা।

ভদীয়া বা ভজোঁৰৰ মঙল বাতিপুৱা মানে মাঠ মান বজাত শোৱা
পাটী এৰে। উঠিয়েই গৰম পিঠা বা কণী ভাজিৰে চাহ খায়। পৰি-
য়ালত কেৱল মঙল মঙলনীয়েহে চাহ খাব পাৰে। বাকীবোৰে পইছা
কৰকৰা আদি খোৱাৰ ধৰা বন্ধা নিয়ম। চাহ-জলপান খাই উঠি গাঁৱত এটা
পাক মাখি আহে। মাহুহ-হুহুহ আহিলে—হুথুহে নকৈ বন্ধা ঠিং ঘৰৰ
এটা কুঠৰী অকিচ। তাতে বহি নপালাপ কৰে। চাবে ন বজাত অকি-
চলৈ যায়।

গম্বুলি কোমল চাউল নতুবা চিৰা-দৈৰ জলপান। মঙল থকা
থকাটাত এখন হুকীয়া আখল আছে। এই ব্যৱস্থা হুথুৱে কৰি দিছিল।
তাতে হাঁহকণী ভজা, মুচি আদি ভজা হয়—মঙল আৰু মঙলনীৰ বাবে।
কান্ধৰ অধিকলৈ বাবৰ সময়ত এপদ ভাজি বা তৰকাৰী হৈ মুঠাত মঙল আৰু
মঙলনীয়ে হেলা আৰু উমাব লগত কেবাদিনো কাজিয়া কৰিছে। ল'ৰা-
ছোৱালী কেইটাই মেকুৰীৰ দৰে চাই থাকিলেও আবুয়েক হেলাই সিহঁতক
হাঁহকণী ভজা বা মাহ ভজা দিয়াৰ সাহস বা অধিকাৰ নাই। দিৱাৰে
বাৰে এখন কুক-পাচলিৰ বুদ্ধও হৈ গৈছে। বাহনি হিচাবে হেলাই কৰ
বিভবৰ বিখিনি দায়িত্ব পালন কৰিব লাগিছিল, পাবা নাই। কুক-চকৰ
পৰা বিশেষ খাদ্যৰ যোগান কৰাত হীন-ধৰি হুহু—মঙলনীয়ে খাইছিল।

আখলৰ পৰাই ব্যৱস্থা কৰি দিয়াৰ নিয়ম ।

এদিন মেললৈ বাওঁতে মণ্ডলে ভাবতী আৰু কাকতিহঁতক কয়—
প্ৰভু, ছখুৱে মোৰ সমানে সমানে কেৰ মাৰে দেখোন । মোৰ তিবোঙা
জনীবো এই কাৰণতে হুখ শাস্তি নোহোৱা হৈছে ।

—সংসাৰৰ বীতি এনেকুৱাই । এতিয়া কি দেখিছা, তোমাৰ ওপৰত
কৃষ্টি মাৰি থাই ল'ৰামখাক ডাঙৰ কৰক, দেখিবা টুটনিয়াই মাৰিব । ভাৰ-
তীৰ কথা শেষ হলত,— কাকতিয়ে প্ৰশ্ন কৰিলে— ছখুৰ ল'ৰা-ছোৱালী
কিমানহে ?

—ল'ৰা চাৰিজন । ছোৱালী এজনী, সক—

—সাতজন খাওঁতা । প্ৰায় এশ মৌণ ধৰি ধোৱা, কম বেয়ায়
দিয়া । তোমালোকৰ তুমি আৰু তেওঁহে ?

—সেইখিনিও বাহিৰা আয় মানে— জানেই নহয় 'প্ৰামস্য মণ্ডলে
ৰাজা ।' ভাৰতীৰ কথাত কাকতিয়ে, 'এওঁ মিছাকৈ জঞ্জালখন বৈ মৰিছে ।
বেলেগ হলেই লোঠাখন মৰে দেখোন ।'

গাঁৱবোৰ অচলান্ধানত পৰিণত হল । পুলিচৰ ভয়ত হাল-কোৰ
খেতিপথাৰ বন্ধ হল ; মানুহ হাট-বজাৰলৈ যাব নোৱাৰা হল । যাকে ব'তে
পাই পুলিচে হাত কেৰেয়া লগায় । দহ-বিংশ যি পাই— তাকে লৈ এবি
দিয়ে । দিব নোৱাৰিলে নলবাৰী থানাত কেইবাতিমান বাধে ।

শঙ্কৰ সংঘৰ তোমেশ্বৰ শইকীয়া আৰু প্ৰফুল্ল শৰ্ম্মা বৰুৱাও যে
প্ৰেস্তাৰ হব আগতীয়াকৈ জানি পলাই গুৱাহাটী পালেগৈ । ইয়োজনে সদৰৰ
খ্যাতনামা উকীল বদন চন্দ্ৰ খাউণ্ডক লগ ধৰি পৰামৰ্শ বিচাৰিলে আৰু ডেপুটি
কমিছনৰ চাহাবক লগ ধৰি পৰিস্থিতিৰ উপশম বিচাৰৰ ব্যৱস্থা কৰিলে ।
চাৰিজনমান সজ্জৰ প্ৰচাৰক আৰু খাউণ্ড উকীল গৈ ৱাটাৰতকৈ চাহাবক কলে—
'শৰ্ম্মা অৱতাব, নিৰীহ ছখীয়া প্ৰেস্তাৰ ওপৰত অৰণ্ণীয় অত্যাচাৰ আৰম্ভ
হৈছে । অশিক্ষিত, ছখীয়া, অজ্ঞা, কছাৰী মানুহবোৰক জখ-মখে প্ৰেস্তাৰ
কৰিলে । পথাৰত হালবাই থাকোতে, বিলত মাছ মাৰি থকা অৱস্থাত,
বজাৰ-হাটলৈ অহোঁতে মাছ বাটতে পুলিচে জখ-মখে প্ৰেস্তাৰ কৰিলে ।

দুঠৰ ওপৰত কলিতাপাৰা, বামুণপাৰা, শীলপুৰী, মিদলাগুৰিৰ বাইজ বৃষ্টি চৰকাৰৰ পুলিচৰ ভয়ত পলাই হাবি-বননিড আশ্ৰয় বিচাৰিছে। তাত পুলিচে টকা ঘটাব কাৰবাৰ কৰিছে। গ্ৰেপ্তাৰ কৰিলেই টকা আৰু টকা দিলেই খালাছ। টকা দিব নোৱাৰিলে খাহী বা পঠা ছাগলী, পাৰ, মূৰ্গা আদি দিলেও হয়।’

ইংৰাজ কৰ্মকৰ্ত্তাসকলৰ শুল্কভাৰত্ব বৰ প্ৰথৰ। কেইদিনমান আগেয়ে মাহুহ এজনে কৈছিল— বড়ো, কছাৰীসকলে হিন্দুসকলক ব’তে পাই তাতেই মাৰ-ধৰ কৰে। আইন শৃঙ্খলা নামানে…… আজি আৰু এওঁলোকে কয় কি? কোনটো সত্য কোনটো অসত্য। কাৰ কথা বিশ্বাস কৰো। এনেতে আন কিবা সন্ধানত হৰগোবিন্দ ভাৰতী ডি. চিৰ কুঠৰীত প্ৰৱেশ কৰাত, চাহাবে প্ৰশ্ন কৰিলে— মিঃ ভাৰতী, সিদিনা আপুনি এজন মাহুহ পঠাই দিছিল, আপোনাৰ মৌজাত অশান্তি ঘটিলে? খাউণ্ড উকীল আৰু অপৰিচিত ছজনলৈ চাই ভাৰতীয়ে কলে— ছাব, মইতো কাকো আপোনাৰ তালৈ পঠোৱা নাই। আৰু পঠোৱা নাই বা কিয়, মই সদায়ে অফিছলৈ আহিয়েই আছো। কিন্তু ময়ো শুনিছো, আমাৰ তাত পুলিচৰ জুলুম চলিছে। অ-ৰাজকতাৰ সৃষ্টি হৈছে।

ধৰ্মৰাজ নিবপৰাধী অপৰাধীৰ কোনো বিচাৰ নাই। নিৰ্ধৰ্মবাদে পুলিচি অত্যাৰ চলিছে। ইয়াৰ প্ৰতিকাৰ প্ৰতিবিধানৰ বিহিত ব্যৱস্থা কামনা কৰা হ’ল।

প্ৰফুল্ল শৰ্মা বকরা আৰু তোৰেৰৰ শইকীয়াৰ কথা ডি, চি,য়ে বৰ আঘাট পালে। তেওঁৰ খং উঠিল— আৰু আবেগনখনত কঢ়া আদেশ দি ধৰ পাকৰ বন্ধ কৰাৰ হুকুম দিলে।

শইকীয়া আৰু শৰ্মা বকরা অহাৰ পিছতে ডি, চি,য়ে এহ, পি চাহাবক মাতি আনি নলবাৰীলৈ বিশেষ বিহাৰ পঠাই তৎক্ষণাত জব্দৰ বিহা কৰালে।

শইকীয়া আৰু শৰ্মা বকৰাই নলবাৰী থানালৈ নৈম সন্ধ্যা সময়ত গাঁৱে গাঁৱে অস্তৰ বাধী সুনাই ডি, চি, চাহাবৰ লগত হোৱা অসন্তোষজনক আন্দোলনাত ভাতি কলে। সেই সেই বামুণপাৰা পাহাৰত— দুজন কৰ্মকৰ্ত্তা

সহ, বুকোদৰ হাজৰিকাই শইকীয়া আৰু শৰ্মা বৰুৱাক বাট আগটি ধৰি—
 এতিয়া ক'ত সাৰিবা ? ইমান দিনে বুকোদৰ হাজৰিকাৰ চকুত ধূলি মাৰি
 পলাই ফুৰিছা । এতিয়া... .. হেণ্ডকাপ মাৰ... .. বৃটিছ চৰকাৰৰ নাম
 কৰা দাবোংগা বুকোদৰ হাজৰিকাক চিনা নাই হেঃ হেঃ । ছয়োজনকেঁবি আৰু
 ভাৰতীৰ নঙলা মুখৰ নাৰিকল গছত বান্ধি থৈ বুকোদৰ হাজৰিকা চ'ৰাঘৰত
 বহিল । চাহ-জলপান খাই গল্প-গুজৰ কৰি বাতি সাজ গঢ়ি যোৱাৰ লগে
 লগে নলবাৰী যুৱা হ'ল । কণিষ্টবল ছজন আৰু শইকীয়াহঁত খোজ কাঢ়ি
 আহিল । বুকোদৰ হাজৰিকা আহিল ঘোঁৰাত । নলবাৰীৰ পৰা দুমাইলমান
 উত্তৰে উত্তম বাহাদুৰ নেপালীৰ বস্তু । তাতে সোমায় লাওপানী খালে ।
 বাহাদুৰৰ ছোৱালীজনীৰ লগত বং-ধেমালী কৰিলে ।

আচামী ছজনক লৈ আহি থানা পাওঁতে বিহাৰিলাল টেৱাৰী
 হাওৱালদাৰৰ বাতি হ'ল । থানাৰ বাৰাণ্ডাত উঠিয়েই দেখে এজন
 বাবুয়ে কিতাপ, বহী কাগজ-পত্ৰবোৰ চাই আছে আৰু যোৱা কালি
 গ্ৰেপ্তাৰ কৰা বড়ো মানুহ চাৰিজন ওচৰতে ঠিৱাই আছে । তাৰ জীয়াজীয়া
 কঁপি উঠিল । শইকীয়া আৰু শৰ্মা বৰুৱাক তালৈ নিয়া নহল । তাৰ
 ঘৰৰ কাঠিৰে খুটা এটাত বান্ধি থৈ বৰবাবুক বিচাৰ কৰি দেখে... আহি
 পোৱাই নাই । অফিছ কমলৈ গৈ ভূমুকিয়াই দেখে— বঘুবীৰ সিং হাল-
 দাৰ, চেকেণ্ড দাবোংগা ঠিয় হৈ আছে— মুখ শুকান । এনেতে নাৰু
 কলিঙা আহি কাণৰ কাষত কলে— সদৰৰ পৰা চাহাব আহিছে— বৰবা
 ক'ত ? আহি পোৱাহি নাই ?

এনেতে থলং-থপংকৈ বুকোদৰ হাজৰিকা উপস্থিত । গাত চেউনা
 নাই । ডি, এছ, পি, চাহাবে বুকোদৰ হাজৰিকাক আঁতৰাই নিবলৈ কলে ।
 বুকোদৰ হাজৰিকাৰ জেপৰ পৰা চাৰি মি লবালৰিকৈ শইকীয়া আৰু শৰ্মা
 বৰুৱাৰ হাতৰ হেণ্ডকাপ খুলি দি দীকল চেলামেৰে বিহাৰিলাল টেৱাৰীকে
 বাবলৈ অহুবোধ কৰিলে ।

—আমি এই বাতিখন ৰাখ কলৈ ? ছদিন ধৰি পেটত একো পৰা
 নাই । আমাক লক্ষ্যাপত ভৰাই থোৱা, যদি জাহাজৰ হুঁহ— কালি পুৱাতে
 এৰি দিয়া ।

—গুৱাহাটীৰ পৰা বব চাহাব আহিছে, আপোনালোক বাওঁক।
‘হাজো’তও ঠাই নহব। কিন্তু শৰ্মা বকরা আৰু শইকীয়া আহি ডি, এছ, পি
‘চবু’হাবৰ পিছফালে ঠিয় হৈ থাকিল। বড়ো চাৰিজনৰ সাক্ষ্য গ্ৰহণ কৰি
কনিষ্টেবল দুজনমানকো লুথিলে। এনেতে শইকীয়া আৰু শৰ্মা বকৰাক
দেখি চাহাবে প্ৰশ্ন কৰিলে— আপোনালোকক কি লাগে— বাহিবলৈ বাওঁক,
আমাৰ অফিছিয়েল কাম চলি আছে।

—হাব, এই আৱেদনৰ আবেদক মই শইকীয়া আৰু এখেত বকরা।
আমি গুৱাহাটীৰ পৰা আহি বাইজক ভয় নেখাবলৈ আৰু চৰকাৰৰ ওপৰত
বিশ্বাস ৰাখি কাম-বনত ৰখিবলৈ বাইজক অভয়বাণী প্ৰচাৰ কৰি আহিলো।
আমাক ছয়োজনকে ধৰি আনিছে। বোধহয় আপুনি অহা বুলি শুনিয়েই
নেকি— আমাক সো. দৰেচোৰ বাৰান্দাৰ খুঁচাত বান্ধি থৈছিল। এয়াচাওক
কুড়ি চৰকাৰে পিন্ধোৱা থাকিব চিন। ছয়োজনে হাত দুখন আগবঢ়াই
দিলে— চাহাবে দাঁত কৰি উঠিল। ‘আই চেল টেক ডেইটীক্ এজেন
‘মিঃ শইকীয়া।’

শইকীয়া আৰু শৰ্মা বকৰাক বহিবলৈ দুখন চকী দিৱালে। শই-
কীয়াই কলে— মহাপুৰুষ গুৰুৰ কৃপা হাব, আপুনি নহাইডেন আজি আমাৰ
হৈছিল আৰু... ।

—মই সব বুজিছো শইকীয়া। ক্ষমা কৰিব। মই আৰু গাঁৱলৈ
গৈ উদ্ভৱ কৰাৰ আৱশ্যক বোধ নকৰে। মই সকলো দেখিলো, বুজিলো।
এই গাড়ীতে মই বাওঁ— দুই বজাত বঙলা পাম গৈ। ড্ৰাইভাৰে কালি
‘পুৱাই’ মোৰ গাড়ীখন কেন্দ্ৰৰে পাব কৰিব। ‘পুৱাই’ মই এছ, পি, চাহাবক
সঁজাৰ বিপোর্ট দাখিল কৰিম।

চোলে-দগৰে, খোলে, বেনপাৰ্চীৰে এটা বিৰাট শোভাযাত্ৰা আহি
‘কলিকতাপাৰা’ লোৱাল। মাহুহে নঙলা ‘বুৰলৈ’ ওলাই চালে— খুনীয়া সাজ-
‘পোষ, ‘বুৰ’ত হালা পিন্ধি শোভাযাত্ৰাৰ ঠিক ‘মাজতে’ ঐশ্বৰ্য্যমোৰ্চক
ভাবজী। ভিৰোভাবোৰে কোৱা-‘মুই’ কৰিলে— এঃ এই কলিকতাতো কিয়া
কৰাইনে? বুৰৈৰ পৰা আমাৰ ওচৰলৈ আহিলে— আজি দেখাৰ কাৰণে

বিয়া নাই। কোনো মৰা-হজাও শুনা নাই। “কিহৰ ইমান উলহ-মাগহ। শোভাযাত্ৰা আহি কলিতাপাবা পালে। আচৰিত হব লগা কথা একো নহয়। ভাবতী প্ৰভু লোকলবোৰ্ডৰ মেদাৰ হল। শিলিখাগুৰি মৌজাৰ কোনোৱে প্ৰতিদ্বন্দিতা নকৰিলে কাৰণে— চৰকাৰে প্ৰভুক অপ্ৰতিদ্বন্দী মেদাৰ ঘোষণা কৰিলে। তাৰেহে এই শোভাযাত্ৰা। যোৱা বাৰ শিলিখা-গুৰি গাঁৱৰ মৌজাৰ মেদাৰ আছিল। এইবেলি বৰীন চোধুৰী হোৱাৰ কথা আছিল। কিন্তু মনোনয়ন পত্ৰ কিবা কাৰণত নাকচ হ’ল বোলে।

শোভাযাত্ৰাৰ আগত পণ্ডিত, কাকতি, শাস্ত্ৰী কবিবাজ আৰু বামুণ পাবাৰ হুই চাৰিজন মানুহ আছিল। বাকী খিনি ঢুলীয়া-খুলীয়া, বেন-পাৰ্টিৰ মানুহ। লাহে লাহে শোভাযাত্ৰাত আহি ল’ৰা-ছোৱালীবোৰেও যোগ দিলে। বামুণপাবা পাঠতে শোভাযাত্ৰা দীঘল হ’ল। ল’ৰা-ছোৱালী ডেকা-ডেকেৰী, বেটি-বোৱাৰী, বুঢ়া-মেথাই নঙলা মুখলৈ চালে— ভাবতী প্ৰভু মেদাৰ হ’ল।

বাতি ভাবতীৰ ঘৰত বৰ ভোজ হ’ল। হুটা খাহী মাৰিলে, বামুণ সমাজ মাতিলে। বামুণপাবাৰ কলিতা বাইজো আহিল। ভাবতীৰ ভাগ্য আৰু উন্নয়ন হল। যি সকল মানুহে ভাবতীক চকুৰ কোণেৰেও দেখিব পৰা নাছিল, মুখেতে আনন্দ কৰি ভোজত যোগদান দিলে।

এই নিৰ্বাচনত প্ৰতিদ্বন্দিতা কৰা কথা আছিল— বীৰেন শীলৰ। কিন্তু বীৰেন শীলক আচাৰী কবি, হৰেন বড়োৰ সৈতে গুৱাহাটীলৈ চালান দিয়াৰ তিনিদিন পিছতে মনোনয়ন পত্ৰ দাখিল কৰাৰ শেষ দিন আছিল। বীৰেন শীল হাজোত থকাত— কেইজনমানে বৰীন চোধুৰীক ততাতৈয়াকৈ যদিও মনোনয়ন পত্ৰ দিয়ালে— ভাবতীয়ে উকাল খৰি সেই মনোনয়ন পত্ৰ নাকচ কৰিলে। কাৰণ জয়ী-জামা পিতাক বামহৰি মৌজা দাবৰ নামত আছিল। মেটুক পাচ কৰিছিল যদিও প্ৰমাণ-পত্ৰ লগত লৈ বোৱা নাছিল। গতিকে একমাত্ৰ প্ৰতিদ্বন্দীৰ মনোনয়ন পত্ৰ নাকচ হোৱাত ভাবতী অপ্ৰতিদ্বন্দী ঘোষিত হল। ঘোষণা পিছতেহে হব, নিৰ্বাচনৰ পিছত। তথাপি আগতীয়াই বিজয়তক্কা বজাই থলে।

বাব

কথা নাই, বতৰা নাই অকস্মাৎ এদিন পদ্মা আহি ভাবতীৰ ঘৰত উপস্থিত হ'ল। ভাবতীয়ে কল্পনাও কৰা নাছিল যে পদ্মা আহিব। তেন্তে আহিল কিয়? মেঘাৰ হোৱাৰ নিছৰ পৰা গাঁৱৰ শত্ৰু-মিত্ৰ সকলোৱে এবাৰ নহয় এবাৰ আহিছে, এই কাৰণে পদ্মাও হয়তো আহিছে। পদ্মাক দেখি ভাবতীৰ মনত পবিল সিদিনা ধাৰণ কৰা সেই বগচণী মূৰ্ত্তিৰ কথা। ভাবতী ভৱত তদ্বয় হৈ থাকিল। পদ্মাই মাত দিলে 'আতা, নেমাতই দেখোন, ঘৰলৈ অহা দেখিছ নহয়?'

—কিনো মাতিম, ভয়ে লাগে দেখোন।

—মই কিবা বাখিনী নেকি - তোৰ ডিঙিত ধৰিম। আতা সিদ্ধি-নাৰ ঘটনাটোৰ বাবে মই বৰ ছুখ পাইছো। সেয়েহে মই তোৰ ওচৰত কমা বিচাৰি আহিছো।

ভাবতী বৰকৰ দৰে কোমল হৈ পৰিল। মনৰ সন্দেহবোৰ আঁতৰি গ'ল। তেন্তে কি তাই সচাকৈয়ে— অ নহয় ই সোণতৰাৰ দয়া। বোধহয় তাই ভিৰকাৰ কবিলে। হাজাৰ হঠক সোণতৰাই জানো মোক পাহৰিব পাৰে।

—কিয় সোণতৰাই তোক কিবা কলে হবপায়?

—ঠিক তেনেকৈ কোৱা নাই। আকাৰে-ইচ্ছিতে কৈছেও। ভাবতী এহু আমাৰ বৰ উপকাৰী। ভাবতী এতকু ছুখ দিলে ঈশ্বৰে আমাৰ পাল লেখিব। আতা, ভই বৰ বেয়া নহয়? নহেনো.....

—অশেষ বেয়া হয়, কিন্তু তোৰ কাষৰে কিন্তু বৰ ভাল।

আজি পদ্মা কেন বৰ অধীৰা, চকলা। সিদিনাৰ বগচণী পদ্মা আক আকি এই সাত্য কল। বৰ্ণ-বৰ্ণ্য এডোম। পদ্মা আজি ইমান অধীৰা। অ' সোণতৰাই পঠোৱা উপহাৰ।'

—আতা কি ভাবিছ ? তেনেহলে মই বাওঁ । ভই ভাঙব মাহুই হলি— মেহাব । তাবে ওলগ জনাবলৈকেহে আহিছিলো ।

—ইমান সোণকালে বার নে ?

ভাবতী বিজ্ঞান কবি আছিল । লাহে লাহে পঢ়া আহি ওলপালে । ‘আতা, অতি তুচ্ছ কথাটোৰ কাষে মোক ইমান বেয়া পাইছ । তোৰ মোৰ বাহিৰেতো আক কোনেও জনা নাই ।

এইবাৰ ভাবতীয়ে সকাহ পালে । পঢ়াৰ হাতখনত ধৰি, নাৰাবি সোণ । ইমান সোণকালে গলে কলিজা কাটি মই এতিয়াই মৰি যাম । এইফালে আহ—……

—আতা, ভই জ্ঞানী, মহাজ্ঞানী । বিদ্যা-বুদ্ধি ধন-সম্পত্তিত তোৰ নিচিনা মাহুই কোনো নাই, নহবও । ভই যদি হিতাহিত জ্ঞান হেৰুৱাই পেলাব আৰু আমি সাধাৰণবোৰে কি কৰিম ? ভই এজনী সামান্য ছোৱালীত আসক্ত হোৱা জানিলে দহজনে কি বুলিব । আতা, ওখ গছত বতাহ আগেয়ে লাগে । আমি সাধাৰণ মাহুইৰ ছোৱালী, ছোৱাই নিলেও নিব, যমে নিলেও নিব । কাকো পৰোৱাই নকৰো । সময় আছে, আজিলৈ আহোঁহে……

পঢ়াৰ হাতখন ধৰি— বহি থাক পঢ়া, মোৰ চকুৰ তৃপ্তি শেষ হোৱা নাই— আৰু চাই লওঁ ।

—তোক মোক এনেদৰে দেখিলে মাহুই কি কব বাক । আজিলৈ বাওঁ, আকৌ আহিম ।

পঢ়াই ভাবতীৰ গালৰ ওপৰত হাতখন বুলাই দি যিটুকি হাঁহি এটি দি তাৰ পৰা ওলাই গ’ল । ভাবতীয়ে চাই থাকিল । কিমান সময় এনেদৰে থিৰিকী খনেৰে চাই আছিল কব নোৱাৰে ।

আন এদিন পঢ়া আৰু আছিল । তাইৰ অহা সময় এটাই— বেলি এপৰমান থাকোঁতেই আছে । এইখিনি সময় ভাবতীয়ে বিজ্ঞান কৰে । চাকৰ নাকৰখোৰ পৰ্য্যন্ত । পঢ়াক দেখিলেই ভাবতীয়ে— আহিছ কইনা, আহ, বহু— ইত্যাদি । পঢ়াই যিটুকি হাঁহি মাৰি— ইমান ওপৰত বহিব নোৱাৰোঁ ।

দেখিলেন ইয়াতে বহিমে সৌ আলিবার্টৰ পৰা দেখি। আতা সিটো কুঠৰীত কি আছে ?

— সেইটো জয়মতীৰ কুঠৰী আছিল। তাত আছিল…… হথাতে জয়মতীৰ বাক্যটোৰ বাকীখিনি বৈ গ’ল। ‘অৱশ্যে তাতো পালেং আছে, কিবা-কিবি ছলি খোৱাই আছে।’

পদ্মাই কুঠৰীটো তুমুকি মাৰি চাই— কুঠৰীটো জল। একোখ ; ‘অ’ হবওতো, তাতে আৰু গুইছিল নহয়।

—ও, হুমুবিয়াহ এটা কাচি ভাৰতীয়ে উলুৰ দিলে।

—আতা বাওঁ, জলপ ফলৰ থাকিব বুলি আহিছিলো। নতলা মুখতে মাৰাক দেখা পালো। মাৰা আকৌ যিহে মাৰুহ এইখিনি পাবহি।

—ইমান সোণকালে মাৰনে ? বহুছোন ইয়াতে জলপ।

—ইয়াতে নবহোদে আতা, বেয়া মাপাখি, বাস্তাব পৰা দেখা পাই। খিবিকীও বন্ধ কৰিব নাপায়।

—ভেনেহলে তাতই বহ, তখানি নেৰাখি।

—মাৰব কাৰণে আহিছো, নোবোৱাকৈ থাকো বাক বাখিব পাৰিখি ?

—কিয় নোৱাৰিম সোণ।

—সব জানো। মুখতে কৈছ। মাৰ্ঘ পূৰণ হলে খেদি পঠাখি।

—নপঠাও

—সচা ?

—প্ৰমাণ চাব পাব।

‘‘বাক আহিব বুলি কৈ পদ্মা সাউং কৰি ওলাই গ’ল।

জয়মতীয়ে কদালী পদাৰ্থ এখন নবোমোহা অভিনয় দেখা যেন পালে। তাত অভিনয়ী পদ্মাই এবাৰ গভীৰা, একোবাৰ ঢকলা আৰু একোবাৰ বা অভিনয়ীৰ অভিনয় কৰি দেখুৱালে। নসোবখন এখন বন্ধ। কদালী পদাৰ্থইবোৰ অভিনেতা, অভিনেত্ৰী হাথো। পদ্মা ইমান অভিনয়ী হ’ল কিয় ? আহিল আৰু গ’ল। আকৌ আহিব ক’নো ? আহিলেই আৰু তেওঁক জানো নিগৰাকীক বাখিব পাৰিম। ভাবতী তাৰ সাগৰত জুৰি গ’ল। এবাৰ তাৰ সাগৰত পাব পাই আকৌ ক’লোঁ বৈ ক’-

বুকাই থাকে । শেষ মিমাংসাত উপনীত হব নোৱাৰিলে— যদি ভাই আহে আৰু কোনো দিনেই নেযায় ? তেন্তে.....

* * * *

ছুদিনমানৰ পৰা ভাবতীৰ অন্তৰ্হ । শাৰীৰিক নহয়, মানসিক অশান্তি অমুগাম্যসকলে হয়তো ভাবিছে ভাবতী সচাকৈয়ে অন্তৰ্হ । উপযুক্ত সময়ত পদ্মা উপস্থিত হ'ল । ভাবতীয়ে আজি তেওঁৰ কুঠৰীত, য'ত এদিন তেওঁ আৰু তেওঁৰ যুত পত্নী জয়মতী শুইছিল— এইখন পালেঙতে পৰি আছিল । 'আতা, মাই এইপিনে আহিছিল নে ?' বৰ আচৰিত হৈ ভাবতীয়ে উত্তৰ দিলে--- নাই সোণতৰা আজি কিয়, প্ৰায় এবছৰেও অহা নাই ।

—আজি যেন বৰ চিন্তামগ্ন দেখিছো, কিবা অন্তৰ্হ নেকি ?

—গা আৰু মন দুয়োটাই ভাল নহয় ।

—কিয় ? সেই অতীতৰ কুঠৰীটোৱে অশান্তি আনিছে । ত্যাগ কৰিলেই লেঠা মৰিল ।

এই জটিল প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ইমান সহজ নহয় পদ্মা । মোৰ জীৱনলৈ হতাশা আহি পৰিছে । ভুল কৰিছিলো তাৰ পৰিণাম পৰিণতি উপস্থিত ।

—আনি কুদ্ৰমতিয়ে ইমান জটিল সঁজুৰৰ উত্তৰ বিচাৰি নেপাওঁ, আনকি বুজিও নেপাও ।

—অতি সহজ, প্ৰাঞ্জল । এই ধৰি ল' । মোৰ নৰীয়া । যুৱৰ বিষত তৎপোৱা নাই । এইবাৰ কথা কবলৈও মোৰ ওচৰত কোনো নাই । নিত্যৰ মাক মৰিল । তাৰ পিছত আৰু.....

—আৰু এজনী বিয়া কৰাই ল' । বয়স অৱশ্যে হৈছে, কিন্তু চেহেৰাটো এজন যুৱকৰ দৰে হৈ আছে । দোষ যদি নথক ময়ে আজিলৈ যুৱটো নিটিকি দিব পাবো । কিন্তু এটা চৰ্ত্তত, তই লেগৰ ভিতৰৰ পৰা হাত উলিয়াব নোৱাৰিবি ।

—হেঃ হেঃ হব বাক । আৰু যদি বিশ্বাস নকৰ, তেন্তে চান্দৰ খেমেৰে হাজুহখন বান্ধি থ ।

.. বাঃ বৰ বুদ্ধি আছে দেখিছো, অৱশ্যে তেন্তে গাৰদাচৰকৰে বান্ধি থৰ পাবো । নথক যে, তোক বিশ্বাস আছে ।' কথা কৈ কৈ পদ্মাই

ভাবতীর মূৰটো টিপি দিলে । পদ্মাব কোমল হাতৰ পৰশত ভাবতীয়ে কেনে
 দুখ অনুভৱ কৰিছিল, তাক কল্পনা কৰা মেৰায় । ভাবতী অশ্রীৰ হৈ
 পৰিছিল । কেতিয়াবা হয়তো কুল কৰিব খুজিও মনটোক জোৰকৰি বাহি
 বাধিবৰ চেষ্টা কৰিছিল । অসহ্য যন্ত্ৰণাত ভাবতী হুটকটাই আছিল । হুয়ো-
 খন হাত লেপৰ তলৰ পৰা ওলাব খুজিলেও শৰীৰৰ সকলো শক্তি প্ৰয়োগ
 কৰি বাধা দিছিল । আক ইয়াতকৈ বেছি আশা কৰা যায় জানো !
 যদি পোৱা যিনিও হেৰাই যায় চিৰকাললৈ । মন আৰু বিবেকৰ তুমুল
 সংগ্ৰামত জুকলা হৈ ভাবতী নিজাব গবাহত পৰিল । পদ্মাব হাত দুখনে
 অবিৰাম গতিত ভাবতীৰ কপালত খেল। খেলি থাকি লাহে লাহে শৰীৰৰ
 মধ্যদেহ পালে । এখন হাতেৰে ভাবতীৰ পৰিশৰী আৰু আনখন হাতেৰে
 ভাবতীৰ কঁকালত নানা অঙ্গী-ভঙ্গী কৰাৰ ছলেৰে সেপিয়াই চালে, কঁকালত
 নাই । হাতখনে লাহে লাহে গাকৰ তলত প্ৰৱেশ কৰিলে । পদ্মাব মুখ
 উজলি উঠিল । যেন কলহচে আবেৰিকা আবিস্কাৰহে কৰিলে । বিজয়ৰ
 গৌৰৱত, এটা মূৰ্ছও পলম নকৰি পদ্মা ইটো কুঠৰীত প্ৰৱেশ কৰিলে ।
 প্ৰথমতে লোৰ আলমাবীটো খুলিলে । পলকৰ ভিতৰত চাৰিওটা খোটালি
 তল-তলকৈ চালে, কিন্তু নাই । তাৰ পিছত লোৰ পেৰাটো খোলা হ'ল—
 অ' আই ইমানবোৰ টকা । এইবোৰ দেখোন সোণ । ওহো এইবোৰৰ
 নককাৰ নাই । সকলো যেনে আছিল তেনেদৰে ধৈ পদ্মাব শেষ চেষ্টা— গছ
 পেৰাৰ পিনে আগবাৰি গ'ল । ভাবতীৰ কপালত দুখন কোমল হাতৰ ঠাইত
 আদহীয়া নাৰীৰ হাতে ফিৰা কৰি আছিল । গছ পেৰাৰ চাকনিও বেল
 খালে । গোটেই ওলট-পালট কৰি চালে, কিন্তু নাই, পদ্মাই বিচৰা কছাটো
 নাই । ক'ত থৈছে পাৰঙই । কলিজাৰ ভিতৰত থৈছ, নবাধৰ ? ভোৰ
 কলিজা কাটি টুকুৰা-টুকুৰ কৰি কলি হোছৰ নিহে এবিধ ।

গৰুৰ তলৰ পিনে চাৰিকোছা পেলাই-পদ্মা সাউংকৰি বাহিৰ ওলাল ।
 হতাশা, নিৰাশা ভৰা মন লৈ পদ্মা উলটি আহিল । বাৰ্ষতাৰ কাৰণে ভাইৰ
 অল্লশোভনা হ'ল । পদ্মাই বীৰেনক কি বুলি ক'ব । এই অভিনয় অপৰিসীম
 চেষ্টা, পৰিশ্ৰম, ত্যাগ কৰাৰ কথা জানো বীৰেনে নিবাস কৰিব ।

ভাবতীয়ে লেপৰ তলৰ পৰা হাত উলিয়াই কপালত ফিৰা কৰি থকা

হাতখনত আলকুলকৈ ধৰি— পদ্মা কলিজা মোৰ, 'আহ'.....

—মই পদ্মা নহওঁ প্ৰভু, সোণভৰা ।

—পদ্মা ক'লে গ'ল ? জাবতীয়ে মূৰ তুলি চালে, সোণভৰাৰ চকুৱে চকুৱে গৰাত, আকৌ লেপৰ তলত মূৰটো গুজি কলে— সোণভৰা, 'তই যা, বৰ ক্ষমতি বোধ কৰিছো । ভাবতীয়ে সোণভৰাৰ হাতখন কপালৰ পৰা আঁতৰাই দিলে ।

* * *

'মাই, আমাৰ হাঁহ, পাবৰোৰ খেদি পেজোৱা । এইবোৰৰ পৰা আমি বিশেষ একো লাভৱান হোৱা নাই । হৰিণৰ কথাত খেদেলীয়ে বৃথ খন এছাৰমুৱা কৰি— হাঁহ-পাব কেইটাইনো ভাব কি পানীখোৱা খালত বিৰ ঢালিলে ? বাপে-পুতেৰাৰ আক কথা নাই ।

—কি লাভ হৈছে আমাৰ । এটা পাব চৰাই দিনে এপোৱাকৈ ধান-চাউল খায়— অৰ্থাৎ মাহে মাৰে সাত সেৰ খায় । পালে চোভালত যেদি দিৱাতে খালে, বহলে ভড়বত উঠি খালে । সেয়ে যদি দুই পইচাও খৰা হয়, মাহে চৈধ্য অনাৰ নস্য খালে । তাৰ দিনিময়ত পালা কি এৰোৱাৰ পাব পোৱালী বা চাৰি অনা পইছা ।

হাঁহবোৰ বৰ লেভেৰা । ব'তে পায়, ত'তে থিঠা ত্যাগ কৰে । মিহকে পায়, তাকেই খায় । ইয়াৰ পৰা বৰ-ছোৱাৰ লেভেৰা হয় । পৰি-শোধো নষ্ট হয় । আন এটা কাৰণ হল, পতু-পকী হলেও সিহঁতৰো এটা আত্মা বা জীৱ আছে । পতু-পকী হলেও সিহঁতৰো বুদ্ধা শক্তি আছে । সিহঁতক পোহপাল দি, থাকিবলৈ বাহ সাজি দি আমি প্ৰতিপাল কৰিছো— যেনেকৈ তুমি আক পিতাই যোক লালন-পালন কৰিছা । বই যেনে ভোমাব সন্তান, হাঁহ, পাব, ছাগলী কেইটাও ভোমাব সন্তানসকল । সিহঁতক হত্যা কৰি খোৱাটো বহাপাপৰ কথা । আত্মহত্যা কৰি নিৰাস কৰি সিহঁত আমাৰ বৰত আছে আৰু যদি আমিহে নিৰাস কটকটী কৰো কেনে কথা ।

হৰিণৰ কথাখিনি খেদেলীয়ে বৰ মনোযোগেৰে শুনি প্ৰশ্ন কৰিলে—
হাঁহ, পাব, ছাগলী নহলে 'মাহুহ' চনিব কেইটেক, বাবু-ভাল্লভকলে বাস
ক'ব পৰা ।

পটিনৰ দৈববিলাকত ইয়াৰ সুকীয়া ব্যৱসায় আছে। তাকে ইথোজীও কামৰ বোলে। একোখন কাৰ্খত হাজাৰ হাজাৰ, লাখ-লাখ পাব চৰাই আছে। ডেনেদৰে হাঁহ, কুকুৰা, হাগলী, গৰু, মহুয়া সুকীয়া সুকীয়া কাম আছে। এইবোৰত ছেজাৰ ছেজাৰ মানুহে কাম কৰে। লাখ লাখ টকা উপাৰ্জন হয়। আমাৰ মানুহেও ডেনেদৰে কাম কৰক, দৰকাৰ হ'লে তাৰ পৰা কিনি আনি খাব।

হবিনৰ কথাত বেলেগীয়ে একো উত্তৰ নিদিলে— 'তই যি ভাল দেখে তাকে কৰ।'

বৃহস্পতিবাৰ, পূৰ্ণিমা তিথি। সিহিঁৱা অকিহু আগালত বহু আছিল। হুখন মহৰ গাড়ো লৈ হীৰালাল কেঞা আহি হুখৰ নঙলা সুখত ঠিয় হল। হুজুড়িমান খালি বস্তা আনি চোতালতে ধপটকৈ পেলাই দিলে। মঙল ভড়ালত উঠিল— কেঞাবাবুৰ গাড়োৱান হুজনে ত'ৰালৰ পৰা ধান আনি চোতালত ধলে। ধানেৰে চোতালখন দৰ হৈ পৰিল। হুখুৱে হুপবীয়া অলপ শুইছিল। সি তাৰ দৰৰ কাঠিতে বহিল। হীৰালালে পান্না লৈ— এক দো এক বাৰ দো, দো বাৰ তিনি বুলি ধৰণবটক জোখাত ব্যস্ত হল। হুখুৱে কলে— হুজিনমান অপেকা কৰা ভাল আছিল নেকি? দাম বাঢ়িবলৈ ধৰিছে।

'বঢ়া নবঢ়াব লগত কি কথা আছে। মোৰ আৱশ্যক হৈছে বিক্ৰী কৰিব।' হুখুৱে জবৰতে উৰাও ঠিয় হৈ আছিল। জদীয়াৰ সুখৰ কথা শুনি উৰাই মাও দিলে— ডেও জেঠ মহীয়া পোবাকটা ব'ন্দ পৰি হাল বাইছিল আৰু সিজনীয়ে লৈ বোকাপানীয়ে লুপুৰি-লুপুৰি হৈ হুই হুইছিল বিক্ৰী কৰিব আৰু নকৰিবনে? উৰাৰ কথাত অকলীয়ে তপনাই মাও দি— ভোঁৱাৰ শিখিৰেবাই 'চাকৰি কৰি চৰকাৰক খাজানা দিছিল। হাঁহ, পাৰু কুকুৰ, কেহুৰীৰ দৰে মোৰ এপাল নাই। বোদ বোদ কৰি তিনি কৈলা তিনি কহী খাব। বিক্ৰী নকৰি লাঠি ধৰ বৰা।

'মোৰ দৰে এসোপা ল'ৰা-ছোৱালী হবলৈ ভোমাক কোনে হাক দিছে। ল'ৰা ছোৱালী কেইটাই জীৱন পোষ্ট খুল, হুৰু হুৰু হল। খাও

শশনি দি কবিবি কি ? শগুণৰ শাপত বুঢ়া হালোৱা নমৰে ।’

—মুখে মুখে উক্তব নিদিবি, তোৰ দৰে মই হীন স্বৰৰ পৰা অহা নাই ।

—অ’ ভাল মানুহৰ জীয়ৰী, সেয়েহে…… উমাই বাকীখিনি হাতেৰে
মুজা দি বুজাই দিলে । হীৰালালে পান্না মাৰিব এৰি চাই আছিল ।
উমাব কথাত অঞ্জলী অলি-পকি উঠিল । কিন্তু বাহিৰৰ মানুহ কেইজন থকা
বাবে মনে মনে থাকিল । অন্তৰ কিন্তু ক’লা পৰি ব’ল ।

হাই, উকমি শুনি হুখুৰ ডাঙৰ ল’ৰাটো আক হেলা ওলাই আহিল ।
অগ্নিশৰ্ম্মা হৈ হেলাই কলে— বাম, বাম, হে আই বহুমতী, ইমান পাপ
জন্মেচ’ৰা, আজি গুৰুবাৰ পুণিমা তিথিৰ দিনা মোৰ স্বৰৰ পৰা লক্ষী
উলিৱাই দিল । কাক দেখিছিলি, ক’ত শুনিছিলি ?

—মোৰ টকাৰ দৰকাৰ হৈছে বাবে বিকিছো, কান স্তম্ভিম ।

—হেৰ হুখু, হেৰ স্তম্ভেন ধান ভৰাবলৈ নিদিবি ।’

--মাই মনে মনে থাকা কাৰো কপাল কোনেও নিব নোৱাৰে ।
আটায়ে মনে মনে থাকিল । ভেকী লগা মানুহৰ দৰে হুখুৱে এবাৰ
হীৰালাল কেঞাৰ হাতৰ পিনে, এবাৰ ধানৰ দ’মটোৰ পিনে চাই থাকিল ।
কেঞা বাবুৱে চকুৰে মণিৰ নোৱাৰাকৈ বামৰ দোহাই দি - বাম এঘাৰ
বাম কয় নে— বাম বাৰ বাম কয় কাৰো খেয়াল নাই । কাঠিতে বহি
লাইন পাতি ল’ৰা-ছোৱালা কেইটাই ধানৰ দ’মটো আক বস্তাৰ পেটবোৰ
চাই আছিল । হয়তো ভাবিছিল আমি খাম কি ?

উমাই কিবা-কিবি ভাবি আছিল । ভাবোঁতে ভাবোঁতে হুচকুৰে
চকুলো হুখাৰি বৈ পৰাত চাঁদৰৰ আচলেৰে মচি পেলাইছিল ।

হুখন গাড়ীত ডেবকুড়ি বোবা ধান বোজাই দি হীৰালাল যাবলৈ
ওলাল । বাউলীৰ দৰে হেলা দৌৰি গ’ল— গাড়ীত বোজাই দিয়া বোবা
এটাৰ পৰা তিনিখুটি ধান আনি ভ’ৰালত চুতিয়াই দি ভৰালঘৰৰ ছোৱাৰ
মুখত মূৰ থৈ পৰি থাকিল । হয়তো মনে মনে কলে— আই মহালক্ষী
বোক এৰি নেবাৰা ।

হুখুৰ পৰিৱালৰ বাতি আক খোৱা-বোৱা নহ’ল । হেলাই চৌকাললৈ
হুৱে নিদিলে । অঞ্জলীৰ স্বৰৰ পৰা জ্বল, মৰমৰ শব্দ সিহঁতে শুনিছিল ।

বোধহয় সিহঁতে আজি কিবা-কিবি বহুত ধোণাব কৰিছে।

—ধান বেচা টকাৰে কি কৰিব জানেনে। সেইখিনিও মৰাপাট আৰু সবিয়েহ বেচি পোৱা টকাৰে তাইৰ হাবডাল গঢ়াইছে। উষাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত দুখৰে কলে— ‘সজ উদ্দেশ্যেৰেহে ধান বিক্ৰী কৰিছে— পোন্ধৰ বিঘা মাটি কিনিব বোলে।’

—কাৰ নামত কিনিব? তাৰ আকৌ আপুনি যিহে অকৰা

—যিকৰে কৰক দিয়া। মোৰ মহালক্ষীয়ে যেতিয়া ওলাই গ’ল, মাটিৰে মই কি কৰিম? মই বুজিছো, মোৰ ল’ৰা-ছোৱালী কেইটাক মৰাৰ বৃত্তি সাজিছে। বাক চাওচোন, ঈশ্বৰ আছে নে নাই? ‘বাখে হৰি মাবে কোন, মাবে হৰি বাখে কোন।’

*

*

*

*

—কিমানদূৰ আগ বাঢ়িলা পদ্মা? বিজয়িনীৰ গৌৰৱ অৰ্জন কৰিব পাৰিবানে? পদ্মাৰ মুখ শেঁতা পৰিল। বৰ ক্লান্ত ভাৱ দেখুৱাই পদ্মাই কলে— লোৰ আলমাবী, চাৰিটাকৈ বাকচ আৰু গছপেৰা সব চলাথ কৰিলো, কিন্তু ক’তা নাইতো?

—কি কলা, সঁচাকৈ তুমি সব চাইছা, কেনেকৈ পদ্মা?

—ইয়াৰ ভিতৰতে তিনি দিন মই চৈতানৰ ঘৰলৈ গলো। প্ৰথম দিনা কেইটা বাকচ, কিমান আলমাবী চাই আহিলো। দ্বিতীয়দিনা চাৰি ক’ত থাকিব পাৰে, কৰ্কাণত নে জয়্যাবত। গছপেৰাৰ পৰা তুলি নি ভিতৰ কুঠৰীত শুৱালো। তৃতীয় দিনা সব ওলট-পালত কৰি দিলো। কিন্তু আচৰিত, ক’তো নাই— তোমাৰ আকাজিকত কলি মোহৰ।

—মই বিশ্বাস কৰিবলৈ টান পাইছো পদ্মা।

—আলমাবীত কেৱল দলিল আৰু আন আন কাগজ-পত্ৰ আছে। লোৰ বাকচত এসোপা টকা আৰু এটেমা সোণ। গছপেৰাতো কাঁহ-পিডলৰ বাহুনেৰে ভৰপূৰ।

—ভেনেহলে সি পাপীঠ গৈছিল কলৈ... ইমান সময়?

—চাৰি ক’ত আছিল জানা? তাৰ কৰ্কাণত নহয়। গাকৰ ডলত আছিল এপাত চাৰি, সেই পাতেৰে আলমাবীটো খুজিলো।

আলমাবীৰ এটাত সকল টিনৰ বাকচত চাৰিপাত চাৰি আছে' তাৰে
লোৰ পেৰা আৰু গছপেৰা খুলিলো।

—তাক চৌপনি যোৱা ঔষধ খুৱাই দিছিল।

—অভিনয় কৰিছো। মাই আৰু মই দুয়ো।

—মায়োৰাও গৈছিল।

—ও, মাই এটা দৃশ্যত বাকী কেইটা অঙ্কত মই।

—হৰগোবিন্দ উকীলৰ পৰা কিন্তু ফলি-মোহৰ আনিছো কিয়নো
আজি কালি পাপীঠাই কাণো বিশ্বাস নকৰে।

অলপ ভাবি থাকি পছাই দলে— যদি আছে আনিব পাৰিম।
কিন্তু কিছু সময় লব। সাদ্যহতে মাটি দখল কৰি জঞ্জাল নবঢ়াবা!

—কোনো আপত্তি নাই। তুমি যি কোৱা সেয়ে হব।

—বীৰেন তোমাক মোহৰ দিম বুলিছো দিমেই।

* * * *

গুণাগোহিন্দ ভাৰতীৰ ওচৰতে লোহিত শৰ্ম্মা ভাৰতীৰ ঘৰ।
লোহিত পাঠশালা পাছ কৰাত, ভাৰতীয়ে নি উকীলৰ বাকনি কৰি দিলে।
এবছৰমান ভাৰতীৰ পিছতে লোহিতে উকীলৰ কাগজ-পত্ৰ আৰু ফাইল
আদি লৈ ন্যচাবলৈ যায়। এনেদৰে ছবছৰ অহা-যোৱা কৰাৰ পিছত
লোহিত শৰ্ম্মা ভাৰতীৰ মহৰি নামে তঞ্চলত ভনাজাত হৈ পৰিল।

কাজৰী : কু হানিলে মহৰি গাঁৱলৈ আহে। ইখন সিখন গাঁৱ ঘূৰি
কৰি মালি মোকদ্দমাৰ খবৰ লয়— সংগ্ৰহ কৰে। এদিন ছুখুৰ তালৈ
গৈ কাণৰ কাষত মুখখৈ কলে— ছুখুকাই, খবৰ এটা পাইছা?

বৰ আচৰিত হৈ ছুখুৱে সোধে— কি বোপা? বৈশীয়েক উষা
আজি ওচৰত ঠিয় দি আছিল।

—ভাৰতীয়ে পোন্ধৰ দিবা মাটি কিনিিলে, দলিলখনত কিন্তু তোমাৰ
নাম নাই।

—লোহিত বোপা, পিতা মৰাৰ সৰ্ম্মতে সি কেঁচুৱা। তাৰ পিছতে
জৰীপ হৈছে। সকলো মাটি-বাৰিত তাৰ নাম ৰাখিছো। এতিয়া তাৰ
বিষেকে যদি প্ৰবন্ধনা কৰিািলে দিছে, কৰক।

নহয় ছুখুকাই, মাহুহে কথাতে কয় নহয়— অলপ খাঁত নকবে শুদ্ধি, বিস্তার হলে হ'ল হয় বুদ্ধি। সময় থাকোতে আপত্তিৰ দৰ্শাস্ত্র এখন কবি থোৱা। নহলে এডৰা-ছুডৰাকৈ সকলো মাটিতে নাম লগাই লব। তাতে সি হল মণ্ডল মাহুহ। দেখিবা এদিন তোমাৰ ঘৰৰ ভেটিটোও নিব, মই সত্য কৈছো। উমাই তামোল কাটি ওচৰতে বহি আছিল, মাজতে মাত দি— ভাই ভাই বুলি হাত সাৱটি বহি থাকোঁতে ভায়েকে তলে তলে সিদ্ধি দিব। ফলত মোৰ ল'ৰা কেইটাৰ মৰণ হ'ব।

‘হেৰ, তই পেৰ্-পেকাইছ কিয় ? ব্ৰহ্মাকপে সজ্ঞন কৰিছে, বিকু ৰূপে পালন কৰিছে আৰু কদ্ৰূপে সংহাৰ কৰিব। তই মই কোন কুটা ; ছখুৰ মন বুদ্ধি পাই লোহিত মহৰিয়ে— আত্মা বন্ধা কৰা বীৰৰ ধৰ্ম আৰু কৰ্তব্য। ই তোমাৰ প্ৰাপ্য ধন। ধান বিক্ৰী কৰা টকাৰেহে মাটি কিনিছে।

— এতিয়া ভৰ খেতিৰ বতৰত গুৱাহাটীলৈ যাওঁ কেনেকৈ ?

— তুমি বুজাই নাই। তুমি যাব নেলাগে নহয়। গলেহে কাম-বন ক্ষতি হ'ব, টকাৰো ভৰণি হ'ব। দৰখাস্তৰ ফিজখিনি মোক দিবা, মই সব ঠিক কৰি দিম।

— কিমান পৰিব ? আঙুলিৰ মূৰত হিচাব কৰি লোহিত ধৰ্মা মহৰিয়ে কলে—

— দৰখাস্তৰ ফিজ তিনি টকা, ষ্টেম্প এটকা, কোৰ্ট ফি এটকা, ওকালত নামা পাঁচ সিঁকি, ধৰি লোৱা মুঠ দহ টকা।

— হলেও ভাইৰ বিকছে যোৱাতো, তাক এবাৰ সোধাই চাওঁ নেকি ?

উমাই পোন চাতেই ঠিয় হল— এভ'ড়াল ধান বিপী বৰিলে, ডাঙৰ জন বুলি এবাৰ হুস্তমিলে। এতিয়া আকৌ তাক এবাৰ সুধি……। বাপা কালি পুৱাই আহিবা, ময়ে টকাখিনি দিম। আমাৰ ধৰ্ম বুধিষ্ঠিৰ বহি থাকক।

— বো, তুমি ঠিক আছা, এয়েৰে আচল মাহুহ। মোবো এয়ে কৰা। মহৰি উঠিল। যাব খুজি— গিছে বো, মই অহা বুলি বতলকাক নকৰা। সি বেয়া পাব। মোক হাক দিছিল।

লোহিত মহৰি ওলাই গ'ল। ছখুৰে কিবা ভাবি-চিন্তি তললৈ মূৰ

বহি থাকিল। ভায়েকৰ বিৰুদ্ধে দৰখাস্ত দিয়াতো জানো উচিত হ'ব !

অঞ্জলীয়ে বেবৰ জলঙাইদি ছুখু, উষা আৰু লোহিত মহৰিৰ মাজত হোৱা আলোচনাখিনি শুনি আছিল। ৰাতি মণ্ডল অহাত, অঞ্জলীয়ে পহিনাই কলে— মই তেতিয়াই কৈছো বেলেগ হোৱা, বেলেগ হোৱা, এতিয়া মজা পাব নহয়। এইমাত্ৰ লোহিত মহৰি উঠি গ'ল— মন্ত থম্ থমিয়া মেল। চুৰি কৰি বোলে ধান বেচিছে। এতিয়া চোৰত পেলাই দি হাত কেৰেয়া লগাই বান্ধি নিব বোলে। চাকৰিও খেদাব হেনো। মই নিজে দেখিছো। এসোপা টকা উলিয়াই মহৰিৰ হাতত দিছে। কালিয়েই গৈ যেনে তেনে মোকদ্দমা জুৰিবলৈ কৈছে। মোৰ কথা হুগুনে, ডাই ডাই বুলি থাকোতে এতিয়া যমকাল হ'ব।

—মোৰ বিৰুদ্ধে কেচ কৰিব। ইমান সাহস তাৰ। ময়ো মজা দিহে এৰিম বাপেকে। মোক চিনি পোৱা নাই, মই কোন ?

তেৰ

পুৱা কাঠিতে বহি মণ্ডলে পিঠাৰে চাহ খাই আছিল। ছুখুৰ ভেৰ বহুৱীয়া ছোৱালী পখিলাই চকীত ধৰি ঠিয় হৈ 'দে ময়ো ঠাহ খাম' বুলি হাত পাতিলে। হাতত থকা পিঠাখনৰ অকণমান ভাঙি ছোৱালীটক দিছেহ— এনেতে অঞ্জলী আহি 'বাপ জনমত নাইকীয়া গাই, চালনি লৈ কীৰাবলৈ যায়। বাপজনম গ'ল চাহ কাক বোলে নেজানে, তাই আহিছে চাহ খাবলৈ। যা ইয়াৰ পৰা—' উষাই স্বৰ-কাঠি বচি আছিল। অঞ্জলীয়ে ভাবিছিল মাত দিয়ে যদি দিয়ক। কিন্তু উষাই পুৱাখনতে মাত দিয়াৰ ইচ্ছা নকৰিলে। উষাৰ সৰু লৰাটোক উদ্দেশ্য কৰি— হেৰ নগেন তাইক লৈ আহ।' এই বুলি পুনৰ কাঠিখন মচাত লাগিল। এনেতে মণ্ডলে— 'অজু, বাম বাম, সৰ্বনাশ কৰিলে। এই জনীয়ে ইয়াতে হাগিলে, নিয়া, নিয়া, চাহ টোপাও সুখে-শান্তিৰে খাব নিদিয়। কথা শুনি ?'

হাতখন ধুই পখিলাক নিও বুলি ভাবিছেহে, এনে সময়তে, অঞ্জলীয়ে—
 ‘শগুণ খোঁরাটো, ইয়াতে মৰণ মিলিলহি’ বুলি নাকত আঁচলখন ধৰি বাও
 হাতেৰে ছোৱালীজনী ঠেলা মাৰি দিলে—কাঠিখন আছিল ওখ। কাঠিৰ
 এটলীয়াত জোড়াকামি কেইটামান পৰি আছিল। ছোৱালীজনী জোড়ৰ
 ওপৰত পৰি মূৰটোৰে তেজ ওলাল আৰু কান্দি কান্দি থৰ পৰিল।
 ছোৱালী জনীৰ অৱস্থা দেখি উধাতু খাই উঠা লৰি আহি— ‘খালে ঐ,
 খালে ঐ, মোৰ বাচাক’ বুলি কোলাত তুলি ললে। মঙলে আগেয়ে চাহ
 কাপ হাতত লৈ ভিতৰ সোমাইছিল। অঞ্জলীয়ে— ‘অ’ তই বাতিপুৱাই
 মোক লষণো পাৰিল। তুলিছ যেনেকৈ, ছয়ো তিৰী-মৰদে বাতি খাপৈ
 তেনেহলে।

—এই চুৱা মুখখনৰ কাৰণেতো মৰিছ,। ধৰ্ম-কৰ্ম পাহৰি
 গৈছ। নিজে ভুবিছ, আগাকো ভুৱাইছ। বাজী পাই, নিজৰ নাই
 থাকিলেহে সন্তানৰ মমতা বুজিবি।

এইবাৰ যেন কোনোবালৰ বাহতহে জুই লাগিল। অঞ্জলী টিঙৰি
 তুলা যেন হুল খঙতে। দিয়া দাবৰ আঠ বছৰ হ'ল— অঞ্জলীৰ সন্তান
 নাই। হে কয়— ভবিষ্যতে আক সন্তান মহৰ বুলিয়েই—
 চিলঙৰ হাম্পাতালত থাকোভে জইন মৰা ঐবধ ৰাইছে, নহলে এনেদৰে
 বাৰে বাৰ হাম্পাতালত কিমানবাৰ আহিব। গাওঁৰ মাহুছে অঞ্জলীক
 শুনা-মু কৈ নাজী গাউ বুলি মাতে। ‘বাজীগাউ’ শব্দটো শুনিয়েই
 কেটি সাপৰ দৰে ফোপাই উঠি— সদায় সদায় একে কথাৰে গাই
 থাকিবটো মূৰৰ চুলি আটাই কেইডাল উভালিৰ মায়েৰাই। ভোৰ
 চৈধ্য পূৰ্বৰ দেখুৱাম।

—কি ভোৰ ইমান সাহস। আহজোন তেনেহলে উভাল, বুলি
 কবহে পালে ‘চা তেনেহলে মায়েৰাক’ বুলি অঞ্জলীয়ে উষাৰ চুলিকোছাত পাক
 মাৰি গবিলে। পখিলা কোলাত থকা বাবে উৰাই বাধা দিব নোৱাৰিলে।
 হুৰ পাই উৰাই— ‘মৰিলো, মৰিলো, এৰি দে, কোন ক’ত আছ, মোক
 বাখ’। হুৰৰ ডাঙৰ ল’ৰা স্নেহন আছিল মঙলৰ কুঠীত পঢ়ি। মঙলে
 কাপোৰ শিঙিৰ ধৰিছিল। স্নেহন আগেয়ে আহি পাই দেখে— মাকৰ

মূৰটো অঙ্গুলীৰ দ্বাই আঁঠুৰ মাজত । খুবী, খুবী, চিঃ সক ছোৱাটিৰ বাবে কাজিয়া কৰা, এৰি দিয়া, বুলি মাকৰ চুলিৰ পৰা হাতখন এক-ৱাদলৈ খোজোতে অঙ্গুলী । এবাট চিঞৰ মাৰি ‘মৰিলো, মৰিলো, বেটাই মোক মাৰি শেষ বিলে, কোন ক’ত আছা, মোক বন্ধা কৰা, মোৰ প্ৰাণ যায় । অৰাক নুৰেনে চ’ট পাবিল ।

চিঞৰ শুনি দৌৰি আহিল মণ্ডল— দেখে অঙ্গুলী মাটিত বাগৰি আছে । গাৰ কাপোৰ-কাণি প্ৰায় নাযেই । মন্ত্ৰ মুখ ভেড়াৰ দৰে চাই আছে মাক-পত্নেকে ।

—চুৱৰ, কুৱৰ, বলি মণ্ডল গৰ্জি উঠিল, চকু দেখি নুৰেন কঁপি উঠিল । ‘খুৰা. মই এক ...’ শুনেতে গৰিৰ বাবে কদম গছৰ ডাল আছিল । ‘খুৰা...’ হুহাতেৰে পনজয় হোৱা সোধাৰণে— নুৰেনৰ মূৰত । উৰাৰ হাতত লাগি সম্পূৰ্ণ কোৱা নপৰিল । নহলে শেষ হলহেতেন । নুৰেন বাগৰি পৰিল । উমাই কেৱল এবাৰ নে দুবাৰ উচ্চাৰণ কৰিলে— নুৰেন বাচা মোৰ । তাৰ পিছত তাইটো মাটিত বাগৰি পৰিল । হেলা দৌৰি আহিল— বান্ধনীয়ে তোক খালে বাচা, তাই খাও বুলিয়েই আহিছে । ওহঁত সকলোকে তাই চোবাই খাব । বাৰ্জীগাই, হুখ ধৰ তাইক, নৰেন ধৰ তাইক..... ক’ বুলি হেলাই ফোচা ললে । অঙ্গুলী ভিতৰ সোমাল, নৰেনে পানী আনি নুৰেনৰ মূৰত দিলে । হুখৰে মূৰটো কোলাত লৈ পানী ঢালিলে । ধৰ পুনত কান্দোনৰ বোল উঠিল । মামুহ ভৰি পৰিল ।

মণ্ডলে কাটিৰ পৰাই তাক ‘মই কেতিয়াবাই শেষ কৰিব লাগিছিল । বন্ধমাচ কৰবাৰ, তাইহঁত, তাৰ চৰিত্ৰৰ কথা কি কম । অঙ্গুলীয়ে মোক কেবাদিনো কৈছে, সি মই নোহোৱাত বাতি..... চালা শুণা ।

—মণ্ডল, ভিৰীয়ে গিৰি । ভিৰীয়ে গিৰি ভাঙে, গিৰি পাতে । ওহঁত বেলেগ হ । তাৰ পিছত দেখিব । আমি নুৰেনক জানো আক পোৰ ভিৰীকো জানো । মুখ নোখোলো, তাই-ভনী আছে । মনে মনে থাক ডাই । শান্তিৰামে কলে ।

এটা পাঁচত ভৰাই নুৰেনক বলবাৰী খানাতৈ নিয়া হ’ল । অঙ্গল পিছতে আহিল লোহিত মহৰি । ‘হুখা, আগেয়ে তাক পুজি দাৰা

দেখুৱাব লাগিছিল। মণ্ডলক এতিয়াই হাত কেবয়া মাৰি নিলে হয়।
ছিঃ ছিঃ বব বেয়া কাম কৰিলা।' মহবিব কথাত হুখুৱে কলে—

—গুলিচ দাবোণা বান্ধুহহে। নব-মনিছে ইয়াৰ বিচাৰ কৰিব
নোৱাৰে ? নেদেখাজনে এদিন বিচাৰ কৰিব।

হেলাক সাক্ষাত বাধি হুখুৱে কলে— ভদীয়া, ফলা বাঁহ কেতিয়াও
জোৰা নেলাগে। মন বেতিয়া কালিছে, তাক লগ লগাবৰ কমতা আক
নাই। তিবোতাৰ কাৰণে তুই ভাই খুঁজ কৰি মৰো কিয় ? আমি ভাগ
ভাগ হোৱাই উত্তম উপায়। হুখুৱ কথাত হেলাই মাত দি— ভাই উপ-
জিলে ঠাই ঠাই, গঞাবাইজ মাত। খেব, কুটা পধ্যন্ত সমানে সমানে
ভাগ কৰি ল'। ভজ্জখেৰে বব গহাঁনাই কলে— তুমি তিবীৰ বশ হব
পাবা, মই নহওঁ। তোমাৰ ল'ৰা-তিবোতাই ধৰি মোৰ তিবোতজনীক
মাৰিব আক মই সহ্য কৰি থাকিম। আক তোমাৰ এই ল'ৰা পঢ়ুৱাই
কি লাভ হব…… ? সি এক নম্বৰ দগাবাজ। খুবীয়েকে বিবোৰ ভাৰ
কথা হৈছে— শুনিলে কাণত হাত দিব লাগে। মূৰ কলা দেখিছা—
মই কেতিয়াবা শেষ কৰিম।'

হেলা কিন্তু এইবাৰ ঠিবেৰে থাকিব নোৱাৰি কলে— ভদৰেচৰা,
হুখু মোৰ পেটৰ পো নহয়। মোৰ সতীৰ্ণৰ পো। তই মোৰ ডেজ-
মঙহৰ সন্তান। আক তোৰ তিবী মোৰ নিজ বোৱাবী ? চম্ৰত কলক
থাকিব পাবে, কিন্তু মোৰ সুবেন, নবেনত নাই। মই জানো মোক সোৱ।
তোৰ তিবীৰ চৰিত্ৰ মই নহয়— সকলোৱে জানে। তই বহু লীলা-বোলা
কৰি অহা ছোৱালী। তোক বুলিছে গতাইছে। তাই সাত বাটৰ ছেতনী।
তাই বিমান পাখীৰ দেখিছে, আমি সিমান পানীও দেখা নাই।

তই বৰত নেখাক। মই থাকো কাৰণে দেখো। আহিলাৰ বোৱা-
বীক মাত তই কব। তোৰ বহু বৰীনে তোৰ শোৱনী কোঠাত বহু
কৰে। সিবিলাক খুজী এব। হব পাব তই মোৰ বেটা, বিহাৰ, তই
মূৰ্খ, তই তোক ধসিছে, তই কালুকৰ তোৰ শক্তি নাই। অভিশাপ দিদি
বান্ধব অভিশাপ পাত লাগিব। এদিন নম্বৰো যদি দেখিব ভদৰেচৰা,

তোৰ বিলাই-বিপত্তি কুলাই-পাচিয়ে নথবা হব । থুই থুই পুৰুষ বেটাৰ
এয়ে জীৱন— ।

ভজেশ্বৰ নিমাত হৈ বহি থাকিল । কাৰো মুখত মাত কথা নাই ।
হেলাই একোবাৰ উত্তেজিত— একোবাৰ একোবাৰ শাস্ত মুক্তি খৰি অজলীৰ
চৰিত্ৰ বুৰছী গাই গ'ল । ভজেশ্বৰ তাৰ পৰা আঁতৰিল ।

কৰল কাকতি পণ্ডিতৰ ঘৰ গাওঁখনৰ প্ৰায় সোমাজত । কৰল
কাকতি কুটনীতি বিশাৰদ গুণগোবিন্দ ভাৰতীৰ নলে-গলে লগা বহু ।
কৰল কাকতি পণ্ডিতৰ ডাঙৰ ল'ৰা ববীন কাকতি বড়িয়াৰ হাইস্কুলত পঢ়ি
ছুৰাবনে তিনিবাৰ মেট্ৰিক পৰীক্ষা দিলে কিন্তু উত্তীৰ্ণ হ'ব পাবা নাই ।
মণ্ডল থাকিলে কাঠিতে বা মণ্ডলৰ অক্ষিচতে বহে আৰু মণ্ডল নহলে
ঘৰৰ ভিতৰ অৰ্থাৎ শোৱা কোঠা পায় গৈ । কিন্তু ববীন প্ৰায় মণ্ডল
নথকা সময়তে আহে । স্কুললৈ অহাৰ বাটত ববীনে মণ্ডলৰ ঘৰত সোমায়
আৰু গথুৰিহে ওলায় । অকল যে দিনত আহে এনে নহয়, বাতি বেল
দৰবাৰলৈ গলে বা মণ্ডল মাটিৰ জোখ-মাফ সপৰ্কেত বাহিৰলৈ গলে
ববীন আহে । মণ্ডলৰ দৈনিক ভ্ৰমণ কাৰ্য্যভালিকাখন ববীনৰ জ্ঞান থাকে ।
কাৰণ মণ্ডলে ঘনাই ভাৰতী আৰু কাকতিৰ ডালৈ যায় । এনেদৰে ডেকা
এজনে মণ্ডলৰ শোৱনি কোঠাত সোমাই থকা বাবে— হেলাই কেবাদিনো
কৈছিল— স্কুললৈ নেযাৱ কিয়, কিডাপ, ফলিবোৰ ইয়াতে থৈ কব কি ?
স্কুলত পঢ়া-শুনা নাই যদি পথাৰতে বনবাৰী কৰগৈ । শুনে ক'ত ?

এদিন হেলাই লাজ-কাজ এৰি অজলী আৰু ববীনৰ কাণত পৰাকৈ
কলে— এনে কথা দেখা শুনা নাই । ডেকালবাক আনৰ শোৱনী কোঠাত
হুতুৱাই লৈ দিনৰ দিনটো বেল মাৰি চুপতি বৰা এইখন ঘৰতহে দেখিলো ।
একো কল নথকিল ।

এদিন পণ্ডিতজীক পাই পাৰী দাঁটিতে কলে— পণ্ডিতৰ ঘোৱাবী,
কথা এখাৰ কৰ্ত, ববীনৰ পঢ়া-শুনা নাই বেকি ? দিনৰ দিনটো আখাৰ
ঘৰতে থাকে দেখোন । পণ্ডিতক কবাতোন চকু-কান বিৰ' । পণ্ডিতজীৰ
পাতো জেজোঙাই গ'ল । পেটৰপোৰ ইমান খুন্দান । দাতু স্কুলৰ অধ্যাপনা

সহ্য কৰে। উপবাই উত্তৰ দিলে— আপোনাৰ বোৱাবীজনীক কবচোন। মোৰ ল'ৰাটোক কিয় বাটৰ পৰা মাতি নি ভিতৰ কুঠৰীত বহুৱাই লয়। মই মঙলক কথাৰে কম কম বুজি জাখিয়েই আহিলো। আপোনাৰ বোৱাবীয়ে মোৰ কুৰলীয়া ল'ৰাটোক তেনেই নষ্ট কৰিলে।

হেলা সেইদিনে মৰা কেন হল। পানীৰ কলহটো মাটিতে বৈ হেলাই কলে— 'এইব কু-কীৰ্ত্তিৰে বাট-বাট নথৰা হ'ল। পানী আনিবলৈকে বাৰ নোৱাৰা হলো। হে প্ৰভু, কি গলগ্ৰহ চপোলাহি মোৰ দ্বন্দ্বত। কথাখিনি অকলীৰ কাণত পৰি থহুথহুকে বিতিলে। মঙল অকিত্তৰ পৰা অহাত গধূলি অকলীয়ে কেঁচুবি কেঁচুবি কলে— মই কাপিয়েই গুচি বাঙী, মই থাকিলে শাহুৱেক বোৱাবীয়েকৰ চকুৰ পোবশি উঠে। আপুনি বোলে মোক কিবা আনি দিয়, ভাকে খাই হেনো। মই কুঠৰীৰ পৰা নোলাওঁ। ঢেকী দিওঁতে দিওঁতে ভৰি কুলিল। মাই-পিডাই মোক তুল-কুটাডালে ইয়াৰ পৰা ভালে নিব নিদিছিল। মোৰ নাই কি? এহাতৰ পক্কাল— তজ্জৰেবে কামিজটো সোলোকাই বৈয়ে পাকঘৰলৈ গৈ মাকক কলে— 'বাই, তুমি মিছামিছি কথাত দৰখনত অশান্তি কৰা কিয়? গাঁৱনে গাঁৱয়েই। জ্বাৰ কথাতনো শাহুহে গাঁৱত ছোৱালী নিদিৱেনে? খঙৰ কোবত মঙলে ভোৰ ভোৰাই ওলাই গৈ 'বান্ধবে নাৰিকলৰ মোল কি বুজিব'। হেলা মনে মনে থাকিল। এইবোৰ হ'ল বিয়াৰ এবছৰমান পিছৰ কথা।

তাৰ পিছত বহাগ মাহৰ পৰা ভাদ্ৰ মাহলৈ মঙলবিলাকে চাকোঁলৰ অকিত্ত কাম কৰা নিৱস। বছৰটোৰ ভিতৰত তিনি-চাৰি মাহ মঙল টান কমলপুৰ চাকোঁল অকিত্ত কাম কৰে। এই কেইমাহ হেলাই তজ্জৰেবে থকা দৰটোৰ মজিৱাতে ধোঁৱে। শনিবাৰে মঙল ঘৰলৈ অহাত অকলীয়ে কয়— মোৰ অশান্তি হ'ল। মাহেবাৰ কাঁহৰ প্ৰত্যাপত মই এদিনো জ্বৰ পৰা মাই। কাহি কাহি ধু-খেৰাবোৰ মজিৱাতে পেলাই। বাৰ বাৰ ৱেলিলে ইয়াত জ্বৰ থকা নেথায়। মই পলাবহে লাগিব। মঙল 'জ্বৰ' মনে থাকিল। অকলীয়ে কলে— আজিৰ পৰা মাহেৰ মোৰ লম্বত থাকিব। অকলেও থাকিব পাবো, কিহুবাি যোক খাই পেলাকম। কিন্তু মঙল দুই টান হল, কাৰ সাধ্য বোলে। মঙলে হা-লা একো উল্লৰ শিলিল।

মণ্ডল গ'ল। এদিন নে ছদিন গিহত অজলীয়ে বাম, বাম এই-
বোৰ মাছহ নে জানোৱাব। মজিয়াখনত ধু পেলাই কি কৰিছে? হাঁপৰ
ও ডামোল সোপা নেখালে নহয় নে?

—আমি গাঁৱৰ মাছহ, ডামোল খনে আমাৰ মুখ শুকি। একৰ
বলি মোৰ ডেকা বজু খাঙিল হৈ—মোকো বিড়ি-চুৰট আনি দিলেহেঁতেন।
কথাবাবে অজলীৰ মূৰত টিবিংকৈ কোব মাৰি দিলে—‘মিছাই নকটাই
নথৰিবি, কেতিয়া চুৰট খালো? ইমান মিছা কথা কব পাৰে এওঁ। বজু-
বাঁকৰ অহাও দেখিব নোৱাৰে। নিজে যেনে পৰকো তেনে লেখে। ডেকা
বক্সতে বিধবা হৈছেতো।’

—‘আই কুকুৰ জোকাই পণ্ডিত লঘু হৱ কিয়?’

—‘তয়ে কুকুৰণী, তোৰ দৰে মই হীন জাতৰ নহও, হীন স্বৰূপ
নহয়।’ উষাক চকু পকাই ধৰোঁতে হেলাই মাত দি—‘আই হেৰ হুঁপবীয়া
খন মনে মনে থাক। মই লাগে আজিৰ পৰা তাত নেথাকো। সেইমূলি
ডামোলখনো এবিৰ নে?’ সন্ধ্যা বুঢ়ীয়ে কাণি-কঠাখিনি লৈ ঘৰৰ পৰা
ওলাই গ'ল। হুখুৰ কলে—দিনবোৰ বেয়া হল। আগেয়ে ইমান চোৰ-
ভোৰ নাছিল। বাতি গবামাৰি ধৰি নিলিলে নিলে—গলব-কাপৰখিনি,
বন্ধনাম কাৰ হব। মণ্ডলে বা আমাক কি নেভাবিব। যি হৈছে হওক,
নৰেনকে থাকিব দিয়া। নৰেন ভেতিয়া আঠ বছৰীয়ামান।

হুখুৰ কথা শুনি হেলাই কব খুজিছিল—তাইব থকা লগ আছে।
ওঁতে নেজান মই জানো। বাম বাম ইমান পাপ। কিন্তু হুখুঙে
তাইব পেটৰ পো নহলেও ল'ৰা। কয় কেনেকৈ? হুখুৰ কথা মতে
সিদিনাৰ পৰা অজলীৰ লগত নৰেন থাকিল।

—মজিয়াত ধু পেলাইলৈ হাক দিলো, সেইটোৱে হল অলপাব।
সিদিনাৰ পৰা নেথাকে। কোনোমতে বহুত্যাৰি নৰেনক আনিছো। এই
কেইদিন হুখেৰে এই আহো। কেৱল...। অৱেৰবে মূখলৈ চাই... কি?

—মানে..... আপোনালৈ মনত পৰিলে ঘৰফৰ, হুখুটাই মোকো।
জবত মেৰাকিলে টোপনিৰে নাইক।

—বোৱো...। ভৱেৰবে কয়।

—সচাই ? ইঃ.....

—বিভাগ কৰা । অঞ্চলীয়ে মাত্ৰাজানৰ চিকাৰ ভল্লেশ্বৰক আকৃষ্ট কৰি লয় ।

এনেদৰে এমাহ খকাৰ যুগত এদিন নব্বনে কৰ— বাতি বৰীৰ ককা আহিছিল । সি ইমান বেয়া, বিছমাৰ পৰা নমাই আহি— মোক ওকা মাটিতে গুৱাই থলে, মই বৰ দুখ পাইছিলো আনু । আজিৰ পৰা মই ভাত নেখাকো, তোৰ লগতে থাকিম । খুৰী বন্ধনাহ, মোক এয়েৰে মাটিত গুৱাই থয় । অতীতৰ ছবিবোৰ হেলাৰ আগত ভাহি উঠিল ।

• • • • •

গুণগোবিন্দ ভাবতীৰ চ'ৰা খবত বহি লোহিত মহৰি আৰু ভাবতীৰ মাজত আলোচনা হ'ল— সিহে লাহা, কোৱাচোন খবৰ ভাল নে ? লোহিত মহৰিক সকৰে পৰা গাঁৱৰ মাহুহে লাহা বুলি মাতে ।

—দৰখাস্ত কৰিবলৈ বহু টকা আনিছো ।

—পাবিলে আপাক মাৰা কোজনাৰী কেত এটা লগাই বিক্ৰায়ে । ভেসাৰ বেচ ইন্কাম হব । ই দুখু মাৰাশক ব্যাধি । বাসু লম্বাশক উপলব্ধ কৰে সি । আৰু ভেকোৰামৰ লগত তাৰ প্ৰেম কি চাবা । কল্কনীইডৰ খৰে খৰে গৈ কলিতা জাতিৰ বিক্ৰেত সি কৈ কুখিহে । কিন্তু একটাৰ সন্মিলন পাতে সি । মোৰ নামো গুণগোবিন্দহে । মোৰ বিয়াৰ গুণ আছে জানা ।

—কিয়ান প্ৰহু ।

—এম নিয়াল হৰি এজন মহৰি— মইতো তোমাবোৰে গুণকৰী কোজনাৰী এতিয়া ।

—ভেৰখমান নিয়ালৰ.....

—পুৰা এক হাজাৰ নিয়ালৰ বৃত্তি ভাবতীৰ মনজুত আছে । তালৰ বলত বিনা খবৰত লোকেগৰতৰ বেৰাবো হলো ।

—বৰীৰ চৌধুৰীয়ে আপিল কখিহে কিত । ভেৰখ বসন্তময়ৰ পৰা নাকত কৰাতো বোলে আইন বিক্ৰত হৈছে ।

—এতিয়া কৰি থাককহে । এদিনৰ কাৰনে হলেওতো কোৱাৰ হুজুৰ ।

কামত মন দিয়া । মই ডেপুটি কমিছনাৰক কৈ মিলি ভোমাক বুদ্ধিমান কৰি দিম । পাবিলে তুমি হুখু আৰু মণ্ডলৰ মাজত কোঁজদাৰী মোকদ্দমা এটা লগাই দিয়া । 'খুৰা, মনত পৰিছে । বুকোদৰ হাজৰিকা মানে নলবাৰী ধানৰ বৰবাবুক বৰখাস্ত কৰিছে । লগতে বহুলাল আৰু হীৰা-লাল নামৰ দুজন হাওৱালদাৰকো । বোধহয় বুকোদৰ হাজৰিকাৰ চাকৰি নেমাকিবই' । হৰিন, বীৰেন আৰু মদন কলিতাও বিনা বিচাৰে খালাচ হল ।

লোহিতৰ মুখৰ পৰা কথাৰাৰ ওলোৱাৰ লগে লগে ভাৰতীৰ মুখ বিৰণ হ'ল । মাহুহজন সেঁতা পৰিল । লোহিতে আৰু কলে— এই বহুবীৰ দেছোৱালীটো, তাৰ ফুটনি । সি কি কয় জানে— সি বোলে ভেকো-ৰামকো হেণ্ডকাপ দিব পাৰে । কেৱল দাৰোগা বাবুৱে আদেশ দিলে হয় । কিমান অসমীয়া বীৰক মই ঠান্কা বনাই দিছো, কিমান অসমীয়া গুণ্ডাই বহুবীৰৰ ভৰিত পৰিছে আৰু এই সামান্য ভেকোৰাম । মোৰ এটা কেণ্ডা আঙুলিৰ যোগ্য নহয় । খুৰা, ইহাত বাহিৰে উপায় নাছিল । গিহুত নলবাৰীৰ আৰহুল আলীয়ে বহুবীৰ হাৱালদাৰ পালোৱানক চ'ক ধৰাতত ৰাম্মৰ চৰোৱা দিলে । মই বোলে বহুবীৰ কিহে । খুৰা, আমাৰ অস-মীয়া মাহুহবোৰক বাহিৰৰ মাহুহে কিবা বুজিহে ভাবে ।' কথাবোৰ লোহিতে কৈছিলহে, ভাৰতী কিন্তু চ'ৰা দৰত নাছিলেই, মন ক'ববালৈ উৰি গৈছিল । পৰিস্থিতিয়ে অস্ত্ৰ ৰূপ লব এতিয়া । ভাৰতীৰ মুখ দেখি লোহিত আচৰিত হ'ল । কলে— আৰু এটা সাংঘাতিক খবৰ । এইবাৰ ভাৰতী উচপ খাই উঠি মনটোক জোৰকৈ টানি আনি লোহিতৰ কথাত লগাই দিলে । বুকোদৰ হাজৰিকাই ঘোঁচ খোৱা বুলি, কছাৰী বাইজক দাবী ধৰকি দি হাঁহ, পাব, ছাগলী খাই তহিলং কৰা বুলি আটোপমান মাহুহৰ চহী আৰু টিপ চহী লৈ দৰখাস্ত কৰিছে । বুকোদৰ হাজৰিকা এতিয়া নক্সবন্দী । শত্ৰুৰ সংঘৰ শৰ্মা বকরা আৰু নইকীয়াই বৰ কাম কৰিলে এইটো ।

—সিহঁত ক'ত মাৰিব লোহিত । হাইদৰ আলী আৰু ইচমাইল খা মাতবৰৰ হুজুৰাই ছয়োকেণ্ড ঠিক লক্ষ্যস্থান দিহা কৰি থৈছে ।

—মহাশয় বুকোদৰ হাজৰিকাৰ পৰিৱেশ নাই । ডি. ডি.জহাৰ অস্ত্ৰ

শৰ্মা হৈ আছে ।

—জাহা, কথাটো হয় নে ? মায়াৰ উকীলেও বোলে শইকীয়া ইভক সহায় কৰিছে ।

—খুৰাইতো পৰিস্থিতি বেয়া কৰি পেলালে । খাউও উকীল আৰু শইকীয়াইতো আবেদনৰ বিষয়ে কৈ থাকোঁতেই উকীল থুৱা সোমই হুকাম দৰিলে ।

—দেখিছো যবৰ শত্ৰু বিভীষণ । হৰগোবিন্দই বোলে বহুকথা কৈ ফুৰিছে । কাকতি পন্দিৰক বগাবান দোকনীয়ে কৈছে ।

—থুৰা, তামৰ কলিখন উকীল খুৱাৰ হাতৰ পৰা আনক । একো ঠিক নাই, বীৰেনক দি দিব পাৰে । বীৰেনে কিন্তু মাটি দখল কৰাৰ চেষ্টা চলাই আছে ।

—মোক ইমান অকৰা পাইছা জাহা, কেউয়াবাই সবকাইছো । আৰু ডাক এনে ঠাইত বাধিছো যবৰ ভেটি খান্দি ওলট-পালট কৰিব লাগিব ।

—বুজিছো, আপোনাৰ দৰে বুজিব মাহুহ জয়া নাই আৰু যে জন্মিব ডাকো আশা কৰিব নোৱাৰি ।

—হেঃ হেঃ তুমি মোৰ কালে লক কৰা । চানেক্যৰ বাজবীৰি কুটনীতি পঢ়িছা ? চাপক্যৰ আকৃতি এৰা ! মোক চোৱা— মোকো চাপক্যক দেখা পাবা ।

এনেতে কাকতি, শাস্ত্ৰী, বগল আহি উপস্থিত । কৰিবাৰে চিঞৰি কলে— বেলেঙ আৰু তিনি গিলাচ । বহক বাইজ ।

বগলে লোহিত মহাবিক দেখি— কিহে মহাবিবাবু, তুমি বৰ সাধো- ঠিক মহৰি । কাকাক লগাই দি মোকক'ৰা কৰাইছা ।

—হই । ওলোটাই চোবে সিবিৰ বাহু আৰু চাৰি পোৰ সিহঁতে লৰে । নই লগাই দিছো নে বাৰা দিছো ।

—এওঁ এইমাজ কৈছে । এওঁক হেনো বৰকৈ বাঢ়িছে । অকল হুকমক দাব-বৰ কৰা বাবে এওঁক বোলে বুৰিছিল— কৌৰৱাৰী মোকক'ৰা কৰাৰ বিৰুদ্ধ । কৰাব পতি সকলি কৰিবৰ বাবে— কলেকট, কোৰ্ট

আক কিবা নতুন খবৰ আছে নেকি কোৱা।

—বেলেগ হোৱা মেল মাতিছে। কাকতিয়ে উস্তৰ দিলে।

—দেবিহে হ'ল। কেতিয়াবাই মাতিব লাগিছিল। আমি আঁঠো মৌজদাৰ চৌধুৰীকো মাতিবা। আক এটা কথা, তুমি পোন্ধৰ বিঘা মাটি নিদিওঁ বুলি কবা। আমিও তাতে ধৰি থাকিম। ভাৰতীৰ কথাও কাকতি পল্লিতে আক জোৰ দি— খুজিলেই পাব নে? ইমান সোপা ল'ৰা-হোৱালী কিমান বছৰ ভদ্রেখৰে পুহি আছে হিচাব কবা। বছৰত এশ মোগকৈ।

—এডু, শীলপুৰীৰ বাইজে বোলে পমুৱাসকলে ধান কাটি নিয়া বুলি ফৌজদাৰী মোকদ্দমা জুৰিলে।' শাস্ত্ৰীৰ কথাত ভাৰতীয়ে— কৰি-বলৈ দিছো। মোকদ্দমাৰ নীতিয়ে এইটো। আগ বঢ়াব মৰণ। আমাৰ উকীলৰ পৰামৰ্শ হল, মোকদ্দমাৰ আগত যোবা বেয়া।

—কিন্তু এইটো মোকদ্দমাত হৰগোবিন্দ ভাৰতী— সিহঁতৰ উকীল।

ভাৰতীৰ মুখখন ক'লা পৰিল। বৰণ সলাই— মই কি কৌশল সাজি হৰগোবিন্দক সিহঁতৰ উকীল কৰি দিছো, তোমালোকে এতিয়া কি বুজিবা। চানক্য শাস্ত্ৰ আক ৰাজনীতি পঢ়া। বুজিব পাৰিবা হে: হে:...

ব'দকাচলিত বহি সোণতবাই সূতা কাটি আছিল আক পদ্মাই বাটৰ পিনে চাই পাতল পাতলকৈ মাকো মাৰি গুণ গুণাই বিয়া নাম পাই আছিল। এনেতে বাটৰ পৰা এবাৰি মাত আহি সোণতবাৰ কাণত পৰিল বো। মাহুহে কথাতে ক'ব— আজ্ঞাৰ চিকুন ভ, মাতৰ চিকুণ বো। মূৰ তুলি চাই দেখে লোহিত মহৰি। আহিয়েই পদ্মাক তাঁতৰ শালক বহি থকা দেখি, কিহে মাইচান্না, কি কাপোৰ লগাইছা, বুলি তাঁতৰ শালৰ কাষত ঠিৱ হল। পদ্মাই হালি সূতা এডাল জোৰা দি আছে। কুৰু গোৱোচাখনৰ লোট এটা হোৰপতিত পৰি বন্ধেশ্বৰ আংলিক মুক্ত প্ৰায় হৈ আছিল। লোহিতৰ চকু পৰিল। সূতাডাল জোৰাই উঠি পদ্মৰ চহুৱে চকু পৰি নাহক পালে। কাপোৰখন তুলি লৈ— বুবা, কেতিয়া কাকতিয়া বহা, পাতল হাঁহি এটা মাৰি এবাৰ বুকৰ পিনে আক কাকতি লোহিতৰ পিছৰ চালে। পীৰাখন হাতত লৈ আহি সোণতবাই ক'ব

কিলে— লাহা, ইয়াতে বহা । ইমান সময় লোহিতে কোমি বাজাত বিজল
কৰি আছিল তংকে ধৰিব পৰা নাছিল । সোণতৰাৰ হাত তুমি চকুৰাই
উঠি, বো ইয়াতে বহো দিয়া । দক্ষিণ চোঁঠা ঠাই তাত ঠাণ্ডা লাসিব বুলি
পীৰাখন আমি তাত শালৰ সমুখত অৰ্থাৎ পদ্মাব সমুখত পাৰি লৈ বহিল ।
পদ্মাই চকল হাঁহি এটি মাৰি কলে— লাহা, সাংঘাতিক বস্তু, ব'তে
লাসি ধৰে, একেবাবে এবাই নিদিয়ৈ । তোমাব এই আপদীয়া নাহতো
সলাই লোৱা খুবা ।

—তেহে তুমি এবাই দাব পাৰা । তোমাক পিছে নেবিছো মই

—লাহা আক চোঁঠা পানী অবিয়া অবি । পানী চামি দিব
এবাই দাব ।

পদ্মাই খিলখিলকৈ হাঁহিলে । ইহাঁৰ লগে লগে কঁপি উঠিল শৰীৰ
আক তাইৰ বন্ধদেশ । লোহিতে চকুৰ নিমিষ নমবাকৈ চাই আছিল ।
হাতকাৰ গতিৰ লগে লগে শৰীৰৰ কম্পন আক হেন্দোলনীয়ে লোহিতক
সোহিত কৰি তুলিছিল । মাজতে এবাৰ সোণতৰাই হাত দিলে... লাহা ;
সোণতৰাৰ কাণত পৰা-নপৰাকৈ সি কলে... বৰা বো এবা দিয়া নাট ।

...ইঃ খুবা ।

কোন ভাগ্যৱান সি, কি সাধনাৰ বলত, ভাগ্যৰ কলত এনে ৰূপ-
ৱতী, গুণৱতী, লাৱণ্যময়ী ৰূপহীক পাব । নটাকৈয়ে সি ভাগ্যৱান । কি
সৌন্দৰ্য্য শক্তি । কিয় মই পাৰ নোৱাবো ? অ' তাই লাসিত মই ব্রাহ্মণ ।
কোৱে কব তাই ব্রাহ্মণ কণ্যা মহয় বুলি । কিহত চিন আছে । একেই শৰীৰ,
একেই অঙ্গ-প্রত্যঙ্গ, একেই তেজ, একেই মণ্ডহ । তেহে এই অজ্ঞেয়
কিয় ? লাহা ! এবা লাহা ॥ মই পদ্মাক প্ৰেৰণ কৰিম । কিন্তু পদ্মাই
প্ৰেৰণ বোক ভাল পাব । কাৱা হলে হব কি যদি নানা মাৰাজ
শৰীৰ আক আত্মা । আত্মা নেপালে, অস্তব জন্ম কৰিব । কোৱাশিল
কাহিনী এই কাৱাবে সি কৰিব কি । কিন্তু পদ্মাই কলে কিয়... লাহা
এবাই দিদিয়ৈ । তেহে কি তাই বোক এবিধ কোৱাৰ ।

...কোৱাচোন লাহা, কেইদিনমান থাকিবা ? সোণতৰাৰ প্ৰেৰণ উত্তৰ

...জাল বৈয়া বো, মই পানিৰ-লাহিৰ-মৰা-কৰো । কিয়

কে যে পৰি আছে, মই নগলে একো নহয়, তাতে মোৰ পৰীক্ষাও। মই মুক্তিলাভী পৰীক্ষা দিন' পঢ়াই মাজতে মাত লগাই—' মুক্তিলাভ মানে প্ৰায় উকীলেই দিয়াছোন।" পঢ়াৰ কথাত বৰ উৎসাহিত হৈ—প্ৰায় উকীল মানে, একে পাৱাৰ, মুক্তিলাভ আৰু উকীল একেই পাৱাৰৰ।

—পিছে টকাবোৰ থকা কত? বিয়া-বাকৰ দেখোন নামেই নোলোৱা। বে সদৰতে ঠিক ভাগ কৰিছা? বুঢ়ীজনীক অলপ দুখ শান্তিৰ মুখ দেখিবলৈ দিয়া।

—ইমান বিলাক কথাৰ উত্তৰ শুনা মুখে দিব নোৱৰি বো, চাহ তাহ কিবা দিয়া লোহিতে আৰু কিছু সময়ৰ বহাৰ সুবিধা বিচাৰিলে। পঢ়াৰ থাকো চলি আছে। লোহিতৰ চকুও গৈ আছে। সোণতবাই কলে—'চেনী নাই, গুৰ মিঠাইৰে খাবা জানো? সোণতবাই হয়তো ভাবিছিল, টাউনত থকা মাল্লহ, গুৰ নেখাও বুলি কব 'কিন্তু সি তপবাই কলে হুৰ দিয়া, অৱশ্যে অভ্যাস নাই, খাও দিয়া। কিয় সমবায়ৰ দোকানত তোমাৰ অংশ নাই?

—আছে, প্ৰকুৱে মোৰ নামত অংশ লৈছিল, পিছে চেনী অহা নাই অহা নাই বুলিহে কয়। মই হলে চৰকাৰৰ দোকানত কোনো কাহানিও চেনী পোৱা নাই। তেনেহলে তুমি অলপ বহা, মই গাত পানী দিয়াই নাই। দৌৰ মাৰি নদীতে গাতো জুবুৰিয়াই আহো। পঢ়া, তই সেই মহুবা ছটা শেব কৰ। মই বাম আৰু আহিম।

সোণতবাই মাটি কলহ আৰু মেখেলা চাঁদৰ জোৰ কাকত লৈ নদী বাট বুলি চাপলি বেলিলে। 'পঢ়া মহুবা ছটা শেব কৰ' এই বাক্যটোৰ অৰ্থ এশ খিলাৰ বুদ্ধি থকা মহুবি হলেও লোহিতে বুজা নাই বুদ্ধিহে পঢ়াই। মাৰে—তই শাজতে বহি থাকিবি। লোহিতে চেঁটা কৰি চোৱাল লোক সাহাবিৰ নেৱাৰি—মই কথাকে তোবাই থাকিমনে? তামোল এখনকৈ দিয়াহি আহা।

—বুৰ, 'কুৰ তুমি পিছত হে', বিয়ান পাবা কথাকে চোৱোৱা। মহুবি উকীলৰ কাষেই কথা চোৱোৱা। বিয়ান চোৱাৰ পাৰে সিমানকৈ পাইছা?

—মহুৰ তুমি আহা, এখন তামোল...

—বাপৰে বাপ বুৰা, হুঁচকৈ মহুবা, কান্দা আহি থাকিব

—কুলাই মৈ মিল, ফুটা খালি পুতুৱা মাকোৱা বুকুত ডকাই খোৱা

—ই ককাৰী বক নহয় খুৰা। ডাল-কোডাল কবি টকা কটকা।

ই হল তাঁত খাল, বক কাল।

লোহিডৰ মনে বটা অভিপ্ৰায় সিদ্ধি নহয় জানি কথাব বকলয়ক
বেলিলে। পদ্মাই পান্ডবাতখন টাৰকৈ বাঢ়ি লৈ মাকো মৰাত লাগিল

—তনিছিলো—ভোম্বাৰ বিয়া

—হব, সব বোগাব-পাতি হৈছেই

—পিছে

—একেবাৰে সামান্ত বোগাব এটা লগা নাই, লোহিড মহবিব দুখ
কেঁতা পবিল। দীক্ষল হুমুনিয়া এটা কাঢ়ি কলে—‘সামান্ত বোগাব মানে?’

—খবি লোৱা, ধন-চৰ্ভল, কাশি-কাপোৰ, বাচন-বৰ্তন আ-অলকাৰ
মিন-বাক সব ঠিক-ঠাক। সামান্ত বোগাব এটা হলেই হয়।’ বব আচৰিত
আক উৎকৰ্ষাবে লোহিডে পদ্মালৈ চাই আছিল। মনো বিজ্ঞানৰ দাপোন্নত
পদ্মাই লোহিড মহৰী নামৰ মাহুজনৰ সৰ্ব শৰীৰ, বাহিৰ-ভিতৰ, দেখা
পালে। কামাত লোহিড কেন নিৰাশাৰ অটল গহবত পৰি উঠিলে কক
বকাই জেঁই কবি আছে। ডাক আক গভীৰতমলৈ তৈলি দিয়াৰ মানসেৰে
সূতাভাল জোৰাম বুলি মাটিত পৰি থকা মাকোটে তুলি লওঁতে গামোচাখনে
ঐতাকনা কবিলে, কোনো কাহানিও নেদেখা অপাৰ্থিব পদ্মাব বুকুখন দেখিলে।
লোহিডৰ হিতাহিত জ্ঞান লোপ হ’ল। পদ্মাই পুনৰ আবৃত্ত কবিলে—
খুৰা, মই জানো, তুমি অসাধবাণ ব্যক্তি। মই অসহায়া বিধবাৰ ছোৱালী।
এই সামান্ত বক এটা বোগাব কবি দিলে পৰম উপকাৰ কৰা হয়। পাৰিবা?

—কোৱা, নোৱাৰিম কিয়?

—আমাৰ ইমান বোগাব, মনৰ আশা-ভবনা সব অথলে বাব কেন
পাইছো, এই সামান্ত বক এপদব বাবে।’ লোহিড আক অস্থিৰ হৈ উঠিল।

—তুমি নোকোৱা কিয়? মই এতিয়াই কিয়?

—বানে—বানে সব হৈছে মায়ে এজন ককা’... লোহিডে বেৰাল
জাল পোৱা কবি বহিল—’ হে হে: হল কি, একেয়েই নহল দেখোঁ’

—কিয় নহব, সব হৈছে।

—কিন্তু, তুমি আজলীফরীট্টে আছে, দবাই খনি ঠিক হোয়া নাই, হাল কি? পদ্মাই কব চিকিত্ত যেন দেখুৱাই—কিন, দবা নহলে বিয়া নহয় নেকি।

—কইনা নহলেও বিয়া নহয়। দ'বা আক কইনা, তুমো লগলাগিছে হয় বিয়া।

—হলেও দবাব দাম বেছি। মই হাবাথুবি খাট ফুৰিছো, মোব বাবে দ'বাই নাই। বোধহয় জন্মা নাই। পদ্মা যেন নিবাশাহে হৈছে এনে ভাব দেখুৱালে।

তুমো কিছু সময় নিমাত হৈ থাকিল—‘এই পৃথিবীখনত ইমানবোৰ ডেকা ল'ৰা আছে কিন্তু,—মোব কাৰণে এজন লৰা...

—হেঃ হেঃ বব ইছৱালা দিয়া। আজি মোব দিনটো বব ভাল। বাতি পুৱা উঠিয়েই বা কাব মুখ দেখিছিলে? মনত পেলাওঁ ববা, ছলাহি মাৰি কথা কবলৈ শিকিছা নহয়। তোমাৰ দৰে ছোৱালীৰ যদি বিয়া নহয়, তেন্তে খৰি লব লাগিব দ'বা নামৰ এই বস্তবিশ পৃথিবীত ঔষধ কাৰণেও পোৱা নাযাব কিজানি। দ'বা তোনাৰ ঠিক হৈয়েই আছে। মোব লগত বগবহে কৰিছ।

—অ' বীবেনৰ কথা কৈছা? খুৰা তোমাৰ অমুমানো ঠিকেই হৈছে, মোব মাই আক ভাবতীৰ সন্মুখ গাখীৰ মিঠেৰ দৰে। কিন্তু বীবেন হল ভাবতী আতাৰ শত্রু গতিকে মাই বীবেনৰ নামেই শুনিব নোখোজে। সি এটা পাগল, বাওনা হৈ চক্ৰলৈ হাত মেলে। সাতাম পুৰুষৰ পৰা সেই মাটি ভাবতী আতাৰ বুলি সকলোৱে জানে। আক বীবেন পাগলে বোলে এই জয়ী দখল কৰে। বীবেন এতিয়া ছটা ডাঙৰ মোকদ'মাৰ আচাৰী। সিদ্ধিমা ইয়াটো আহিছিল, মই বহিবকে নিদিলে?।

—এবা সি আচলতে পাগল হৈছে। সি মাটি লব, লওঁকচোন দেখিম, কলি-মোহৰ পাব ক'ত?

—অ' ভাবতী উকীলৰ ভাত আছে বোলে। সি ভাবতী উকীলৰ তালৈ গৈছিল কিজানি।

—মিছা, উকীলৰ ভাত নাই। জানো দাট, সেই চাৰি-কাটি দৌধ হাতত। ভাবতী খুৰাই কেতিয়াবাই কলি-মোহৰ খান এনে ঠাইত থাকিলে,

দবৰ মজিয়া মাৰি লৈব কামিলেহ । মোৰ বাহিৰে কোনো
পৰা উভালান পৰা উঠি আহি নোভিওব জবৰ কামিলেহ

—ভাবতীৰ লগত কাজিয়া নৰাৰ পৰা ময়ো ভক মন্থৰ মোহন
দেখিব নোৱাৰোঁ । আমি ছৰীয়া মাহুহ খুৰা, কিতবি যি খাওক মোহন
মুখত হলে বীবেনকো মাত ৰেল দিও, অতৰি হলে বেয়া খাই
আক তাৰ কথা শুনিহা—আগেয়ে জেৰ খ বিহা জৰী—তাৰ শিহুত থিয়া—
আহক বাৰিবা, কাটক ক্ষাত বৈ বা তিনিহী খাই বা ভাত । যারে মোক
জানো; আগত লৈ বহি থাকিব । খুৰা, মই অস্তব পৰা কৈহো, এটা
দ'ৰা চাবা... ”

—এই জীৱনতো তাৰ মাটি নহব, বং তাৰ জীৱন মাটি হব । তুমি
জানা, ভাবতী খুৰাৰ দৰত যে ডকাইতি হৈছিল, ডকাইত আন কোনো
নহয়, বীবেনৰ দল । ধন-সোণ নিয়া মতলৰ নহয়, এই কলি মোহন ।
কিন্তু ইমান সহজ । ভাবতী খুৰা জানো কম টেঙৰ । টানৰ বাকত এটাত
ভবাই দবৰ মজিয়াত পুতি থৈছে । হিঃ হিঃ বেটা বীবেন । সি মহবি
ধৰে—গটিবায় লহকবক । গটিবায়ো মহবি নে । গটি খাওঁতে তাৰ জীৱন
গল । মোক মহবি ধৰিলে বীবেনৰ কিত জৰ—আছিল । এতিয়া জানিবা
বীবেনৰ জেল অনিবাৰ্য্য ।’ মিচিক কৰে হাঁহি এটা মাৰি পতাই কলে—
খুৰা, পদ্মাক লাহাই ধৰিছে কিন্তু পানী নেচালিবা—দ'ৰা.....

এনেতে সিহঁতৰ কাণত পবিল- বাম, বাম, হবি, হবি কৰি
শোণভবা আহি পালেহি । মুখত বাম, কুক, হবি, হবি নাম লৈ কলাহৰী
কাঠিতে থলে—লোহিতে হাঁহি মাৰি—বৌ, বব ভক্তি দেখিচৌ, কৰী
বাটলৈ গৈ জনত বহিছিল। নেকি? চাহব লোভতে বহি থাকোঁতে বাহোঁতে
এতিয়া বোথহুৰ শিপা গছিল । চাহলৈ জনত পৰি জিতানে পানী বৈ টৈ
তোমুৰ চোতালত বাপপানী উঠিল হি ।

—ভপ-ভপ কি কবিল । মহা পাপনী বই । মহকতে পাৰি
বায় বাম নাম আৰাব পাইহো, ‘মহাপুৰ কুকৰ কুকৰ উলমোৰে.....’
হোলাক লগ পালে’ বাটতে । সিহিলা কুৰেনৰ মুখটো কামিলে ।
কুকৰ কুকৰে কুকীয়ে উলিয়ানে বহুলায় অহাৰ কুকৰ, কুকৰ পদৰ কুকৰ

বায় কি কথা, কি কাণ্ড, ধু ধু...’ ‘অ’ অকণ্ঠ কথ্য কৈছে। ভীষ্মব
 ধৈর্যনৈক। তাইব আচল নাম অকণ্ঠহে। পিছত নাম সলনি কবি অকলি
 বাখিলে। গুহাহাতি সদবত তাইক নজনা কোনো নাই। এদিন ঘবলৈ
 আহি বুলি—বাতি হোটেলত থাকিল। থা পবিল পুলিচ হাতত।
 গাঁৱৰ সন্মান বাখি ভাবতী খুৰাই কোনোমতে খালচ কবি আৰাৰ ঘবতে
 বাখিলে। মই তেতিয়া খুৰাৰ ঘবতে আছিলো। মৌজাদাৰে খুৰাক
 কাৰো মিনতি কবি ‘ভাবতী, কতো যেন প্রকাশ নেপায়, নহলে মোৰ সন্মান...
 এওঁৰ বৃদ্ধী বহুতো। সদবৰ বিখ্যাত গুণা কামাল আলীয়ে এওঁক
 বিয়া কৰোৱাৰ কথা আছিল। কামাল আলীয়ে পৰিচয় দিছিল কবল
 গোন্ধাৰী বুলি। কামালৰ ভয়ত জজ চাহাবৰ লৰা শ্ৰেণৰ বকৰাই পলুৱাই
 নি বাখিলে চিলঙত। চিলঙৰ হাম্পাভালত ল’ৰা সন্তান এটিৰ জন্ম হৈছিল।
 এতিয়াও বোলে ‘অনাথ’ নাম দি হাম্পাভালতে নাৰ্চবোৰে পালি আছে।
 শ্ৰেণৰজ্যোতিয়ে অকণ্ঠক বিয়া কৰায়েই—কিন্তু জজ চাহাবে খবৰেদাটৈ
 ভাক বিয়া কৰাই দিলে উজনি অসমৰ কোনোৱা বাগিচাৰ মাগিকৰ
 হোৱালীক। শ্ৰেণৰ বকৰা সদবত নাই, শুনিছো, এছ, ডি, চি পদলী
 পাইছে। অকণ্ঠক বিয়া দিবলৈ মৌজাদাৰে হাবাধুৰি ৰাই কুৰিছিল।
 গুহাহাতিত দিব নোৱাৰিহে ভীষ্মৰ ভাঙে গভালে। নহলে মৌজাদাৰৰ
 হোৱালী আক মণ্ডল।

—বাতি এটাত চাহ আনি পঢ়াই লোহিত মহবিৰ আগত ধলে।
 সোণতবাই শুনি থাকি—‘বায়, বায় এইবোৰ কথা শুনাই নাহিলো,
 ভীষ্মাই কি চাই এইক আনিছিল।’ চাহৰ পৰা মুখ এৰি লোহিতে কলে—
 বাহিৰে ৰং চং, ভিতৰে কোৱাভাৰুৰি

পদ্মাত্মক লীলা বহুৰ লেখক, যদিও কেইবছৰমানো ডাক্তৰ, তথাপি
 লীলা আৰু পদ্মা দুয়ো বান্ধৱী। পদ্মা কপাহী, লীলা মিঠা বৰনীয়া,
 জিমান কপাহী নহয়। পদ্মাৰ দাব গঠন বিমান আছিল আৰু দুয়ো
 লীলাৰ নহয়। লীলা গভীৰ, পদ্মা চকল। লীলা মহা লক্ষণ, পদ্মা
 বুদ্ধিমতী হু-চলুৱা। লীলাৰ আঁকৰেৰে আছে মহা লক্ষণ নৈলক্ষণ।

বাত্তী। হুয়ো পবিত্রী। পাখিপাখিক অহুয়াও হুয়াবে এক। জীলাষ
নাক-পিডাক হুয়ো আছে, পদাৰ নাকহে আছে।

এদিম জীলা আছিল পদাৰ মথলৈ। জীলা কাহিনীলৈ গৈয়ে
বোলায়। মথৰ মূখত বে বোলায় এনে মথৰ, বাবুৰ হোৱালী হিচাপে
নামাজিক খীতি-খীতিয়ে কৰা বিহু। কাটিং হৈ থিৰা নাকটিক কৰ
লিও এবাৰ নোৱাৰা পৰিস্থিতিত।

পদাৰ দেখি জীলাই—অ' পদা দেখোম। কৰ কৰ কলিগিহি।
নহাক চাই মই বোলায় বোখহুৱ হৈয়েই পদ। আহ, আহ' পদায়ে
প্ৰহুতমত—'বোক দেখোম হাত এবাৰ দি দাব লাগিছিল, তাৰিলে' কণক
দেখি আয়াক আক পাহৰিলে—'' 'হিঃ হিঃ...' হুয়ো হাঁহিলে। জীলা
হাতত পদাৰ হৈ পৰিল, পদাৰো হাঁহি বহু হল। বীৰ-বীৰ ভাৱে—
জীলাই কবলৈ ধৰিলে—পদা মই আশা পৰিভ্যাগ কৰিছোঁ। এবাক
হুবাৰ তিনিবাৰত নিবাৰ।... আক জানো আশা কৰিব পাৰি ?
পদাৰ মূখত হাত নাই। জীলাৰ মূখৰ পিনে চাই আছিল। হুয়ুৱিয়া
এটা কাটি—জীলাই পুনৰ আৰম্ভ কৰিলে—বাবুৰ হোৱালী হৈ জন-জন
মথবিহি। প্ৰহু, বোক বেন মিজমত বাবুৰ মথত জন বিহিয়া, আক
বদি দিয়া ধনী, প্ৰতিভাশালী বাবুৰ মথত হৈ জন থিৰা তলহান—এয়ে
প্ৰাৰ্থনা বোব। বাবুৰ সবাকৰ নীতি-নিয়ম আচাৰ-ব্যৱহাৰ সব ককা,
আতপাকোদি কিত একো নাই। কুসংকাৰ, কুখীতি কুখীতিয়ে কিতকল
কৰা। হুখীয়া, দকিৰ, নিচলা থিয়ে এই থিৰমথোৰ নাহি—জনে—জনে
তপমত সবাকৰ নিৰ্দ্ধাৰ, নিৰ্দ্ধাৰ হৈল। প্ৰতিপত্তি থকাপকল, বীৰ
হাৰীসকল লাৰি বাৰ, মথে আকাৰ কলমোৰ। 'বৌ কলিগি—কলি
বাৰ, পুঠি দকিৰা পাহে পাহে ক'—কৰাৰ কোৱাৰ লগে লগে জীলাই
চহু চলাপীয়া হ'ল। পদাই গৈ কৰিলে—দকিৰপৰীয়া জন আক নাহি
বেকি ?

—আক নে ? বিহিয়া পুঠিতে বিহিয়া আছে, কলিগি কলি
পদা দৈ হুৰু কাকৰ মথত পদাই আছিল। কলিগি কলি
কোম লাৰিব পাৰিব। পুঠিক পদাৰ থিল। কোম কলিগি কলি

শিঙেতে শিশুকে 'ওরা'কি' হৈ খালাছ কবি নিজেহি ।

শিঙা তালৈ গৈছিল নহয় । বৰ খনী মাজুহ । কি ভাবতীৰ হাটীলী, তাৰ আগত একোৱেই নহয় । সোমাকৈ বোলে ভয় লাগে । শিঙাক আক বোলে বিয়া নকৰাই, সেই চৰ্ত্ততহে কোনোমতে ৰাখিছে । শিঙাক আগ বঢ়াই থবলৈ আহোঁতে বোলে চকু চলচলিয়া কৰি সেৱা কৰিছে আৰু বেয়া পাবলৈ হাক দিছে । লীলা, আমাৰ ৰূপালবোৰত বিধাতাই ভাল লিখিব পাহৰিলে কিমানি ।

—আমি কিন্তু ভাবিছিলো এইবাৰ হব বুলি

—মই কিন্তু ভবা নাছিলো । এটা কথা মই জানো যেতিয়ালৈকে গুনগোবিন্দ ভাবতী জীয়াই থাকিব—যেতিয়ালৈকে মোৰ বিয়া হবই নোৱাৰে । যদি ইয়াৰ ভিতৰতে কিবা দুপিকাত ভাবতীৰ মৃত্যু হয় লুকীয়া কথা । ...কিবা এটা কৰি পেলাব পাবো; কিন্তু মাই শিঙাৰ গতি কি হব ।

—ইমান অধৈৰ্য্য নহৰিচোন । ধৈৰ্য্য ধৰা আমাৰ কৰ্ত্তব্য । আমা-
লৈকো শান্তি নামি আহিব যেন পাইছো । সংঘৰ মাজুহকেইজনৰ—
অক্লান্ত পৰিশ্ৰমৰ গুণত আমাৰ মাজুহবোৰ খালাচ হল । ভাবতীজানো
ভাবতী হৈয়ে থাকিব । আৰু কি ঠিক কিমানি শবৎ শৰ্মাও আহি পায় ।

—এই কথা মোৰ মনলৈকো আহে অৱশ্যে । মাজুহৰ মন আৰিও
অঙ্গণ অচল বুলি পাওঁ । এমাহৰ ওপৰ কাল আমাৰ ঘৰতে, আগত
সুৱন্তে ওলোৱা নাই দেখোন, কিন্তু জাঁতবে জাঁতবে থাকি গতি-
বিধি স্মৰিকা কৰিছো, গটাকৈয়ে লুপুকৰ । শুদীয়া মণ্ডলৰ কথা ওলালে
শিঙাট কৰ—শক্তিৰ সৰু কোবেই পুকৰ । এতিয়াতো মোৰ বাৰ
নাই । মোৰো আৰু কোন আছে, তৰে মোৰ বহু ।

এদিনৰ কথা কৰ্ত্তব্যকৰণলৈ যাওঁ বুলি মৈছিল । উলুপীৰ শান্তি
বিকালৈ গৈছিল—মাই । এনেভেতে আহি পালে । মই আহিলো চাক্ষৰ
কালত বাঢ়ি দি । একেবাৰে গাৱ কাৰকে 'ঠিৰ সি—মাই, মাই মোৰ
বোজ নহয়' তৎকালত ঠিৰ সি মই কলো—'মাই নাই' কেচবা থংগ
কেচবাই পোনেই লাহি কটিত ঠিৰ হৈ 'শিঙা একা' মই উলু

দিলো—‘নাই’। নিজৰ কুঠৰীত সোমাল গৈ। ভাবি চা মোৰ কি অৱস্থা হব পাৰে! এতিয়া কৰো কি? মাই বা আকৌ কেতিয়া আহে। ঘৰৰ পঠাবলৈকো কোনো নাই! বেবৰ আঁৰৰ পৰাই স্থিতিলো—ভাত খাব নে?

—অৱশ্যে ভোক লাগিছে, মাই আহক বাক। কথা শুনি মোৰ বুকে ধপধপাবলৈ ধৰিলে। আনদিনা ভাত খাওঁ বেদি সিপাবলৈ বোৱাও আছিল মোক কি মৰ খকে পাইছিল, ডেবপৰ বেদি নোহোৱেই খাবলৈ। আহে কেইটা মান শুদা ভাত, আক একো নাই। আলু ভাজিবে দিও বুলি আকৌ বেবখনৰ আঁৰত ঠিয় হৈ স্থিতিলো—ভাত দিওঁ নেকি?

‘গাটে ধুই লওছোন’ বুলি চোতালখনত ঘূৰি-পাকি আহিল দেখোন, ঘৰলৈ সোমাই গৈ পানীৰ কলহটো মানি গা ধুলে। ধুই উঠি—ভাত ইয়াতে দিলে ভাল হয় নেকি? গোহালী ঘৰতনো ভাত দিব পাৰিনে? মজিয়াতে দিলো আক মই পাকঘৰত সোমাই থাকিলোঁ। ঘৰ বিপদত পৰিছিলো সিদিনা-তেখেতো বিপদত পৰিছিল নিশ্চয়।

মাই আক পিতা আহি জানিব পাৰিলে—এদিনৰ কাৰণে হলেও আশি ছয়ো সংসাৰ খন চলাব পাৰিছোঁ। ছয়োৰো ঘৰ আনন্দ।’ লীলাই এটা ছয়নিয়া কাটি আকৌ কলে—তাব কেইদিন মান পিছতে ভেঁৰৰ হল অব। মায়ে মোক পঠাই দিলে অব চাবলৈ। সাহ পোটাই গলো দে। কপালত হাত দিওঁ কেনেকৈ! ভৰিখনত হাত দি অব চাব খুজিছোহে উচল খাই উঠি—‘লীলা,’ হিঃ হিঃ কবা কি? নেপায় নহয়—এতিয়া কুৰি ব্ৰাহ্মণ কতা। যদি বেয়া নোপোৱা তেন্তে মূৰটোত অলপ খাব তেল দিব পাৰোঁ এইটো মোৰ অভ্যাস। নহলে বোপাব কৰি দিয়। ময়ে মালিক কৰি। ময়ে মূৰটো মালিক কৰি দিলোঁ। অলপ সৰুৰ মালিক কৰি দিয়াৰ পিছত মোৰ হাতখন আঁড়বাই সৰু ল’ৰাবৰে কান্ধিবলৈ ধৰিলে। মই বৰ আতঙ্কিত হৈছিলো। ‘লীলা সকলো কাই নৰি গৈছে, নাবীৰ মৰৰ কেনেহ কাক বোলে নেজানিছে।’ নাবীৰ মৰৰ-কেনেহ, কেনেহ-কেনেহ কীকনক এনে প্ৰথম। ইয়াৰ পুৰুষৰ যদি দি। নোৱাৰোঁ।

কথাখিনি শেষ কৰি লীলা বৈ কল। পুৱায়ো বীৰৰ খুঁটি থাকিল। —মই আক বিয়া নকৰাওঁ পৰা। বিয়া কৰে হৈ গৈছে, নৈতিক ছিল নহব পাৰে আশাৰ মিলন হৈছে।

—টিন-ঘৰটো যেনেকৈ ছুথুৱে উপৰাচি মণ্ডলক দিলে, মণ্ডলেও গৰু-
হাল ছুথুক দিয়ক। গাওঁবুঢ়াৰ বক্তব্যত ভাবভীয়ে মণ্ডলৰ পিনে চকুৰে
কিবা ইঙ্গিত দিয়াত মণ্ডল মনে মনে থাকিল।

‘এতিয়া ভাগ বটোৱাবৰ পাল পৰিল মাটিৰ। বাবী-বস্তিত এপুৰা
মাটি, ছবিষা-ছুথুৰ, ছবিষা মণ্ডলৰ। ছয় পুৰা যেতি মাটিৰ বাৰ বিষা মণ্ডলৰ
আক বাৰ বিষা ছুথুৰ।’ এনেতে কাঠিত বহি থকা বুঢ়ী হেলাই মাত লগালে—
‘প্ৰভুসকলে, একঠা হওঁক, একবিষা হওঁক ডাঙৰ ভায়েক বুলি মান ভাগ
দিব লাগেই, সাতাম পুৰুষৰ নিয়ম’ হেলাৰ কথাত ভনীয়াই মাত দি—

—নিয়া, টানি-খুহি নি ছুথুৰ গৃহস্থীখনকে ডাঙৰ কৰি দিয়া। তুমিয়েই
সৰ্বনাশৰ মূল’—খাই পাত কলা মাহুহ তই। ছুথুৱে তোৰ লগত বিমান
ছুথ-নিকাৰ তুচ্ছিছে, তোক মাহুহ কৰিছে, তোৰ পিতাবে জীয়াই থাকিলে
পাৰিলে হৈ নে নাই কব নোৱাৰে’। তই বিধৱী, মাহুহ নহয়, জৰবেচৰা,
তই গৰু।’ হেলাৰ কথাত অঞ্জলিৰ গা জিকাৰ খাই উঠিল— ‘আমাক
আজী খুৱাব নালাগে, ডাঙৰ বোৱাবীৰ লগতে থাকি বৰ স্বৰ্গখন পাতি দিয়ক।’
হেলাক এবাই ছুথুৰ লগত থব পাৰিলে অঞ্জলিয়ে ব্রুতি পাই বাবে এই
‘স্বৰ্গোপভোগে কথাবাৰ পকায়েতৰ কাণচোৱাই থলে। হেলাই মাত দি ‘আই,
গুণেশ্বৰী, তুমি মনে মনে থাক। দেখিম, আজিৰ পৰা কোনখন গৃহস্থী
পাতি দিয়া?’ কথাৰ ৰূপ আনফালে বোৱা দেখি ছুথুৱে মাত দি ‘মাই
মনে মনে নাথাকা কিয়, সাকাত ঈশ্বৰ স্বৰূপ বাইজ আহিছে, উচিত অৰ্হুতি
ভাগ কৰি দিব। আমাৰ মাজত দৰ খৰিয়াল কৰে’ কিয়? প্ৰভুসকল,
স্বাৰৰ-অস্বাৰৰ সম্পত্তি মোৰ অকণো আপত্তি নাই। কিন্তু সোঁ সিদিনাখন
কিনা মাটি পোন্ধৰ বিঘা। বিধিমেতে তাৰো ভাগ হব লাগে।’

—সেই মাটিৰ ভাগ তুমি নোপোৱা, কাৰণ এই মাটি মোৰ ঈকাবে কিনা।

—প্ৰভুসকল, তিনিভূক্তি বোন খালিধান আৰু বহুবোন’ বৰাপাটী
বিক্ৰী কৰি পোৱা টকাৰে এই মাটি কিনা হৈছে।

—এই মাসী মোকহে বেজিলে, তেজাৰ ল’ৰা-বোৱাৰীয়ে অৰ্হুতি
খৰি কিনাৰ কৰৰ খালে। হিলাৰ কৰা? এইবোৰ কৰা কৰা
লোকলৈ গাওঁবুঢ়াই মাত দি— মণ্ডল কৰা, কৰা কৰা, কৰা কৰা

যদিও কথাবোৰ লাইন আৰু আইন-মত হোৱা নাই। আমি কৈছো, আজিলৈ খেৰ কুটাডালো যি আছে, ছই ভাইৰ মাজত সমান ভাগ হ'ব লাগে, কাইলৈব পৰা ছখুৱে নিবিচাবে নহয়। আমাক পঞ্চায়ত বুলি মাতি আনিছে...

—মই আপোনাক মতা নাই... ছখুৰ কথাৰ ধৰণ কাৰণ দেখি কাকতিয়ে—মণ্ডল, কথা কবলৈ নেজানাহে। গাওঁবুঢ়া, এইটো ছই ভাইৰ ভিতৰুৱা কথা। আমাৰ আগত পৰা সম্পত্তিহে ভাগ কৰি দিব পাৰো। কিন্তু পোন্ধৰ বিঘা মাটি আমাৰ আগত থোৱা নাই যেতিয়া ভাগ কৰো ক'ব পৰা। দলিল-পত্ৰ চাওঁ বাক।

—প্ৰভু, এইটো অন্যায় হৈছে। এই মাটি ধান বেচা টকাৰে কিনা

—আমি এই বিষয়ে একো নেজানো ছখু। ভাৰতীৰ কথাত এইবাৰ ভেকোৰাম গাওঁ বুঢ়াই মাত মাতিলে। ইমান সময় গাওঁবুঢ়াই কিন্তু মাত মতা নাছিল। তেওঁ গহীনাই কলে—‘নাজানো বুলি কলে হবনে? মই জানো আৰু পঞ্চায়তৰ এইসকলে জানে। মণ্ডলে দুগাড়ী ধান হীৰালাল কেঞাৰ তাত বেচা কথা নাজানে কোনে? ভাৰতীয়ে অৱশ্যে নাজানিব। হীৰালালৰ গাড়ী ছখন তেওঁৰ নঙলাৰ আগেদি গৈছিল আৰু তেতিয়া প্ৰভুৱে ধ্যানত বহি কাৰ আক্ৰান্ত কোন বায়ুগক মাতিলে, কাৰ ল'ৰা কোন গণকে গণিলে, কাৰ ছোৱালীৰ বৰ কত ঠিক হল আৰু কাৰ মাটি হাত কৰিব পাৰি, তাৰে চিন্তাত বহি থাকোঁতে চাৰিটা ম'হৰ টিলিঙাৰ কোনো শব্দ তেওঁৰ কাণত নপৰিল। ভেকো গাওঁবুঢ়াৰ আগত কথাৰ চলাহি নখটুৱাবা ভাৰতী।

পঞ্চায়ত কাঁহ পৰি জীণ গ'ল। কাৰো মুখত মাতবোল নাই। দৰ্শক বা'জৰ কেইজনমানে মূৰ ছুপিয়াই গাওঁবুঢ়াৰ কথাত সমৰ্থন জনালে। ভাৰতীয়ে শাস্ত্ৰীৰ চকুৰ কালে চালে—শাস্ত্ৰীয়ে তপধাই মাত দি—বাইজ, আমি যিহাতে ডৰ্ক কৰি মৰো কিয়। উচিত বিচাৰ কৰাই আমাৰ ধৰ্ম। হেৰা, ভজেশ্বৰ কাগজ-পত্ৰ কিবা আছে যদি আনা।’

ভজেশ্বৰে দলিল এখন আনি বাইজক দেখুৱালে। পণ্ডিত কাকতিয়ে ডাঙৰ কৈ পঢ়ি বাইজক শুনাই দিলে, ‘মাটি পোন্ধৰ বিঘা মণ্ডলৰ নামত কিনা হৈছে, তাত ছখুৰ নাম নাই।’ দলিল পঢ়া হলত সোণধন গাওঁবুঢ়াই কলে—মণ্ডল, তাতৰ অন্যায় কৰিছে আপুনি। দেখ দেখ সকলোৱে জনা

কথা, আজি বেলেগ হব, মাটি বাখিবৰ ছমাহ নৌ হয় এখোন।

—প্ৰভুসকল, গাওঁবুঢ়াৰ কথা ঠিক। ছই জনক মিলা প্ৰীতিৰে কথা আমাৰ কৰ্তব্য। আমি মণ্ডলক অনুবোধ কৰিছো, এই মাটিৰ পৰা এপূৰা মাটি ছখুক লিখি দিয়ক। সোণধন গাওঁবুঢ়াই কলে।

—মই এহালিচাও নিদিওঁ। ভজ্জেশ্বৰ উঠি গিয় হ'ল।

—নিদিওঁ বুলিলে আমি একো কৰিব নোৱাৰো, ভাৰতীৰ কথা।

—তেনেহলে এইখন কিবা মেল হল নে? বাইজক উঠাই দিয়ে এওঁ।

ভেকোৰামৰ খং দেখি ছখুৱে সৈমান হৈ—প্ৰভুসকল, মোৰ নামেই ছখু, মই এনেও ছখীয়া, তেনেও ছখীয়া, বাইজৰ মতেই মোৰ মত।'

—পোন্ধৰ বিঘা মাটিৰ পোন্ধৰ আঙুলিও তোক নিদিওঁ' ভনীয়া মেলৰ পৰা উঠি গ'ল।

* * * *

'খুৰা, ভৱসাগৰৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰক। লীলাৰ মুখলৈ চাই মোক কমা কৰক।' বতিকাশ্ত শৰ্ম্মাই ভাৰতীৰ ভৰিত পৰিল। ভাৰতীৰ মনত উদয় হ'ল 'ভাৰতী কি শুভক্ষণত তোৰ জন্ম হৈছিল। এতিয়া...?' মুখ ফুটাই বৰ গুৰু-গভীৰ ভাৱে কলে 'মই কি কৰিব পাৰোঁ, আমাৰ এখন সমাজ আছে, তেওঁলোকক ধৰা গৈ' ভাৰতীয়ে আক হোকাৰ বলীত মুখ দিলে, যেন বতি শৰ্ম্মাক দেখাই নাই এনে ভাৱ প্ৰকাশ কৰি—'অৱশ্যে মই তোমাৰ হকে বামুণ সমাজক কব পাৰোঁ।' চকু চলাচলিয়া কৰি বতি শৰ্ম্মাই পুনৰ কলে—আপুনিৰে সৰ্ব্বসৰ্ব, আপুনি কৰিব নোৱাৰা কাৰ্য একো নাই'

আজিহে জানিলা? ইমান দিন কত আছিলো? চমকাবৰ কবে জ্বিৰ মেথৰাৰ এনেয়ে পাতিছে? লোকেল ব'ৰ্ডৰ মেথৰাৰ এনেয়ে হোৱা নাই। মোত কিবা আছে। ভোকোৰামৰ ধল আছে, বুদ্ধি নাই। এতিয়া ভোকোৰামে সহায় নকৰে কিয়। বৰ মেথোন ভাংকোৰ মাৰিছিলো, পিছে এতিয়া? কাৰ্য্যকৰী সমিভিক মই ধৰিম বাক, কিন্তু লাভমান কৰি দিলো, কথাৰ লবচৰ হলে—সৰ্ব্বনাশ ঘটায়।

—মোৰ কথাৰ ঠিক আছে খুৰা, মুখটো খুজুৱাই বতি শৰ্ম্মাই কলে।

—মই ভোমাক বিশ্বাস কৰিবলৈ টান পাইছোঁ। আক যদি প্ৰভুসকল —

—সত্যে সত্যে তিনি সত্যে ই শপত খাই কৈছোঁ খুৰা, মই হাব মানিছোঁ ।

সিদিনাৰ পৰা বতি শৰ্ম্মা দিনটোৰ ভিতৰত এবাৰ নহয় এবাৰ ভাবতীৰ ভালৈ আহে । বামুণ সমাজ মাতি বতি শৰ্ম্মাৰ প্ৰায়চিত্তৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল । বৰ আইত গছৰ তলত, পাঁচ গাঁৱৰ মধ্যস্থ ঠাইত সমাজ বহিল । চাৰিওপিনে জনাজাত হৈ পৰিল, ডেকা বুঢ়া, ল'ৰা-ছোৱালীয়ে আইত গছৰ তল ভৰি পৰিল — বতি শৰ্ম্মাৰ প্ৰায়চিত্ত পৰ্ক চাবলৈ । প্ৰায়চিত্তৰ বিধি ব্যৱস্থা শেষ হ'ল সভাপতি ভাৰতীয়ে গদগদ স্বৰে কবলৈ ঠিয় হ'ল—‘সমবেত ব্ৰাহ্মণ সকল, অজ্ঞাতিৰ ত আত্মাদি কৰা বাবে আমি বতিকাশ্ত শৰ্ম্মাক জুই-পানীয়ে আলগা কৰি থৈছিলো, আজিৰ পৰা বতি শৰ্ম্মা শুদ্ধ, মুক্ত । ভৱিষ্যতে আক যদি এনে অপৰাধ কৰে, তেওঁক গুৰুতৰ শাস্তি বিহা হব । এওঁৰ বিলৈ বিপত্তি দেখি আন আন উপস্থিত অনুপস্থিত ৰাইজেও যেন সদায় এই কথা স্মৰণ ৰাখে ।

সভাপতি ভাৰতীৰ কথাত সমূহ ৰাইজে হাতচাপৰি বজালে । মেলৰ পৰা গাহি শাস্ত্ৰ, কবিৰাজ, কাকতি আৰু ভদ্ৰেশ্বৰই ভাৰতীৰ চ'ৰা স্বৰে ক'লে—ভদ্ৰেশ্বৰে কলে—প্ৰভু, বতি শৰ্ম্মাৰ একো শাস্তি নহ'ল, ডাক পাঁচবাৰ মান কাণত ধৰি উঠা বহা কৰিলেহে হুখু আৰু ভোকোৰামৰ মুখত টাই পৰিল হৈ ।’ মণ্ডলৰ কথাত ভাৰতীয়ে মাত্ৰ দি এয়া কি দেখিছা, আৰু আছে, মনে মনে চাই থাকে । দেখিছিলো চেং মাছৰ দৰে বতি শৰ্ম্মাৰ জাপ, এতিয়াতো ঠাণ্ডা হ'ল । বাকী থাকিল হুখু আৰু ভোকোৰাম । এতিয়া মোৰ দ্বিতীয় চিকাৰ হ'ব হুখু । কোনো সাৰিব নোৱাৰে হেঃ হেঃ...

—হে প্ৰভু, আপোনাক অমান্য কৰিলে এনে হ'বই । আপুনি মহা পুণ্যৱান ।

বতি শৰ্ম্মাই ধপাত এচিলিম আনি ভাৰতীৰ হাতত দি ওচৰৰে বেঞ্চত বহিছিলহি । বতি শৰ্ম্মাৰ কাম-কাজ নাই । প্ৰায়চিত্ত হোৱাৰ দিনাৰে পৰা কোনেও আত্মাদিলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰা নাই, অতি সাধাৰণ নিমন্ত্ৰণ পাইছে যদিও নিজ অপমানত পৰি যোৱা নাই । নিজকে দাপু পুখুৰি

নতি শৰ্মা ভাৰতীৰ চ'ৰা ঘৰতে বহেহি। হোকাৰ খোৱা মোকোৰা উলিয়াই
দি—ভাৰতীয়ে বতি শৰ্মাক কলে—বতি, কৰৈকুছি সত্ৰৰ কেশৱ গোপাৰ্মীক
জানা নহয়। তেওঁ সিদিনা মোৰ ইয়ালৈ আহিছিল,—লীলাৰ কাৰণে।
মই হলে বৰ বেয়া নেদেখো।

—তেওঁৰ বয়স প্ৰায় আপোনাৰ সমানে নহ'ব জানো ?

—মোতকৈ ডাঙৰহে হ'ব। সুখত থকা মানুহ, দেখাত স্বাস্থ্য-পাতি
ভালে আছে। আৰু ধনে ধানে, বিদ্যা-বুদ্ধিয়ে তেওঁৰ সমতুল্য ব্যক্তি সেই
অঞ্চলত নাই। লীলাৰ পৰম ভাগ্য বুলিয়েই ধৰি ল'বা।

—তেওঁৰে ডাঙৰ ল'ৰালৈ বুলি আমাৰ হলধৰ খুৱাৰ ছোৱালীজনী
চাইছিল নহয় !

—তোমাৰ ছোৱালীৰ বয়সো কম হোৱা নাই। শান্তি বিয়া হ'বৰ প্ৰায়
চাৰিবছৰ নহ'ল জানো ?

—হয়, মই ভাবি-চিন্তি চাওঁচোন

ভদীয়াই পোন্ধৰ বিঘা মাটিৰ ভাগ দুখুক কোনোমতে নিদিলে।
দুখু আৰু ভদীয়াৰ ইষ্ট-মিতিৰ, বন্ধু-বান্ধৱে বহুতো বজুয়াতো মণ্ডল মাতি
নহ'ল। লোহিত মহাবিয়ে গুৱাহাটীতে বেলেগ হোৱা মেলৰ বাতৰি সংগ্ৰহ
কৰি দুখুৰ ঘৰলৈ আহি কলে—কাকা এইটো দুখুৰ অন্যাৰ হৈছে।
মোৰ বুদ্ধিত চলা—জয় তোমাৰ অনিবাৰ্য্য। উকীল পৱিত্ৰ প্ৰাণ বকৱাৰ
নাম শুনিছা নহয়। আচামী হওক, ফৈৰাদী হওক, গোচৰীয়া হওক বা
পদকীয়াই হওক, আঙিলৈ এটা মোকদ্দমাতো কোনো হ'ব নাই। হেজাৰ
জনৰ চকুৰ আগত মানুহ মাৰি যাবা, পৱিত্ৰ প্ৰাণ উকীলক উকীল ধৰিবা—
কথা নাই সাৰি যাবা। নাই মাটিকো আছে কৰি দিব। হাকিম মুনচিফ
বকৱা উকীলৰ আগত কঁপি থাকে। বকৱা হাকিমৰ মুখত ইংৰাজী কথা
আঠে ফুটা দিয়ে।

—মালি মোকদ্দমাত বিধান খবৰ হ'ব, তাৰে পোন্ধৰ বিঘা কিনি,
কুড়ি বিঘাও কিনি ল'ব পাৰিম। তাতে আকৌ ভাই……'

—বৰ ডাঙাল ক'ব লাগিছেনে, ভালেকেই সুনেনক বিকিলা

কবিঃ খুজিছিল। উষাৰ কথাত সাহ পাই মহৰিয়ে কলে—হাত সাৱটি বহি থাকিল কিন্তু কথা বেয়া হব ছুখুকা। শেষত পিতৃ ভেটিটোও নেথাকিব গৈ। হলিয়াৰ অৱস্থা দেখিছা নহয়, ভাবতী খুৰাই ফ্ৰোক দি সকলো লৈ গুচি গ'ল। বংগলৰ অৱস্থাও হলিয়াকাৰ দৰে হব, ভাবতী খুৰাই ধৰিছে যেতিয়া তাকো নেৰে। বস থাকোঁতে নাম লোৱা। শেষত পোস্তাবা একা ?

—বহুতো ভাবিচিন্তি ছুখুৱে কলে—‘বাক, যোৱা লাহা, তোমাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিলোঁ।’ মোকদ্দমা কৰাটো ঠিক হল, ডাঙৰ ল'ৰা স্মৰেন আক নৰেনে কিন্তু ছুখুক বাধা দিলে। সিহঁতৰ বাধা নামানি ছুখুৱে সদৰত গৈ ভদীয়াৰ বিপক্ষে গোচৰ তৰিলে।

ছুখুৰ ডাঙৰ ল'ৰা স্মৰেনে মেটুক পৰীক্ষা দিব লাগিছিল কিন্তু মণ্ডলে মূৰ ফলা বাবে বাচনি পৰীক্ষা দিব নোৱাৰিলে। প্ৰধান শিক্ষকেও এটা বছৰৰ বাবে পৰীক্ষা স্থগিত ৰাখিবলৈ উপদেশ দিলে। এইবাৰ স্মৰেন আক নৰেন ছয়ো মেটুক পৰীক্ষাত বহিব।

অঞ্জলিয়ে হেলাক অঁতৰাই ছুখুৰ লগত বখাৰ অভিসন্ধি ৰচিছিল, কিন্তু হেলাই স্বগভী ভদীয়াৰ লগতে থাকিল। প্ৰথম কাৰণ হল—অঞ্জলিক ৰক্ষানাংকণ কৰা দ্বিতীয় কাৰণ হল—এটা পোহ কমালেও ছুখুৱে অলপ সকাহ পাব।

* * * *

বিশ্ব যুদ্ধ মাৰস্ত হ'ল ইউৰোপ মহাদেশত! বাতৰি প্ৰচাৰ হোৱাৰ লগে লগে হীৰালাল কেঞাৰ দোকানত নিমখ সেবে পাঁচ পইচাৰ পৰিবৰ্ত্তে আঠ অনা হ'ল। কেবাচিনৰ সেবে নওপইচাৰ ঠাইত দহ অনা।

১৯৪২ চনত ভাৰত ত্যাগ আন্দোলনৰ ছফাৰ শুনি ডেকা-ডেকেৰী, বুঢ়া মেঠাই মহামানৱ মহাত্মা গান্ধীৰ পথকে অনুসৰণ কৰিলে। হেজাবে হেজাবে ডেকাবোৰক ধৰি নি জেলত থলে। স্কুল-কলেজৰ পঢ়া বন্ধ হল। সদৰৰ স্কুল ঘৰবোৰ মিলিটাৰীয়ে দখল কৰিলে। ডাক ঘৰ, বেল ষ্টেচনবোৰ মিলিটাৰীৰ অধীনলৈ আহিল। দেশৰ এহাম মাজুছ অপিয়াই পবিল মুক্তি সংগ্ৰামত, আন এহামে আত্ম নিয়োগ কৰিলে টকা বটাতে। ভলন্তিয়াৰ সকলে আহাজ দিলে যাতে মিলিটাৰী সকলক একো বন্ধৰ যোগান ধৰা নহয়। কিন্তু ভিতৰুৱা

গাঁৱবোৰৰ পৰা এক শ্ৰেণীৰ মানুহে শাক-পাচলি, ডবী-ডবকাৰী, খেৰ-বাঁহ, হাই-পাৰ, গৰু-ছাগলীৰ যোগান ধৰিলে। ভাৰত ত্যাগ আন্দোলনৰ এই সকল হল—বাধক।

হীৰালাল কেঞায়ে এই সুযোগ গ্ৰহণ কৰিলে। ডেউৰ মগজুত কাৰবাৰৰ চিন্তাৰ বাহিৰে আন চিন্তা নোহোৱাতো স্বাভাৱিক কথা। হীৰালালে যেতিয়া যিহঁকে সমুখত পাই তাৰেই যোগান ব্যৱসায় আৰম্ভ কৰিলে। হাই, পাৰ, ছাগলী-গৰুৰ চালান ব্যৱসায়ো হীৰালালে বাদ নিদিলে। অঞ্চলৰ উঠি অহা ডেকাছোমে হীৰালালক বাধা দিলে। ডেউৱা দিনত নপঠাই বাতি পঠোৱা কৰিলে, বাস্তাত হেঙাৰ বান্ধিলে নদীৰে চালান দিবলৈ ধৰিলে। হীৰালাল কেঞাক উদগণি দিলে ভাৰতীয়ে। বৃটিশ চৰকাৰৰ সকলো কামতে বাধা প্ৰদান কৰা বুলি ডেপুটি কমিছনাৰ চাহাবৰ ওচৰত ভক্তেৰ মণ্ডলে এখন আবেদনৰ লগতে অঞ্চলৰ প্ৰায় ডেৰকুড়িমান যুৱকৰ নামৰ তালিকা এখনো দাখিল কৰিলে। তাত বীৰেন, হৰেন বড়ো, নুৰেন কলিতা আৰু মদনৰ নামো তালিকা ভুক্ত কৰা হ'ল।

হীৰালালে জলে থলে যেতিয়া চালান আৰম্ভ কৰিলে আৰু বাধা কৰা স্বত্বেও নেমানিলে—এদিন বাতি হীৰালালৰ ধানৰ গুদামত দাউ দাউকৈ জুই অলি উঠিল।

ঘণ্টাপাৰ ষ্টেচনৰ পৰা আধামাইল মান উত্তৰে মিলিটাৰীৰ বেৰেক এটা আছিল। এই অঞ্চলটোত প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ বাঁহ-খেৰ, ইকৰাৰ উপৰিও উত্তৰ অঞ্চলটোৰ শিয়লু কাঠ দেখাব পোৱা যায়। এই বেৰেকতো এই কেই বিধ বস্ত্তৰ ভঁৰাল কৰি ৰাখিছিল। ভাৰতীৰ চক্ৰান্তত এদিন বাতি ইয়াতো জুই অলি উঠিল।

শাসক গোষ্ঠী বিক্ষুব্ধ হৈ উঠি অঞ্চলৰ ডেকা ল'ৰা জাকে জাকে বান্ধি আনিিলে। ভক্তেৰ মণ্ডলে দাখিল কৰি থোৱা তালিকাৰ পৰা বচা বচা যুৱক হৰেন বড়ো, নুৰেন কলিতা প্ৰভৃতিকো বান্ধি আনি জেলত আটক কৰি থলে। এতিয়া আৰু হীৰালালক বাধা দিয়ে কোনে? কম সময়ৰ ভিতৰতে হীৰালাল বিখ্যাত ধনী ঠিকাদাৰ বুলি জনাজাত হল। ভাৰতী গোষ্ঠীৰ জয় হ'ল।

পৃথিবী দলদোপ হেঁদোদোপ। চাৰিওফালে আকাল আছকাল। নাই কেবাচিন তেল, নাই নিমখ, কাপোৰ সূতা। কণ্টোলে প্ৰৱেশ কৰিলে। নগৰবোৰত কণ্টোলেৰ দোকান হ'ল। লাহে লাহে গাঁৱবোৰতো নিমখ তেলকণৰ বাবে কণ্টোলেৰ দোকান খোলা হ'ল। সমাজৰ আগবহুৱা, গাঁৱৰ মুখিয়াল, শিক্ষিতসকলে আগ-ভাগ লৈ এনে দোকান বোৰ খোলাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। তেল নিমখৰ স্বাৰ্থ পূৰ্বসকলৰ, কাপোৰ সূতাত তিবোতাৰ। গতিকে সমবায় দোকানৰ অংশ কিনাত বাৰী বিধবাইও লাভৰ আশা দেখিবলৈ পাই অংশ কিনাত আগ্ৰহ দেখুৱালে আৰু যদি কাৰোৱাৰ আগ্ৰহ নাছিলো, আশা-আকাঙ্ক্ষাৰ লোভ দেখুৱাই শিক্ষিতসকলে তেওঁ-লোককো সামৰি ললে। ভাল বস্তু, উচিত মূল্য, উচিত জোখ আৰু সম বিভণ—এই হ'ল সমবায়বোৰৰ ঘাই উদ্দেশ্য।

পাঁচ গঞা সমাজেও নিয়ন্ত্ৰিত বস্তুবোৰ পাবলৈ এখন সুলভ মূল্যৰ ভাণ্ডাৰ স্থাপন কৰিলে। ডেকাদল থাকিল মুক্তি যুদ্ধত আৱদ্ধ। এই সময়তে ভাৰতী কবিৰাজ শাস্ত্ৰীহঁতে ষ্টোৰ স্থাপনৰ উদ্দেশ্যে প্ৰতি পৰিয়ালৰ পৰা দহটকীয়া অংশ আৰু এটকা ভৰ্ত্তি-মাছুল লৈ এহেজাৰ মান গ্ৰাহক কৰিলে। ভাণ্ডাৰৰ বাবে ভাৰতীৰ ঘৰটো ঠিক কৰা হ'ল। মেম্বাৰ হল সোণধন গাওঁবুঢ়া, ভেকোৰাম বড়ো, শাস্ত্ৰী কবিৰাজ আদি। ভাৰতী সভাপতি আৰু ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডল সম্পাদক। ষ্টোৰৰ মেনেজাৰ কাকতি পণ্ডিতৰ ডাঙৰ পুতেক—ববীন কাকতি।

প্ৰথম বছৰটো সুকলমে ষ্টোৰখন চলিল। নিয়মিত ভাৱে কেইমাহ মান লোন, তেল, সূতা লেটা পালে। তাৰ পৰা আৰম্ভ হল—আজি তেল নাই, ছুই মাহৰ একেলগে দিব হেনো। দহবোৰা নিমখৰ ঠাইত ছুবস্তাহে পালো, গুদামত নিমখ নাইয়েই। কাপোৰ সূতাৰ টকা জমা দিয়া হৈছে, পৰহি গুৱাহাটীলৈ গৈ আনিব লাগিব। চেনী কোনো ষ্টোৰে পোৱা নাই—মাত্ৰ আমাকহে এক্সা দিলে। ৰেল লাইন বেয়া হোৱা বাবে ডিপোত কেবাচিন তেল নাই। পিছত পাবা, ইবিলাক মেনেজাৰৰ মন্তব্য।

‘ববীন বাপা, সূতা দেখোন মুঠাত চাৰি লেচাহে। পাঁচ লেচাইহে এক মুঠা হয়।’

‘আমিভো নৃত্য তৈয়াৰ কৰা নাই, আনোতেই এনেকুৱা’

‘মেনেকাৰ বাপা, নিমখ দেখোন ওজনত কম। বগাবাৰ দোকানীৰ পৰা এসেৰ নিমখ আনিলেই চুঙাটো ভৰিছিল, তোমাৰ পৰা দুসেৰ নিমখ অকনমানহে ব’ল। দগাটো সক নেকি?’

—আপত্তি কৰিলে—অহা মাহৰ তোমাক এইখিনিও নিমিষ্ট। কোনোৱে আপত্তি নকৰে, এওৰহে কেৱল আপত্তি।’ ববীনৰ কথা শুনি অকল মনে মনে গ’ল।

—বাপা, ল’ৰাটোৰ জব। চেনী নাই নে? আমি ছমাহেও চেনী পোৱা নাই।

—অহা মাহত খবৰ কৰিবা। এই মাহত অহা নাই।

—আমাৰ চোবৰ দোকানত চেনী নাহে নেকি? আমিও দেখোন ছমাহে চেনী পোৱা নাই।

ষ্টোৰ শব্দটো মুখত ভালকৈ উচ্চাৰণ কৰিব নোৱাৰে কাৰণে গাঁৱৰ মানুহে চোবৰ দোকান বুজিয়ে কয়।

দিকদাখি পাই কিছুমান গ্ৰাহক আহিবলৈ এৰিলেই। বেচি দাম দি হলেও হীৰালালৰ পৰাই নিয়ে। হীৰালালে এক গুণত পাঁচ গুণ দাম নিলেও মাত আৰাৰ বৰ মিঠা। আন হাতে চোবৰ দোকানৰ মেনেকাৰ, কৰ্মচাৰীৰ ব্যৱহাৰ বৰ দুখ লগা। লাহে লাহে সময়ৰ ভাঙাবৰ ছুৱাৰ কেতিয়াবা মেল খাই, কেতিয়াবা মেল নেখায়। উত্তৰ হ’ল—মাল নাই, আনিবলৈ গৈছে।

নিয়ন্ত্ৰিত প্ৰাপ্য বস্তুখিনি কিন্তু পাইয়েই আছে। চেনী কেইকটা শুৱাহাটীৰ চাহ দোকানত দিয়ে—নিমখ ভেলখিনি বাহিৰে বাহিৰে হীৰালালে দিয়ে। ভাবতী আৰু জজ্ঞৰবে কাণ্ডে লাভ কৰে। ওজনত চোব কৰাখিনি আৰু জমাৰহীত ‘এক্টি’ নকৰাখিনি মেনেকাৰৰ লাভ। ওজন কৰা মানুহ জজ্ঞৰ? সিহঁতৰ লাভ একো নাই। তাৰ মাজেৰে কিন্তু সিহঁতেও লাভ কৰে। নিজৰ পৰিয়ালৰ মানুহ আহিলে এসেৰৰ ঠাইত ডেৰ বা পাঁচ পোৱা জুখি দিয়ে। নুৰিখা পালে ইটো-সিটো সক বস্তু যেনে সিমুৰ, পাউডাৰ, সোণ্ডাভেলৰ বটল, এষ্ট্ৰি নৃত্য জেলত ভৰাই হওক বা কাপোৰৰ জলত লৈ

যায়। কাৰণ সিহঁতেও বুজি পাইছে—‘তোমালোকে খোৱা-মইনো নেখাম কিয়?’ ‘মাতোক লাভ লুভটি মূলৰো হতাহতি’। ষ্টোৰৰ জাঁউ যাওঁ যাওঁ অৱস্থা। কিন্তু এহেজাৰ পৰিয়ালৰ দহ টকাকৈ অংশ কিনা টকাবোৰ ?

সোনখন গাওঁবুঢ়া আছিল ধনভঁৰালী। কিন্তু কোনো দিনো হলে তেওঁ ষ্টোৰৰ টকা চুই নেপালে। ভেকোৰাম গাওঁবুঢ়া কাৰ্য্যনিৰ্বাহক সভালৈ নাছিল—কাৰণ তাৰ আসোৱাহ হল—বৰীন কাকতিক মেনেজাৰ পতাত। শাস্ত্ৰা আৰু কবিৰাজৰ লাভ হল—ষ্টোৰৰ, দোকানত বহি চাহ খোৱা আৰু এসেৰৰ ঠাইত দুসেৰ বা তিনিসেৰ বস্ত্ৰ আদায় কৰা কিন্তু—অংশৰ টকাখিনি থাকিল জ্বাৰতীৰ হাতত আৰু বজাৰত লেন-দেন কৰা তিন হাজাৰ টকা মণ্ডলৰ হাতত। শাস্ত্ৰা আভ্যন্তৰীণ হিচাব পৰীক্ষক আছিল তেওঁ ষ্টোৰৰ পৰা নিয়মিত ৰূপে বাকী খাইছিল—তিনি শ টকা।

ডেকা দলটো বেছি দিন জেলত থাকিবলগা নহ’ল। কোনোজন পোন্ধৰ দিন, কোনোজন দুমাহ থাকি ওলাই আহিছিল। ইহঁতৰ চকু মেল খালে। কাৰ্য্যনিৰ্বাহক কমিটীৰ ওচৰত আবেদন-নিবেদন কৰিও সাধাৰণ সভা আহ্বান কৰিব নোৱাৰি সিহঁতেই এখন সভা আহ্বান কৰি সমৰায় কৰ্ত্তৃপক্ষক মাতিলে। কিন্তু সময়ৰ বিধিমেতে দুই তৃতীয়াংশ অংশাদাৰ উপস্থিত নথকা বাবে প্ৰথম দিনাৰ সভা থূলৰ অভাৱত নাকচ হ’ল। ডেকাহাম কিন্তু নিৰাশ নহ’ল। ঘৰে ঘৰে গৈ নাহুহক বুজালে ষ্টোৰৰ আচল হিচাব হব লাগে, অন্ততঃ মূল টকাখিনি মণ্ডল আৰু জ্বাৰতীৰ পৰা আদায় কৰি মূল ঘৰটো ঠিক কৰা হওঁক। তেতিয়া হলে আৰু ঘৰে ঘৰে চাঁদা তোলাৰ আৱশ্যক নকৰে।

—কোনেও নেমাতে দেখোন, মোৰ টকা দহটা এৰিয়ে দিছো’

—চোৰৰ দোকানত একো বস্তুৱেই নাই, সভাত গৈ কৰিব কি ?

—ইহঁতে খালে, ইহঁতক ধৰিব লাগে। পিছে, মই সভাত থাকিব নোৱাৰিম—তোমালোক ডেকামৰা লাগি থাক। নেৰিবা, আমি পিছত আহোঁ নহয়।

এয়া বাইজৰ সভামত, অভিমত। তথাপি দ্বিতীয়খন সভাত বৰ্ধেষ্ঠ মানুহ গোট খুৱালে—কিন্তু সিদিনা সমৰায় কৰ্ত্তৃপক্ষৰ বিৱৰা উপস্থিত থাকিব নোৱাৰিলে। জ্বাৰোপৰি মণ্ডল অৰ্থাৎ সমৰায়ৰ সম্পাদকে চৰকাৰী কাৰ্যত

গুৱাহাটীলৈ যাব লগীয়া হ'ল। সিদিনাও সজা নহল।

ষ্টোৰৰ দোকানৰ তলা বন্ধ হল। যেনেকোৰ ববীন কাকতিৰ মাহিলী বেতন এশ টকা আছিল। তেওঁ ছয় মাহমানলৈ সময়ে সময়ে ছুদা ঘৰটো বৰি বহি আছিল। যিখিনি লামলুকতি আছিল--বেচিকিনি তেওঁৰ বেতন ললে।

ভাৰতীয় প্ৰথম বুদ্ধিৰ দলত, অক্লান্ত পৰিশ্ৰমৰ ফলত জীৱতি শৰ্মাৰ একমাত্ৰ ছোৱালী লীলাৰ দিয়াৰ ঠিক হ'ল। দ'বা কৰৈকুছি সত্ৰৰ জীৱন্ত কেশৱ কৃষ্ণ গোস্বামী। বতি শৰ্মাৰ একান্ত ইচ্ছা নাছিল যদিও পত্নীৰ মৃত্যুৱে বতিকান্তক বাধ্য কৰালে। এই গলগ্ৰহটো গভাব পাবিলে বতি শৰ্মা বন্দীগ্ৰহৰ পৰা মুক্ত হব পাৰে। বতি শৰ্মাৰ ইচ্ছা—এই কুসংস্কাৰে ভবা সমাজ এৰি—কোনোৱা পৰ্বতৰ গুহাত থাকি জীৱনৰ শেষ ছোৱা জীৱন চিন্তাত কটাব। যুক্তিয়ে নকলেও মুক্তিৰ আশাত বতি শৰ্মা বিবেক বুদ্ধিক হেচি বাখি সৰ্বশেষত বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিলে।

বতি শৰ্মাৰ চিন্তাৰ একো কাৰণ নাই। কইনাৰ গাৰ আ-অলঙ্কাৰ সোণ-ৰূপ, কাণি-কাপোৰ গৌঁসায়ে দিবই; তাৰোপৰি ঘৰ খৰছৰ বাবে নগদ পাঁচশ টকা। কিন্তু কথা হল—নগদ টকাখিনি হোমৰ কাৰত ছোৱালী উলিয়াই দিয়াৰ পিছতহে বতিকান্তৰ হাতত দিব। এদিন বাতি গৌঁসাই প্ৰভু কইনা চাবলৈ আহি—বতি শৰ্মাৰ দয়নীয় অৱস্থালৈ চাই আক লীলাৰ লগত সাধাৰণ ছুই এটা কথা-বতৰা হৈ প্ৰভুৰ অন্তৰ পৰি গৈছিল আৰু ভাৰতীৰ কাণৰ কাৰত ফচফচাই কৈছিল—‘ভাৰতী আৰু অলপ দিব লাগিবহে। মোৰ শিষ্য-প্ৰশিষ্যখিনি আহি এনে ভগা-চিগা ঘৰ দেখিলে—বোবেই মনটো ভাল নেলাগিব দেখোন। নে কি কোৱা ?

—কিন্তু ব্ৰহ্ম ভোজনটো হলে দিব লাগিব। ধনিলোক' পাঁচ-ছয় শ মাহুহ হব। আপোনাৰ কাৰণে বতি শৰ্মাক কিমান বুজাইটো—জানো মই আৰু শাস্ত্ৰীয়ে। গতিকে তেওঁলোকেও এসাজ বাওক।

—হব, হব কথা নাই। ছোৱালীজনীৰ কন নাই বুলি কৈছিল দেখোন। কথা বতৰাত কিন্তু টেব পোৱা নাই।

—উপায় নাই প্ৰভু, বতি শৰ্মাক এনেকৈ বাধি লৈছোঁ.....

—মোৰ খবৰ ওলাইছেহে । মই মৰ্ণানৈব পাৰত এখন নতুন সত্ৰ স্থাপন কৰিলো । ঘৰ-ছৰাবৰ কাম আৰম্ভ হৈছেই, কালিলৈব পৰা পূৰ্ণাৱস্ৰে কাম চলিব । লীলাক এই ন-সত্ৰৰ গৌসানী পাতিব । কবৈকুহি সত্ৰলৈ নিয়া নহয় ।

ছয়দিন পিছতে বিয়া । বিয়াৰ ধুমধাম চলিল । বন্তি শৰ্ম্মাৰ বিয়াৰ দিন ধৰি ভেৰকুড়ি বছৰৰ মূৰত এইখন ঘৰত এয়ে প্ৰথম বিয়া । বন্তি শৰ্ম্মা ক'ত আছে, ক'ত নাই কবকে নোৱাৰে । এইবাৰ বিয়া হবই তাত সন্দেহ নাই । আৰু তাৰো মুক্তি হব—মায়া-মোহ, সংসাৰ জঞ্জালৰ পৰা । ভাৰতীৰো গাত তৎ নাই । পোন্ধৰ মাইল খোজকাঢ়ি দ'ৰা বিয়া কৰাবলৈ অপৰাগ । গতিকে দ'ৰাই ভাৰতীৰ ঘৰতে বিয়া সাজিব । দ্বিতীয় কাৰণ এনেয়ো হ'ব পাৰে—ত্ৰিশ পঁচিশ বছৰীয়া ল'ৰাৰ আগত পৰষ্ঠী বছৰীয়া গৌসায়ে কি সতে দ'ৰা সাজে ? কিছুমানৰ মতে—গৌসায়ে চুব কবিহে বিয়া কৰাবলৈ ওলাইছে, ঘৰৰ কোনেও নেজানে ।

ভাৰতীৰ কথা হ,ল---দ'ৰা দূৰণিবটীয়া । গতিকে তেওঁৰ ঘৰতে দ'ৰা সাজি বিয়া কৰাব ।

গৌসাই প্ৰভুৱে দাঢ়ি-গোক খুৰাই চিলচিলিয়া হৈছে, মূৰৰ পকা চুলাগোৰ ঢকিবলৈ পাগুৰি আৰু বৈজ্ঞানিক দাঁত লগাইছে । বিয়া খোৱাতকৈ দ'ৰা চোৱা মানুহৰ আগ্ৰহ বেছি । আজি বামুণপৰাত এপিনে উলহ-মালহ আনপিনে এক জ্বেণী মানুহৰ মুখত শুনিবলৈ পোৱা গৈছে—আই হেৰ, একেবাৰে অলৰ বুঢ়া । আই ঐ দেহি, লীলাৰ কপালতেনো ইয়াকেহে লিখিছিলনে ? ফুলকুমলীয়া ছোৱালীজনী নো—চাৰে তিনি কুৰি বছৰীয়া পুত্ৰ টাত দিয়েনে ?

—আই ছোৱালী জনম খবাই মিছা, বাপেকে টকা লৈ ছোৱালী জনক জীয়া বয়স তাত বিক্ৰী কৰিলে ।

—ওহঁতে একো নেজান । ওবহীৰ ওৰ ক'ত মইহে জানো । ভাৰতীৰ চক্ৰান্ত এইবিলাক । এখন এখনকৈ তিনিখন বিয়া ভাঙিলে এই ভাৰতীয়ে—এতিয়া ভিতৰি ভাৰতীয়ে টকা খাইছে ।

—বৰ সদাগৰ মানুহ বোলে গৌসাই ।

—এঃ পুতেকইউৰ ভয়ত ঘৰত বিয়াৰ পাতিব নোৱাৰিলে।
 এতিয়াও লীলাক নি ন-নদীৰ পাৰতে সজা ন-সজ্জত বাধিব হেনো।

—আজি নহয় কালি মৰিলেই। গছৰ আগ যেন দিন থকা
 লীলাজনীয়ে কি চাই থাকিব আই হেৰ।

এনে বিলাক মন্তব্য আহি লীলাৰ কাপটো ঘে নপৰিছে এনে
 নহয় তথাপি লীলা যেন হতাশ হোৱা নাই, বৰং উছাহ-উদ্দীপনাহে প্ৰকাশ
 পাইছে। লীলাঠি আন ছোৱালীৰ দৰে কইনা সাজি নহি থকা নাই, মাহুহক
 সোধ-পোছ কৰিছে, হাঁহি ধেমালী কৰিছে।

বতি শৰ্ম্মাৰ ঘৰতকৈ ভাবতীৰ ঘৰত বিয়াৰ উলহ মালহ বেছি।
 হবৰ কথাও। বিবাট ভোজৰ আয়োজন। ছটা বাহী মাৰিছে, পাঁচগুণা
 বামুণ সমাজৰ ডেকা-বুঢ়া, ল'ৰা-ছোৱালী আহি ভাবতীৰ ঘৰ ভৰি পৰিছে।
 ভাবতীয়ে মাজে-মাজে একোবাৰ আহি বতি শৰ্ম্মাৰ ঘৰতো বা-বাতৰি লৈ
 আহ-বাহ কৰি আছে।

শুভক্ষণ, শুভলগ্ন চাই দ'বা ঠিক ন বজাত ভাবতীৰ ঘৰৰ পৰা
 কইনা ঘৰলৈ খোজ ললে। বিশেষ বিয়া বুলিয়েই হবলা বতি শৰ্ম্মাৰ
 চোতাল ঘৰৰ কথাই বাটে-পথে কেৱল মাহুহ। লোকে লোকাৰণ্য।
 পাঁচ শ টকা হমৰ গুৰিত দিয়াৰ কথা আছিল, পৰিস্থিতিলৈ লক্ষ্য
 ৰাখি টকা পাঁচ শ বতি শৰ্ম্মাৰ হাতত আবেলিয়ে দিলেহি। দ'বা বৰণ
 হ'ল—হোমৰ জুই জ্বলি উঠিল। এতিয়া সম্প্ৰদানৰ সময়। মোমায়েকে কইনা
 কোলাত লৈ আহি দ'বাৰ সোঁহাতে বহুৱালে। আৱণ্টাসকলে উকলি দিলে।
 এতিয়া বতি শৰ্ম্মাই লীলাক কেশৱকক গোন্ধামীৰ হাতত সম্প্ৰদান
 কৰিব—এনেতে কইনা দেখি লীলা ঠিয় হল—মুৰৰ ওবনী আঁতৰাই হাতৰোৰ
 কৰি বাইজ আৰু গোঁসাইক সন্মোদন কৰি—হে প্ৰজাপতি আৰু গোঁসাই
 প্ৰভু, আপোনাৰ ষষ্ঠ বয়স হৈছে, আপুনি মোৰ বন্ধাৰ তুল্য। এই ভাটি
 বয়সত মই আপোনাৰ গলগ্ৰহ হব নোখোজো। মোক আপোনাৰ
 কন্যা ৰূপে গ্ৰহণ কৰক। এই মুহূৰ্ত্তে আপুনি উদ্ধাৰ পৰা
 বিদায় হওক'

সমবেত বাইজ ভক্তিভ হ'ল। কাৰো মুখত মাতবোলা নাই।

ভাৰতী আৰু শাস্ত্ৰীয়ে গৰ্জী উঠিল— 'ই সকলোবোৰ বতি শৰ্ম্মাৰ পৰিকল্পিত
যড়যন্ত, ধৰি আন তাক।' ডেকাদলৰ পৰা ধৰি আছিল— 'চাকৰাশ, চাকৰাশ,
বাপকা বেটা।' 'ক'ত বতি শৰ্ম্মা, ধৰি আন তাক' ভাৰতীয়ে কঢ়া হুকুম দিলে।

—প্ৰভু বতি শৰ্ম্মা নাই

—এই মাত্ৰ আছিল

—এই মাত্ৰ নাই—ঘৰ-দুৱাৰ, বাৰী-বতি, বাট-পথ, নলী-নৰ্দমা
খিচাৰি তহিলং কৰা হ'ল— 'বতি শৰ্ম্মা নাই'। হুলস্থূলীয়া পৰিবেশৰ সৃষ্টি
হল, এফালে তংকাৰ, আনফালে ঠাট্টা মস্কৰা। এফালে বিষাদ, আন ফালে
বং বহুইচ।

বিয়া ভাঙিল

বৰালিমাৰা বিলৰ দেহ বিচ্ছিন্ন উত্তৰে কেইখন মান গাওঁ। ইয়াৰে
অধিক সংখ্যক মানুহ কিন্তু বড়ো, কছাৰী, বাভা। গাঁৱ কেইখন হল— উত্তৰপুৰ,
ভোটাৰা, টেকবজান আৰু বৰজবা। এই কেইখন গাঁৱৰ উত্তৰে এখন
চাওতাল গাওঁ। তাৰ পূবে এখন নেপালী বসতি। চাওতাল গাওঁখনৰ পৰা
ভোটাৰা পাহাৰলৈ এই বহল ভূমিখণ্ড অবগা। চাওতালবোৰে অলপ আঁচৰপ
খেতি-বাতি কৰে, কিছুমানে অসমীয়া গাওঁবোৰত চাকৰ-নাৰুৰ আছেহি,
আৰু কিছুমানে দিন হাজিৰা কাম কৰি ফুৰে। এই চাওতাল, মুগ্ধা মানুহ
খিনি আছিল কৰ পৰা? অসমীয়া হব—ওঁলোক বাগানৰ গিৰমিতীয়া কুলি
আছিল। চাহবাগানবোৰ আছিল ইংৰাজ মানুহৰ আৰু মেনেজাৰ বিলাকো
আছিল ইংৰাজ মানুহ। তেওঁলোকৰ অত্যাচাৰত থাকিব নোৱাৰি ওঁলোকে
অবগত্য লুকাই থাকি বন্ধা পৰিল। কালক্ৰমত বংশবৃদ্ধি হৈ এতিয়া একোখন
গাওঁ হৈছেগৈ।

ওঁলোক ধনু-বিজ্ঞাত পাৰ্গত। চৰাই, পহু ধনুকাড়েৰে চিকাৰ
কৰাৰ উপবিগ—বৰালিমাৰা বিলৰ মাছো ধনুকাড়েৰে মাৰি খায়। কিছু
দিনৰ পৰা কলিতাপাৰা, বায়ুণ পাৰা, হিৰলাগুৰি আৰু টেকবজানৰ কুড়িজন
ডেকাই ইয়াৰে চাওতাল হুজুৰমানক গুৰু মানি লৈ ধনু চালান্বা প্ৰশিক্ষণ
লৈছে। পোন্ধৰ দিনমান প্ৰশিক্ষণ লোৱাৰ পিছত আন দলে গৈ প্ৰশিক্ষণ

লৈছে। বৈজ্ঞানিক যুগত কিয় এই প্ৰশিক্ষণ লোৱা হ'ল? উত্তৰত ডেউ-লোকে কয়—বিদ্যা শিক্ষাত উদ্দেশ্য নাই আৰু আছেও। কেতিয়াবা হয়তো কামত আহিব।

উত্তৰ পশ্চিম অঞ্চলৰ পৰা গক বিচাৰি অহা মহিম আৰু বিনোদ নামৰ দুজন ভাই-ককাইক নৃশংস ভাৱে হত্যা কৰিছিল। চৰকাৰী সূত্ৰ মতে হত্যাকাৰীৰ প্ৰকৃত সন্ধান নেপালে যদিও—পমুৱাসকলৰ দ্বাৰা এই হত্যাকাণ্ড সংঘটিত হোৱাতো—খাটাত। এই ডেকা দুজন আছিল শিলিখা গুৰি, অৰ্থাৎ বৰালিমৰা বিলৰ পৰা পাঁচ মাইল মান উত্তৰৰ গাঁৱৰ।

গকৰে ধান খোৱাৰ আলম লৈ কলিতাপাৰাৰ দুজন ডেকাক পমুৱা সকলে জখম কৰিছিল। কলিতাপাৰা, বায়ুণপাৰা আৰু হিলাগুৰি বাইজে কৰা খেতি ভাৰতাৰ পৰামৰ্শ মতে কাটি অনাতো সঁচা কথা। পমুৱা আহিয়েই আছে। চাওঁতে চাওঁতে আহি বেদখলকাৰী বৰালিমাৰা বিলৰ পাৰ পালেহি।

সংখ্যা বৃদ্ধি হোৱাৰ লগে লগে সিহঁতৰ সাহো বৃদ্ধি হ'ল। ভাৰতী মেধাৰ—হ'ল, ভাৰতীয়ে মানুহক জেল দিব পাৰে, ভাৰতী সিহঁতৰ মানত বজা। ভাৰতীয়ে যেতিয়া সিহঁতৰ সহায়—ভয় কৰে কাক? বীৰেন জেলত আটক হৈ থকা সূযোগতে পমুৱাসকলে এই ডেৰ শ বিঘা মাটিতো খেতি পথাৰ কৰি থলুৱা মানুহৰ স্বাৰ্থত আঘাত হানিছে। এই মাটি যদিও নাপিত সকলৰ আছিল বা নাছিল, কিন্তু আখিয়া খাইছিল থলুৱা বাইজে। মাটিৰ মালিক বিয়ে নহওঁক আখিয়াৰ অংশ পাইছিল ভাৰতীয়ে। এতিয়া ভাৰতীয়ে থলুৱা বাইজৰ কাকো বিশ্বাস নকৰি পমুৱাসকলক এই মাটিও ভোগদখল কৰিবলৈ দিলে।

বৰালিমাৰা বিলখন চৰকাৰে ডাকত দিয়ে। প্ৰচুৰ পৰিমাণে বাছ পাই কাৰণে পোন্ধৰ, কুড়ি হেজাৰ টকালৈকে বিলখনৰ ডাক উঠে। কিন্তু পূৰ্বৰ পৰা এটা প্ৰথা চলি আহিছে—কাকতৰ দৌল পূৰ্ণিমাৰ দিনা ওলু-পাকৰ গাওঁৰ মানুহক এদিনৰ বাবে বিলত বাছ মাৰিবলৈ ডাকোভাজনে এবি দিয়ে। তাৰ আগেয়ে বাছ মৰা শেষ হয়গৈ। অলপ-অচলপ সৰু-বুঢ়া মানুহ মাৰিবলৈ থাকে যদিও দহজনে মাৰি খোৱাত টিকিবৰে আপত্তি নকৰে। বৌল

পূর্ণিমাতে প্রতি বছৰে মাছ মাৰা'তো এটা উৎসৱত পৰিণত হৈছে। আঠ-ন মাইল দূৰৰ পৰাও এই দিনাখন মাছ মাৰিবলৈ বাইজ আহে। মাছ পাওক নেপাওক উৎসৱত যোগদান কৰে।

এইবাবো দৌল পূৰ্ণিমাৰ দিনা বাইজ আহি বিলত নামিল। বিলত নমাৰ লগে লগে পমুৱাসকলৰ মাতবৰ ইছমাইল খাঁ, হাইদৰ, নূৰুল আদি মুখিয়াল কেইজনমানে আহি বাধা প্ৰদান কৰি কলে—এই বিল আমাৰ, আমি বক্ষণ-বেক্ষণ কৰি আছো—গতিকে মাছ মাৰিব নোৱাৰিবা। কেইজনমানে কথা বতৰা কৈ আছিল আৰু কিছু পমুৱা পাবতে ঠিয় দি চাই আছিল। কিন্তু বাইজ ইমান বেছি হ'ল যে বাধা দিয়াৰ সীমা চেৰাই গ'ল। হাজাৰ-বিজাৰ বাইজ। সিহঁতে বাধা নিদি আঁতৰি গ'ল। কিন্তু কিছুমান পমুৱা বিলৰ পাবতে খেতি পথাৰত কাম কৰা ছলেবে, কিছুমানে মাছ মৰা উৎসৱ চোৱাৰ ভূমিকা লৈ থাকিল। মাছ মৰা শেষ হল, প্ৰায় মানুহ গলেই। আৰু এশমান মানুহ আছিল। এইসকলৰ মাছ মৰা-সা-সজুলি আৰু মাছখিনি পমুৱাই কাঢ়ি ৰাখিলে। দুয়োদলৰ মাজত সংঘৰ্ষ হল যদিও পমুৱাৰ সংখ্যা সবহ হোৱা বাবে থলুৱাবোৰে মাৰ খালে; পলোৱাবোৰ সাৰিল।

ৰাতি পুৱাইছে মাত্ৰ। চাৰিওফালৰ পৰা পমুৱাৰ ওপৰত প্ৰচণ্ড আক্ৰমণ চলিল। জোকতলৌৰ নেপালীসকলে পূবৰ পৰা, পশ্চিমে ৰায়পুৰা শিয়ালমাৰা আৰু শিলিখাপুৰ, উত্তৰে উত্তৰকুছি, টেকৰজান আৰু চাওতাল ৰক্তি, দক্ষিণে বায়ুপাৰা, হিদলাগুৰি কলিতাপাৰাৰ বাইজ। হাতত লাঠি দা, জোং—মুখত জয়ধ্বনি। পমুৱাসকলে সৰ্পোন দেখা যেন হ'ল। হাত সাৱতি ৰহি নাথাকিল কিন্তু। ডিয়ৰ, খাপৰ, কেকোৰা দা হাততলৈ পমুৱাসকলেও প্ৰতি আক্ৰমণ কৰিলে—এখন প্ৰাণও মুক্ত আৰম্ভ হ'ল। হাইদৰ আৰু ইছমাইলৈ বন্দুক লৈ আগবাঢ়িল। বন্দুক চলিল গুৰু, গুৰু। কাড়ী সৈন্যসকল আগ ৰাঢ়িল। প্ৰভুত্বৰ দিলে কাড়েৰে। হাতৰ বন্দুক সৰি মাটিত পৰিল। ধাৰাসাৰে ভীৰ চলিল। বায় ৰাখৰ মুক্ত যেন ৰাৱণে লক্ষণলৈ শক্তি বাণ এৰিলে, ককক্ষেত্ৰ ৰণস্থলীত অৰ্জুনে অগ্নি বাণ, ইন্দ্ৰ বাণ নিক্ষেপ কৰিছে। পূবে, পশ্চিমে, উত্তৰে, দক্ষিণে কেৱল মানুহ—কেৱল ভীৰ। পমুৱাসকলে আত্ম ৰক্ষাৰ উপায় চিন্তা কৰিলে। ল'ৰা-ছোৱালী জিবোভাৰ

আৰ্ত্তনাদ কোলাহল। বস্ত্ৰিৰ মাজৰ এডোখৰ মুকলিত ল'ৰা-তিবোতাধোৰ গোট খালে। বৰলিমৰা বিজাৰ্ভত দাউ দাউকৈ জুই জ্বলি উঠিল। প্ৰাণৰ ভয়ত সিহঁত পলাল। আটাইয়ে গৈ মুকলি পথাৰত জুম বান্ধি ঈশ্বৰৰ নাম জপ কৰিলে। 'হে প্ৰভু, আমাক বৰ্দ্ধা কৰা।'

এঘণ্টামান অপেক্ষা কৰাৰ পিছত দেখিলে কোনো নাই, প্ৰতিবোধৰ চেষ্টাও কৰা নাই তেতিয়া বগুৱাসকল দ্বাৰাচৰি গ'ল। ভাৰতী জানো বহি থাকিল। হাবাখুৰি খাই দৌৰী গ'ল কবিবাজৰ তালৈ—

—কবিবাজ, কবিবাজ, সৰ্বনাশ, পমুৱাসকলৰ ওপৰত প্ৰচণ্ড আক্ৰমণ—

—তাতে আপোনাৰ কি হ'ল ?

—যোৱা—নলবাড়ীলৈ, খানাত খবৰ দিয়া গৈ

—ভাৰতী জাতি জোহ কৰিছোঁ, দেশজোহী হ'ব নোৱাৰিম।

ভাৰতী ধোঁৱাত উঠিল। তীব্ৰ বেগে গৈ পালে খানা—“সৰ্বনাশ সৰ্বনাশ দাবোগা বাবু, পমুৱা বস্ত্ৰি পুৰি ছাই কৰিলে। মানুহ মৰি শেষ হল। বলক।

—আপুনিহে নহয় জানো গুণগোবিন্দ ভাৰতী। যাৰ প্ৰবোচনাত বৃকোদৰ হাজৰিকা, বিহাৰীলাল ভেট্টাৰী আৰু বৰুৱাৰ সিঙৰ বৰখাস্ত হৈছে।

—মই বাইজৰ প্ৰতিনিধি, লোকেলবৰ্ডৰ মেম্বাৰ

—প্ৰতিনিধি হলেও আপুনি মিছলীয়া, প্ৰভাবক, জাতিজোহী, আপোনাৰ কথাত মই এখোজো আগ নেবাঢ়ো। দাবোগাৰ কথাত ভাৰতীয়ে বৰ অপমান বোধ কৰিলে। দাবোগাই আকো কবলৈ ধৰিলে—ভাৰতীদেৱ, বাইজৰ প্ৰতিনিধি বা নেতা হবলৈ হলে পক্ষপাতিত্ব কৰিব নেপায়। আপুনি অঞ্চলৰ এজন নেতা—অৰ্থাৎ আপুনি মেম্বাৰ বা মন্ত্ৰী। এই অঞ্চলৰ বা দেশখনৰ প্ৰতি জাতিৰ, প্ৰতি গোষ্ঠীৰ প্ৰতিনিধন মানুহৰ নেতা হোৱা উচিত। এজন বিশেষ ব্যাক্ত বা বিশেষ জাতিৰ স্বাৰ্থলৈ টানিলে পক্ষপাতিত্বৰ প্ৰশ্ন আহি পৰে। তেতিয়া ভেট্ট আৰু নেতা হৈ নেথাকে। বোৱা কালি পখুজি পমুৱাবোৰে খলুৱা মানুহবোৰৰ জাল, জুলুকি আৰু মৰা মাছখিনি কাটি নিয়া আপুনি নিশ্চয় শুনিছে ? ইয়াৰ আগেয়ে হিন্দুগণৰ দুজন ডেকাক পমুৱাসকলে বৰ বেৱাকৈ জবম কৰিছিল ? ডেৰ ম বিধা মাটিৰ ঘান

বাতি চুব কৰি কাটি নিয়া নাছিল? তেতিয়া আপোনাৰ দৰে নেতাজন ক'ত আছিল! শুই আছিল? সকলো কথাৰে ভোটৰ স্বার্থৰে জুখিলে আপোমাৰ অঞ্চল বা দেশৰ মঙ্গল নহৈ বিমঙ্গলহে মাতি অনা হ'ব। ভাৰতীয়ে, আমি আগেয়ে খবৰ পালে'। কাজিয়া হ'ল ববালিমৰা বিলৰ পাবত নোনা বিজাৰ্ভৰ পৰা পমুৱা আহি অলপ আগেয়ে খবৰ দি গৈছে, চেকেণ্ড দাবোগাক চাবিজন কনিষ্ঠবলসহ পঠাই দিছোয়েই। আপুনি যাব পাৰে এতিয়া।

লাজে অপমানে জৰ্জৰিত ভাৰতীয়ে ধোঁবাত উঠি ঘৰ মূৱা হ'ল। ঘটনা-স্থলীলৈ পুলিচ বোৱাৰ আগেয়ে হাইদৰ আৰু ইচমাইল পলাল। বন্দুক চলোৱা অপৰাধ গুৰুতৰ ভাবিয়ে হয়তো সিহঁত ছয়ো পলাল। দাবোগাই ঘটনাস্থলী পৰিদৰ্শন কৰি পমুৱাসকলক আক্ৰমণকাৰীৰ সবিশেষ বিৱৰণ আৰু নাম-ঠিকনা বিচৰাত এজন বুঢ়া মোৱা চাহাব আহি কলে—হজুৰ, দোষ আমাৰ, আপোনাৰ বঢ়া ভাত যদি মই কাটি খাব ধোজো, আপুনি জানো আমাক ভাল পাব?

—বুজিছো, তোমালোকে ভয় পাইছা। মই চৰকাৰক কৈ মিলি পহৰাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিয়াম।

—আৱশ্যকতা অসম্ভৱ নকৰে', আমাৰ তেনে বিপদ হোৱাৰ আশংকা নাই। আমি বৰ ভাল ঠাইত বাস কৰিছোঁ, ইয়াত আমাৰ তেনে কোনো শত্ৰু নাই, আমি নিজে নিজৰ শত্ৰুতা কৰিছোঁ হজুৰ। আমি মানুহ চিনি নেপালে'।

মোল

হুথুৱে মোকদ্দমা ওবা বাতৰি পাই ভদীয়া অলি-পকি উঠিল। এতিয়াই তাক অস্থিৰ কৰি তুলিলে। 'ইয়াৰ ইমান সাহস, মোৰ ওপৰত কৰে মোকদ্দমা। এইবাব ইয়াক বিকাইহে এবিম।' জৰ্জৰিত কথাত অকলিয়ে মাত দি—মোৰ কথা হুতনে নহয়, আপোনাৰ মগজু তেনেই ভোটা,

কৈছিলো, আগেয়ে বেলেগ হঠক, তাৰ পিছত মাটি কিনক, নহলে যোব নামতে কিনক, তেতিয়াভো দোঠা মিতিলহেঁডেন। এভিলা হাতে হাতে প্ৰতিফল পালে নহয়। হাঁহ-পাব, আক-পাঁচলি আক আমি নোহোৱাত ধান মাহ বিক্ৰী কৰি এসোপা টকা জমা কৰিছে, নহলে সি টকা পাব ক'ত?

—ভূমি একো নেজানা। বাৰমোন ধান ভাগত পাইছে, আক এমাহ খাব, তাৰ পিছত চাবা, খুজি খাব লাগিব। ময়ো কম টেঙৰ নহয়। ভাবতী, কবিবাজ, কাকতিহঁত মোৰ ফলীয়া। ভাবতীৰ দৰে বুথিকক মানুহ নাই। মালি-মোকদ্দমাত একেবাৰে পাকৈত। নিছা সাকী কোৱাত ওস্তাদ। দেখিছা নহয়, বতি শৰ্মাৰ অৱস্থা, বীৰেনক কি কবিলে দেখিলা, পমুৱাৰ দ্বাৰা ছিদলাগুৰিত কি নকৰিলে। এনে বুথিকক মানুহ আমাৰ ইয়াত জন্মাই নাই। কাহানিও নজানিব বোলে।

—হলেও কাকতিক সহায় ৰাখিব, নহলে লুবেনহঁতে আপোনাক মাৰিব। কাকতিয়নীয়ে ক্ষেক কৈছে। আপুনি ববীনক সহায়ৰূপে ৰাখক, দেখিব সিহঁতে ভয় খাব।

ববীনৰ নাম শুনি ভজ্জেশ্বৰৰ মুখখন বিবৰ্ণ হ'ল। অজন্দিয় পুনৰ কলে—এই বুঢ়ীজনীৰ পেটটো কিম্ব 'সিহঁডৰ ফালে। ববৰ শব্দ বিতীৰণ, বুঢ়ীক নবখাই ভাল আছিল।' ভজ্জেশ্বৰে অজন্দিৰ কথাখিনি শুনাৰ বৈৰ্য্য নেবাখি পোনেই ভাবতীৰ তালৈ গ'ল—'প্ৰভু, হুথুৱে মোকদ্দমা জুৰিলে।' ভাবতীয়ে মিচিকি হাঁহি এটা মাৰি—মাৰা মাহ, লোৰা খৰি, ডাক খাবা উদৰ পুৰি' ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল পৰিজন্য কৰি অৰ্জা বস্ত্ৰৰ সোৱাদ বেছি, ডাক খালে স্বাস্থ্যও ভাল হয়। মোকদ্দমাত পালে সোপাৰ্জিত সম্পত্তিয়ে হব।' মেলত কবিবাজৰ বাহিৰে বাকী কেইজন বহি আছিল। ভজ্জেশ্বৰে কলে—'আপোনালোক আটাইকেইজনে যোব হৈ সাকী কৰ লাগিব।' ভাবতীয়ে বব গহীনকৈ উত্তৰ দিলে—'এওঁলোক দুয়োজনে কব। বইজাতি-চিতি চাওঁ। শৰীবটোৱো ভাল নহয়।'

—নহয় প্ৰভু, লকলক বাৰাকী সেনা একাল, বৰা ভগৱান, কুক একাল মানে পাণ্ডৱৰ কালে। আপুনিও যোব কালে থাকক এটা হুথু কিয়, শিলিখাগুৰি বোজাব সমূহ বাইজোও যদি হুথু হৈ সাকী দিয়ে

জয় কিন্তু মোৰ অনিবাৰ্য্য ।

দুখুৱে গৈ শান্তিবামক ধৰিলে—মোৰ হৈ সাক্ষী কব লাগে—মিছা কথা এক আধাৰো কব নালাগে । উত্তৰত শান্তিবামৰ পৰা পালে—খেতি-বাতিৰ সময়ত সাক্ষী কবলৈ যাওঁ কেনেকৈ ? কেৰকণক খাটনি ধৰিলেগৈ । সি কলে—হাকিম-মুনচিপৰ আগত কথা কোৱাটো অভ্যাস নাই । ভাবি যাম এটা, কই পেলাব আন এটা । ভয় লাগে ভাই, তোমাৰ উপকাৰ কৰিবলৈ গৈ আক' অপকাৰহে ক'ব হ'ব ।' এইবাৰ গল পতিৰামৰ তালৈ । সিও কলে—গাওঁখনত ইমানবোৰ মানুহ আছে, কোনোৱাই কব দিয়া । ভদীয়াই মোক বেয়া পাব নহয়, তাতে সি হ'ল মণ্ডল মানুহ, কিবা অপকাৰ কৰি পেলাব—'

এতিয়া দেখোন দুখুৱে সাক্ষীকে বিচাৰি নেপায় । শেষত গল ভেকোৰ-তালৈ । ভেকোৱে তৎক্ষণাত কলে—সত্য কথা কোৱাত প্ৰাণ গলেও যাব, সেইবুলি নকমনে ? সোণধন গাওঁবুঢ়াও যাব আৰু হীৰালাল কেঞাৰ নামটোও দিবি, কিয়নো নকয় চাওচোন, মাটিৰ মালিক জগৎ শীল; তাৰো নামটো সাক্ষীত ৰাখিবি চোন ।'

—খুৰা, মোৰ কাৰণে মিছা কথা কৈ পাপত দুবি মৰিবলৈ মই নকওঁ । সঁচা কথাবাৰ কব । মাটি পাওঁ যদি পাম, নেপাওঁ নাই ।

এদিন ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডলে এখন কাগজ পালে কমলপুৰ চাৰ্কোললৈ বদলি হোৱাৰ । নাভুত নাশ্ৰুত কাণ্ড এখন হ'ল । ইমান দূৰলৈ বদলি কৰাৰ কাৰণ কি ? ই দুখুৱে কাণ্ড । তাৰ দুই বেটা আজি-কালি নতুন নেতা হৈ ওলাইছে । হৰেশ, বীৰেন, অমল, ৰমণী হল—সিহঁতৰ বন্ধু । এইমখাই মন্ত্ৰণা কৰি মোক বদলি কৰালে । 'বেটাহঁত তহঁতকো মই নেবিছো বাপেৰাই ! চৰকাৰী হুকুম অমান্য কৰাৰ সাহস জানো তাৰ আছে ! ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডল কমলপুৰ অফিচ পালেগৈ । হাকিমী মুজাভ আটক ধুনীয়া মানুহ এজন বহি আছিল । ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডলে হাত তুলি চেলাম দি—'ছাৰ' হাকিমে সুৰ তুলি চাই তেওঁৰ কলমডাল তুলি প্ৰশ্ন কৰিলে—'কি লাগে আপোনাক ?'

ভদ্ৰেশ্বৰে কাগজখন হাতত দি—'ছাৰ এইখন কাগজ'

হাকিমে কাগজখন পঢ়ি চাই—আপুনি আজিয়ে যোগদান কৰিব ?

—ছাৰ, মই অকলশৰীয়া মানুহ, যি ইয়াৰ পৰা কুড়ি মাইলমান ।

মোৰ অনুবিধা হয়, হাকিমৈ ধমকিব লুপত—‘মই কি কবিব লাগে অনুবিধা পাইছে; চাকৰি এৰি দিয়ক। অনুবিধা থাকিলে এৰি দিয়া উত্তম উপায়।’ কাগজখন মণ্ডলৰ হাতত দি হাকিমৈ বব গহীন, গম্ভীৰ মুক্তাভ পুনৰ লিখাত ব্যস্ত হ’ল। মণ্ডল তাতে ঠিয় হৈ থাকি ‘ছাব, হুকুমটো উঠাই লবৰ উপায় নাই নে?’

—আপুনি চাকৰি কৰি আজিও ইয়াকে নেজানে? হাকিম লবিব পাৰে, হুকুম নলবে।’ অলপ সময় ঠিয় হৈ থকা দেখি—‘মই কৈছোঁ নহয়, হয়তো যোগদান কৰক নহয়তো চাকৰি ইস্তফা দিয়ক। ইয়াত বোন্দা পৰ দি থাকি লাভ নাই।

—তেন্তে মই কেতিয়া ‘জইন’ কৰিব লাগিব

—পাৰিলে এতিয়াই। হাকি পুনৰ লিখাত মনোনিবেশ কৰিলে।

ভজেশ্বৰ মণ্ডল চাইকেলেৰে আহে স্বগ্ৰাপাৰ ষ্টেচনলৈ হয় মাইল। তাৰ পৰা বেলেৰে আহি বাইহাটা ষ্টেচনত নামি অফিচ কৰে। গৰু মহৰ গাড়ী চলা আলিবাট, খিতাতে খাল, খিতাতে বাম, আধা মাইল যদি মানুহজন চাইকেলত উঠে, আধা মাইল হয়তো মানুহজনৰ কাছত চাইকেল উঠে। বৰষুণ বতৰ হলেতো কথাই নাই। তেতিয়া মণ্ডলে চাইকেল এৰি দোকমোকালিতে খোজ লয়। কেতিয়াবা বেল ধৰিব নোৱাৰি কমলপুৰলৈ চাইকেল মাৰে। সদায় দেবী হয়। এদিন ভজেশ্বৰক মাতি নি হাকিমৈ বঙা চকু দেখুৱাই কলে—এনেদৰে নচলিব, ঠিক দহ বজাত কাৰ্য্যালয় পাব লাগিব।

সিদিনাৰ পৰা মণ্ডলে দোকমোকালিতে উঠি কমলপুৰলৈ চাইকেল মাৰে। কষ্ট পালে দাঁত কৰচি কয়—‘বেটাইড; মোক এনেদৰে লাগি দিয়াৰ হোৱা কড়া-ক্ৰান্তিয়ে আদায় কৰিম। মূৰেন ভোক মই সাতকুৰণ দেখুৱাইহে এৰিম।

অতি কষ্টেৰে ভজেশ্বৰ মণ্ডলে ছমাহমান অহা-বোৱা কৰাৰ পিছত হাকিমৈ এদিন কলে—আপুনি এনেদৰে চাকৰি কৰিব নোৱাৰিব। দিনৌ ছুকুড়ি মাইল চাইকেল যদি কিমান দিন জীয়াই থাকিব খুজিছে, ইয়াতে থকাৰ বন্দবস্ত কৰক।’

—হাব, মই অকলশৰীয়া মানুহ, মোক নলবাবীলৈ বদলি কৰক, মই আপোনাৰ ওচৰত চিৰদিন কৃতজ্ঞ থাকিম।

—গাড়ীৰ চিন্তাত নিমগ্ন থকাৰ ভাৱ দেখুৱাই হাকিমে কলে—ইয়াত থাকিলে আপোনাৰ ভৱিষ্যত উজ্জ্বল। কিয়নো কাৰ্যালয় চলোৱা এজন সুদক্ষ ব্যক্তিৰ আৱশ্যক। মই ভাবিছো, আপুনিয়েই সেইজন ব্যক্তি। গতিকে, ইয়াতে থকাৰ সুবিধা কৰক, আপোনাৰ প্ৰমোচন হব।’ হাকিমৰ এনে কথা শুনি ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডলৰ মুখ উজ্জলি উঠিল। ঔষধে কাম দিছে ভাৱি হাকিমে আক কলে—নতুন জবীপ আবশ্য হয়হে এখোন; এই সুযোগতে প্ৰমোচনটো লৈ লওক। সোনকালে ইয়াতে বাহৰ কৰক।’

ৰাতিপুৱা ৭ মান বজাত মণ্ডলে ৰাওনা হয় আৰু ৰাতি ন-মান বজাত আহি ঘৰ পায়। বৰষুণ বতৰ হলে ৰাতি আৰু নাহে। ৰাত জাননী দিয়াই আছে, ‘বৰষুণৰ বতৰত নাহে।’

সমবায় ভাণ্ডাৰৰ মেনেজাৰ পদপী লোৱাৰ পৰা ববীন কাকতি ঘনাই ঘনাই সদৰলৈ অহ-যোৱা কৰে। গতিকে—সুদাহাতে নাহে, অঞ্জলিৰ বাবে স্নো, পাউদাৰ, এছেঞ্চৰ বটল, তাৰোপৰি বসগোলা সন্দেশ আদি অঞ্জলিৰ কাৰণে আনেই। মণ্ডলৰ ঘৰত ববীনৰ স্থান বিশেষ ধৰণত পৰিণত হ’ল। বৰষুণ দিলে ববীনৰ আনন্দ অপাৰ। বোঁ, সদায় যদি এনেদৰে বৰষুণ হৈয়ে থাকিলহেতেন ? ববীনে অঞ্জলিক বোঁ বুলি মাতে।

কলিতাকুছিতহে বৰষুণ! কমলপুৰত কিন্তু ফৰকাল। চাইকেলখন বেয়া হোৱা বাবে ভদ্ৰেশ্বৰে বেলৰে আহিল। গাড়ীৰ পৰা লোহিত-মহৰীও নামিল। দেখে এইপিনে বৰষুণ। জোকৰ পিঠিৰ দৰে গিহল আলি বাট। ছয়ো কথা-বতৰা কৈ কৈ আহি ৰাতি এঘাবমান বজাত পালে ঘৰ। ভদ্ৰেশ্বৰ বাবাণ্ডাত ঠিয় হ’ল—ভিতৰৰ পৰা খিল-খিল হাঁহিৰ শব্দ তাৰ কাৰণ পৰিল। ‘শাহয়েক বোৱাৰীয়েকে দেখিছো, মোক দেখুৱাইহে দৰ কাৰিয়া কৰে, ভিতৰি-ভিতৰি ছয়োবো ঐতি আছে। এৰা কথাতে কয়—মাহে চতকা আজ্ঞা, শাহয়ে চতকা বোৱাৰী। মনতে ভাবি থাকি পোনাই মাত দিলে—‘মাই, মাই,’ বুলি লগে লগে ভদ্ৰেশ্বৰে ছৱাবত টুকুৰিয়ালে। হুখাতে হাঁহি থিকিলালি বড় হ’ল। মাত বোল নাই।’ ‘হেবা, বোলে সাৰ পাইছা নোৱা

বুলি ছুঁবখন ঠেলি দিবলৈহে পালে—বিস্ব শব্দে এজন ডেকা ওলাই দৌব মাৰিলে, খুন্দা লাগি ভজ্জেশ্বৰ মণ্ডল কাঠিব পৰা চোভালত বাগৰি পৰিল। ‘কোন কোন, ধব ইয়াক।’ বুঢ়ী হেলাই পাকঘৰৰ পৰা মাত লগালে—‘ভদীয়া, আহিলি নেকি?’ ভজ্জেশ্বৰৰ সৰ্বশৰীৰ কঁপি উঠিল—‘বাই, তুমি পাকঘৰত? ‘অ’ কাঁহ হৈছে আক যদি ধু-খেকাৰ ওলায়’

ভজ্জেশ্বৰ ভিতৰ সোমাল। অন্ধকাৰ। চাক্ষিকি নাই। ‘হেবা, কোন আহিছিল’, অঞ্জলি ঘোৰ নিদ্ৰাৰ কোলাত। মাতবোলা নাই। ভজ্জেশ্বৰে জুইকাঠী মাৰি চাকিগছা জ্বালে। অঞ্জলি ডেভিয়াও—ভব টোপনিভ লালকাল। ‘কোন আহিছিল?’

‘উ বাম বাম, বব খুনীয়া সঁপোন। অ’ আগুনি আহিছে?’

‘কোৱা, কোন আহিছিল’,

‘কোনো অহা নাই, সঁপোন আহিছিল—’ অঞ্জলিৰ ডাঙৰি তাই কলে—‘মায়াবিনী’ ভজ্জেশ্বৰে গজি উঠিল। ‘আপোনাৰ শপত, মই অন্ধ হম, মই একো নেজানে’। মাত্ৰ এটা সঁপোন’

‘পাপীনী, মোৰ চকুত ধূলি মাৰি—’ অঞ্জলিয়ে বিকত চিঞৰ মাৰি—‘ইড, বাম বাম, এয়া দেখোন মোৰ বাকচটো মাটিত পৰি আছে। গোসাই ঐ, মোৰ সকলো নিলে, লুটি-পুটি নিলে ঠ’ বুলি হিয়া ঢাকুৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। মণ্ডলে দেখে অঞ্জলিৰ বাকচটো মেলা আছে, কানি কাপোৰখিনি সিঁটবতি হৈ পৰি আছে। ‘চোব, চোব, সোমাইছিল, নিলে, সকলো নিলে, মোৰ হাড়দালো ইয়াতে আছিল।’

—এই তিনি সাজতে তুমি...

‘মোৰ বব টোপনি আহিছিল, মই এটা সপোন দেখি হাঁহিছিলো, নিলে সকলো নিলে। মই কেছিলো নহয়, ইয়াতো ভজ্জ মাহুহ থাকে নে?’ বুলি অঞ্জলিয়ে হৰাণ্ডাৱাৰে কান্দিব ধৰিলে। ভজ্জেশ্বৰে প্ৰবেশৰ দ্বাৰত কলে—‘নেকান্দিবা, চোব কৰি ধন-সম্পত্তি নিব পাবে, কিন্তু কপাল নিব নোৱাৰে।’

এইখন মোৰ পোৰা কপাল, শেহত পিতাই দিয়া মৰমৰ হাড়দালো হেঁকৰালে’।

—আক কববাত কিবা নিলে নেকি ? ভালকৈ চোৱা। হাড়ডাল
তুমি পিঙ্গি আছিল। দেখোন ?

—আজি মোক মৰণৰ টোপনিয়ে ধৰিছিল, আপুনি আহি পালে বুলিছে,
নহলে কাটি-ছোৱা কৰি থলেহে।

—তেনেকৈ নকৰাছোন, এনে অমঙ্গলীয়া কথা চিন্তা কৰা কিয় ?

কিয়ে ধুনীয়া সঁপোন এটা দেখিছিলো, আপুনি বেন মোক এনেকৈ...
ধৰিছিল, মই খুব হাঁহি দিছিলো, মই একোকে কব নোৱাৰো আপুনি
চাকিগছ জলাওতেহে সাব পালে।

* * * *

‘মাই, আজিৰ পৰা তুমি মোৰ ঘৰতে শুবা’ যাবলৈ ওলাই ভদ্ৰেশ্বৰে
কলে, বাতি চোৰ সোমাইছিল, ভাগ্য ভাল মই আহিপালো, তেহে—

‘চোৰ!’ হেলা বৈ গ’ল। ধীৰে স্তম্ভীৰে আক আবস্ত কৰিলে,
“তই অহা মই জানো কব নোৱাৰোঁ। মই সব কব পাৰো, এইজন
এদিনীয়া চোৰ নহয়, ভদৰেচৰা, তই মোৰ পেটৰ পো, কলেও হয় ঘৰ নষ্ট
নকলেও হয় পেট নষ্ট। এইক ইয়াৰ পৰা লৈ যা। সিদিনা এমখা
তিবোতাৰ আগতে ববীনৰ মাকে মোক ধৰিছে—আমি তাইৰ ল’ৰাজনক
ফুচুলাই, চোৰৰ দোকানৰ বেহানিৰে ঘৰ উপচালো। তোৰ নাই কি।
ববীনেহে চোনো (স্নো) পাভাবো (পাউদাৰ) আনি দিব পাৰে।
কাণ্ডণাৰ মাকে কলে—সিদিনা বোলে এখন শাবীও আনি দিছে।

ভদ্ৰেশ্বৰ মোৰ চিন্তাত উপনীত হ’ল। কাৰ কথা বিশ্বাস কৰে।
কিন্তু বাকচটোৰ কাপোৰ কানিবোৰতো চেদেদি-ভেদেদি হৈ আছে। কিন্তু
হাড়ডাল, অজলিৰ গলত দেখা পাইছিলো। চোৰে জানো ছৱাৰ ঘৰ বন্ধ
কৰি চোৰ কৰে ? পালৰৰ বাবে ছৱাৰ খুসিহে থয়। তাৰ আক মনত
পৰিল—সিদিনা সি কাকতিৰ লগত মেললৈ গৈছিল—নিশা বহুতো হোৱা
বাবে ববীনকে লগত লৈ আহো বুলি শোৱাপাটীত চাই ৰে ববীন নাই। লেপ-
খনকে মাহুহ বেন কৰি থৈ আঠুৱাখন তৰি ৰাখিছে, কিন্তু ববীন মাহুজন
হলে ডাঙ নাই। কাকতিৰ লিঙ্গিৰা কাণ্ডণাক লৈ আহিল, কিন্তু বাহৰ ডাঙত
ববীনৰ দেখা পাই—‘কিহে ববীন’, বুলি মাতোতে চক খাই উঠি—

‘আখবালৈ গৈছিলে’ বুলি গো-গোৱাই বেগ ললে। কানুনাই কলে
‘আজি আখবা হোৱাই নাই দেখোন।’

ভাৰতৰ প্ৰাক্তন গবৰ্ণৰৰ মৃত্যু হ’ল—লণ্ডনত। এই শোকৰ বাতৰিয়ে
সমগ্ৰ দেশৰ অকিচ আদালত হুখাতে বহু হ’ল। ভজ্জেৰৰ মণ্ডলেও যত্নোপায়
টোচনতে এই বাতৰিটি পাই, তাৰ পৰাই উভড়িল। সিদিনা হেলা গৈছিল—
মোমায়েকহঁতৰ ববলৈ। ভব-ভূপৰ বেলা মণ্ডল আহি বব পালত, দেখে
ঘৰৰ দুৱাৰ-খিৰিকী বহু। শিহুকালে এজোপা নেমুগছ আছিল, তাকে
আজ্ঞা কৰি ভজ্জেৰৰ মণ্ডলে খাপ ললে।

—আমি সিদিনা ভাল বাটিলো দিৱা’ অজলিয়ে কলে

—মই কিন্তু অৰৈখ্য হোৱা নাছিলো, সৰাব উপায় উলিয়ালোতে!।

—ময়ো ভিতৰত নাটক কৰিলো নহয়।’ জ্বৰো হাঁহিলে। মণ্ডলৰ
সৰ্ব্বশৰীৰ কঁপি উঠিল। প্ৰতিহিংসাত সি জৰ্জৰিত হ’ল। কিন্তু কবে কি ?
কাকতি পৰিয়ালৰ শক্তিৰ কথা মনত পৰিল, ভয়তে পেগুৱা লাগিল সি।
লাহেকৈ মাও দিলে—হেবা, স্বৰত আছানে ? অলপ সময় তলকা মাৰি
থকাৰ পিছত কলে—‘নাই দিৱা, কৰবাৰ গাতত সোমাল। দুৱাৰ ‘মেলিকৈ
ভজ্জেৰৰক দেখি—প্ৰকাণ্ড সাপ এডাল সোমাইছে, ববীৰ বাটেৰে গৈ আছিল,
মই মাতি আনিলো’, আপোনাক কৈ কৈ হুৱাবাণ হলো, বোলো স্বৰ
কাষৰ জংঘলবোৰ চাক কৰি দিয়ক। কেতিয়াবা দিন দুপৰতে খাই থাকিব।’
ববীনে হাতত লাঠি এডাল লৈ শেতেলীৰ তলত খাপ দি আছিল।

• • • • •

সিদিনা ঘট। সেই অবাস্তৱ আৰু অবাস্তৱ ঘটনাৰ পিছতে ভজ্জেৰৰ
মণ্ডলে অজলীক কমলপূবলৈ গৈ আছিল। হাকিয়ে চৌকীদাৰ কোৱাৰ্টাৰতে
ভজ্জেৰৰ মণ্ডলক সদাহতে থকাৰ সুবিধা কৰি দিলত মণ্ডল আৰু মণ্ডলনী
ভাতে থাকিল। আৰু চৌকীদাৰ বাহাদুৰ! চৌকীদাৰ বাহাদুৰ থাকিল
হাকিমৰ বাৰাণ্ডাৰ ভূইঃ কমত। কাৰ্যালয়ৰ পৰা এক কালংমান দূৰত।

• • • • •

আঠ মাইল দোৰা এই বিৰাট অকলচোত হাইস্কুল নাই। অকলচ
কেবলখন কলিকাতাহঁতে এখন উচ্চ বিদ্যালয় স্থাপনৰ প্ৰস্তাৱি চলিল।
বৰজিৰবা বিজাৰ্ডৰ ডেব শ বিদ্যা কৰী এই বিদ্যালয়ৰ বাবে সৰ্বকিন

ধাক্কি। পাঁচ পঞ্চা বাইজৰ বৰে প্ৰতি একোজনকৈ হাল আৰু ছদ্মিৰ
পৰিভ্ৰমৰ দ্বাৰা এই জমীত খেতি কৰা হ'ব। এই উৎপন্ন সামগ্ৰীৰ মূল্যৰ
দ্বাৰা কুলৰ শিক্ষকৰ পাৰিভ্ৰমিক আৰু ধৰ-নিৰ্মাণ কৰা হ'ব। বিদ্যালয়ৰ
চৌহদ্দত মাটি পাঁচ বিঘা। ইয়াতে ধাক-পাঁচলি কৰিব। ছাত্ৰৰ পৰা
কোনো প্ৰকাৰৰ মাছুল লোৱা নহ'ব। শঙ্কৰ সংঘই আঁচনি এখন যুগুত
কৰি ৰাজহুৱা সভা আহ্বান কৰিলে। সভাপতি—শ্ৰীগুণগোবিন্দ ভাৰতী।
আগৰ সকলোবোৰ আঁচনিৰে কৃতকাৰ্য্যতা লাভ কৰাত—বাইজৰ বিশ্বাসৰ পাত্ৰ
এই সংঘটোৰ আহ্বানত বাইজ ভৰি পৰিল। উদ্যোক্তা হ'বেন বড়োৱে
সভাৰ উদ্দেশ্য ব্যাখ্যা কৰি আছেহে, বাইজৰ চকুত পৰিল—আমানত উল্লা,
কবীৰ শেখ, জালালুদ্দিন মাতবৰ সহ ভালে কেজনমান পমুৱা নেতা সভা
স্থলীলৈ অহা দেখিলে। এটা অস্থীৰ পৰিবেশৰ সৃষ্টি হ'ল। বীৰেন
শীলে কলে—বহক, বহক বাইজ, অধৈৰ্য্য নহ'ব। কিন্তু হ'থাত এছাম ডেকা
সভাৰ পৰা উঠি গ'ল—বাৰখন দেখু-কাড় মানে প্ৰতিবন্ধাৰ বাবে
প্ৰস্তুত হ'ল। সভাপতি ভাৰতীৰ ধৰ ধৰ কঁপনি উঠিল—বোম্বেৰ শইকীয়াই
(সংঘৰ প্ৰচাৰক) বিনীত ভাৱে—‘সাধু উদ্দেশেৰেওতো আহিব পাৰে, অসাধু
ভাৱ মনলৈ আনো—কিয় বাইজ?’

‘হলেও সাৱধানীৰ মৰণ নাই, আমাৰ বণ্ণুৱাসকলক প্ৰস্তুত থাকি
বলৈ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে।’

সিহত আহি পালেহি। সভা নিমাত নিজম। জালালুদ্দিন মাতবৰে
আঠুলৈ—বাইজক প্ৰণতি জনাই এচুকত বহিল, লগে লগে বাকী কেইজনো
বহিল। হ'বেন বড়োই চকুৰে থাৰ দিয়াত দুজনমানে চাৰিওফালে চকু ফুৰাই
আহি হ'বেন বড়োৰ কাণৰ কাষত কিবা কলে—। অৰ্থাৎ ‘আমি সম্পূৰ্ণ
প্ৰস্তুত আছোঁ’ উপস্থিত বাইজৰ কাণো কতো মাত বোল নাই। যেন—এয়া
ধুমুহা-বতাহৰ আগ মুহূৰ্ত্তৰ শাস্ত আকাশ। মাতবৰ ঠিয় হ'ল—
হাতবোৰ কৰি কলে—‘সমবেত বাইজ’ সকলোৰে দৃষ্টি মাতবৰৰ গিলে
গ'ল। ইমান পৰে পানীত পৰা সাহুৱ কৰে কাঁহ পৰি জীপ গৈ থকা
বাইজৰ মাজত বু-বা শব্দ শুনা গ'ল। মাতবৰ জালালে আৰম্ভ কৰিলে—
‘মানমীয় বাইজ। আমি আপোনালোকৰ ওচৰলৈ জমা দিচামি আহিছোঁ,

আমাক কমা কবিবনে ?' মাতবব বিপ্লবী কনক বাকীৰ জিলাক, মাতববীয়া
কি উত্তৰ দিব ভাবি নেপাই ইকাল-সিকালি জাল-বোকেবৰ খইকীয়া গিল
হৈ—‘আপোনালোক এখন বাইৰ আৰু অন্ধাৰ এখন বাইৰ’। আপোনালো-
লোকক কমা কৰাৰ যোগ্যতা বা অধিকাৰ জানো আমাৰ আছে। বিকল্প
কমা হওক মাতবব।’

‘আমি কববাত ভুল কৰা যেন পাইছো। কটী-বিচ্যুতি নিশ্চয় হৈছে,
নহলেনো এনে মহৎ উদ্দেশ্যেৰে আহ্বান কৰা সভাক আমাক বৰ্জন কৰিলে ?’
জালাল মাতববৰ কথাৰ উত্তৰ কোনোৱে দিব নোৱাৰিলে। বৰ বীৰ-পতীৰ
ভাৱে বুদ্ধ-মাতববে আৰম্ভ কৰিলে—আমাৰ ভুল হৈছে; আপোনালোকে
বিখ্যাতীয়া সকলৰ লগত সহযোগ নকৰাতো। পৰম অন্ধৰ বাইৰ, হুন্দু
বঙ্গ দেশৰ পৰা বনভোজ খাবলৈ আমি অসম দেশলৈ অহা নাই। আমি
আহিছো—অন্ন-অস্ত্ৰৰ সংস্থান বিচাৰি। আমাৰ পূৰ্বপুৰুষ সকলো এই
দেশলৈ আহি—এই দেশৰে ভাষা-সাহিত্য সংস্কৃতিত জাহ বাই নিজাত
নিখুঁট অসমীয়া হৈ দেশৰ সৰ্ব্বাঙ্গীণ মঙ্গল সাধনত ত্ৰুতী হৈ আছে। আমাৰ
ভৱিষ্যত বংশধৰসকলেও—ইয়াতে বাস কৰিব লাগিব বেতিয়া-বেষ, বিবেষ,
বিজোহ অসহযোগ কৰি কোনো কাহানিও শাস্তিৰে বাস কৰিব নোৱাৰিব।
সহ-অৱস্থান, শাস্তিময় জীৱন সকলোৰে কাৰ্য। ল’ৰা-ছোৱালী ভিবোতাৰ
সৈতে যেনে এটা পৰিয়াল—হিন্দু-মুছলমান, বড়ো কহাৰী, কেওট কলিতা,
বামুণ-খুদীৰ লৈ—অসম এখন এক পৰিয়ালৰ দেশ। ই-সদভাৱ সম্প্ৰীতিৰ দেশ।
ইয়ে আমাৰ অসম।

জালালুদ্দিন মাতববে আৰু কৈ গল—মই ঢাকা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰ
আছিলো। অসমৰ বৃহত্তৰ কিফিয়ান জান মোৰ আছে। আজমগাঁৱী
মুছলমান সনন্দোকে আহোম ৰাজত্ববাবে মাটি-জমী দান দি যি উলভাব
আদৰ্শ দাঙি ধৰিছিল ভাৰতৰ আন কোনো দেশত নাই। মহাপুৰুষ জীৱন-
দেশ গুৰুজনাই গাড়ো, ভোটসকলক হৰি নামৰ ভোলেৰে এক নাম
এক সমাজ গঠনৰ যি আদৰ্শ দি গ’ল—পৃথিৱীত এনে আদৰ্শ বিল।
মহাৰাৰ লাচিত বৰফুকন মহাসতী জয়ন্তী, মণিধাৰ দেৱান, শিৱসি ফুকনক
আমি জানো। অসমৰ বাইৰৰ এতি আমাৰ দৃঢ় বিশ্বাস আছে।

অসমতহে হিন্দু-মুছলমানৰ প্ৰীতি সম্ভৱ আছে, আনকি আমাৰ ৰাজ্য দেশতে নাই। কেৱল সামান্য বুজাব ভুল আৰু এক শ্ৰেণী সুবিধাবাদীৰ প্ৰবোচনা আৰু প্ৰভাৱণাৰ বাবে অশিক্ষিত হজুৱা বাইজ ভুল পথে গৈছে, আপোনা-লোকৰ অতীত আৰু বৰ্তমানৰ সহিষ্ণুতাই এই ভুল ভাঙি দিব। মই বৰালিমাৰা পমুৱা বাইজৰ হৈ—দৃঢ়কণ্ঠে আৰু যুক্তকণ্ঠে আজি ঘোষণা কৰিছো—আমাৰ ৰাজ্যৰ ভুল বুজাবুজি দূৰ হ'ব, আমিও আপোনালোকৰ ৰাজ্যত এক হৈ লীণ ৰাব পাবিম, আমাক আঁকোৱালি লওঁক, আমি আপোনালোকৰ সহোদৰ ভাই।

‘তিক্ষতা সৃষ্টি কৰি লাভ নাই। যিয়ে তিক্ষতাৰ বীজ বোপন কৰিছে, আমাৰ হোজা পমুৱা ভাইসকলক বিপথে নিবলৈ চেষ্টা কৰিছে ইশ্বৰে তাক শাস্তি বিহক।’

‘ইয়াৰ ভিতৰতে আমি এখন প্ৰাইমাৰী স্কুল স্থাপন কৰিলোঁ। ল'ৰা ছোৱালী বিলাকক অসমীয়া-পাঠ শিক্ষা দিয়া হৈছেই। গতিকে, আজি যি প্ৰস্তুতিৰ আয়োজন কৰিছে তাৰে ভাগ খুজিবলৈ আমি আহিছোঁ। ইয়াত আমিও বৰঙণি ৰোগাম।’

জালাল মাভবৰ কথাত সমবেত জনতাৰ মুখ উজ্জ্বল হৈ উঠিল। সকলোৱে হাত চাপৰি দি জালাল মাভবক উলগনি দিলে। স্কুলৰ প্ৰতিষ্ঠা পৰ্ব আৰম্ভ হ'ল। পমুৱা সকলৰ পৰাওহাজন সদস্য কাৰ্য্যানিৰ্বাহকত ললে।

*

•

*

*

লীলাৰ বিয়া ভাঙিল। তাইৰ পৰিয়াল পৰিজনৰ মৰ্মান্তিক আঘাত পালে। শাৱী, ভাবতী, কাকতিয়ে বহু বুজনি দিয়াতো লীলা সন্মত নহল। কিন্তু—গোঁসাই প্ৰভুৱে আশা এৰা নাই। পুৱালৈকে এটা কীণ আশা পালি বহি থাকি—শেষত হতাশ হৈ মূৰৰ পাণ্ডুৰি আৰু গলৰ মাল্য সোলোকাই পেলালে। বিয়াৰ বাবে ৰোগাৰ কথা বহু বেহানিবোৰ উল্লেখ হ'ল, লালে লাহে ইট-কুটবোৰো ছুই এৰ্জন কৰি বৰলৈ গ'ল। থাকিল—লীলা এতিয়া অকলে—এখন দ্বন্দ।

এদিন লীলা ভাবতীৰ ভাইলৈ গ'ল—‘আপুনি মোক আত্মৰ দিয়ক। আপোনাক দেৱা গুৰুত্ব কৰিম, যিনিমন্ত মোক পেটৰ ভাত মুঠি, কাখি-কাপোৰখিনি দিব।

লীলাৰ প্ৰস্তাৱত ভাবভীয়ে চিন্তা মগ্ন হৈ কলে—‘বাক ভাৰি-চিহ্নি চাওঁ, কাইলৈ এবাৰ আহিবিছোন।’ লীলা ওচৰতে ঠিয় হৈ থাকিল, ভাবভীৰ মনত উদয় হ’ল—মাহুহে জানো বোক নিন্দা নকৰিব। কিন্তু মইতো বিভাৰি বোৱা নাই। তাই উপবাচি আহিছে। কিন্তু তাই জানো আহিব? নে বোক জুখি চাইছে! বাক লোক-নিন্দাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ কিবা এটা উপায় উদ্ভাৱন কৰিব লাগিব।

গধূলি চ’ৰা ঘৰত কাকতি, শাস্ত্ৰী আৰু কবিৰাজ বহাতো নিয়ম। সিদিনাও আহিল। ভাবভীয়ে কথাৰ পাড়নি মেজিলে—‘সমুখত ভীষণ বিপদ এটা উপস্থিত। বতিকাভাই গৌসাই প্ৰভুৰে অজ্ঞায় কৰা নাই, লগতে আমাৰো অজ্ঞায় কৰি গ’ল। এৰি দিবও নোৱাৰো, বেঢ়ি-ধৰিবও নোৱাৰোঁ। কুল-মৰ্যাদা বৰ্কা নকৰিলেও হব—মহা পাপ।

এতিয়া...‘বুজিছো, লীলা আপোনাৰ তালৈ আহিছিল। তাইবো সমস্যা হৈছে। এনে পৰিস্থিতিত তাই বা অকলশৰে তাত থাকে কেনেকৈ। বগীবুঢ়ীয়ে সদায় জানো তাইক পৰ দি থাকিব ?

কাকতিৰ কথাত ভাবভীয়ে ডপৰাই মাত দি—‘সেই বুজি গাইছেন ছোৱালীজনীক মই পুহি মৰিমনে? মৰক গৈ অঘাটে-অঘাটে।’ কাকতিয়ে নত্ন স্তবত কলে—‘ভেনে কথা কিয় কৰ প্ৰভু! বতিকাভাই নহালৈকে তাইক আশ্ৰয় দিয়ক। শাস্ত্ৰীয়ে কলে—‘বতিকাভাই আহিব কিন্তু, পাঁচ শ টকাৰ বাবে মূলস্ফোৰ্ত পৰি হয়তো অহা নাই।’

‘আজি কালিয়েই আহি পায়হি, বৰ চালাকি কৰি গৌসাই প্ৰভুৰ টকা পাঁচ শ হ্ৰস্ব কৰিলে।’ মণ্ডলৰ কথাত ভাবভীয়ে শাস্ত্ৰীলৈ চাই কলে—‘ভূমিয়ে তাইক আশ্ৰয় নিদিয়া কিয়।’

‘যোৰ পাঁচজনীয়ে নাকে-কাণে খাই মাৰে আৰু এজনী মতাশক। বংশ মৰ্যাদালৈ চাই আপুনি তাইক আশ্ৰয় দিয়ক। পুণ্য হব।’

‘বাক আপোনাৰলোকৰ আদেশ নমানিলে ভাল পাব জানো?’

লীলা ভাবভীৰ তাতে থাকিবলৈ ললে। টকাৰ তুলত বোৱা বেলেগ বেলেগ ভাবভীৰ আজীৱন ভৃত্য। পৰাইতৰ সবলীয়। কিন্তু দিনটো

হাল-কোষ বায় কাষ বন কৰে—কিন্তু ভাবতীৰ তাত নেথাকে। বাতি নিজ ঘৰতে থাকে। ইয়াৰ গুপ্ত বহস্য বহুতো। কিন্তু লীলাৰ থকাৰ কেইদিনমান পিছৰ পৰাই বেলেগুক গোহালি ঘৰৰ আগ চাঙ্গিয়াতে থাকিবলৈ ভাবতীয়ে হুবিধা কৰি দিলে।

ভাবতীৰ থকা ঘৰটোৰ কুঠৰী তিনিটা। পূবৰ কুঠৰীত থাকে ভাবতী, মাজৰ কুঠৰী উদং—পশ্চিমৰ কুঠৰী, অৰ্থাৎ বাৰীৰ কাষৰ কুঠৰীত থাকে লীলা। প্ৰত্যেকটো কুঠৰীৰ ব্যৱধান মজবুত বেৰ আৰু কপাট। নিশা দিহানেই গভীৰ হৈ আহে, দৰজা দুখন মেল খাই আৰু গোটেই ঘৰটো ই খুবৰ পৰা সি মূৰলৈ এটা হৈ পৰে।

ভাবতীৰ বন্ধু-বান্ধৱ মানে শাস্ত্ৰী, কবিৰাজ, মণ্ডল এতিয়াও আছে, কিন্তু ভিতৰৰ পৰা উত্তৰ আছে—প্ৰভুৰ গা-গাল নহয়, কিবা পঢ়ি আছে। গতিকৈ মেলকিসকল আছে আৰু উভতি যায়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা অৱশ্যে দেখা-সাক্ষাত নকৰাও নহয়, কিন্তু কাচিং হে।

ভাত-পানী ৰাখিছিল লীলাই। এতিয়া বানেকুছি গাঁৱৰ সন্ধ্যয়া বিধবা জনী মানে বুঢ়ী এজনী লীলাৰ আজন্মৰ বাবে ৰাখিছে—নাম তাইৰ ৰূপেশ্বৰী। ৰূপেশ্বৰী কুকুৰাকণা আৰু অধম কলা।

ভাবতীৰ মোকদ্দমাৰ দিন। ডেৰ শ বিঘা জমী বীৰেনৰ দলৰ দখলত। মোকদ্দমা সংক্ৰান্তত ভাবতী গৈছিল সদৰলৈ। ভাটীবেলা পদ্মা অছিল—ভাবতীৰ ঘৰলৈ। দেখিয়েই লীলাই কলে—‘তোক দেখিয়েই মোৰ নবো নবো লাগিছে পদ্মা। অসহজ্যাব কথা মনত পৰিছে—। এয়া তাৰ শুভাৰম্ভ, ‘বিপদত ধৈৰ্য্য ধৰা বীৰ-বীৰজনাৰ কৰ্তব্য। চেতনা হেৰুৱাই নেপালাবি।’ চেতনা কেতিয়াবাই হেৰাই গৈছে। নিজক ধ্বংস কৰা পথ বাতি লৈছে। আৰু লগতে সমাজৰ মুখাপেক্ষা ভণ্ড-ভণ্ডাৰী সকলোকো নষ্ট কৰি দেখুৱাব খুজিছে। বোৰ অভিনয়ৰ প্ৰথম দৃশ্য আৰম্ভ হৈছেহে, যদি অভিনয় শেষ নৌহওঁতেই বাতি পুৱাই—খুৰত প্ৰলেপ সনা অভিনেতাসকলক দৰ্শক বৃন্দই ভালকৈয়ে পূৰ্বাৰ পোহৰত চিনি পাব। হিঃ……

‘যি কোনো পৰিস্থিতিক আয়ত কৰিলে নিজক জুখী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰ লীলা।’

‘কোনে কৈছে মই সুখী নহয়, এতিয়া মই বৰ সুখী। পোহৰক মই আজিভা, একাবত পবিত্ৰীভা। নিজক ভিগ ভিগকৈ কংসে কৰিব পাবা কমতা কেইজনী নাৰীয়ে অৰ্জন কৰিব পাৰিছে, তকৈ মই কৃতকাৰ্য্যতা লাভ কৰিছো পদ্মা। হিঃ হিঃ……’

‘মই যাওঁ লীলা, তোৰ কথা শুনি মোৰ ভাল লগা নাই। মই অভিনেত্ৰী নহওঁ, অভিনয় মই মুঠেও ভাল নেপাওঁ,

‘তই নহয়, সময়ত সকলোৱে মোক দেখি থু পেলাব, বাক কছোন, অ’ চাহ দিওঁ ব’। মই আজি-কালি পটেশ্বৰী হৈছোঁ। এই ঘৰৰ মালীকনী; মোৰ আদেশত এইখন ঘৰৰ বেজি উদয় হয়, ছব যায়।’ লীলা উঠি গ’ল। পদ্মাই স্বৰণ কৰিলে—‘মোৰ উদ্দেশ্য পূৰণ কৰা ভগৱান।’

পদ্মাৰ গভীৰ আৰু মৰ্মিনা মুখ দেখি ল’লাই কলে—‘পদ্মা, অহাৰ উদ্দেশ্য ?’

‘মই বৰ বিপদত পৰি তোৰ ওচৰলৈ আহিছো।’

‘অ’ টকা লাগে। কিমান লাগিব, এয়া দেখিছ?’ কঁকালৰ চাৰি কোহা দেখুৱাই—‘এয়া দেখিছ, চাৰি, চকুক-বকুক আলম্বাৰী গছপেৰা সকলোৰে……হিঃ……’

‘হিঃ হিঃ লীলা, মই টকাৰ বাবে অহা নাই। মই আহিছো… বোধ হয় তোৰ মনত আছে…মই যে……’

‘অ’ গুণগোবিন্দ ভাৰতীৰ কলিজা! কিন্তু তাত একো নাই। আছে কুটিলতা, ছৰাভিসন্ধি, পাপ, ক্লেদ, ভৰাপি তাৰেও যদি তোৰ কিফিং মানো উপকাৰ হয় দিব পাবো।’

‘লীলা, কলি মোহৰ……’

‘সেই সন্দেশ তোৰ বাবে সাজু হৈ আছে। তই নকলেও তোত ভেটিলো হেঁতেন। আগৈয়ে চাহ খা,……’

‘কিন্তু এই কথা তোৰ মোৰ বাহিৰে বাতে আন কোনেও—

‘এই বিষয়ে তই একেৰাৰে নিশ্চিন্ত থাকিবি।’

সাজু লাগো লাগো সময়। ৰূপেশ্বৰী বুঢ়ীৰ চকুত অকামিলা হৈ আহিল, লীলাই কাপোৰেৰে কেবাই টোপোলা এটা পদ্মাৰ হাতত দিলে—

পদ্মাই ভয়ে ভয়ে লৈ বাহিৰ ওলাল।

পহুনি মুখৰ পৰাই লীলাই কলে—তোৰ শুভ-পৰিণয়ৰ এয়া প্ৰীতি উপহাৰ। তই সুখী হ পদ্মা। মোৰ বাহিৰে জগতৰ সকলোৱে সুখী হওঁক, ককণাময়ৰ ওপৰত এয়ে মোৰ কাঙৰ প্ৰাৰ্থনা।

সোতৰ

এদিন বাইজ মাতি-নি শ্ৰীজ্ঞেশ্বৰ মণ্ডলে তাৰ মাটিৰ অংশৰ ধান কাটি আনিলে। চ'ত মাহত বেলেগ হৈছিল—খেতি কৰাৰ পিছত। খেতি ভাগ হোৱা নাছিল। মাটি কিন্তু ভাগ হৈছিল। হুখুৱে তাৰ ভাগত পৰা মাটিৰ খেতিত ল'ৰা কেইজনৰ হতুৱাই নিকাই-বিধাই দিছিল। সেই খেতিকেই জ্ঞেশ্বৰে কাটি আনিলে। ফলত, দুৰ্বল খেতিখিনি থাকিল হুখুৱ ভাগত। ই খেতিয়কৰ ধৰ্ম নহয়। হুখুৱে পাঁচ গঞা বাইজৰ ওচৰত নিবেদন জনালে—মু-বিচাৰৰ বাবে। গঞা মেলকী অৰ্থাৎ কাকতি পণ্ডিত; শাস্ত্ৰী, কবিৰাজে বায় দিলে—বিহেতু মাটিৰ বিভাগ নানা হ'ল—কিন্তু পথাৰত থকা খেতিৰ কথা তাত উল্লেখ নাই, গতিকে মণ্ডলে কাটি অনাত তাত আপত্তিৰ থল নাই। অৱশ্যে গোটেই মাটিৰ খেতি কাটি আনিলে মণ্ডলৰ দোষ হ'লহে।' সোণখন আক ভেকোৰ কথা হ'ল—'হুয়োজনে কাটি মাৰি ধান-খেৰ পৰ্য্যন্ত সমানে ভাগ কৰাৰ নিয়ম—কিন্তু তাকে নকৰি হুখুৱে নিকাই বিধাই খোৱা ভাল ধানখিনি মণ্ডলে কাটি অনাত অন্যায় হৈছে। তাকে বাইজ মাতি।'

'মণ্ডলে নিজে ধান নেকাটে। বাইজ মাতিবই। এইটো কেনেকৈ অন্তায় হব'

হোৱাই নোহোৱাই মণ্ডলে এবি অহা কেইডালকে হুখুৱে কাটি আনিলে—নহলে ল'ৰা-হোৱালীকেইটা শুকাই ৰবিব বে।

ভাৰ মাহৰ পোন্ধৰ তাৰিখে মোকৰ্জৰাৰ দিন। এই দিনটো জেৰাৰ দিন। উকীল মহৰীক টকা বেটি লাগিব। মাতি হুখুৱে উৰাক দিছিল—

ভোব হাতত টকা কি আছে ?

‘ক’ত আছে, স্ত্রুবেনব পৰ্বাকৰ মাৰুলা আৰু আপোনাক পাঁচ টকা দিলে।’

‘ভেঙে ভোব ধুবুৱাজোৰকে হীৰালালৰ তাত বন্ধকী থক’নে’ হুখুব কথাত উৰাই ভেকোছিমাৰি ‘দিওঁ বৰা, ধুবুৱাজোৰ । আজি বঙ্গ কালি স্ত্রুবেনব সংসাৰখন কৰি দিব লাগিব।’

‘মাটিয়ে কৰকৰ আচল ধন । সোণতকৈ মাটিৰ মূল্য বহুগুণে বেছি । মাটি হলে সোণ এনেদৰে দৌৰী আহিব । এই মাটিখিনি বন্ধা কৰিব লাগিব।’

হীৰালাল কেঞাৰ সোলাত ধুবুৱাজোৰ বন্ধকী থৈ একুড়ি টকা আৰু ভেকোগাৰ্জুতাৰ পৰা দহ টকা কপ লৈ এই দিনটো কোনোবতে পাব কবিলে ।

আৰু সমস্যা এটা আহিল । হুখুব ভৰালত ধান নাই । চাৰিৰোপ ধান ধাবলৈ আনিলে । ইপিনে হুজুৰ স’ৰাবে বাহনি পৰাক । বৰিহুয়া ভেকাৰ তাত এপুৰা মাটি বন্ধকী থৈ হুইমোন ধান আৰু সিহঁতৰ মাৰুলাখিনি দিলে, অলপ-অলপ ধাবো পৰিশোধ কবিলে ।

কাতি মাহ পৰিল । খেতিয়কৰ বাবে এইটো এব হুৰোণৰ মাহ । হুখুব বৰতো এঃ হুৰোণে আগতিয়াকৈ আগমন কবিলে । হুখুইতৰ হুজিৰ অৱাহাৰ । সক স’ৰা গজেন আৰু ছোৱালীজৰীয়ে কান্দি-কান্দি ওকেই নিশা উৰাক ওৰ দিয়া নাই । হুখুৱে পাকত বুৰটো গুজি কান্দিতে । খেহত একমাত্ৰ ইববৰ নাম লৈ টোপনিও পৰিল । কিন্তু মাহী ফাক হেলা । সিটো বৰৰ পৰাই পৰিস্থিতিৰ উপলব্ধি কৰিছে । তাইবো টোপনি অহা নাই, স’ৰা-ছোৱালীহালৰ ককল কান্ধোনত ।

বঙল বকললৈ ধাব । বঙলে ভাত খাবলৈ বহিছে, একেহে ছোৱালীজৰী আহি সেয়েনা-সেয়েনি লগালে । বাই উঠি বঙলে সিহঁত কহীখনতে বহুৱাই দি ‘মাই, এইক আৰু কেইটামান ভাত বিৰ’ হেলাই সেয়ে ছোৱালীজৰী বহিয়েই বৈছে ‘এইক বুৰালে হব কি ? পৰিস্থিতিৰ পৰা বকল লগোন উপলব্ধি আছে । ভাতৰ কেইটা কল হৈছে ‘আছে, লক কেইটাই কান্দি-কান্দি ওৰ দিয়া নাই’ কথাখিনি বঙলে হব সন্দেহকৰে নাই ।

শুনিছিল' হেলারো মনতে বং পাইছিল। ছোৱালীজনী খাই বহি থাকোঁতেই সৰু ল'ৰাজনো আহি হাজিৰ। সি আহিয়েই ককুনীৰ কাঁহীত বহিল— 'আবু, চা, ই-মোৰ ভাত খাই এতিয়া।' আবুয়েকক দেখিয়েই সি 'আবু মোকো ভাত দে, লাতিও খোৱা নাই।' আবুয়েক হেলাই তাকো ভাত কেইটামান দি সাধনা দিলে। ভাত কেইটা পাই সি আনন্দ মনে মোকোবা-মোকবি খাবলৈ ধৰিছেহে—এনেতে অঞ্জলী আহি মজিয়াত উপস্থিত। তাই গৰ্জা উঠিল—'কোনে ইহঁতক ভাত দিছে! হাঁহ-ছাগলীৰ দৰে পেন-পেন কৰি জ্বল দিব আৰু মই পুহি মৰিম?'

'ভদবেচৰাই……'বুলি কবহে ধৰিছিল—অঞ্জলীয়ে ল'ৰাটিৰ হাতত ধৰি ভাতৰ পাভৰ পৰা তুলি—'ওলা ইয়াৰ পৰা। মাৰে মোৰ মাতৃকে শুনিব নোৱাৰে' অকমানি গজেনে এবাৰ আবুয়েকৰ ফালে এবাৰ ভাতৰ কাঁহি পুনৰ ফালে চাই এখোজ দুখোজকৈ পিছুৱাই গ'ল।

'মহাপাপ, আগৰ বঢ়া ভাত কাঢ়িব নেপাই। মোৰ ভাগৰ মুঠিকে তাক খাবলৈ দে।'।

'মোৰ বেচি হৈছে, কাউৰ-কুকুৰক খুৱাম—তাখাপি তাইৰ ল'ৰা-ছোৱালীক নিদিওঁ'

'ভগৱানলৈ তোৰ কি অলপো ভয় মাই?'

'ভাব কাৰণে মোক যদি নিৰ্বংশ কৰে—ভাতো মোৰ আপত্তি নাই' কিন্তু খগেন এতিয়াও আবুয়েক হেলাৰ আঁচলত ধৰি ঠিয় দি আছিল। বাধিনীৰ দৰে গৰ্জনি শুনি সি ভয়ত পেপুৱা লাগিল। কাঁহীখনৰ পিন্ধে চাই চাই সি ওলাই গ'ল। হেলাৰ দুখালেদি দুখাৰি চকুলো ওলাল।

হুথুয়ে খাবলৈ ধান বিচাৰি নেপায় নিৰাশ মনে কাঠীতে বহি পবিল। উৰাই কলে—'নেপালে। সিহঁত দুয়ো নোখোৱাকৈয়ে ফুললৈ গ'ল। বৃজিছে, বৃজেন হৈছে। কিন্তু ইহঁত দুটাই সি বৰলৈ গৈ……'উৰাৰ মাত বন্ধ হ'ল। তাই মন্ত ফুল কৰিব খুজিছিল। এনে অৰ্ঘভেনী কথা হুথুৰ আগত কলে, যদি পিতৃ স্বয়ং ভীষণ বিজোহী হৈ উঠে। তাৰ পিছত……

আন এদিন। অঞ্জলী ফুৰিবলৈ গৈছিল। খবাহী এটা কাপোৰৰ আঁৰত লৈ-হেলাই উৰাৰ বৰত লোমাই 'বাবু এই কেইটা খবাহী……ককি……'

কাঁবো আগত নকবি। বাঘিনীয়ে গম পালে ছুরোকা ওলাই নেবে

চকু চলচলীয়া কবি উবাই কলে—‘লৈ বাওঁক আই। ইমান ওকান
বালিক পাণীয়ে কেনেকৈ ডিয়াব। ভগৱানৰ বস্ত ভগৱানে পানিব।
সিদিনা অজান শিশু-ছটিক……’ উবাই হুক-হুককৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে।
হেলায়ে চকু পানী মচি মচি ‘ভইঁডব বিলৈ-বিংপত্তিত মোৰ পেটলৈ তামি
নোবোৱা হৈছে। এইবিলাক ভাবি গুণিয়ে মই ভইঁডব লগত নেধাকি
মহাপাপীণীৰ সৈতে জীৱন কটাইছোঁ। তথাপি মোৰ বাচাপুজাইঁত ভালে
ধাকিক।’ বুঢ়ীৰ আগ্ৰহ দেখি উবাই ইচ্ছা নথকাতো চাউলখিনি বাখিলে।
বেবৰ সবুতাইদি বৰিয়াৰ বৈণীয়েকে সকলো দেখি-গুনি আছিল। কুৰি,
আহি ঘৰ পাওঁহে ডিলটোকে তালকবি কলে—‘বেটাইঁত, আজি পোন্ধৰে
আছে নহয়, শাহুয়েবাক ফুচুলাই তাই এপাচি মান চাউল নিলে।’ বৰিয়াৰ
বৈণীয়েক আক উবাৰ ভিতৰত ল’ৰা-ছোৱালীৰ বিষয় লৈ ছদ্মিমান আগেলৈ
দন্দ লাগিছিল। এই কাৰণে তাই উবাৰ দোষ বিচাৰি আছিল। ‘বৰিয়াৰ
বৈণীয়েকৰ মুখৰ কথাবাব গুনি যেন বৰলৰ বাহুতহে জুই লাগিল—
‘খাইছ, বইছ, ভালে ভালে থাকিব। তই কিবা ঘৰৰ মালিকিনী নে ?
মোৰ ঘৰৰ বস্ত তই দিবৰ কোন ? বৰ গৃহস্থনী ওলায়ছি।’ অজলীৰ
কথাত বুঢ়ী হেলাই হা-না একো নকৈ মনে মনে থাকিল।

উবাই চাউল কেইটা দেখি হাততে অৰগ ঢুকি পোৱা দি পালে।
চকুত জুই কুৰা বৰি পানী বহুৱাই ছোৱালীজনীক কলে—‘মই আছোঁ, জুই
কুৰা চাবি’ এই বুলি খালতে চাউলখিনি খুবলৈ বুলি গ’ল। অজলীয়ে
শিশুপাল খেদা দি মাজ বাটতে পালে উবাক। পানী কলহৰ ওপৰত চাউল
খবাহী লৈ আহি আছিল উবা। অজলীয়ে বাট আগতি—‘এই চাউল তই
ক’ত পালি। আইইঁত মাইইঁত চা, এই বজা গোখা ধানৰ চাউল, মোৰ
চাউল।’

উবাৰ মাত হেৰাল—‘আয়েবাই……

‘বেটি মজলৰ ডিবিৰ বোলে বতাকত নেধাৱ। এতিয়া ফুচুলাই
চাউল আনিছ’ হাই উকৰি গুনি বৰিয়াৰ বৈণীয়েক, শাখিৰাকৰ ঘোৱাই,
কাকমৰাণা উপস্থিত হ’ল। অজলীয়ে কলে—‘চা, আইইঁত, এই বেটীয়ে মই

লাহুৰজনী নথকাত লাহক ফুচলাই চাউল নিয়ে। হেবো বেটী, পিৰিয়েবাই যদি আৰ্জী থুৱাব নোৱাৰে বঙাল-কঙালৰ তাত নেযাব কিয়? চাউলখিনি অক্ষমীয়ে কাঢ়ি নিলে। উৰা ধৰ ধৰ কৈ কঁপিবলৈ ধৰিলে। মুখত একাধাৰ মাজো নাই, অৰ মুৰ্ত্তিৰ দৰে তাত ঠিয় হৈ আছিল-তাতে। চৌকাৰ জুই চৌকাতে জুলাই থাকিল। ল'ৰা-ছোৱালীহালৰ আনন্দ উছাহবোৰো জুই জুমুৱাব লগে লগে নোহোৱা হ'ল।

জুখুৰ ছয়োটা ল'ৰা নুবেন কলিতা আৰু নবেন কলিতাই মেট্ৰিক পৰীক্ষা দিব। হৰগোবিন্দ ভাৰতীৰ পিছতে কলিতাকুছি গাঁৱৰ পৰা মেট্ৰিক পৰীক্ষাত বহিবলৈ পোৱা ল'ৰা এই দুইজনই। জুখু আৰু উৰাই লম্বোনে থাকিলেই এনে এটা ভৱিষ্যত আনন্দৰ কথা ভাবি লুখ পাই। জুখুৰ চিন্তা হ'ল—ইহঁতৰ পৰীক্ষাৰ মাহুল, সদৰত থকা-খবৰ দিওঁ কৰ পৰা। আৰু জুবিয়া মাটি হয়তো বন্ধকী নহয়তো বিক্ৰী কৰিব লাগিব। তাখাপি ইহঁত দুয়োকে মাহুহ কৰিম। মাহুহ আৰু মাটি।

জেকো গাওঁবুঢ়াৰ ল'ৰা হৰিনে ৮ম মানলৈ পঢ়ি এতিয়া ঘৰ-গৃহস্থী চলায়। সি এজন সুযোগ্য খেতিয়ক, সমাজ কৰ্মী, আগবণুৱা, সংস্কাৰক। নৱ-প্ৰগতিত হাইস্কুলৰ চেক্ৰেটাৰী। জুখুৰ ল'ৰা—নুবেন, নবেন হৰেন্দ্ৰ নাথ বড়োৰ সোহাদ ভকল। হৰেনে কয়—'নুবেন ভাই, মেট্ৰিক পাছ কৰি তই চাকৰিত সোমা। আৰু বাডিৰ কলেজত পঢ়ি—বি, এ, পাছ কৰ। তয়ে অ মাব স্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক হব লাগিব। শিক্ষা মই লব নোৱাৰিলো, এতিয়াহে মোৰ লুখ আহিছে।'

শকৰ সেৱা সংঘৰ দ্বাৰা চাওতালগাওঁ আৰু পমুৱা বান্ধিত দুখন অসমীয়া প্ৰাথমিক বিদ্যালয় স্থাপন হ'ল। তাৰে এখনত হৰেনে বিনা-বেতন বাতিপুৱা শিক্ষকতা কৰে আৰু খনত ভোৰেবৰ বইকীয়াই।

লক্ষণতে কবলৈ হলে অকলচৌত উন্নয়নমূলক কাম বহুতো হ'ল। ভা.ক.কৈ ডাঙৰ কাম হ'ল—শান্তি, শৃঙ্খলা।

কমলপুৰৰ পৰা জলেশ্বৰ আহি ভাৰতীৰ তালৈ গ'ল। বহু সময় এই কথাৰ পিছতো ভাৰতী কমলপুৰত নাহেহে নাহে। যিহেতু ভাৰতীৰ—

ভয়েৰেব হওল উঠি নেৰাৱ খবৰজোৰ লিখি আহি—‘কি হৈ ভয়েৰেব দেখোন! কেতিয়া আহিলা?’

‘আহিয়েই—আপোনাৰ তালৈ। খবত কোনো নাই নেকি?’

‘আছিল, বেলেগ এইমাজ গ’ল। কিয়? মোৰ গাভো ভাল নহয় হে।’

‘আপোনাৰ মোকদ্দমাতোৰ কি হ’ল?’

‘চলি আছে, থাকক দিয়াহে। মাটিতো মোৰ নখলত আছেয়েই, এক নখৰ সাকী হ’ল—হুখু। বাক ভোমোৰ মোকদ্দমাৰ অৱস্থাই কি কপ ললে?’

‘তাকেইতো, আপোনাৰ সৈতে আলোচনা কৰিবলৈ আহিছো। সাকী-বাদী হ’ল।’

‘হ’ল নেকি? কি হ’ল, কোনে কোনে সাকী কলে?’

‘পৰহি মোকদ্দমা আছিল, একেবাবে শেষ সময়ত কেচটো উঠিল। সিহঁতৰ সাকী—ভেকো গাওঁবুঢ়া আৰু সোণখন গাওঁবুঢ়া, পকাৱতৰ ভবকৰ পৰা, হীৰালাল হল ধান কিনা বেপাৰী আৰু জগৎ শীল মাটি বেচোকাই।’

‘হীৰালাল আৰু জগতেও ভোমোৰ বিৰুদ্ধে সাকী কলে। আচৰিত কথা। বাক ভেকো গাওঁবুঢ়া, সোণখনে কি কব যই জানোয়েই, হীৰালাল আৰু জগৎ নাগিতে কি কলে? হীৰালালে কলে, ‘বাঠী বোন ধান কিনিছো, একত্ৰিশ বস্তা হৈছিল, ছখন গাড়ীত বোজাই দি আনিছো, বোনে পাঁচ টকাকৈ ৩৫ মোন শালি ধান আৰু চাৰি টকা হিঃ ২৫ মোন বাৰুবাৰ। চতুৰ ৩ ডাবিখে নগদ দি ধান কিনিছো। মাটি বাৰিষ হুসি বৰফল দি বিক্ৰী কৰিছে। হুখু আৰু মায়ে বাবা কৰা কৰাও কৈছে।’

জগৎ শীলে কলে—‘মাটি যই বিক্ৰী কৰিছো। যই ভাৱেৰে জনাই আছিল। যই দলিলত হুইজনৰ নামতে বিক্ৰী কৰিছো, কিন্তু সিখিহঁত নাই নাকানো। যই টিপ চহী দিয়া বাহুহ, পঢ়িব বেজাৱনা। দলিলত কি লিখিছে সেৱানো ধৰ্ম-অৱতাব।’

ভাৰতীয়ে বহিলাই প্ৰশ্ন কৰিলে—‘সি কিসাৰ টকা পৰিচাল?’

‘সিকেই কৈছে। মাটি কৰাৰ ডাৰিখেতোও ভাল অৱস্থা নাছিল, সিহঁত

ওগবত্ব হুখু লগত চব-কথাৰ মিল আছে। উকীলে বহু খুৰাই পঁকাই জেবা কবিও লবচৰ কবিব নোৱাৰিলে।’

‘শাস্ত্ৰী আৰু কাকতীয়ে কি কলে শুনো দিৱাচোন। তোমাৰ পক্ষৰো সাক্ষীৰ জবানবন্দী শুনিলেহে মনটো ভাল লাগিব।’

‘বৰ বেয়াকৈ কৈছে। মানুহক চিনা বৰ টান।’ কাকতীয়ে বেলগ হওঁতে হুখু আৰু মাই আপত্তি কৰা কথাটো কৈ দিলে। আৰু শাস্ত্ৰীয়ে কলে—ভজোখৰে মাটি বখা জানো, কিন্তু কাৰ নামত বাখিছে, দলিল মই দেখা নাই। শুনিছোহে। বেলগ হোৱা তাৰিখটো ২৭ চত বুলি কলে।’

‘কথাটো সচাই। মিছা সক্ষী কোৱা অভ্যাস নাই। তুমি আজি বাবা নে?’

‘সময় হলে বাম, নহলে থাকিম। কালি বাতি পুৱাহে আহিটো।’

‘মৈণীয়েবা কাৰ লগত থাকিব?’

‘ওচৰতে হাকিম আছে নহয়’

অলপ চিন্তা কৰি ভাৰতীয়ে কলে—‘তোমাৰ মোকদ্দমা বৰ বেয়া হ’ল। মাটিতো খাৰাই, সন্ধানো বাব আৰু ক্ষতিগুনো দিব লাগিব।’

‘তেওঁ, এফু উপায়’

ঘূৰব চুলিবোৰ লাৰি-পিতিৰি ভাৰতীয়ে কলে—‘হুখুক কোজলাবী কেটত পেলাই দিয়া। এয়ে তাক কাবু কৰাৰ উত্তম উপায়।’

‘কেনেকৈ?’

‘হুৱাৰখন বন্ধ কৰি দিয়া। আৰু লীলা—আহে নেকি? তুমি হুই-একিলব ডিউবতে বৰলৈ আহা। তিবোতাজনীকো লৈ আহিবা। হুৰাতিমান থকাৰকৈ আহিবা। প্ৰথম বাতি থাকিবা। দ্বিতীয় বাতি তোমাৰ পাকঘৰটোত জ্বলি লগাই দিয়া। বাতিয়ে বৰীমক ধামালৈ লোৱাই পঠাই খবৰ দিয়াবা। বেখিৰা, হুখু, হুবেম, মকেমক হাত কেৰেলা বাৰি বান্ধি নিহে। ৭ বছৰ কৈ জেল।’

‘ভাল হুৰাতিবো?’

‘শত্ৰু জিৱিলৈ হলে চিন্তাকৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। এইটো বিচাৰত তোমাৰ মন অসিবাৰ্য্য। তোমাৰ ‘হুখু’ ডিউবত ‘অখিৰা-অখি’ চলি আছে। সাক্ষী—বৰ মোকদ্দমটো। হেঃ হেঃ হেঃ... আৰু আজি তুমি বাজত

দানেশাক কৈ-মাবা, হুখুৰে কোক প্ৰাণে মাৰিবলৈ—টেটা কৰিছিল।
কোনোমতেহে প্ৰাণ লৈ পলাই আহিছিল। জিখি নিদিয়া—’

• • • • •

বেডনৰ টকা আনিবলৈ ভায়েকৰ মণ্ডলক হাকিমৈ সন্দৰ্ভলৈ পঠাইছিল।
অজানি বাহিৰত আমন-জিমনকৈ অকলে বহি আছিল—টিক পিচপিনে ঠিক
হৈ—হাকিমৈ মাত লগালে—‘অকন’। অকন উত্থপ খাই বহাৰ পৰা, ভায়েক
আক হুখোজমান পিছুৱাই গৈ—‘তুমি, তুমি প্ৰণৱ দা। সচাই কি তুমি প্ৰণৱ দা।’

‘মই হাকিম প্ৰণৱ বক্সা, ভোলাবেই প্ৰণৱ দা’

‘মই কি সঁপোন দেখিছো ?’

‘তোমাৰ সৈতে মোৰ বহুতো কথা আছে অকন। বলা ভিতৰত বহোৱাটো
‘তোমাৰ সৈতে মোৰ কোনো কথা থাকিব নোৱাৰে। তুমি কোৱা,
ঠগিছা, প্ৰভাৱণা কৰা নাই জানো ?’

‘তাক বাবে কৰা বিচাৰি তোমাক মোৰ ওচৰলৈ আনিছো, তাক
কাৰণে যথেষ্ট বুদ্ধি আৰু কৌশলৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। অকন সিবিলাক
কথা পিছে পৰেও হয়।’

‘তোমাৰ বিবাহিতা পত্নী ?’

‘আজি ৩ বছৰে মাকৰ দৰত, শব্দাশালী’

‘প্ৰণৱ দা, আপুনি ধনী চাহ খেতিয়কৰ ছোৱাই আৰু মই এজন
সাধাৰণ মণ্ডলৰ পত্নী’

‘তুমি এতিয়াও মণ্ডলৰ পত্নী হৈয়ে মোৰ সমুখত গৈয়ে আছিল
মোৰ মাসিক শহুৰ আৰু ভেঙৰ জীয়েক বহু বুৰত। তৰ্ক আৰু
বুদ্ধি এৰা, অকন। মোৰ অক্সাত পৰিষ্কাৰ আৰু কৌশলৰ বসত তুমি
আজি মোৰ ওচৰ পাইছাছি।’

—তুমি বোক ভবিষ্যৎ-ঠেলি দিছিম

—বিয়া এটা লোকাচাৰ, লেশাচাৰ, কিন্তু আত্মা অবিমৰ্ষক বোকা,
দেহটো তোমাৰ পৰা আঁতৰি আছে গঁতা কিন্তু মন সলায় তোমাত।
সোঁ-অক্সাত বে দেখিছা, মই-তাহে থাকো আৰু মো নাই সলা-বলোৱাটো
তোমাৰ। মই বহুতোকো পট্টন দিছো, কিন্তু মই অসীহী, তুমিহীহী।

বিয়া কৰাইছো কিন্তু বিবাহিত বৰলা জীৱন যাপন কৰি আছো। অতীতক পাহৰি বোৱা অকন। সকলো ভাগ্যব দোষ। মই এতিয়া ধাৰ্ত্তআহিব আকৌ...

নিবাশা, বেদনা হতাশা লৈ অজলী ইয়ালৈ আহিছিল হয়; হাকিম প্ৰণৱজ্যোতি বৰুৱাক পাই অজলীয়ে সকলো পাহৰি গৈ এটা সুখী পৰিবেশত দিন কটাবলৈ ধৰিলে। মণ্ডলৰ বাবে নকৈ সজা ঘৰটো হাকিমৰ ঠিক বঙলাৰ দক্ষিণ পিনে, ব্যৱধান মাথো এখন বাহৰ বেৰ। মণ্ডল ভদ্ৰেশ্বৰৰ প্ৰমোচন হুঁও হুঁও। এই সংক্ৰান্তত মণ্ডলক হাকিমে ছুদিনমান থকাকৈ সদৰলৈ পঠাইছে। নিশা গভীৰ হৈ আহিল হাকিমৰ ব্যক্তিগত পীয়ন মামকও ওলে, আক অলপ পিছতে হাকিম আক ভদ্ৰেশ্বৰ মণ্ডলৰ মাজৰ ব্যৱধান জপনাখন খেল খালে।

‘প্ৰণৱ দা, সেই চিলঙৰ সন্ধিয়া আক লুইটৰ পাৰৰ বাসি চাপৰিত বহি আমি ছয়োয়ে প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হৈছিলোঁ, মনত পৰে? কিন্তু মোৰ হুৰ্ভাগ্য মই আজি অতি সাধাৰণ এজন মণ্ডলৰ তিৰোতা...’

‘নিজক কিয় ইমান তললৈ নিয়া, এতিয়াতো হাকিমৰ সাধ্বিত্যত।’

‘আমাৰ এই প্ৰণৱৰ কথা যদি মণ্ডলে কেনেকাকৈ গম পাই! বাক প্ৰণৱ দা, তেওঁ কি আপোনাক এতিয়াও চিনি পোৱা নাই? আগুনিয়ে যে মোৰ প্ৰণৱ দা?’

‘এতিয়া পাইছে চাগৈ। মাহুহ লোভ-মোহ লালসাৰ দাস। তোমাৰ দ্বাৰী মণ্ডলক মই কাননগোৰ প্ৰমোচন দিব, এতিয়া মোৰ কাৰ্য্যালয়ত মণ্ডল ভদ্ৰেশ্বৰৰ সৰ্বে সৰ্ব্ব।’

‘মাহুহজনক কিন্তু মই চকুৰেও দেখিব নোৱাৰো’

‘তোমাৰ দৰে ময়ো মোৰ পত্নীক এধানো দেখিব নোৱাৰো’

‘সঁচাই নে’

এনেদৰে হাকিম প্ৰণৱ আক অজলীয়ে অনেক নিশা অনেক দিন অতিবাহিত কৰিলে।

‘প্ৰণৱ দা, আজি কিছু দিনৰ পৰা মৰালে মোক ভাল লুইখনে বেৰালৈ। মোকহে ডেৰ পাইছে’

‘যদি ভেব পোয়াই নাই, ভেবে ভাব হবে দুখ’ পুৰুষ পৃথিবীত নাট।’

‘কিবাবোৰ ভাবি থাকে। বোধহয় ভাঙু এতিহিংসাত’

‘মই তাক কৈছোঁ, লবকাৰ হলে মই বোকৰ্দ্দমাত তাক সহায় কৰি
দিম। অকন, বৰীণ কাকতি নামৰ ল’ৰাজন, তোমালোকৰ কিংগ সম্পৰ্ক লাগে?’

‘একো নহয়, সিহঁত কেওঁট আৰু আমি পৱিত্ৰ কলিতা।
ল’ৰাজন বৰ ছুট, এক নম্বৰ দগাবাজ। মই চকুৰেও তাক দেখিব নোৱাৰো।’

‘সি আমাৰ কাৰ্যালয়ৰ মণ্ডল কেইজনমানক হেনো কিবা-কিবি কৈছে।
তাক আহিবলৈ মানা কৰি দিবা।’

‘ভাব লিডাক মণ্ডলৰ বৰ মিত্ৰ মাহুহ। এই কাৰণে মৱন্তে আহ-
বাহ কৰে। এই বিষয়ে কিমান দিন ৰে হাই-কাজিয়া কৰিছোঁ মণ্ডলৰ
লগত। এনে ছুট মাহুহবোৰৰ লগতহে মণ্ডলৰ সন্মত। এই কাৰণে গাঁৱ-
লীয়া লেডেৰা সমাজখনক মই বৰ ধূণা কৰোঁ।’

এনেদৰে বহু সময় কথা-বতৰা হোৱাৰ পিছত সিহঁত টোপনিও
পৰিল।

‘বোপাইড, ভাইহঁত, কোন ক’ত আহ মোক বকা কৰা, মোক পুৰি
মাবিলে।’ ছপৰ নিশা ভজোৰবৰ ঘৰত দাউ-দাউকৈ জুই জুনি উঠিল।
জুপু, উৰা, খগেন দৌৰি আহিল। ঘৰত বকা, কলহ, বাৰ্ণিচৰ পানী
চালি জুই জুমাৰলৈ চোঁটা কৰিলে। মাহুহ ভাবি পৰিল। কিন্তু বৰাঙ্গিৰ
জকান ঘৰ নিমিষতে পুৰি শেষ হৈ গ’ল। ইপিনে এজন ল’ৰা আৰু বৰীণ
কাকতিক পঠাই দিলে নলবাৰীৰ পুলিচ থানালৈ। ঘৰত জুই দিয়াৰ আগতে
অৰ্দ্ধাং ছপৰ বেলা বহি ভাবতী আৰু ভজোৰে অৱেগত পাতু জিলা কৰি
থৈছিল—

দলবাৰী ধানাব-জাবপ্ৰাপ্ত পুলিচ বিষয়া মহোদয়ৰ সন্মুখত,
 লিখক: শ্ৰীজ্ঞানেশ্বৰ কলিতা, মণ্ডল,

পিতা, ওলেডৌ বাম কলিতা, সাং কলিতাকুছি,

ধানা-নলবাৰী, মৌ: ববালিমাৰা,

ধৰ্মৰাজ,

মই চৰকাৰী চাকৰি কৰোঁ। থাকোঁ কমলপুৰ চাৰ্কোৱা অফিচত।
 যোৱা কালি মই আৰু মোৰ সহধৰ্মিনী শ্ৰীমতী অঞ্জলী দেৱীক লৈ ঘৰলৈ
 আহিছিলোঁ। মোৰ লগত সোণ ছয়তোলা আৰু এহেজাৰ টকা অনা
 কৰাটো জানি বাতি ছপৰ নিশা শ্ৰীহুথু বাম কলিতা, তেওঁৰ ল'ৰা
 শ্ৰীজ্ঞানেশ্বৰ কলিতা আৰু শ্ৰীনবেন কলিতাই চালপীৰাত খুৰাত মোক বান্ধি
 থৈ ঘন-সোণ লৈ ৰায় আৰু ঘৰত জুই দিয়ে। কিন্তু মোৰ সহধৰ্মিনীয়ে মোৰ
 প্ৰাণ বৰ্দ্ধা কৰে।

উল্লেখ থাকে যে—শ্ৰীহুথু বাম আৰু মোৰ মাজত মাটিৰ কাজিয়া
 সংক্ৰান্ত মোকৰ্দমা এটা চলি আছে। পৰহি মোকৰ্দমাৰ বায়ৰ দিন। আছিল
 ৭ দিনমান আগেয়েও উক্ত হুথু বামে মোক প্ৰাণে মাৰিবলৈকো চেষ্টা কৰা
 কথা মহোদয়ক জনোৱা হৈছে।

মহোদয়ে ইয়াৰ উচিত বিচাৰ কৰিব বুলি কামনা। ইতি—

শ্ৰী জ্ঞানেশ্বৰ মণ্ডল।

দোকমোকালিতে পুলিচ আহি হুথু আৰু তৃতীয়জন ল'ৰা থগেনক
 হাতকৰেয়া মাৰি ধানালৈ লৈ গ'ল। স্থানীয় ছই-চাৰিজন মানুহ কুণ্ড
 হ'ল। কিন্তু ভাবতীয়ে কলে—বাইজ দেখিছা, কলিৰ ধৰ্ম্ম। মোৰ
 কলিকাল আছিল। মোকৰ্দমা হল বুলিনো ভায়ে-ভাইক পুৰি মাৰিবনে?

‘এবা ভাবতী, ভদীয়াক পুৰি হুথু থাকে কত। যেনিবা নাগৰা
 নামখনত সয়ুহ বাইজ আছিল বুলিহে বাইজ আহি পালে, নহলে হুথুক
 কোনে বাখে। পুৰি মাৰিলে হৈ।

‘এইবিলাক ভাবতীয়ে মায়া’ আন এজনে কলে।

পুলিচ গৈ ভাবতীৰ ঘৰত ৰাৱল। চাহ-জলপান খালে। কাকতিলৈ
 কলে—বাতি কান্ধখন কৰিয়েই জ্ঞানেশ্বৰ ল'ৰাকে বাতিৰ ভিতৰতে পদুৱাই
 পঠালে।

‘পলাই ক’ত থাকিব। পুলিছ চকুড় খুলি ম’ৰা মাজহ জন্মা নাই’
‘বোধহয় বজিয়ালৈ পঠালে’ ভাবতীয়ে কলে।

ভাটাবেলা মাজবাটেতে লগপাই হুৰেন আক নবেনকো ধৰি ধানালৈ
নিয়া হ’ল। উৰাই হিয়া ঢাকুৰি-ঢাকুৰি কান্দিছে।

উৰাৰ দুৰ্গপাল। চিন্তা ভাৱনাত উৰি টোপনি নোহোৱা হ’ল।
তথাপি একমাত্ৰ ভগৱানকে আশ্ৰয় কৰি অকনো নিচলিও নোহোৱাকৈ বৈৰ
ধৰি থাকিল। পথাৰৰ ধান পথাৰতে পকি থাকিল, জুৰি পাই কোহোৱে
কোনোৱে গক লগাই খুৱালেও। হবেন বড়োই উৰাক কলে—‘খুৰী
অধৈৰ্য নহবা, সিহঁতৰ একো নহয়। চান কোনে লাগী কৰ।’ সিহঁতে
নিজে নিজৰ যত জুই দি হবেন আক নবেনৰ পৰীক্ষাতো ‘মট কৰিওঁ
চেঁটা কৰিছে। মট কালি বজিয়ালৈ যাম। হেড, মাটবক লগ ধৰি অন্ততঃ
ইহঁত দুজনক খালাছ কৰি আনিম। খুৰাৰ কথা নকওঁ। কালি বাইজ
আহিব তোমাৰ পানখিনি কাটি-মাৰি যবত দি যাবহি। তোমাৰ লগত বাইজ
আছে- খুৰী, বাইজে বজা, বাইজৰ আশীৰ্বাদেই ভগৱানৰ আশীৰ্বাদ।’
উৰাক আক লাগে কি? উৰাৰ চকু পানী নোহোৱা হ’ল। হবেনৰ কথাই
ঠিক ‘বাইজে বজা, বাইজৰ আশীৰ্বাদে মোক জীয়াই ৰাখিব।’

বাইজ আহি হুখৰ ধান কাটিব ধৰিলে আক সিহঁতক সিহঁত
আলোচনা কৰিলে—কলিৰ শেষত হৈবো ককি অৱতাব,

কাটি ছিঙি মেলেছক কৰিব বৃন্দাৰা’

ঘোৰ কলিকাল পৰিল। কেৰ্কেটুৱাই ভামোল খায়—মেটবক
বাৰি কিলায়। আন এজনে কয়—‘সৰ এজনৰ মাজাখাল।’

‘পুৰুষ বেটা হলে আনৰ কথা শুনে কি’

‘হুখয়ে কিমান কষ্ট কৰি জীয়াই পঢ়াই ওলাই কলি পানে
এই সোপা।’

‘এই বিলাক কক পোসাইব যায়। এওঁ জীয়া নহয়, জীয়া
পোসাই, কক পোসাই’

কিবা এটা গভীৰ চিন্তাত ভাবতী বহি অহিল। বহুদিন
ভাবতীক এনে ধৰে চ’ৰা কৰে বহি কলি দেখি আনন্দ, কলিৰ

সন্তোষাম ডেকা বব আচৰিত হ'ল। কথা বতৰা কৈ কৈ ডেঙলোক ভাবতীৰ আগেদি পাৰ হৈ গ'ল তথাপি ভাবতীয়ে ততকে ধৰিব নোৱাৰিলে। আকাশ-পাতাল ভাবি ভাবি ভাবতীৰ মগজুত এটাও বুদ্ধিয়ে খিতাপি নোলোৱা হ'ল। মগজুটো যেন অকামিলা হৈ পৰিল। কৰে কি ?

এনেতে মেলকিব দলটো আৰু উভটি আহে। বব তৰ্জন-গৰ্জন আৰম্ভ হৈছে। 'ওলা-ওলা বেটী, কুলজিনী, এতিয়াই ওলাই যা' ভিতৰ চোতালৰ পৰা হাতত হোকাটো লৈ আহি চ'ৰা ঘৰ পাই 'হেবা, হেবা, মেলকিসকল, শুনি বোৱা, চাই বোৱা' ডেঙলোক আহিল।

'এই কবিবাজ, এৱে সৰ্বনাশৰ মূল' বহাহে বুলি তেখেতসকলক ইঙ্গিতো দিলে।

'প্ৰভুৰ দেখিছোঁ বব খং' সন্তোষামৰ কথাত ভাবতীয়ে কলে—
'খং নহয় অহুশোচনা, অহুতাপ, পাপ হৈছিল মোৰ'

'কি হ'ল প্ৰভুৰ' কাকতিয়ে আৰু প্ৰশ্ন কৰিলে।

'হুণুনিবা, শুনিবৰ ইচ্ছাও নকৰিবা। মই উপকাৰী, কাৰণে মই অহুতপ্ত' সকলো নিমাত হ'ল। ভাবতীয়ে আৰু আৰম্ভ কৰিলে—'উপকাৰীক অজগৰে খাই, হৰি বিনে আন সাক্ষী নাই। মই তেতিয়াই কৈছিলো— এই গলগ্ৰহ নচপাওঁ বুলি। ভোমালোক বিশেষকৈ কবিবাজে কলে, নিবাজয়ক আজয় দিয়া ধৰ্মৰ কথা। এতিয়া মোৰ ধৰ্ম মুখেদি ওলাল এই বেটীয়ে বামুণৰ কলহ হ'ল। কেশৱ গোঁসাইক চোতালৰ পৰা খেদি দিয়াৰ উদ্দেশ্যেই আছিল ই-বিলাক'

'প্ৰভুয়ে কথা নিজে কৈছে শুনিছেও নিজেই, আমাকো জানিবলৈ দিয়ক'

'পাঁচ মাহ পিছত দেখিবা লীলা মাক হৈছে। এই বেটা বেলেগ।
মঃ বহু দিন সতৰ্ক কৰি দিছোঁ, আৰু তাইকো—

'কিন্তু বেলেগ দেখাত ভাল, বব অকৰা যেন পায়'

'এঃ কি বুজিবা, নেমাতা গৰু গু ধোৱাত কাল। মই তাইক বহুদিন সতৰ্ক কৰি দিছোঁ। পাক ঘৰটোত সি আৰু তাই। আৰু কথা আছিল কি, বাৰা আহিলে বাম। যোমায়ক আহিল—নগলি দিল। বাৰ দিল—বেলেগ আছে বহু'

'বাম-বাম ইহঁতক বাহিৰ কৰি দিয়ক'

‘আজিৰেই দিম...’ বোলোতে বেলেগুৱে মাঙলখন লৈ আহি থকা দেখি ভাবতীয়ে কথা বন্ধ কৰে হে, এনেতে শাস্ত্ৰীয়ে ‘এইজন আহিছে বেলেগু’

‘এ কুকুৰ, গোলাম। এইপিনে আহ, এতিয়াই ওলা’ সি অশ্রুত আছিল।

‘ম...ম...ই’ সি বেঙেমুতা গৰুৰ দৰে কঁপিছে। নাঙল-জোঙালি কান্ধতেই আছে। ভাবতীয়ে উপায় বিহীন হল। উপস্থিত মুহূৰ্তটোক সম্বালে কি প্ৰকাৰে! মগজুৱে কাম নকৰা যেন পালে। তথাপি পৰিস্থিতি জটিলতৰ কবি তুলিব লাগিব। ‘তই—ব্ৰাহ্মণ কত্ৰা হৰণ কৰিছ। কুকুৰ ভোৰ স্থান নবকত’

‘পণ্ডিত বাবু, শাস্ত্ৰীদেউ, সম্বোকা, আগতে সাপক দেখি আক কি পাপক লেখি। জানো মই আক জানে ভগৱানে। আপুনি মোৰ প্ৰভু। আজীৱন গোলানী কৰি নিমখ খাইছো। ভাবতী, সোণতৰা যদি মোৰ মাতৃ হ’লহেভেন, লীলা যদি মোৰ ভনী হ’লহেভেন, আপোনাৰ মূৰ কেতিয়াবাই মাটিত পৰিলহেভেন। আপুনি যাব কথা কব খুজিছে মই এবছৰ আগৰে পৰা জানো। যেতিয়া গোবী শৰ্মা কৰিবাজৰ ঔষধ খাবলৈ কয়—লীলা অসমত হয়—আপুনি লীলাৰ ভবিত পৰি কৰ্মা প্ৰাৰ্থনা কৰি হুক-হুকৈ কান্দিছিল। তাৰ পিছত.....তাৰ পিছত লীলাক সদৰলৈ পঠাই কলকৰ হাত সাৰিবলৈ আপুনি তাইক টকা বাচি ছমকি দিয়া ঘটনা মই আক ভেলোৱে বেবৰ জলঙাইদি চাই আছিলো’। মাতক লীলাক, মাতক ভেলোক’

‘চুপ পাৰগু, ওলা ওলা মোৰ ববৰ পৰা’

‘বাম, এতিয়াই ওলাই বাম, বব ডুল হল, এই মহাপাপীৰ ববৰ পৰা ওলাই যাব লাগিছিল কেতিয়াবাই’

‘কি কলি কুকুৰ, বাবে বহুত শাখা সেন্দূৰ, তাকে বোল জোকলা এম্বুৰ। মই মহাপাপী।’ বাহুহে কথাত কৰ হেনো হুপবীয়া হাল-বেল; মাহুহক বোলে তুতেও নোজেকায়। বেলেগুৰ খঙে মূৰৰ চুজি দুঁদে; বেদি অহা ভাবতীৰ গলত চেপা মাৰি ধৰিলে সি ‘ওকচোহী, কব কি?’ সজোৰামে বাধা দি কলে।

‘এৰি দিয়া সন্তোকা, ই-গুৰু নহয় গৰু । গৰুত কৈও অধম।’
বেলেগু ঠিয় হৈ আছিল। কাকতি, শাস্ত্ৰী, সন্তোৰামে কি কবিব, কি নকবিব
ভাবি আছিল--এনেতে বেলেগুয়ে কৈ উঠিল--‘মই যাওঁ, কিন্তু যোৱাৰ
আগেয়ে কৈ যাওঁ, আপোনালোক সাক্ষী, অকাৰণত বদনাম দিয়াৰ পোতক
মই তুলিছে এৰিম । ‘মহাপাপী গুণগোবিন্দ যি সোণতৰা আৰু লীলাক
ডই সৰ্বনাশ কৰিছ, এদিন সিহঁতেও তোৰ সৰ্বনাশ কৰিব’ খঙৰ কোৱত
বেলেগু গো-গোৱাই গুছি গ’ল।

এনে এটা অভাৱনীয় পৰিস্থিতিত পৰিব বুলি তেওঁলোকে ভাবা
নাছিল। বৰ লাজ পালে-বিশেষকৈ ভাৰতীৰ দৰে মানুহজনক বেলেগুব
হাতত অপদস্ত হোৱা বাবে। ভাৰতীক মাত নিদিয়াকৈ তেওঁলোক তাৰ
পৰা আঁতৰিল।

বেলেগুব লগত হোৱা দুৰ্ঘটনাৰ কথা শুনি লীলা সাজু হল।
সকলোবোৰ এই পাৰশুৰ অভিনয়। আজি ইয়াৰ মুখা খুলিম।
ঠিক ভবাৰ লগে লগে ভাৰতীয়ে--‘লীলা, তই আজিয়েই ইয়াৰ পৰা ওলাব
লাগিব এতিয়াই।’

—কাৰণ

—মই চৰিত্ৰ হীনা—

—ইচ্ছাকৃত ভাবে মই চৰিত্ৰ হীনা হোৱা নাই, তাৰ বাবে আগুনি দায়ী’

—মই কোনো যুক্তি ছুতনো, মোৰ হুকুম, অমান্ত কৰিলে তোৰ
নিতাৰ নাই’

—জানো ভাৰতী, ধন, মান-বশ সন্ধান তোমাৰ আছে। তুমি
মোক যি ইচ্ছা ডাকে কৰিবা পৰা। কিন্তু তুমি ইয়াৰ পৰা উলিয়াই
দিব মোৱাবা’

—কি কলি বেণ্ডা’

—হিঃ হিঃ কোন মই। মই এজন পুৰুষক হে পোপন স্বামী কৰণ
কৰিছো আৰু সেইজনেই তুমি, জান নহয়। চিঞৰি চিঞৰি সমাজক
কৈ দিব পাৰা,

—নিজৰ হাতৰ কুঠাৰ ভৰিত নেমাৰিবি, তোৰ মৃত্যু অশিষ্টৰ,

—‘মাক হত্যা কৰিবি? ভাল হ'ব, চাম বাক' লীলাই বগচী মুক্তি ধৰি গাৰ্জি উঠিল।

ভাৰতী নিৰুপায়। বেলেগৰ কথা মনত পৰিল। ভাৰতী ধব ধব কৈ কঁপিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ ভৱিৰ ভলৰ পৃথিৱীখন যেন নাইকীয়া হৈ গল, আকাশখন মূৰব ওপৰত বঁহি পৰিল। ভাৰতী মুৰ্ছা প্ৰায় হৈ বিচনাত পৰিল।

বাতিপুৰা খবৰ পালে লীলা নাই। কলৈ গল। নাইনে নাইয়েই। জেলোৰ হতুৱাই ভাৰতীয়ে চাৰিও ফালে বিচাৰিলে। সমাজে কিন্তু ভাবিলে, ভাৰতীয়ে লীলাক হত্যা কৰিলে।

উদ্দেশ্য

ৰজিয়া হাইস্কুলৰ হেড, মাষ্টৰ আৰু হবেন বড়োৰ অল্পমত পৰিচালক আৰু যত্নৰ বলত ছুখুৰ ছয়োজন ল'ৰা মুক্ত। সকলো মাজু ল'ৰা খগেনৰ কম বয়স বাবে পুলিচে নলবাৰী থানালৈ নিয়ে এৰি দিছিল। কিন্তু ছুখুৰ এৰি নিছিল। ছুখুৰ বৰ গিৰিযেকজনেও বহু চেষ্টা কৰিলে হয় সকলো কুটুকাৰ মন হল। দাবোগাই আঠে শটকা ভেটি পাই ছুখুৰ বিপক্ষে বৰ দেয়া মন্তব্য লিখি দিলে।

ছুখুৰ জেল-হাজোতত বৰা হ'ল। কিন্তু জেলৰ ভিতৰত ছুখুৰকি অৱস্থা হল? প্ৰথম বাতি সি অনাহাৰে কটালে। পিছদিনা ছপৰীয়াও ছুখু অনাহাৰে পকাত ওৱাৰ্ভাৰে ধমকি দি লুহিলে—‘বুঢ়া, ভাত কেখাৰ কিয়। অনাহাৰে মৰিলে কোন জগৰীয়া হ'ব?’

—বাহুনিটো কি জাতৰ?’

—বেটা জেলৰ ভিতৰত আকৌ জাতৰ বিচাৰ। জেলৰ আকৌ জাত?

—মই চোৱা মইয়া বাপা’

—হালও অপৰাধী। অপৰাধী আক চোৰ একে।

—বাপা, মই অপৰাধী নহওঁ, একমাত্ৰ ঈশ্বৰে জানে’

ৱাৰ্ডাবে লাঠিৰে খুঁজি ‘ইঃ কটা ই মোক বাপা বুলিছে। নাজান মই কোন।’

—বয়সত সক কাৰণেহে বাপা……’

—দোঁতা বুলি মাতিবি। তই কি ভাবিছ, এইখন তোৰ গাওঁ? নহয়, কটা জেল, হুখু মনে মনে থাকিল।

ভিনিদিন লম্বোনে থকাৰ পিছত লগৰ হাজোতীসকলে বুজালে। ‘বুঢ়া, নেখাই মৰিবি নেকি? কিমান দিন বা জেলত থাকিব লাগিব। তাতে তই সাংঘাতিক আচামী। খা, ঈশ্বৰক ভাবি খা একো নহয়।’ ঈশ্বৰৰ কথা শুনি হুখুৱে ভাতৰ পাতত বহিল। কিন্তু ভাতবোৰ ভেকুৱা ভেকুৱা গোন্ধে। ইমান ধান, তাতে আকৌ গোৱৰ বেন কৰি সিজাইছে। তথাপি খালে, ভোক লাগিছিল। এপোৱা চাউলৰ ভাতে হুখুৰ কি হয়। সি ভাত খুজি ‘হেবা বান্ধনি, ভাত দিয়াহে’ বুঢ়াৰ কথাত সকলো হাজোতীয়ে হাঁহিলে।

কিলনীয়া জনে কলে—বুঢ়া, আজি আক থাক। স্বৰলৈ গলে ষৈণীয়েবাই বাকি দিব পেট পূবাই খাবি। ই-জেল……

হুখুৰ এটা অভ্যাস আছিল খপাত খোৱা। ৱাৰ্ডাৰ এজনে একান্ত মনে বিড়ি হোপা দেখি হুখুৱে কলে—দোঁতা, এটা বিড়ি দিয়ক।

বোলো……বোপা নহয়—নহয় দোঁতা, শুনিছেনে। এটা বিড়ি……’ ৱাৰ্ডাবে হাতত থকা লাঠিডালেৰে একোৰ মাৰি—’ কটা কুকুৰ, লমান লমান বেন পাইছ’ আক লাঠি দাঙোতে এজন কয়দীয়ে ‘এঃ বুঢ়াটোক মাৰিছে কিয়? বেচেৰা বৰ অজলা মানুহ?;

—দেখিছা বেটাৰ সাহ সি মোক বিড়ি খোজে?;

—খুজিলেই মাৰেনে।, ওচৰতে থকা আন এজন ডেকা কয়দীয়ে প্ৰশ্ন কৰিলে।

—হাজোতী কয়দীয়ে বিড়ি খোৱা নিষিদ্ধ নাই,

—আক আপুনিও জেলৰ ভিতৰত এনেকৈ বিড়ি খোৱা নিষিদ্ধ নাই।

বুঢ়া জেইল বাবু আহিলে ভই কৈ দিবি’

—ববা, ববা ইমান খং কৰিছা কিয়। মোৱা এয়া’ বুলি হাৰ্ভাৰ-জনে বিড়ি এটা হুখুৰ হাতত দিলে। হুখুৰে বিড়িটো ওভটাই দি ‘আজিৰ পৰা মই গোৱাংস বিড়ি-থপাত নেখাওঁ’ হাৰ্ভাৰ আৰু ডেকাজনে অবাৰ হৈ বুঢ়াৰ পিনে ব লাগি চাই থাকিল। লাজ পাই হাৰ্ভাৰজন তাৰ পৰা আঁতৰি গ’ল।

—তোমাৰ নাম কি বুঢ়া? ডেকা কয়নীজনে প্ৰশ্ন কৰিলে

—মোৰ নাম হুখু, তোমাৰ নাম কি বোণা?

—মোৰ নাম কৃষ্ণ

—কৃষ্ণ! বুঢ়াই দীঘল হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে। তুমিও কি কৃষ্ণ জন্মষ্টমীৰ দিনা জন্মিছিলি?

—কিয় শুধিছা এই কথা?

—কৃষ্ণ জন্মষ্টমীৰ দিনা সি ওপজিছিল। সকলোৱে কৈছিল সি কৃষ্ণৰ দৰে সৰ্ব্ব জ্ঞানী সৰ্ব্বশুণাকৰ হব। কিন্তু বিনা কাৰণত সি মোক জেলত থলে। ময়ে হেনো তাৰ দৰত জুই দিলো।

—যদি সচাকৈয়ে তুমি পাপ কৰিছা, ভোগ কৰিবা আৰু যদি কথা নাই পুণ্য অৰ্জন কৰিবা। পাপ-পুণ্য বচনৰ আৰু হুকীয়া স্থান নাই।’ ওহিতে স্বৰ্গ ওহিতে নৰক।

গধূলি খাবৰ সময় হ’ল। এটা দীঘল দৰত হাজোতী আন এটাও কয়নীবিলাক লাইন পাতি বহিল। হুখুৰ ওচৰতে বহিল কৃষ্ণ। হুখুৰে সোধে—‘সেইবোৰ জহা চাউলৰ, মুগৰ দালি আৰু দালে কাৰ বাবে খাইছে

—মোৱা বাবুবিলাক দেখিছা—সিহঁতৰ বাবে

—ভেৰ্ভলোক বে’খহয় জেল বাবু

—নহয়, বাবু চোব

—চোবনো বাবু আছে?

—অ’ সিহঁত চোব, আমিও চোব। সিহঁতে পাই জহা, মোৰোৱাৰ দৰে হাংস। আমি পাওঁ কৰু-চাঁদি সিহঁতক আৰু বহুলাংশ প্ৰাণী। এইবোৰ কালে কেৱল অন্যায় অধিকাৰ।’ হুখুৰে একো কবলৈ নোৱাৰিলে।

সিহঁত বাতি হুখুৰ চৌপাৰি কৰিলে। হুখুৰ আঁক কৰিবলৈ সক্ষম

বা কেনে হয়। সক সক ল'ৰা-ছোৱালী কেইটাই কি কৰি আছে। ধানখিনি কটা হল নে নাই। সি বাক কি পাগ কৰিছিল, ভদীয়াক বাক দৈবৰে এনে মতি কিয় দিলে? নিজৰ মাক হৈয়ো হেলাই কৈছিল—হুখু ই মানুহ নহয়, পশুভকৈয়ো নীচ, হীন। হে ভগৱান, ভদীয়াক ক্ষমতি দিয়া। মানুহৰ মনবোৰ নিকা কৰা প্ৰভু।

ৰাতিপুৱা হুখুৱে কৃষ্ণৰ লগত আলাপ-আলোচনা কৰি আছিল। হুখু-হুখুৰ কথা—দৈবৰ কথা, তাৰ জীৱনৰ কথা। প্ৰায়—এখনমান তামোল খোৱা পৰ সিহঁত বহিছিল। তাৰ পিছত গৈ দেখে, গাকৰ তলৰ পৰা হুখুৰ নতুন এড়িয়া চাদৰখন নাই। সি কৃষ্ণক কলে—বোপা, এই মাত্ৰ মোৰ নতুন এড়িয়া চাদৰখন কোনোৱাই নিলে। তামচা কৰিছে হব পায়।

—চুমা খোৱাৰ ছলেৰে গালৰ মজহ নিলে তোমাৰ। তুমি কি বুজিবা ইয়াৰ ভিতৰত কি হৈ আছে। ইখন হ'ল চোবৰ ৰাজ্য' কৃষ্ণৰ কথাত আচৰিত হৈ হুখুৱে কয়।

—এইখন জেলহে। ইয়াত চোবক শাস্তি দি বোলে মানুহ কৰি তোলে'

—ইয়াত গঢ়-পিত খাই ভাল মানুহ হয়, নকৰে ইহঁতক যে দেখিছা ইয়াৰ বন্ধকসকল, এওঁলোক প্ৰায় ভক্কক, একোটা এঘাণ্টং চোব। তোমাৰ চাদৰখন হাজোভীয়ে নি কয়দীক দিলে, কয়দীয়ে হথতে ছমুঠা বিড়ীতে কোনোৱা ওৱাৰ্ডাৰ বাবুক দিলে। ই ইমান সময় গৈ কিজানিবা জেলৰ বাহিৰ ওলালেই। সাৱধানে চলিবা বুঢ়া, তোমাৰ গিলাচ-কাঁহীখনো চুব হব। শাস্তি পাবা তুমিহে' কৃষ্ণৰ কথাত হুখুৱে বৰ আচৰিত হৈ—'মোক ভোদা মানুহ পাই জোমালোকে জোকাইছা? জেলৰ বাবায়ণ্ড চোব কৰে। কি নোহোৱা নোপোজা কথা'

এইখন চোবৰ পৃথিৱী। এই চোবকে যেতিয়া চোব কৰে, ভাবিচাবা ইহঁত কিমান মাৰাম্বক চোব! শুনা, কয়দীবোৰৰ হতুৱাই কঠোৰ পৰিশ্ৰম কৰি শাক-পাঁচলি কৰাব, কয়দী চোবে তাকে চুব কৰি নিচেচিব, ভাল ভাল কৰি কেইটা মাৰ সন্দৰ্ভৰ পণ্য-মাল্ল অফিচাৰ বাবুকলৰ ঘৰলৈ। বেমাৰী আজাৰীৰ কাৰণে চৰকাৰে এইবোৰ পাই পুহিছে। গাখীৰখিনি খাব জেইলৰ ২. ক ওৱাৰ্ডাৰৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে, পৰীতি অলপমান গাখীৰ মিহলাই

দি যাতে কোনোমতে বগা বং ধবে, দিব আনি বেমাৰীসকলক। শান্ত বিহানুৰ
যে বাবুজন দেখিছা—ডেওঁতো বজা। ন শ বা এহেজাব কয়ী জেলত আছে
অন্ততঃ এতোলা কবি যদিও ঘাটি কৰে—তেন্তে দহ সেৰ, দুলাহুত কুড়ি সেৰ
চাউল লাভ হ'ল। ভাত দিওঁতে কাটি দিয়া হেতখন দেখিছা? ভাত উলৰ
কালে বৰ্টুৰ দৰে বস্ত এটা আছে, বৰ্টুটো ওপৰৰ ফালে বাখি চপেৰে
পৰা ভাত কাটি দিয়া নিয়ম—কিন্তু উল ফালেদি কাটি দিলে—প্ৰতিজন
মানুহৰ অতি কমেও এমুঠি ভাত কমি যায়। এনেকৈয়ো লাভ কৰে।

তোমাক দেখুৱাইছো দেখোন—ন শ মানুহৰ বাবে বোলটা দিছে
জলকীয়া। এনেদৰে দালি লোণ, তেল, তৰকাৰী সকলোতে ডেওঁলোকৰ
মুন্ফা। চৰকাৰী হিচাব ঠিকেই আছে, অপৰাধীসকলৰ মুখৰ পৰা কাটি
খাইছে এওঁলোক বিষয়াসকলে।' কৃষ্ণকান্তৰ কথাখিনি বৰ মনোবোগেৰে
শুনি কলে 'আমি গাঁৱলীয়া মানুহবোৰে ই-বিলাক কথাৰ তু-নেপাওঁ বাপা,
ই-বিলাক কি পাপ নহয়। ইয়াৰ বিচাৰ নহব জানো?'

—ঈশ্বৰ বুলি এটা শক্তি আছে। ডেওঁৰ চকুত কোনো সাৰি বাব
নোৱাৰে। সৰু পৰিব, কিন্তু এদিন আগ-পিছ। সকলোৱে ডেওঁৰ বিচাৰৰ
কাঠগড়াত এদিন ঠিয় দিবই লাগিব।

ঈশ্বৰেৰ কলিতা মণ্ডলে—ডেওঁৰ বিহানখন দাঙি আনি—ইটো
কুঠৰীত থাকিবলৈ ললে। অজনিৰ লগত তাৰ মাত কথা নাই। দিলে
ভাত খালে, নিদিলে নিজে লৈ খায়। নিশা বিহানাত পৰিল হুৰুজুৰুৰ
টোপনি নাছিল। মনটোত কেৱল অশান্তি। হুপক মিছা-মিছি কট দিয়া
হ'ল। নিটো অপৰাধী নহয়। ছিঃ.....। তাৰ আক মনলৈ আহিব
মাকে কৈছিল 'বাহিবৰ বং চং দেখি তই ভোল গৈছ, ঠগ বাৰি।' কিন্তু
সি হুতুনিছে। মাকৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে অজনিৰ সি বিয়া কৰায়। কিন্তু
জনা নাছিল—এই প্ৰশংসাজ্যোতি বৰুৱাই আছিল—অজনিৰ প্ৰেমৰ প্ৰতীক।
কি চৈতান এই হাকিমজন। তাক কলি কৰি অসম উজ্জ্বল, কোৱাৰ্টাৰৰ
কোৱাৰ্টাৰ বন্ধাৰ কু-অভিসন্ধি। বাক হাকিমৰ কু-অভিসন্ধি সৰ্ব্বোচ্চ
কোৱাৰ্টাৰৰ কু-অভিসন্ধি। তাৰ পিছত আক মাক পৰিল—কামৰ কামৰ

কথা। ববীন কাকতিৰ কলসৰ পৰা তাইক একুৱাই আনি ভালুকৰ গাভ কুঁহিয়াব কলো। কিন্তু কবিম কি। নহয়, কালিয়েই ছুৱাবখনত তলা লগাম। কিন্তু ছুৱাবৰ ওলাই জানো—অঞ্জলিৰ কামনা বাসনাক কহু কবিব পাৰিব?

এনেতে তাৰ কাণত পৰিল ছুৱাব মেলাৰ শব্দ। কোন আহিল নে অঞ্জলি ওলাই গ'ল। আজিও তাইক ধৰি আনিম নেকি? এনেতে তাৰ কাণত পৰিল—‘অকন’

—হয় জ্যোতি দা, মই সাৰে আছোঁ

—কি নিষ্ঠুৰা তুমি, মই গুৱ পৰা নাই অকন

—ওহো, সি ভাতে আছে

—খাকক, সিতো আছেই, থাকিব। ময়ো থাকিম, তুমিও থাকিবা।

সকলো থাকিব। এই গভীৰ নিশা—কোনোৱা শুই আছে, কোনোৱা জাগি আছে, কোনোৱা গুৱাৰ ভাও লৈ আছে,

—হিঃ আপুনি আজি ইমান খাইছে’

—খুৰ খাইছোঁ, চৌপনিৰ বাবে। নাহে... অকন মোৰ বুকুখনত হেচি বৰা, মই অলপ চৌপনি বাওঁ।’

—হিঃ হিঃ ইয়াত নহয়, বলক ইয়াৰ পৰা—ইমান অধৈৰ্য্য হৈছে

সিহঁত ওলাই যোৱাৰ শব্দ তাৰ কাণত পৰিল। তাৰ নিহত গোটেই দ্বৰটো নিতাল নিস্তদ্ধ। তাৰ চৌপনি নহ'ল। বাতি পুৰাইছে। উঠি আহোতে অন্ধাৰ সৰুও তাৰ চকু পৰিল—অঞ্জলিৰ শোৱা পাতিখনলৈ। শুদা.....

* * * *

—হাব, বোক এমাহৰ ছুটী লাগে। আইৰ অনুখ।

—ও, ভাল কথা’ প্ৰণৱজ্যোতি বকুৱাই মুখৰ খোৱা মোকোবা ঠুলিয়াই দি কলে

—কিন্তু, অঞ্জলি ইয়াতে থাকিব।

—ভাল কথা’ প্ৰণৱজ্যোতি বকুৱাই মঞ্চৰ পিৰে চালে তাৰ কুৰ ভেনেই সৈত।

—হাব, মোৰ প্ৰমোচন

—ইও, অজ্ঞান আছিলে’ তাম পিঃঃ হোৱাবো নুৰুৱা মাথুৱাৰেই নাই।

অলপ ঠিয় হৈ বব ধীর পতিত ভজ্জের ব ভলাই গ'ল। বঙল গাঁৱৰ ববলৈ আহিল।

বব পাই ভজ্জের বঙলে বাক কলে—‘বাই, ছোৱালী এজনী পালে মই বিয়া কৰাম। ছোৱালী পাছনে?’

—কিয়, ভোৰ বাক হল কি?

—বি দেখিছোঁ, এইজনীৰ আক ল'ৰা-ছোৱালী নহব। বৰেককাৰ কাৰণে.....’

—কিয় নিদিব, ভোৰ ময়স ডেৰ জুড়ি বহু হ'ল। ভোৰ লগল ল'ৰা কঠিবাম, নেউলাই হেৰ সিদ্ধিনাহে বিয়া কৰালে।’ হেলাই বব বং পালে। ভজ্জেরে কিবা ভাবি আহিল। হেলাই আক লুবিছে—তই বে আহিলি—তাইক লৈ নাহিলি কিয়। কাৰ লগত থাকিব তাই।

—হাকিম আছে নহয়

—হাকিমৰ পৰিবাৰ আছেনে?

—আছে, বাকৰ ববত।

—হাকিমজন বোলে—মৌজাদাৰৰ সেই হব খোজা কোৱায়েকজন, হয় নে। ববীনে আহি সিদ্ধি না বহুতো কথা কৈ গ'ল। তনি-তনি কল-বেলা ছোৱা কথা—তনিমনো কিমান। অ' আমাৰ ডেকাপাৰাৰ মোৰে বাৰাৰ ছোৱালী এজনী আছে আক লেঙিঙা গাওঁৰ কান্ধেল ঠানুৰীয়াৰ এজনী আছে, পিছে দেখিবলৈ ভাল নহয়, কাণেৰেও কম শুনে। এহি নাইয়েই। বামুনকুছিৰ সোণাবামৰ ছোৱালীজনীও আছে। ডাঙৰজনী তেতিয়া দিয়াৰ কথা কিমান কৈছিল।’ হেলাই একালৰ পৰা কৈ গ'ল, অমলৈ তনি থাকিল।

—মই এমাহৰ ছুটি লৈছোঁ, ইয়াতে থাকিম। এই এমাহৰ ভিতৰত কিবা এটা কৰা

হেলা কামত লাগি গ'ল। এমাহে গ'ল—ডেকাপাৰাৰ, সিদ্ধি কলে—‘আমাৰ ঠিক হলেই’ বামুনকুছিৰ সোণাবামৰ কলিকাৰ মাকে, সিদ্ধি কিল পিতাকে নিদিছে। ‘বঙল হব লাগে, বাহুৰ ভাল নহয়,’ কল পৰি নিলকুছিৰ গ'ল—‘এজনী কিলোকা আছেই—কিলোকা, কিল—পিতাকে কিল

এবি দিয়ক—দিব।’ তাৰ পৰা হেলাই লেংটিঙৰ পদোৰাম ঠাকুৰীয়াৰ ডালৈ আহিল—‘ভাবি-চিন্তি চাওঁচোন বাক।’ এনেদৰে হেলাই ছোৱালী চাই চাই দহদিন পোন্ধৰ দিন ইয়াৰ পৰা ডালৈ, তাৰ পৰা ইয়ালৈ খোজ কাঢ়ি ভাগবি পবিল। কিন্তু ঠিক হলে একো নহ’ল।

অহকাণে পহকাণে খবৰ পালে—নলবাৰীৰ পৰা ৭ মাইল পশ্চিমে বাইভঙা গাওঁৰ ছোৱালী এজনীৰ কথা। বিয়াৰ ঠিক হৈছিল, কিন্তু বাইজৰ লেঠাত বিয়া ভাঙিল। সন্তোৰামক পঠাই এইক ঠিক ভাগ কবিলে। মণ্ডলেও গৈ ছোৱালী চালে, খব-ছৱাৰ কথা-বতৰাৰ মিল আছে। বিয়াৰ ঠিক-ঠাক হলেই।

এমাহৰ ছুটীত থকাৰ পিছত ভক্তেশ্বৰ কমলপুৰলৈ আহি ছটা নতুন খবৰ পালে। প্ৰথমটো হ’ল—হাকিম বদলি হৈছে মজলদৈলৈ আৰু ভক্তেশ্বৰক হাকিমে নিজে নলবাৰীলৈ বদলি কৰি থৈ গৈছে। হাকিম কিয় ত্যক্তপাত বদলি হব লগা হ’ল? মণ্ডল তালুকদাৰে কোৱা মতে—হাকিমে কাৰ্যালয়ত নবহেই, কাৰ্যালয়ত একো কাম নহয়। হাকিমে আজি-কালি খুব মদ খায়। বাইজে আপত্তি দৰ্শাই আবেদন কৰিছে। ভি, চি, নিজেও আহি চাই গৈছে। দ্বিতীয় কাৰণ আমাৰ লগৰ কেইজনমান ‘চিনিয়ৰ’ মণ্ডলে ভক্তেশ্বৰৰ প্ৰমোচন দিয়া বিষয়ে অসোবাহ দেখুৱাই আপত্তি দিছে আৰু হাকিমৰ বিষয়ে বহু কথা লিখিছে..., মুখেৰেও কৈছে। হাকিমৰ ওপৰত চৰকাৰ নাৰাজ। চাকৰি বাবই লাগিছিল, কিন্তু হাতে নামাৰি ভাতে মাৰক বুলি পদাৱ-ণ্ডিত বদলি কৰিছে। আজি বিদায় সভা।

ভক্তেশ্বৰে অলপ সময় কাৰ্যালয়ত ঘূৰা-পকা কৰি ঘৰলৈ ওচি আহিল। এই সভাত উপস্থিত থাকিবলৈ—ভক্তেশ্বৰৰ সাহস নহ’ল। তেখেত বকৱা হাকিমৰ বদলি হোৱা বাতৰিয়ে তাক আঘাত কৰিলে? নহয়। তেখেত কিয় তাৰ প্ৰমোচনত বাধা পৰা বাবে তাৰ সহকৰ্মীসকলক বেয়া পালে? নহয়। সি যি দুৰ্ভাগ্য হৈ পৰিছে আবেদনখনত আৰু বহু কথা লিখিছে আৰু মুখেৰেও কৈছে।’ কি লিখিছে, কি কৈছে ভক্তেশ্বৰে জানে। ভক্তেশ্বৰ ভাত এখেতকো নহ’ল।

আনৰ দৰে এসপ্তাহমান ভক্তেশ্বৰে খবৰ পৰা চাইকৈয়ে অহা-যোৱা কৰি ভাৱ লিখিছে নলবাৰীৰ কাৰ্যালয়ত যোগদান কৰিলে। কিন্তু, তালৈ...

বোৱাৰ সবলত হাকিমৰেও অঞ্চলৰ খবৰ নলগে—আনকি এবাৰ মাটো নিদিলে। ববীন কাকতি ছবাতি আছিল। তাৰো ভৱ হ’ল—‘ববীন, মোক আমাৰ মাইহঁতৰ ঘৰত থৈ আহা গৈ’ বুলি অঞ্চলি ৰাহহৰি মৌজাদাৰৰ ঘৰ পালে গৈ।

* * * *

ভেলোৱে দৌৰি আহি ভাবতীক খবৰ দিলে—‘প্ৰভু, সাংঘাতিক কাণ্ড, আজি প্ৰায় এশ মান হালোৱাই আপোনাৰ মাটিত হাল কুৰিছে।’

—কুৰু, তই কবিছ কি? মোক খবৰ দিবলৈ আহিছ, বা কুৰু’ বাতৰিটি শুনি ভাবতী বলিয়াৰ দৰে হ’ল। কিন্তু মুহূৰ্ত্ততে ধীৰ গভীৰ হ’ল। হুহিলে—‘ভেলো, হালবোৰ কোন গাঁৱৰ’

—প্ৰভু শীলপুৰীৰ গোটেই ৰাইজ। বামুণকুছি আৰু কমিঙাকুছিবো আছে। আৰু পনুৱা বঙালবিলাকে আজি হাল বোৱাৰ কথা আছিল—সিহঁতে দূৰৰ পৰা চাই আছে। বীৰেনে গৈ কৈছে, আমাৰ হৈ উহুতও আহি হাল বা। বোধহয় সিহঁতেও বোগ দিলেই। আৰু হাল শ্বৈৱে আছে। মোক কৈছে—‘বা ভেলো, ভাবতীক পৰবটো দৈ গৈ, আহক।’ ভাবতীৰ মুখ বিৱৰ্ণ হ’ল। ভয়ে ভয়ে ভেলো ঠিয় হৈ ব’ল। ‘বা ভেলো, কৰিবাজ, কাকতি, শাজী, মণ্ডলক মাতি আন গৈ’

ইমান দিন চুপকৰি বহি থকাৰ পিছত, মোকদ্দমা এটা চলি থাকোঁতে সিহঁতে অকস্মাৎ এই পদ্ধতি কিয় গ্ৰহণ কৰিলে? খুব চিন্তা কৰি থাকি ভাবতী লাহে লাহে উঠি গ’ল, ট্ৰাঙ্ক ছুটা নমাই থলে, তাৰ পিছত শিলৰ ডক্তা হুখন আঁতৰাই দা খনেৰে খন্দা কাম আৰম্ভ কৰিলে। দা খন পেলাই দি কোবখন আনি ট্ৰাঙ্কৰ ডক্তৰ পৰা শোৱনি কোঠাৰ মজিয়ালৈ খান্দি ওলটপালত কৰিলে—‘নাই’। মূৰে-কপালে হাত দি ভাবতী বহি আছিল। কিমান সময় বহি আছিল কব নোৱাৰে। ‘প্ৰভু’ ভেলোৱে মাতি দিলে। সেখে মজিয়াখন খান্দি ডক্তৰ মাটি ওপৰ কৰিছে আৰু ভাবতী মেডনাইন মাল্ছৰ দৰে বহি আছে। ভেলোৱে আৰু মাতিলে—‘প্ৰভু’ সতীৰ নিদ্রাৰ পৰা সাৰ পোৱা মাল্ছৰ দৰে ভাবতীয়ে হুহিলে—‘আছিল নে।’

—ভেঁৰলোক বোলে নাহে। মণ্ডল আহিছে বহি আছে’ সাজী

মাহুতের দবে ধলং ধলং কবি ভাবতী আহি চ'বা বসন্ত বহিল।

—মণ্ডল...

—তনিলো—এতিয়া কি কবে?

—উপায় হীন। কলি মোহন নাই

—নাই। কি হল? আচৰিত হৈ মণ্ডলে স্থথিলে।

—লীলাই নি বীৰেনক দিলে

—আমি কিবা এটা কবির লাগিল। ডেখেতসকলক মাতক'

—কোনো নাই মণ্ডল, শেহত তুমি আক মইহে'

তথাপি ভাবতী নিবাস নহ'ল। নলনারী ধানাহৈ গৈ দাবোগাক লগধৰি এজেহাৰ দিলে—দাবোগাই কলে—‘ভাবতীদেৱ, আপুনি বয়োবৃদ্ধ জানী, শিক্ষিত মাহুত, আমাতকৈ বৃদ্ধন। অল্পমান কৰিছে নে? পূৰ্ণাটোক নেওচি সমাজখন বে এটা নতুন বাটেৰে যাব ধৰিছে। কু-সংস্কাৰ, কু-বীতিবোৰ এটা জেগীৰ মাহুতহে জোৰ কৰি হলেই হেচি ঠেলি দিবৰ চেষ্টা কৰিছে। তাত অৱশ্যে দোষ কিছু বৈ গৈছে হয়—কিন্তু অবিবাস্য পতিত চেষ্টা চলি আছে। ই-মুগৰ আহ্বান ভাবতীদেৱ, আমি ধৰি বাখিব খুজিলেও—পৰিৱৰ্তন হবই। এজনক বাধা দিয়, দহজনক দিব, হেজাৰ জনক বাধা দিব কেনেকৈ।’ অলপ সময় ঢলকা মাৰি আক আবন্ত কৰিলে—‘আপোনাৰ এজন ল'ৰা, এতিয়াও এশ বিঘা মাটি আছেই, কিন্তু বহুতৰে এবিঘাও নাই। সিহঁতৰ কথাও চিন্তা কৰক।’

—ই মোৰ ভোগ দখলৰ মাটি দাবোগা। মোৰ পট্টাব, নক্সাৰ মাটি

—বুঢ়িশ চৰকাৰে আপোনাক দিছিল, তাৰো আগৰ আহোম শাসনে কিন্তু তাহাতক দিছিল। বজা সলনি হব পাৰে ৰাজ্য সলনি নহয়। ই-বিবৰ্তন সত্য। ভাবতী নিবাস হ'ল। কিন্তু জনমতক জানো বাধা নিয়াৰ পতি ডেউৰ আছে?

৫৫.৭

কাষত কেচুৱা এটা লৈ লীলা বামুণপাৰা গাঁৱত সোমাল। দোকা-মোকালিতে। গৈয়ে মাত দিলে—‘ভাবতী গ্ৰন্থ ঘৰত আছে নে?’ পৰিচিহ্নিত নাৰী কণ্ঠত ভাবতীয়ে সাৰ পালে। আক বহুতে। চকু মোহাৰি যোহাৰি চ’বা ঘৰৰ বাৰাণ্ডা পাই—কিমাক্ষৰ্য্যম!

লীলাই কেচুৱাটি বাৰাণ্ডাত গুৱাই থলে। ‘ভাবতী, এয়া আপোনাৰ বাবে উপহাৰ আনিছোঁ, গ্ৰহণ কৰক’

গাঁৱখনত হুলস্থূল আৰম্ভ হ’ল। যেন অকাল ধুমুহা আৱৰিছে। ছুঁইকপে যেন ছুৰি গছিকো থৰ থৰ কৰি কঁপাই উলিছে ‘লীলা, লীলা সন্নিহিত’

গাঁৱৰ বুঢ়া-মেঠা, ল’ৰা-ছিকোতা, ডেকা-ডেকেৰী খাহ খাই পৰিল—ভাবতীৰ চোতাল-ঘৰ, পদূলি-মুখ। ভাবতীয়ে বকু অৰে কৈ উঠিল—‘মহাপাৰ্শ্বিনী হিঃ হিঃ তোৰ মুখ দেখাও পাপ, আঁজৰ, আঁতৰ ইয়াৰ পৰা’

—লোৱা, তোমাৰ সন্তানক গ্ৰহণ কৰা, ইয়াক জন্ম দিয়াৰ অধিকাৰ ঘোৰ, পালন কৰাৰ দায়িত্ব তোমাৰ।’ ভাবতীয়ে তৎক্ষণাত কথা বুঝাই

—আঃ বেচেনী পাগল হ’ল। বা, বা, আই……’

—বৃদ্ধ, চৈতান, পাগল হৈচৌ মই! পাগলী হোৱা নাই। বাৰা তোমাৰ সন্তানক’

—ভেলো, মাউধন, পাগলীক ইয়াৰ পৰা উলিয়াই দা’

—উলিয়াই দিব নেলাগে মই বাজেই, বাৰলৈকে আহিছোঁ। এয়া লোৱা তোমাৰ সন্তান। এইবুলি বেচুৱাটো ভাবতীলৈ আগ বঢ়ালে। ভাবতী লিহে নাকল গৰ্জী উঠিল—‘ইয়াৰ সাহস! লৈ যা, ইয়াক দেখাও মহাপাৰ্শ্বিনী আগলৰ দৰে ভকিৰ খবৰ এপাত লৈ লীলাটো উলিয়াও হাতে—‘সন্তান কুৰ্ব, আক এশেক আগ বাঢ়িযিতো, তোৰ হত্যা অনিবার্য্য’ এইবুলি ভীকু ছুৰি এখন উলিয়াই ললে। নাটকৰ এটি মনোৰম দৃশ্য, দৰ্শক মণ্ডলীত অজানা-বেদনৰে গাই আছে। চুৰি দেখিলেই ভাবতী হতবাকৰ পিছাই গ’ল।

—হিঃ হিঃ ভয় থাইছ। তোক মই হত্যা নকৰো। জীয়াই থাক। মই তোক কেতিয়াবাই হত্যা কৰিলোঁহেঁতেন।' নবকত পঁচি মৰিবলৈ তোক জীয়াই বখা হৈছে।

জন্ম ভূমিৰ মাতৃ-ভাতৃ সকল। আপোনালোক সকলো উপস্থিত আছে। সাক্ষাত ভগৱান আপোনালোক। সন্তানৰ জন্মদাতা বৃদ্ধ এই শয়তান। আজি হয় মাহে এই সন্তানৰ লগত মই নিৰ্যাতন ভোগ কৰিছো। সকলোকে সাক্ষী কৰি, সন্তানটিক প্ৰকৃত পিতাকৰ আশ্ৰয়ত ৰাখিলো।' লীলা বাউলীৰ দৰে ওলাই আহিল। সমবেত বাইজৰ কোনোৱে তাইক ধৰি ৰাখিবলৈ সাহস নকৰিলে। ভাৰতীয়ে ছৱাৰখন বন্ধ কৰি ভিতৰ সোমাল।

গোটেই অঞ্চলত আলোড়নৰ সৃষ্টি হ'ল। কোনো মানুহেই এনে জীৱন্ত ছবি দেখা নাছিল। আক ৰে কেতিয়াবা দেখিব তাৰো আশা নাই। চাৰ্কাচ চোৱা মানুহৰ দৰে শ শ মানুহ। কেচুৱাটো কান্দি-কান্দি ভাৰতীৰ কাঠিডে পৰি থাকিল। ভাৰতীৰ চ'ৰা ঘৰৰ ছৱাৰ কিন্তু খোলা নগল। ভেলোৱে শিশুটিক ছাবাৰমান চাই গৈছিলহি।

বাইজ বহিল। এই নিৰ্দোশ শিশুটিৰ চকুত আগতে মৃত্যু হব দিব নোৱাৰি। ভাৰতীক স্তুতি ছোৱা যাওঁক; তেওঁ এই শিশুটিৰ দায়িত্ব লবনে নলয়। ভাৰতীক মতা হ'ল। ভাৰতী নাছিল। বাইজে সিদ্ধান্ত কৰিলে—সোণভৰাই শিশুটিক প্ৰতি পালন কৰক। সমূহীয়া ভঁৰালৰ পৰাই শিশুটিৰ ভৰণ-পোষনৰ খাবতীয় স্বৰূপ বহণ কৰা হব।

* * * *

জজ্ঞেৰ বকৱাব বিয়া এক প্ৰকাৰ ঠিক হলেই। হেলা আৰু ভদীয়া বিয়াত বৰ ব্যস্ত। কিন্তু অঞ্জলী আহি উপস্থিত। অঞ্জলী গৰ্ভৱতী। হেলাৰ বনত বংশ বন্ধাৰ আশাৰ বেঙনি। ভদীয়াই কলে—'তই মোৰ স্বৰত নোসোমাবি। তোৰ লগত মোৰ কোনো সন্দ্বন্ধ নাই।' ভদীয়াৰ কথা শুনি অঞ্জলীয়ে তপৰাই মাত দি—'মই দেৱী অহা আছিলো। পিতাৰ ভৰিত ধৰি সেৱা কৰি আনিছিলি। দেশ দস্তৰ মতে মোক বিয়া কৰাই আনিচ। যদি দৰকাৰ বুলি ভবা তেন্তে তুমিয়ে ওলাই যাব পাৰা। ...বিয়া পাতিছা, চাও কোনে তোমাক ছোৱালী দিয়ে। কাৰ লগত খেলা খেলিছা—মোজাদাৰ'

জীয়েকৰ লগত। আইন জানা? ছটা বিয়া কৰালে চৰকাৰী চাকৰিয়ালৰ, কি ছদ্মশা হয়, নেজানা যদি মোজাদাবৰ জীয়েক অঞ্চলীক স্মৃতি লোৱা? অঞ্চলীৰ উত্তপ্ত বাক্যবাণত শুদীয়া আৰু ছেলা মনে মনে থাকিল।

লোণটিভঙা গাঁৱৰ ছৰৰ মানুহৰ সীমা লৈ কাজিয়া। সীমাত এজোপা মিঠা আম গছ আছিল। ইষৰে কয়—এইডাল আমাৰ, আনৰৰে কয়—আমাৰ। প্ৰকৃত পক্ষে আমজোপা ১ম পক্ষৰ মাটিত আছে, কিন্তু কইছিল ২য় পক্ষই। কাজিয়া গৈ আদালত পালে। তদন্ত কৰি ‘ৰিপোর্ট’ পঠাবলৈ ভজেশ্বৰ মণ্ডলক নিয়োগ কৰিলে। মণ্ডলে ২য় পক্ষ ললে। মণ্ডলে ২য় পক্ষৰ বুলি মন্তব্য দিলে। ২য় পক্ষ আছিল ধনৰ ধনী, ১ম পক্ষ জন-বলী। প্ৰথম পক্ষ কুক হৈ মণ্ডলক খুব মাৰিলে। ফলত মণ্ডলে মূৰ আৰু সোঁ চকুটোত বাককৈয়ে আঘাত পালে। এনে কোশলত মাৰিলে বাতে অকনো তেজ নোলায়।

ভজেশ্বৰৰ বিয়াৰ আঁৰকাপোৰ পৰিল। ভজেশ্বৰ মণ্ডল এতিয়া বিছনাত। কেইমাহমান গিহত অঞ্চলিয়ে এটা ল’ৰা সন্তান প্ৰসৱ কৰিলে। ধুনীয়া, হঠ-পুঠ কিন্তু ছৰৰ বিষয়—বিৰলজ।

প্ৰথমটো মোকৰ্দ্দমাত ছখু জয়ী হ’ল। পোন্ধৰ বিয়া মাটিৰ আধা পালে। কিন্তু দ্বিতীয় জুই দিয়া মোকৰ্দ্দমাত ছখুৰ বেয়া হ’ল। আনকি অৰ্বৰ অভাৱত ছখুৱে এজন উকীলো দিব নোৱাৰিলে। ভাৰতীৰ পৰামৰ্শমতে সদৰৰ নামজলা উকীল জীপ্ৰকুন্ন দত্ত বৰুৱাক বহু টকা দি মণ্ডলে উপস্থিত কৰালে। দত্ত বৰুৱা লোকেল বৰ্ডৰ মেম্বাৰ, দেশ নেতা, বক্তা, সমাজ কৰ্মী। স্বাধীনতা আন্দোলনৰ আগবণুৱা নেতা। সদৰত দত্ত বৰুৱাক খাতিৰ নকৰা মানুহ, ভয় নকৰা চৰকাৰী কাৰ্য্যকৰ্ত্তা নাইয়েই। হাকিম, মুনচিপৰ কলমত হাত দিব পৰা কমতা দত্ত বৰুৱাৰ আছে।

—আচামী—কাঠ গৰাত ঠিয় হোৱাৰ লগে লগে—দত্ত বৰুৱাই মন্তব্য কৰিলে—অ’ম্বাৰ ফুল, ফিউৰীয়াচ এপিৰাবেক, একচুৱেল একুইজী। দেখিলেই সি ভয়তে কঁপিব ধৰিছে।

হাকিমে প্ৰশ্ন কৰিলে—ছখু, তুমি দোষী নে নিৰ্দোষী। সঁচা কয় বুলি ধপত খোৱা

—দোতা ঈশ্বৰ, আপুনি দোষী বুলি কলে নই দোষী নহওঁ আৰু

নির্দোষী বুলি কলেক্ত নির্দোষী মহন্ত। দোষী নির্দোষীৰ বিচাৰ কৰাৰ তাৰ
নিৰ্দ্ধাৰণ, নিৰাকৰণ ভগৱানৰ ওচৰত।’

—মই সুখিহোঁ, তুমি দোষী নে? তুমি ভক্তৰূপে বহুদূৰ যত্ন লৈ
ভেৰেৰে ৰাখি ধৰি টকা পইচা কাঢ়ি নি যবত জুই দিয়া গঁটানে?’

নিৰ্ভীক ভাৱে হুৰুৱে কলে—বৰ্জবাজ, জুই মিচিৱা বুলি কলে বৰি
অসুখি মোক বৃত্তি দিয়ে জেমহলে কব পাৰে?—মই জুই দিয়া মাট, বন্ধ
নাই জুই জুইছেহে।’ উকীল দত্ত বকৱাই হাকিমৰ কাণে চাই—‘আই
হেজাৰ টিমা চাও এ ইনটেঞ্জিভেণ্ট জাচামী ছাব’। হাকিমে লুৰৰ কলে—
‘জোক এটা কথাৰ উত্তৰ লাওপ—‘তুমি জুই দি যব পুৰিছানে’

অৰ মুক্তিৰ পৰে হুধু ঠিৰ হৈ থাকিল। তাৰ হুচকুবে ভপ-ভপটক পানী
পৰিবলৈ ধৰিলে—হাকিমে তলমুখ কৰিলে।

মুখ তুলি হাকিমে কৰাৰ চকুৰে উকীলৰ পিৰে চাই ‘আই থিং, চাম
থিং কং……’ উকীলে ওকালতি শুবত—‘এক অকাল হুই মুক্তিৰ মাহুহ কামৰ,
এনেদৰে নিজক নির্দোষী প্রমাণ কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে। মোকৰ্শমা আৰি
শেষঃ কৰি দিয়াৰ ভাব অনাবোৱাল হাকিমৰ ওচৰত। ‘বাট, মাইও দেটা’

হাকিম বিস্ময়ত পৰিল। সাত বছৰৰ ঠাইত তাৰি বছৰ জেলৰ
হুকুম হ’ল। হেড, মাষ্টৰৰ বিশেষ্ট মতে—খাচৰি পৰীক্ষা চলি আহিল—
জিহ্বাৰে কলিতা আৰু জিহ্বাৰে কলিতা কেইবাওৰে ভাৰতীয় হাজাৰলৈ
ওৰ্ডা গঁট। এই কাৰণতে মুক্ত হুই পালে। কিন্তু হুইয়ে নিজকে
ইলি, নৰেনে সদৰতে মালজোৰা হিচাপে এখন দেশলৈ টকৰ কামত
লৈগাল।

উৰা উপাৱহীনা হ’ল। ইয়াৰ নাই বুলিয়েই বিৰাম কৰিলে। কিন্তু
কি উপাৱে এই পাঁচোটাৰে প্রাণী জীয়াই বাখে? হৰেম খড়ো আৰু
বীৰবৰ খীল আগি কলে—মুৰী, ভৰ মকৰিখা, আৰি পাৰ্শ্বমাথে জেগৰ
সহায় কৰিম। গাঁৱৰ মাহুহে এখনকৈ হাল দিব, এখনকৈ পুৰীয়া
কৰি কৰি দিব আৰু মুঠ ভিৰলৈ আৰাধিৱি চাউল খেতি বচপোৱা
পৰ্য্যন্ত দি থাকিম। আমাৰ বাইজৰ যেনে এই বিৰামে আনেটাই
হৈছেই।

লীলাই ভাবতীৰ ঘৰৰ পৰা কলি-মোহৰ আনি যেতিয়া পদ্মাক দিৱে
পদ্মাই ঘৰত বখা নিৰাপদ খেন নেভাবি বাৰীৰ গোবৰ দম এটাত পুতি থৈছিল।
বীৰেনক তেতিয়াই তেতিয়াই দিব পাৰিলেহেঁতেন কিন্তু নিদিলে। পৰিস্থিতি
আক জটিলতৰ কবি তুলি বীৰেনক ব্যতিব্যস্ত কৰাই আছিল—পদ্মাৰ উদ্দেশ্য।
যেতিয়া জয়ৰ কোনো আশা নেদেখি একেবাবে নিৰাশাৰ খেৰ সীমাত
উপনীত হ'ল—পদ্মাই কলে 'হতাশ নহ'বা বীৰেন, এটা কাম কৰা, তোমাৰ
পুৰুষৰ সন্মান যদি বাখিব খোজা, নিৰাশ নহৈ মাটিবোৰ পুনৰ দখল কৰি
পেলোৱা, তেতিয়া মই কলি মোহৰ দিম। তাৰ আগেয়ে নিদিওঁ। লাগে
কুইড জামি পুৰি পেলাম'

—তাৰ মানে কলি-মোহৰ তোমাৰ হাতত পৰিছে ?

—পৰিছে, কিন্তু ছটা কথা, ছটা বস্তু তুমি দখল কৰিব লাগিব—'

—এটা হ'ল মাটি, দ্বিতীয়টো কি পদ্মা ?

—ভাৰি চোৱাছোন পৰি' বীৰেনে খুব ঠাঁহিলে। পদ্মায়ো বোগদিলে।

বাউজে মাটি দখল লোৱাৰ দিনাই পদ্মাই কলিমোহৰ বীৰেনৰ হাঁতত
অৰ্পণ কৰিলে। তাৰ এমাহ শিহুতে য'ৰ উছাহ উদ্দীপনাবে বীৰেন আক
পদ্মাৰ ওচৰ-পৰিণয় হৈ গ'ল।

কলি

সাতদিনমান ভাবতী ঘৰৰ পৰা ওলোৱা নাছিল। লাহে লাহে ঘৰটো
খাইব খুব পৰা ওকপিন্ধত মনৰ পৰীত আভাষি বৰীত লক্ষ্য সমস্ত
ভাবতীৰ খবৰকো শিঙি হাঁতত লাঠিভাল সৈ কটো কটো অলপ জয়ৰ
কুৰে। তাৰ নিহত ইখৰ সিখৰ চুবুৰীলৈকো যায়। কেন একোৱেই হোৱা
নাই—ভেঁৰ কেন একোৱেই ওলা নাই, এইবোৰ কেন একোটা উপায়

হঠাতে চকু চকুৱে পৰিলে ছুই এজনক মাত দিয়ে। মাতটোত কোনো প্ৰকাৰৰ দুৰ্বলতা প্ৰকাশ নেপায়। ‘কিহে তোমাক দেখোন ভালমান দিন দেখাই মাই’ কাৰোবাক হয়তো কয়---‘গাতো ভাল নহয়।’ আন এজনক হয়তো কয়—‘ঘৰৰ ভিতৰতে বহি ভাগৱত, শাস্ত্ৰ এই বিলাককে পঢ়ো দিয়া, সমাজখন বেয়া হৈছে, ভাল লগা নাই। সুবিধা পালে হয়তো—‘কাণ্ড-কাৰখানা দেখি শিল খাই ঘৰিয়াল তললৈ যোৱা কথা হলো।’ বতি শৰ্ম্মাৰ সংসাৰখন দেখি পেটতে হাত-ভৰি লুকাই। বেচেৰী লীলাজনী শেহান্তৰত পাগলী হ’ল। পিছে কোন পিনে গ’ল ?

সুযোগ বুলি ‘বাইজে বব প্ৰশংসাৰ কাম কৰিছে, হেজাবে হঠক আমিও মানুহ, জীৱমাত্ৰেই ভগৱান। সন্তানটোক যে মৰিব দিয়া নাই। মোৰ তিৰোতা মানুহ নাই বাবেহে। ময়ে তুলি তালি ৰাখিলো হৈ, ই-পূণ্যৰ কাম ‘বিশেষকৈ গাভৰু ছোৱালী পালে ভাৰতীয়ে মাত দিবই ‘নাভিনী, কেনে আছ ?’

—‘হেব’ ৰূপা, পিতাৰ আছে নে ?’ অথচ পিতাকক হাল লৈ ৰোৱা দেখিছেই।

এনেদৰে এটা যোগ সূত্ৰ স্থাপন কৰাৰ চেষ্টা চলাই এদিন গৈ কবিৰাজৰ ঘৰ ওলাল—কবিৰাজৰ মনোভাৱ নো কেনে অধ্যয়ণ কৰিবলৈ। কবিৰাজ ঘৰতে বহি হোকা খাই আছে। বাটৰ পৰা কবিৰাজ বুলি মাত দি ভিতৰ সোমালেই। যদিও কবিৰাজ মেলকীসকলৰ এজন অন্ততম, কিন্তু ভাৰতীয়ে কোনো কাহানিও কবিৰাজৰ ঘৰ দেখা নাই। যোৱাত কবিৰাজৰ তংনোহোৱা হ’ল। চকীখন আগবঢ়াই দি ‘প্ৰভুৰ পদধূলি পৰিল। কি আচৰিত’ ভাৰতীয়ে হাঁহিব মোকোবা লৈ ‘তোমাৰ বোলে কিবা বেয়াৰহে। এঃ কোনোবাই মোক কলেহে—‘মনত দ্বিভাভাৱ নাই। কবিৰাজে ভাবি চিন্তি ‘মোৰ অস্থখ। কোনে কলে ?’

—এঃ কোনোৱাই কোৱা যেন শুনিহে আহিলো। খবৰটোকে লওঁ। বোধহয় গোঁৰী কবিৰাজৰ নেকি ? দিয়া খবৰ-বাতৰি কোৱা’ হোকাটো পৰিষ্কাৰ কৰি খুই মচি কবিৰাজে ভাৰতীৰ পিনে আগবঢ়াই ‘এই বিলাক কথা বতৰা শুনি ছখ পাইছোঁ’

মই কিন্তু কথা বুলিয়ে শুনা নাই। পাগলে নকয় কি ছাগলে নেখায় কি। পাগলীজনীৰ কথাত কাণ দিছোনে। হেৰা কবিবাজ, উদানৰ উন্নত চক পলাইনেহে? মানুহে মোৰ বদনাম কৰিছে, কৰক, তুমিতো জানা। বেলেগু যেতিয়া পলাইছে তেতিয়াই ধৰি লৈছো, ইহঁতে মোক খাব। 'আক মোৰ স্বৰত চুব যে হৈছিল। ই-বেটা বেলেগু। বহু কথা সিবিলাক।'

পদ্মাৰ বিয়াতো ভাৰতী গ'ল। একেবাৰে দ'ৰা অহালৈকে বহিল। মানুহ আচৰিত। ভাৰতীৰ এনে পৰিৱৰ্ত্তন। দ'ৰা বীৰেন আহিয়েই ভাৰতীক সেৱা কৰিলে, হেজাৰ হওঁক দ'ৰা। ভাৰতীয়ে অন্তৰ ঢালি আশীৰ্বাদ দিলে। তাৰ পিছতহে ভাৰতী গ'ল।

ধীৰে ধীৰে ভাৰতী আক লীলাৰ কথা তল পৰিল। ভাৰতীৰ জন প্ৰিয়তা বাঢ়িল। কিন্তু এক শ্ৰেণীৰ মানুহে এইবোৰ অভিনয় বুলিহে ধাৰণা কৰিলে। মুখত ভালবি দেখুৱালেও ভিতৰি ভিতৰি এক শ্ৰেণীৰ মানুহে ভাৰতীক ঘৃণা কৰে।

—হেৰা কবিবাজ, মোৰ গাতো বৰ খুজুৱাইহে' ভাৰতীৰ কথাত গোৰী শৰ্ম্মা কবিবাজে 'প্ৰভুৰ পিত্তৰ দোৰ' বুলি প্ৰবোধ দিলে।

—হব পাৰে, ছপালিমান ঔষধ দিবাছোন

—ঔষধনো আক কি খায়। প্ৰভুক বিদায় দিববহে হৈছে' শাস্ত্ৰীয়ে ধেমালীৰ স্তবত কয়। ভাৰতীয়ে হাঁহি হাঁহি—'তুনিছা, ভজেশ্বৰ, কাকতি মই আক একুড়ি বছৰ জীয়াই থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰে'।'

—এতিয়া বা প্ৰভুৰ বয়স কিমান? ভজেশ্বৰৰ কথাত ভাৰতীয়ে 'আক ছমাহ হলে ৪ কুড়ি পূব হব।'

—প্ৰভুৰ সমান বয়সীয়া মানুহ আমাৰ গাঁৱত নাই। আক যদি কুড়ি……' ভজেশ্বৰৰ কথাত ভাৰতীয়ে—'পাঁচ গাঁৱত নাই। আক নহবও। ই-সাধনা, পুণ্যব বল। আক যদি কুড়ি বছৰ থাকিব পাৰে'—পিতাতকৈয়ো বহু বছৰে জিকিম'

—হয়, হয় প্ৰভু, আটাইকেইজনে সলাগিলে

গোৰী কবিবাজৰ পৰা এবটল এবটলকৈ পাঁচ বটল ঔষধ খালে। ভাৰতীৰ

গাৰ খুজৱাতি কম নপৰিল। মহানিমৰ পাতেৰে গা-ধুলে, তাৰ পিছত কাৰ্ব'লিক চাবোনেৰে। গোটেই গাত ফুটুকা-ফুটুকি দি ঝামুছিৰ দৰে, ঠাইতে থৰৰ দৰে বেৰাবে দেখা দিলে। উপাশম পাঠ বুলি এলোপ্যাথিক ডাক্তৰ গদাধৰ দত্তৰ ওচৰ পালে। গদাধৰ দত্তক গাতো দেখুৱালে—ডাক্তৰে ভগ্নবাই কলে—‘কেলচিয়াম ছৰ্ট। একেবেলি ঠিক লগাই দিম। প্ৰভুৱে দেখোন কবিতাজীয়ে সেৱন কৰে। সেইবোৰ মিছা—প্ৰভু। এলোপ্যাথিক বিনে মানুহৰ বন্ধাৰ উপায় নাই। কবিতাজী, হোমিওপ্যাথি, হেকিমী সব মিছা। নহলেনো ব্ৰিটিশ হেন চৰকাৰে—এলোপ্যাথিকত ইমান গুৰু দিয়েনে। এই ঔষধ দিলে? সাত—দিন পিছত কব লাগিব—‘গদাধৰ একেবাৰে ভালপাই গলো দিয়া’ ভাবতীয়ে কথা শুনিয়া বেমাৰ নোহোৱা যেন পালে। কলে—গদাধৰ, পইচা কি দিম হে—?

—মাত্ৰ বাৰ টকা’

—বাৰ টকা! বহুত বেছি দাম হে

—প্ৰভু দাম চাই কাম।

ভাবতী গ’ল। এসপ্তাহ দুসপ্তাহকৈ ছমাহ হ’ল। তথাপি সাম নকাটিলে। আক আহিল। ‘বাক, ছয়টা বেজী লগৈক প্ৰভু’। গদাধৰৰ আগত বেমাৰৰ সকলো লক্ষণ কলে—কিন্তু গাতো যে পুৰিমাৰে তাক হলে নকলে। ছয়টা ছয়টাকৈ বাৰটা বেজী দিলে—তথাপি বেমাৰৰ সাম নকাটিলে।

ভাবতীৰ বুকুত পইচাৰ সমান ছটা বগা চকা ওলাল। তাকে দেখি ভাবতীৰ চকুত টোপনি নোহোৱা হ’ল। কোনোৱাই দেখে বুলি অনবৰত বাম-বামী গাত মেৰিয়াই-ঘূৰাই লয়। বঙালী বাতৰি কাকত, পি, এম, বস্ত্ৰৰ পত্ৰিকাৰ ছবি চাই ভাবতীয়ে কলিকতিয়া কোম্পানীৰ পৰা ঔষধ মগাই বহুতো টকা পানী কৰিলে হয়, একোতো ভাল নহল। সোঁ-হাতৰ কিলাকুটিৰ ক’বত আক এনে এটা দাগ পৰিফুট হ’ল কু-চিন্তাত ভাবতীৰ পেটলৈ ভাত নেবাৰ; চকুলৈ নাহে টোপনি। শেহান্তৰত ভাবতী সদৰ মুৰা হ’ল।

জীৱনগোবিন্দ উকীলৰ ডাঠলৈ অহা-যোৱাতো প্ৰায় বন্ধই হৈছিল। কিন্তু এইবোৰ জাৱতীয়ে উকীলৰ ডাঠলৈ আহিল। উকীলে সদৰৰ বিখ্যাত

ডাক্তৰ বৰুৱাৰ তালৈ গিলে। বৰুৱাই চাই-চিঙি মুখখন কলা কৰি—‘আপুনি কাহ্নলাল সেন কবিৰাজৰ তালৈ বাওঁক, গিছে বৰ পলম হৈছে। তুমি সি চোঁ কবি চাওঁক’ ডাক্তৰ বৰুৱাই কোৱা কবিৰাজজনৰ নাম শুনিয়াই হৰগোবিন্দ ভাৰতীয়ে আচল বিধ বেমাৰেই বুলি মুখখন কেঁহৰাকি যেন কলা কৰিলে। ভাৰতীক—হৰগোবিন্দ উকীলৰ বাৰাণ্ডাত যিখন বাৰাণ্ডাত দুখুৱে বৃত্তি পৰীক্ষা দিছিল, তাতে থাকিবলৈ দিলে। বাচন-বৰ্তন, কানি-কাপোৰ সুকীয়া কৰি দিলে। চাকৰজনৰ হতুৱাই ডাঙৰেইটা দিয়ে আৰু চাহ-পানীও যোগান ধৰে। ভাৰতীয়ে আছি মধুসূদন দেখিলে। অপবাদ অপকথন সমুখীন হবলৈ প্ৰস্তুত হ’ল। কাহ্নলাল সেনৰ চিকিৎসাধীন হৈ থাকিল তিনি মাহ।

* * *

দুখক চিলেট জেলত বন্দী হ’ল। সুবেন আৰু নবেনে যেটুকু পৰীক্ষাত কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰিলে। সুবেনে তৃতীয় বিভাগত আৰু নবেনে দ্বিতীয় বিভাগ পালে। কিন্তু সুবেন নাই নে নাইয়েই। উৰাই দিনে-নিশাই ভগৱানৰ ওচৰত মূৰ দোৱাই আছে। নবেনে নৱ-প্ৰতিষ্ঠিত স্কুলত শিক্ষকতা কৰি বাৰ টকা বেতন পাই। খগেনক বজিয়াৰ স্কুলত নাম লগাই দিলে। বাইজৰ সহযোগত সিহঁতে কোনো মতে পেটে-ভাতে খাই আছে।

সুবেনে এখন চাহ বাগিচাৰ কেবানী কামত সোমাল। মাহেকত বেতন পাই আঢ়ৈ কুড়ি ৰূপ। মেনেজাৰৰ ল’ৰা-ছোৱালীহালক পঢ়ুৱাই আঙে পোন্ধৰ টকা। আঢ়ৈ কুড়ি ৰূপ জমা কৰে। এনেদৰে সুবেনে এবছৰ কাল বিদেশত কটালে। বোধহয় দিন ভাললৈ আহিল নেকি। বিধবুৰ শেষ হওঁ হওঁ। মিলিটাৰীবোৰ বাণ ধৰিছে। বাগানৰ ভিতৰেবে এখন জাতৰ পথাৰত মিলিটাৰীয়ে ভঙা-চিঙা মটৰৰ অংশ, মটৰ, পাড়ী, মটৰ চাইকেল জমা কৰি থৈছিল। এজন নেপালী চক্কাৰ আছিল বৰীয়া। এই বৰীয়া চক্কাৰে—দমটো বিক্ৰী হব বুলি ধৰা দিলে সুবেনক আৰু কলে—‘বান্ধু, এনে এটা দ’ম কিনি এজন পঞ্জাবী মাছুহে বহুতো টকা লাভ কৰিছে। মই চাহাবক কওঁ আপুনি কিনি বাখক।

সুবেনে কলে—‘মই এইবোৰে কবিস কি? আৰু টকা বহুতো লাভ কৰিব নহয়। পান ক’ত?’

—নহয় বাবু, বাথকছোন। বেচি টকা নেলাগে নহয়। ওজন কৰি যদি বিক্ৰী কৰে—তথাপি আপোনাৰ দাম উঠিব। আৰু খবৰ এপইছাও নাই। বাগানত থাকিব যেতিয়া মাজে সময়ে চাই থাকিব।’

বাহাদুৰৰ কথা শুনি সুবেনে চাহাবৰ তালৈ গ’ল। চাহাবে কেবানীক মাতি আনি কিবা-কিবি সুখিলে। বাহাদুৰে কেবানীজনক কৈ থৈ দিছিল।

চাহাবে—কলে’ লড়কা পাঁচ শ কপয়া দেনা পৰেগা’

সুবেনৰ হাতত ছয় শ টকা আছিল। পাঁচ শ টকা দি দ’মটো বাখিলে। ঠিক এক সপ্তাহ পিছতে এজন মটৰ মিস্ত্ৰী আহি দ’মটো চাই কলে—ইয়াত যি কেইটা ভঙা ইঞ্জিন আছে, তাৰ দামেই হব একোটাত পাঁচ শ। মই মানুহ লৈ আহিম। নহলে গোটেই দ’মটো বিক্ৰী কৰি দিয়ক মোৰ ডাত। আপোনাৰ কপাল ভাল, চহৰত হলে ইয়াৰ মূল্য কেবাহেজাবো টকা। খবীদদাৰ আহি আছে, গৈ আছে। দাম-দৰ মিলি নাই। সুবেনেও ভাবিলে—‘মোৰতো একো লোকচান নহয়। মেনেজাৰ চাহাবেতো মোৰ পৰা মাটিৰ ভাড়া নলয়ই। পৰি থাকক।’

চহৰৰ পৰা এজন মাৰোৱাৰী ব্যৱসায়ী অ’হিল। তেওঁ জামছেদ-পুৰত পূৰণা লো—-যোগান ধৰে। তেওঁ গোটেই লোখনি ডেৰ হেজাৰ টকাত কিনি ললে। কিন্তু মটৰৰ ইঞ্জিন চাৰিটা—তাৰ পৰা আনি সি তাৰ থকা স্বৰূপে বাখিছিল—মটৰ মিস্ত্ৰীৰ পৰামৰ্শ মতে। চাৰিটা ইঞ্জিন ছয় শ টকাত মটৰ মিস্ত্ৰীজনে কিনি ললে।

* * * *

জন্মেৰে মণ্ডলক এনেকৈ মাৰিছিল যে কতো ডেজ ওলোৱা নাছিল, কিন্তু শৰীৰ খেতেলা কৰি পেলাইছিল। সম্পূৰ্ণ ভাল হওঁতে তিনিবাহ সময় হ’ল। কিন্তু চকুটোৰ ধিৰ নকমিল, সময়ে সময়ে চকুটোৰ পৰা পানী ওলায়। ভাবভীৰ উপদেশ মতে—সদৰৰ ডাক্তৰৰ দাবাই চিকিৎসা কৰালে। ডাক্তৰে ধোৱা ঔষধৰ বাহিৰেও জুলীয়া ঔষধ এটা চকুত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ দিছিল। ব্যৱহাৰ কৰিলে হয়, বৰ কাম নিদিলে—চকুতো উৰিছিল। অনবৰত বিষ-পানী পৰিলে থাকে।

সিদিনা ৰোজাদাৰৰ জীয়েক অকলী খয়ত নাছিল। কাকতি পণ্ডিতৰ্জ:

ভালৈ ফুৰিবলৈ গৈছিল। চকুৰ ভঁৰা দিয়া সময় উকলি যায় দেখি, বৰিখামৰ সৰু ছোৱালীজনীক মাতি আনি ভজ্জোৰ কলে—গজা, তাতে এটা বটল আছে, তাৰ পৰা এই 'অপাৰটো' ভৰাই ল আৰু মোৰ চকুত দোটোপা পেলাই দে। গজাই আৰু এদিন দিছিল। সন্ধ্যা হওঁ, হওঁ। গজাই বাকচৰ ওপৰত থকা বটলটো পালে অপাৰ নাই, উবুৰিয়াই ঢালি দিলেহে লগে লগে ভজ্জোৰে চিঞৰি উঠিল—ওঃ মৰিলো, মৰিলো, মোৰ সৰ্বনাশ হ'ল। কোন আহা, বুজি খাটৰ পৰা মাতিত বাগৰি পৰিল। মাহুহ আছিল, 'কি হ'ল, হ'ল কি? কিন্তু কোনেও কৰ নোৱাৰে—হ'ল কি। অতুমান কৰিলে চকুত নিশ্চয় কিবা বেলেগহে পৰিল। অকলী আছিল—দেখে আয়োডিনৰ বটলটো মেজৰ ওপৰত আছে। সকলোৰে বুজিবলৈ বাকী নেথাকিল—ভজ্জোৰৰ চকুত আয়োডিন পৰিছে। গৰু গাড়ী এখনেৰে ভজ্জোৰ মণ্ডলক গুৱাহাটীলৈ অনা হ'ল।

—ঃ—

বাইশ

বজিয়া জংচনৰ পৰা উত্তৰ পশ্চিমে আৰু বগোপৰা টোঁচনৰ পৰা পূৱ-উত্তৰে এখন গৰীৰ অৰণ্য আছিল। এই অৰণ্যখনে ভোটবাজ্য আৰু অসমক একেলগ কৰি ৰাখিছিল। অৰণ্যৰ বুকুত কি আছিল, কি নাছিল ই-সকলোৰে অজ্ঞাত। বহু দূৰৰ পৰা ইকৰাপি, নল-খাগৰি আৰু হাজে হাজে প্ৰকাণ্ড শিমলু গছবোৰ চকুত পৰিছিল।

বিশ্ব যুদ্ধৰ সময়। কোনো এজন বিদেশী সাহসী ঠিকাদাৰে এই অৰণ্যৰ বুকু আৱিষ্কাৰ কৰিলে। সৰু এখনি নৈৰ বুকুৱেদি নাও লৈ লৈ এই অৰণ্যৰ পৰা ইকৰা, বাঁহ, নল, খাগৰি কাটি আনি ব্ৰিটিছবীক যোগাব, ধৰিলে আৰু লগতে প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড শিমলুৰ তল্য কৰি হাজকা হাজকা টিপাৰ্জন কৰিলে। নৈৰ পৰা এটা সৰু আলিবাট। ঠিকাদাৰজনে গৰু গাড়ী

ব্যৱহাৰ কৰি হুৱতো কাঠবোৰ নদীয়ে দি বজিয়ালৈ যোগান ধৰিছিল। পাড়ীৰ চকাৰ চিনবোৰ এতিয়াও আছে। ইকৰা, নল, খাগৰি কাটি জুই দি ঠাইখিনি পৰিষ্কাৰকৈ থৈছিল, অহুমান কৰিব পাৰি—ঠিকাদাৰে এই কামত নেপালী, বিহাৰী মানুহ খটুৱাইছিল। তাৰে কেইবাবাৰো মানুহ নদীৰ পাৰতে এতিয়াও ঘৰ-বস্তি কৰি আছেই।

হুৰেনে এই ভূমিখণ্ড উপযুক্ত বুলি বিবেচনা কৰি কল্লনাক বাস্তৱত ৰূপ দিয়াৰ সিদ্ধান্ত কৰিলে। দহ ঘৰ নেপালী আৰু চাৰিঘৰ বিহাৰী মানুহ আছিল। সিহঁতকে কামত খটুৱাই জল চাফা কৰা কামত ধৰিলে। সদ্যহতে কুড়ি বিঘামান মাটি মোকোলাই—এহাল গৰু এজন চাকৰ বখাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে।

নেপালীহঁতৰ পৰা—এশ গজমান নিলগত এটা সৰু পঁজা বান্ধিলে। হুৰেনে কিনিলে ২৫ খন কোদাল, এহাল গৰু। ওচৰ-পাঁজৰৰ মানুহ; হুৰিখা পালে দূৰৰ পৰা হিন্দুস্থানী মানুহ আনি প্ৰাপ্যতকৈয়ো অধিক পইচা দি হুৰেনৰ মাটি মুকলি কৰাত লাগি গ'ল। ঠিকাদাৰ মহোদয়ে প্ৰায় কামেই কৰি থৈ গৈছিল। ৰম পৰিষ্কাৰতে সি কুড়ি বিঘা মাটি খেতিৰ উপযোগী কৰি তুলিলে।

চিঠি দি মাটি আনিলে খগেনক। প্ৰথমতে ৫ বিঘা মাটিৰ ধান আৰু কেইবিঘামান মাটিৰ সবিয়হ কৰি প্ৰমাণ পালে, ই-মাটি বসাল, সাকৰা। দ্বিতীয় বছৰত কুড়ি বিঘা মাটিৰ ধান, দহ বিঘা মাটিত সবিয়হ কৰি মূল ধনৰ আধা পালেই। দুই ভাই, দুইজন চাকৰ, এজন হাত ধৰা ল'ৰা। এইয়াৰ শাক-পাঁচলি, কৰি-মূলৰ খেতিত হুৰেনে মূল টকা ঘূৰাই পালে। লগে লগে অসম চৰকাৰৰ ওচৰত এশ বিঘা মাটিৰ যৌথ কৃষি-পামৰ আঁচনি এখন দাঙি ধৰি পামখন পৰীক্ষিত কৰিলে। বাতে চৰকাৰ আৰু গঞা বাইজো বাধা প্ৰদান কৰিব নোৱাৰে। চৰকাৰে যান্ত্ৰতা দিলে।

দ্বিতীয় বছৰত হুৰেন ভাতৃদ্বয়ে ১৫০ মণ ধান, ৬০ মণ সবিয়হ আৰু ১৫ মণ মৰাপাট পালে। ভাগ্য ভাল—ভাৰত চৰকাৰে ছোটোৱাৰ সীমাস্তত এটা লৈন্য শিবিৰ স্থাপন কৰাৰ কাৰণে বজিয়াৰ পৰা আশি বাট এটা হুৰেনৰ যৌথ কৃষি পামৰ এক ফলঃস্বৰ্ণ আবেদন দিৰ্দ্দাৰ কৰিলে। লগে লগে আশি বাটৰ দুয়োকাষে মাটি হীন কৃষকৰ খোজা বাকী অৱশ্যে হ'ল। কুটুম:

চকীত হাট বজাৰ, দোকান-পোহাৰ বহিল।

তিনি বছৰৰ মূৰত নুবেন প্ৰথমবাৰৰ বাবে জন্ম-ভূমিলৈ আহিল—
পৰিয়ালৰ আটাইখিনিক নিৰলৈ। নুবেনক পাই উৰাব আনন্দৰ সীমা
নোহোৱা হ'ল। গাওঁৰ ডেকা ল'ৰামখাই নুবেনক আগুৰি ধৰিলে। নুবেনৰ
কৃষি পামৰ আঁচনিৰ কথা শুনি সিহঁতে তাক ভুবি-ভুবি প্ৰসংসা কৰিলে।
নুবেনে পিতাকৰ নামত বিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰাবাস আৰু মোকৰ্ছমাঙ পোৱা
মাটি ৭ বিঘা বিদ্যালয়ক দান কৰি মাক, সৰু ভায়েক, ভনীয়েকসকলক লৈ
পামলৈ গ'ল।

অসম চৰকাৰৰ কৃষি বিভাগে নুবেনক—দহ হেক্টৰ টকা অৰু মজুৰ
কৰিলে। চাৰিওকাৰৰ পৰা সহায় পোৱাত নুবেনে এই বছৰত এশ বিঘা
মাটিত ধান, মৰাপাত, সব্ৰিয়হৰ খেতি কৰিলে। আৰু এটা ডাঙৰ কাম
কৰিলে—ভুটান চকীলৈ বজিয়াৰ পৰা এখন বাছ গাড়ীও চলালে। নুবেন
এজন উদ্যোগী আৰু আদৰ্শ খেতিয়ক।

* * * *

জীয়া গুৱাহাটীৰ হাম্পাতালত জৰ্জি হ'ল। চকু কিছু ভাল নহ'ল।
আল্লোডিন পৰি ছয়োটা চকু কামৰ অযোগ্য হৈ পৰিল। ডাক্তৰে অপাৰেচন
কৰি হুটা পাখৰৰ চকু খুৱাই ভজেশ্বৰক হাম্পাতালৰ পৰা বিদায় দিলে।
গঞাবাইজে শুনিছেহে কিন্তু ভজেশ্বৰক হলে কোনেও দেখা নাই। ক'ত
আছে, কলৈ গ'ল, মৰিছেনে জীয়াইয়ে আছে—কোনো কব নোৱাৰে।

হেলাৰ মৃত্যু হ'ল। বিকলাঙ্গ শিশুটিৰ মৰাৰ নিহত অকলী পিতাক
ধৰলৈ গৈছিল—কিন্তু ডেউলোকেও তাইক আশ্ৰয় নিদিলে। অকলীয়ে উল্লাস
হীনা হৈ প্ৰথমতে প্ৰগল্ভজ্যোতি বক্ৰাক বিচাৰি সন্মত ধৰলৈ গ'ল, তাক
বেপাই বজলমৈ পালে গৈ। জ্যোতিৰ পৰিবাৰে ডিকাবী ডিবোতা বুকি
তাইক খেদি দিছিল হয় কিন্তু বডন বাহাছৰে অকলীক তিনি পাই—হাকি
হনীকো পৰিচয় কৰি দিলে। হাকিমনীয়ে বক্ৰাক দাঙি আনি কেইক
এলবৰদ মৰমৰ অকনক গভাই দিলে। অকলীয়ে কব আশ্ৰয়ে কলে—
'জ্যোতি মা, মই এতিয়া নিতক। মোক বাহা দিহাৰ এই সুখিতক
কোৱা নাই'

—বৰ ভাল কথা, বাধা দিবলৈকে যেতিয়া কোনো নাইয়েই ভেঙ্গে
নদীটোলৈ যোৱা, তাত প্ৰৱল সোঁত আছে, গভীৰো।’

—জ্যোতি দা, তুমি মোক আশ্ৰয় দিয়া

—মুখ নাৰ্ব, এওঁক চিনি পাইছা? এওঁ মোৰ বিবাহিতা স্ত্ৰী……
এওঁ আছেই। আৰু আছে সতীৰ্ঘ সৌন্দৰ্য্য নাৰীৰ

—ভেসে কি মোৰ একো নাই?

—নিজক হুঁপ চোৱা……ও যোৱা’ প্ৰণৱজ্যোতি বকুৱাই আঙুলি-
য়াই দি—‘অজলী, এওঁ বাটেৰে গৈ থাক। পৃথিৱীখন ঘূৰণীয়া, ইয়াৰ
শেষ নাই—অনন্ত’

*

*

*

*

কামুলাল সেনৰ ঊষধত অলপ ভাল যেন পাই গুণগোবিন্দ ভাৰতীয়ে
কলঙ্ক মোছন আৰু কৃত পাপ কৰ্ম্মৰ পৰা মুক্তি পাবলৈ—পাঁচ দিনীয়াকৈ
যজ্ঞ পাতিছে। ইয়াত দিনে নিশা পাঁচ দিন ধৰি হোম, বেদ স্তোত্ৰ হব আৰু
এই পাঁচ দিনেই ব্ৰহ্ম ভোজন হব। এই বাতৰি মৌজাৰ কেউকালে বিয়পিছে
হয়—কিন্তু কাৰো মনত উছাহ, উদ্ধীপনা নাই।

যজ্ঞ আৰম্ভ হ’ল। কিন্তু কোনো নাই। নাই কবিৰাজ, নাই পণ্ডিত,
শাস্ত্ৰী, ভজ্ঞেশ্বৰ মণ্ডল।

চিন্তাত লুহু মাৰুহো বোগাগ্ৰস্ত হয় ভাৰতীয়ে সেয়ে হ’ল। অলুখ
বেছি হ’ল। যি ভাৰতীয়ে গাত বাম-বামীৰ মেৰিয়াইছিল—এতিয়া অনববত
চোলা পিছে। ভবিষ্যৎ খবৰ এৰি কাপোৰৰ জোতা পিছিছে। ভৰিত
হেনো শাল চকুৱা হৈছে। কিন্তু বাইজ ক্ষান্ত নেথাকিল। তেওঁলোকে
চৰকাৰক আবেদন কৰিলে—‘গুণগোবিন্দ ভাৰতীৰ কুঠ বোগ হোৱা বুলি
সন্দেহ হৈছে। যদি সেয়ে হয়—অনতিপলমে তেওঁক গাঁৱৰ পৰা আঁতৰোৱাৰ
ব্যৱস্থা কৰিব লাগে। গাঁৱৰ সামাজিক ৰীতি মতে এনে কৰ্ম্ম গাঁৱৰ ভিতৰত
থকাতো দহৰ অনিষ্টকৰ।’

চিভিল চাৰ্জনে উদ্ভৱ কবালে। আথৰে আথৰে সঁচা। পণ্ডিতক
ভাৰতীক গাঁৱৰ পৰা আঁতৰতে থকা বড়ামাটি পুখুৰীৰ পাৰত আঙুলীকাটক,
থাকিবলৈ পৰামৰ্শ দিলে।

গুণগোবিন্দ ভাবতী ছিবেবে থাকিব নোৱাৰিলে। হে ভগৱান! শেহত তুমি মোক ভাবনাগৰত পেলাল।? এয়ে কি কপালত লিখা আছিল। যি গুণগোবিন্দ ভাবতীৰ আদেশত পাঁচ গাঁৱত সূৰ্য্য উদয় হৈছিল—হুব গৈছিল—সেই ভাবতীয়ে বঙামাটি পুখুৰীৰ পাৰত আগল হৈ থাকিব। নাই, নাই……’

এদিন বাতি ভাবতী পলাল। সদৰলৈ। হৰগোবিন্দ উৰীষক কলে—মই বংশৰ কুলজ হৰগোবিন্দ। গাঁৱে মোক বাহিৰ কৰি দিছে। এওয়া……’

দাদা, ময়ো তোমাক বাখিব নোৱাৰিম। ভবলুখৰ কুঠ আজমলৈ যোৱা, তাতে আজম লোৱাটো। মই নিকপাৰ

*

*

*

অজ্ঞাত এজন। মহিলা জটীয়া কেম্পলৈ যোৱাৰ পথত যুদ্ধ বিজয়ী সৈনিকৰ জীপ গাড়ীৰ লাইটৰ পোহৰত দৃশ্যমান হয়। পিন্ধাচাইতে মহিলা গৰাকীক বশিষ্ঠাশ্রমৰ অন্তৰ্য্য অৰণ্যৰ বুকুলৈ নি অমাত্যৰক অত্যাচাৰ কৰে। অজ্ঞাত অৱস্থাত মহিলা গৰাকীক—চিঙিল হাঙ্গা ভালত ভক্তি কৰা হয়।

*

*

*

*

শেহতীয়া বাতৰিতে এই মহিলা গৰাকী শিলিগাওঁৰি মৌজাৰ কলিতাপাৰা গাঁৱৰ বোৱাৰী, নাম—অঞ্জলী দেৱী কলিতা।

বাতৰিটি পঢ়ি হাইকুলৰ কমনকমত বহি থকা নেতৃস্থানীয়লোক কেজনমানে মন্তব্য কৰিলে—‘অঞ্জলীয়ে গাঁৱখনৰ ছন্দান বঢ়িলে’

*

*

*

*

—ছিঃ তুমি কৰা কি? মই কুঠ বোপী, সমাভূতাত, মোক ছুৰা’

—মই গাড়, মোৰ কৰ্তব্য কৰীক সেৱা শুদ্ধা কৰা।

—কিন্তু মই কোন? মই গুণগোবিন্দ ভাবতী, যিয়ে তোমাক অংসৰ পথলৈ ঠেলি দিছিল। তুমি ইমান সোনকালে পাহৰি গলা? ক’ত, ক’ত ডোয়াৰ সেই চুৰিখন। আনা, আনা, আজি আক এখোজো

শিল্পকাই নেবাওঁ। এয়া মুক্ত বন্ধ। দিয়া দেৱী মোক শান্তি দিয়া। ই কি কবিতা দেৱী, এয়া মোৰ ভৰি। মোৰ আঙুঠিবোৰ এটা এটাকৈ ৰহি বাব ধৰিছে—তোমাৰ চিৰ শত্ৰু ভাবতী মই’

—তুমি মোৰ শত্ৰু নোহোৱা। মই জানো আন আন বোণীৰদৰে তুমিও এজন বোণী। তোমাক শুভ্ৰমা কৰাই মোৰ ধৰ্ম’

—ধৰ্ম। হাঃ হাঃ ধৰ্ম। বৃজিহো, তেন্তে কমাও ধৰ্ম’ এই বুলি ভাবতী উঠি আহি ধাইজনাৰ ভৰিত ধৰেহে ‘ছিঃ ছিঃ তুমি মোৰ পূজনীয়, দেৱতুল্য, কমা কৰাৰ যোগ্যা মই নহওঁ। ভগৱানৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰা তেৱে তোমাক কমা কৰক’ নাহ’জনী গুচি গ’ল। ভাবতীয়ে তথা লাগি চাই থাকিল।

লীলা পাঠশালাত পঢ়া নাছিল। পিতাক ৰতি শৰ্ম্মাই ঘৰতে অলপ অচৰপ লিখা-পঢ়া শিকাইছিল। ইংৰাজীৰো—সক, সহজ কিতাপ এখন হাতত তুলি দিছিল। ইয়াৰে সহায়ত লীলাই সদৰৰ আম্পাতালত ধাতু বিদ্যা শিকিলে।

নিষ্ঠতা, একাগ্ৰতা আৰু ধৰ্ম পৰায়না লালাক কুষ্ঠাশ্ৰমৰ মুখ্য ধাত্ৰী পদত নিয়োজিত হৈছিল।

•

•

•

কামাখ্যা তীৰ্থস্থানত মহামেলা। থলুৱা মানুহৰ গাত চেতনা নহলেও পশ্চিমৰ প্ৰদেশবোৰৰ পৰা বিশেষকৈ বঙ্গদেশ আৰু বিহাৰৰ পৰা হেজাৰ-বিহাৰ মানুহ আহে তীৰ্থ কৰিবলৈ। এই জনজোতৰ মহিমাৰে থলুৱা ডেকা ছাৰে অন্ততঃ সিদিনাৰ বাবে কামাখ্যা মহামেলাত পুণ্য-সকল কৰিবলৈ যায়। মহামেলালৈ পুণ্য অৰ্জনৰ উদ্দেশ্যেৰে অহা ৰাত্ৰীসকলৰ পৰা ছুই-চাবি পইচা পোৱাৰ আশাত কামাখ্যা পাহাৰলৈ উঠা-নমা কৰা খাটৰ ওচৰতে কোনোৱে এটা টেৰা, কোনোৱে এখন থাল, কোনোৱে বা এখন কাপোৰ পাৰি—ভিকাবোৰ কলে পইচা খোজে।

এই জ্বিকাৰী দলটোৰ মাজৰে এজন মানুহে জন-জোতৰ দক্ষি-বিধি চাই আনন্দ উপভোগ কৰি আহিল। জন-জোত তীৰ্থস্থানৰ পৰা উভতি অহাৰ পথত।

আজি যদি সন্ধ্যা হলেঁহেতেন, ময়ো এই মহাবেলাৰ অবিৰাম জন-
 শ্রোতব লগতে ভাঁহি গলেঁহেতেন। কিন্তু নোৱাৰোঁ, ভগৱান বেন বহু-
 দূৰলৈ আঁতৰি গৈছে। মই যে বেয়াবী,..... ঘৃণাব... তাকিল্যব.....।
 এনেতে তেওঁৰ কাণত পৰিল—‘খুবা, খুবা’ দেখিলে, ধূলন্তব এজন পুৰুষ,
 গাত গেৰুৱা বস্ত্ৰ পৰিধান কৰা, চুলিবোৰ দীঘল, মুখ মণ্ডলত দাঢ়ি-গোক।
 তেওঁ ব লাগি চাই থাকিল—‘আপুনি মোক চিনিব পাৰা নাই? মই বড়ি
 শৰ্ম্মা খুবা’ লাঠীৰ ওচৰত শৰীৰৰ সকলো ভীৰ দি ঠিয় হৈ থকা বেয়াবীজন
 অলপ পিছুৱাই গৈ—‘তুমি বতি শৰ্ম্মা, এনে দিব্য ৰূপ তোমাৰ। তুমি
 বোৱন পাণ্ড হৈছা? মোক চিনিব পাৰিছা?’ বতি শৰ্ম্মাই সোৱা
 লৰ খোজোতেই ভাবতীয়ে কেইখোজমান পিছুৱাই গৈ—‘কি কৰা, কি কৰা
 বতি, মই অপবিত্ৰ, ঘৃণনীয়।’

—খুবা, অপবিত্ৰ বুলি ভগৱানৰ পৃথিৱীত একো নাই। ই-কেৱল
 ধাৰণাহে। আপোনাৰ এনে ছৰাৱস্থা দেখি মই মৰ্ম্মান্তিক হুখ পালে। কেশৱ
 গৌসাইৰ পৰা পোৱা পাঁচ শ টকা লৈ মই পুৰী, কাশী, গয়া, কল্যাণ, হৰিদ্বাৰ,
 ভাৰত পুণ্য-ভূমিৰ তীৰ্থস্থান ফুৰি বদৰিকাশ্ৰমলৈ গ’লো। প্ৰকৃত
 ভগৱানৰ সন্ধান কিন্তু নেপালো। মোৰ নিজস্ব বিবেকে বাবে বাবে মোক
 গঁকিয়াই দিছে-জন্ম-ভূমিতে সকলো আছে, তোৰ শৰীৰতে, হৃদয়তে
 মই আছোঁ। বিচাৰি-চা, তাতে মোক পাবি। মই মোৰ অসম পুণ্য ভূমিলৈ
 আহিছোঁ। নিৰাকাব, নিৰাময় ঈশ্বৰ। তেওঁৰ নাম গুণ গায়েই শান্তি লাভ
 কৰিবৰ ইচ্ছা কৰিছোঁ।’

—তোমাৰ লীলাক পাইছা। সোৱা আশ্ৰমতে বাহুব সোৱা ব্ৰতত
 ব্ৰতী হৈ আছে। মোকো তাই.....’

—খুবা, লীলা মোৰ নহয়। মোৰ বুলি এই অসম সংসাৰত একো
 নাই। এই শৰীৰটোও মোৰ নহয়, আনকি ময়ো মোৰ নহয়।’

এই বুলিয়েই বতি শৰ্ম্মা গুচি গ’ল। ভাবতীয়ে চাই থাকিল—
 বতি শৰ্ম্মা ধীবে ধীবে অন্ধাৰ বুকুত হেৰাই পৰিল।

তেইশ

চিলচৰ জেলৰ পৰা ছুথুৱৈ আজি মুক্তি পাব। গুৱাহাটী বেল ষ্টেচনত সন্বেন, খগেনে অপেক্ষা কৰি আছে। টং টং কৈ দহ বজাৰ সন্কেত দিলে—প্ৰথমে দূৰত বেলৰ ধোৱা, তাৰ পিছত ইঞ্জিনটো সন্বেনৰ চকুত পৰিল। যাত্ৰীবোৰে নিজৰ নিজৰ বস্তু-দেহানি, ল'ৰা-তিৰোতা লৈ বেলত উঠাৰ বাবে উদগ্ৰীৱ হৈ আছে। তৃতীয় শ্ৰেণীৰ যাত্ৰী ডবাৰ পৰা ডাঢ়িয়ে গোস্কে ভয় লগা মানুহজন নামিল। লগে লগে সন্বেন আৰু খগেনে 'পিতা, পিতা' বুদ্ধি ভৰিত পৰি সেৱা জনালে। ছয়োকো সাৱতি লৈ বুঢ়াই আনন্দভ্ৰু টুকিলে। 'ই-সকলো লীলাময়ৰ লীলা-খেলা বাচা। নৰ-মনিচে কি আয়ত্ব কৰিব।'

তিনিও আহিল ফেৰী জাহাজেৰে উত্তৰ গুৱাহাটীলৈ। গাড়ী বৈ আছিল। 'আহা, পিতা, গাড়ীত উঠা'

—গাড়ীত উঠাৰ লগে লগে ছুথুৰ চকুত পৰিল—'কৃষকৰ নাতি'। গাড়ী চলিল। ছুথুৱৈ কলে—মই তইতৰ চিঠি এখন পাইছোঁ। আৰু খবৰুৱা নহম বুলিয়েই ঠিৰাং কৰিছিলোঁ। জেলত মঠ কীৰ্ত্তন, দশম, ভাগৱত, নামঘোষা পঢ়ি মোৰ ধাৰণা হৈছে—মানৱ সেৱাই প্ৰকৃত ধৰ্ম্ম। প্ৰাণী মায়েই ভগৱানৰ অংশ। কাকো হিংসা কৰিব নেপায়। কৰ্ম্মই সত্য। সংসাৰ যেন অসাৰ অনিত্য—ইয়াত যেন একো নাই।

বজিয়াৰ পৰা গাড়ী উত্তৰ মূৱা হ'ল। ছুথুৱৈ মাজতে মাত দি—'সন্বেন, তইতে মোক কলৈ নিব! মোৰ জন্ম-ভূমিখনি চাবলৈ হাবিলাস হৈছে।

—পিতা, ব'ত সমাজৰ কু-সংস্কাৰ, হিংসা, কুচুট নাই, কেৱল শান্তি সম্বন্ধি বিৰাজমান আমি আগবাঢ়িছোঁ সেই ঠাইলৈ। ই-হ'ল জন সমাজৰ পৰা বহু দূৰত—বটামাৰী। ইয়াৰ পৰা ১৫ মাইল—তুটান পৰ্ব্বত শাৰিৰ নামনিতে।

ছপৰ হৰ্ষ নৌহওজেই 'কৃষকৰ নাতি'য়ে নিৰ্দ্ধাৰিত ঠাই পালে। নঙলা মুখত ছুথুৱৈ গাৰিয়াল-পৰিজন আটাইয়ে অপেক্ষা কৰি আছিল। গাড়ীৰ পৰা,

সৰ্গোন যেন দেখিছে। নঙলা মুখত—কোনো এজন ভিক্কাৰীয়ে খঙবিটো বজাই গাইছে—অ’ মোৰ দেহাৰ ভৰবা নাইবে,

কোন দিনাৰ পাগল শৰীৰ কোন দিন বাই চলি এ—

গীতৰ অন্তত ছুখৰ কাণত পৰিল—‘কোন আছা, অন্ধক এমুঠি ভিক্কা দিয়া’ ছুখৰ তল্লা ভাগিল। হৃদয়তন্দ্রীত কিহঁবাই আঘাত কৰিলে। এয়া কাৰ মাত। যেন অতীতত বহুবাৰ এই মাত……‘অন্ধক এমুঠি ভাত দিয়া আই’

ছুখ উদাতু খাই লৰি আহিল। জোনৰ পোহৰত ভিক্কাৰীৰ মুখ-মণ্ডল ছুখুৱে স্পষ্ট দেখা পালে। ই-কি! ভদীয়া, মোৰ ভাই ভদীয়া।

—ভদীয়া, ভদীয়া, ছুখু আগবাঢ়ি গ’ল—আকোঁৱালি লবলৈ।

—দূৰ হোৱা, মোক মুচুবা। অ’ বৃজিছোঁ তুমি ছুখু’

—ভদীয়া

—তুমি ভদীয়াক বান্ধি ধৰি ঘৰত জুই দি পুৰি মাৰিছা, ভদীয়া শেষ হৈ গৈছে, কিন্তু তাৰ প্ৰেতায়াই…… হিং হিং…… জুইত গন্ধ হৈয়ো ভদীয়াক শৰীৰ শৰীৰ হৈয়ে আছে—কিন্তু চকু দুটা পাঁচি-পাঁচি সৰি পৰিল। হেঃ হেঃ…… মুচুবা……’

—ভদীয়া—ভাই……’

‘নিষ্কলঙ্ক, পৱিত্ৰ দেহক অপৱিত্ৰ নকৰিবা ছুখু’

‘কলঙ্কিত হলেও, অপৱিত্ৰ হলেও তই মোৰ ভাই, অতীতক পাহৰি পেলা-আহ ভাই, আমি য়ো……’

—অসম্ভৱ, সি হব নোৱাৰে, প্ৰায়চিত্তৰ অন্ত পৰা নাই, পাপৰ পৰা ভদীয়া এতিয়াও মুক্ত হোৱা নাই আৰু আছে ভোগ কৰিবলৈ—যেতিয়া হব, তেতিয়া সি তোৰ ওচৰতে ক্ৰমা-পাত্ৰ লৈ আহিব……কিন্তু আশা নাই।’ খপিয়াই খপিয়াই অন্ধ ভিক্কাৰী আঁতৰি গ’ল। ছুখুৱে নিৰ্বাক, নিশ্বাসৰ জড় পদাৰ্থৰ দৰে তাতে ঠিয় হৈ চাই থাকিল।

জোনটোৱে কলা মেঘবোৰ ঠেলি আকাশৰ মাজলৈ ক্ৰন্তগতিত আগ বাঢ়ি আহিছিল। এছাতি বতাহ বলিল আৰু ভাঁহি আহিল এটি নুহ……

পকুৱা পিপৰাবোৰে এই ছবিছে খালি তোলে মাটি

জোৰাই জোৰাই বহি পৰে শৰীৰৰে গাঁথি এ……